

MIESIĘCZNIK
POŁOCKI.

Т о м I.
R o k 1818.

«Вестник Полоцкого государственного университета» продолжает традиции первого в Беларуси литературно-научного журнала «Месячник Полоцкий».

ВЕСНІК ПОЛАЦКАГА ДЗЯРЖАУНАГА УНІВЕРСІТЭТА
Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаваанне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY
Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Журнал входит в Российский индекс научного цитирования.

Адрес редакции:
Полоцкий государственный университет, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь
тел. + 375 (214) 53 34 58, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск: Д.А. Кондаков, А.И. Корсак.

Редактор Д.М. Севастьянова.

Подписано к печати 31.01.2019. Бумага офсетная 70 г/м². Формат 60×84¹/₈. Ризография.

Усл. печ. л. 22,32. Уч.-изд. л. 26,9. Тираж 100 экз. Заказ 237.

УДК 39

**ВЯСКОВЫЯ СВАТЫНІ БЕЛАРУСІ І САВЕЦКАЯ ЎЛАДА:
ВАНДАЛІЗМ І СВАТАТАЦТВА Ў АНТРАПАЛАГІЧНЫМ ВЫМЯРЭННІ**

д-р гіст. навук У.А. ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаецца антырэлігійная палітыка савецкай дзяржавы і яе практычная рэалізацыя ў рамках сельскага культурнага ландшафту Беларусі, што выявілася ў фізічным знішчэнні дзесяткаў храмаў і іншых вясковых святынь. Масавыя акты вандалізму ў адносінах да “святых месцаў” выклікалі адпаведную ментальную рэакцыю ў традыцыйнай карціне свету беларускіх сялян, калі актуалізаваліся ўяўленні пра “святасць” / “грахоўнасць” і абавязковае пакаранне разбуральнікаў святыняў з боку вышэйшых сіл, што знайшло свай адлюстраванне ў вялікай колькасці адпаведных фальклорных наратываў.

Ключавыя словы: храм, вясковыя святыні, антырэлігійная палітыка, вандалізм, традыцыйная карціна свету, сельскі культурны ландшафт Беларусі.

Уводзіны. Для традыцыйнага культурнага ландшафту Беларусі характэрна вялікая колькасць аб’ектаў прыроднага (культавыя крыніцы, камяні, дрэвы) і антрапагеннага (храмы, капліцы, крыжы) паходжання, якія ў карціне свету мясцовага насельніцтва маюць сакральны статус і выконваюць значныя рытуальныя, інфармацыйныя, камунікацыйныя і ідэнтыфікацыйныя функцыі ў рамках лакальных вясковых супольнасцяў. У савецкі перыяд, калі актыўна праводзілася антырэлігійная палітыка, “вясковыя святыні”, асабліва тыя, што былі непасрэдна асяродкамі хрысціянскага культу альбо мелі царкоўную атрыбутыку, сталі аб’ектамі рэпрэсіўных захадаў з боку уладаў усіх узроўняў. Гвалт у дачыненні да святыняў, шанаваных вяскоўцамі, мог адбывацца як у форме фізічнага знішчэння культавых аб’ектаў (вандалізму), так і пасродкам іх знявагі (свататацтва), што, як правіла, было ўзаемазвязана паміж сабой.

Асноўная частка. Спецыфікай традыцыйнага сельскага ландшафту ёсць наяўнасць значнай колькасці культавых аб’ектаў, шанаваных мясцовым насельніцтвам, якія амаль не сутракаюцца ці надзвычай рэдка ў гарадской культурнай прасторы. Перадусім размова ідзе пра прыродныя элементы ландшафту (крыніцы, камяні, дрэвы), сакральная этыялогія якіх адлюстравана ў міфапаэтычнай карціне свету лакальнай вясковай супольнасці і выяўляецца не толькі на ўзроўні фальклорнай рэпрэзентацыі (легенды пра надзвычайнае паходжанне, сакральны прэцэдэнт), але і ў сістэме абрадавых практык (каляндарных, ці аказіянальных, калектыўных альбо індывідуальных). Пры гэтым шанаваныя крыніцы ці валуны, па сітуацыі XIX–XX ст., ужо не могуць разглядацца як наўпроставыя рэплікі дахрысціянскіх культаў, бо іх сімвалічная функцыянальнасць абумоўлена складаным феноменам “народнага хрысціянства”, дзе архаічныя мадэлі міфалагічнага светаўспрыняцця і магічных практык непарыўна звязаныя з біблейскай гісторыяй у яе фальклорным асэнсаванні, элементамі царкоўнага культу і атрыбутыкі.

Некананічны, з гледзішча афіцыйнай царквы, характар культавых аб’ектаў падобнага роду дазваляў аб’яднаць іх у катэгорыю “вясковых святынь” (А.А. Панчанка), пад якімі разумеюцца “шанаваныя ландшафтныя аб’екты (артэфактнага і прыроднага паходжання), што не прадугледжаны кананічным царкоўным абыходам, але, у той жа час, адыгрываюць істотную ролю ў традыцыйнай рэлігійнай практыцы вяскоўца” [1, с. 12]. Але пры такім вызначэнні да “вясковых святынь” не адносяцца сельскія храмы, капліцы, аброчныя і прыдарожныя крыжы, хача яны вельмі частка складаюць адзіны культавы комплекс з “некананічнымі” аб’ектамі – святымі крыніцамі ці прошчамі. Па меркаванні А.М. Боганевай, рэеестр аб’ектаў, якія ўваходзяць у азначаную катэгорыю, больш шырокі: “У якасці вясковых святынь могуць выступаць наступныя прыродныя, культурныя аб’екты і асяродкі: крыніцы, камяні, дрэвы, прошчы, крыжы, абразы, капліцы, цэрквы (касцёлы), манастыры” [2, с. 19]. Уключэнне абсалютна кананічных элементаў хрысціянскай архітэктонікі – храмаў, капліц, крыжоў – у пералік вясковых святыняў толькі на першы погляд выглядае нелагічным, бо іх сімвалічная функцыянальнасць у традыцыйнай супольнасці значна больш шырокая, чым тое прадпісваюць царкоўныя каноны. Напрыклад, у міфапаэтычных уяўленнях беларусаў храм як “дом Бога” і рытуальнае месца камунікацыі са сферай сакральнага (боскага) меў надзвычай важную сімвалічную нагрузку не толькі ў разнастайных абрадавых практыках як каляндарнага, так і сямейнага цыклу (нараджэнне-хрэсьбіны / вяселле-вянчанне, пахаванне-адпяванне), але быў актыўна задзейнічаны ў сістэме народнай медыцыны, аказіянальных рытуалах, гаспадарчай, апатрапейнай, любоўнай і нават шкаданаоснай магіі [3, с. 293–306].

Гэткай жа поліфункцыянальнасцю валодалі і “міні-храмы” – капліцы асабліва ў сельскіх мясцовасцях, аддаленых ад прыхадской царквы (касцёла). “Вясковыя капліцы інтэграваныя ў шмат якія сферы духоўнага жыцця – царкоўны ўжытак, традыцыйную народную культуру, сістэму фармавання

культурнага ландшафту... Яны былі ўключаны ў святочную сферу грамады, цесна звязаную з царкоўнай культурай і культам, былі задзейнічаны ў абрадах пераходу (пахавальна-правадных, памінальных, часам – хрэсцінных), абрадах засцерагальнага характару, каляндарных абрадах, у народнай магіі і святах, што вызначалі умоўныя межы сельскагаспадарчага года. <...> Нарэшце, у шматлікіх выпадках спалучаліся з шанаванымі прыроднымі аб'ектамі..." [4, с. 7].

У любым выпадку пра якую б катэгорыю сельскіх святынь не ішла размова, усе культавыя аб'екты традыцыйнага культурнага ландшафту мелі агульную генеральную функцыю – забеспячэнне камунікацыі паміж светам людзей і сакральнай сферай з мэтай патрымання жыццёвага парадку пасродкам прадухілення альбо выпраўлення разнастайных дэвіяцый у жыццядзейнасці вясковай грамады. Пры гэтым трэба адзначыць, што шанаванне святыняў як складаны феномен, што ўлучаў у сябе адпаведныя ментальныя ўстаноўкі і належныя абрадавыя практыкі, меў грунтам не толькі "гісторыю святасці" месца, падмацаваную шматлікімі актуальнымі прыкладамі цудоўнага выздараўлення ці выратавання, але і прыклады знявагі ў адносінах да культавага аб'екта з абавязковым наступным пакараннем святататнікаў з боку вышэйшых сілаў, што слугавала дадатковым доказам святасці храма ці шанаванага валуна для мясцовых жыхароў.

У **дарэвалюцыйны час** паданні пра знявагу рэальных культавых аб'ектаў і пакаранне за гэта ў дастаковай колькасці прадстаўлены ў этнаграфічных і фальклорных зборніках. Але практычна ва ўсіх выпадках у якасці святататнікаў фігуруюць "чужынцы" ў этнічным (французы, шведы, татары) альбо сацыякультурным (князь, пан) плане. Знявага культавых камянёў, шанаваных сялянамі, звычайна выяўляецца ў іх гвалтоўным перамяшчэнні прадстаўніком вышэйшага саслоўя (часам іншага веравызнання) і выкарыстанні для побытавых (гаспадарчых) патрэбаў, што прэрэчыць сакральнаму статусу святыні. Паказальны прыклад у сярэдзіне XIX ст. запісаў М. Анімеле ў Себежскім павеце, дзе вялікай пашанай карыстаўся камень Пястун: "Сяляне з незапамятных часоў кладуць на яго грошы, холст, паясы і інш., прыходзячы для падобных паднашэнняў часам за 50 вёрст і далей <...> Упэўненасць у надзвычайнасці згаданага каменя яшчэ больш узмацнілася пасля наступнага здарэння: адзін мясцовы памешчык..., рымскага веравызнання..., здэкваючыся над забабонамі сялян, загадаў прывезці той камень да сябе ў маёнтак і пакласці пад парог гумна, замест прыступак, дзе ён і праляжаў гадоў пяць. Між тым, з моманту ўзяцця каменя, сам памешчык і ягоная жонка мелі розныя хваробы і няўдачы" [5, с. 267–268].

Тыпалагічна тоесныя гісторыі, дзе ў якасці святататніка выступае "пан", былі зафіксаваныя ў розных рэгіёнах Беларусі. "У Лынтупах на Пастаўшчыне расказваюць, што даўней пры будаванні ў мястэчку касцёла тутэйшы пан загадаў адзін з культавых камянёў прывезці на будоўлю, што і зрабілі. І тае ж ночы ў акно да пана сталі грукацца здані і патрабаваць, каб камень вярнулі на месца. Але ўдзень пан забыўся на начное здарэнне і так заняджаў назаўтра, што ніводзін лекар не мог даць рады ягнай хваробе. Тады ўспомніў пан пра культавы камень, адразу загадаў вярнуць яго на паклоннае месца і ўмомант акрыяў. Пра камень Дзвас Блюдас каля вв. Палашкі і Каргаўды Воранаўскага р-на расказвалі, быццам некалі адзін шляхціц паклаў гэты валун пад ганак сваёй сядзібы. Дык так небараку скруціла ногі, што мусіў ён пакрыўджаны камень вярнуць на месца. І слушна зрабіў, бо невядома, чым бы ўсё скончылася. А так ён адразу ачунаў, забыўшыся пра сваю хваробу" [6, с. 118].

Прыведзеныя прыклады хутчэй за ўсё сведчаць не пра выпадкі, што рэальна мелі месца, але пра функцыянаванне адмысловай ментальнай мадэлі, якая канструявала ўяўную сітуацыю "перамяшчэння – вяртання" святыні і такім чынам пацвярджала ў калектыўных уяўленнях святасць не толькі культавага аб'екта, але і месца іерафаніі, дзе і адбылася правая свясчэннага. "Такім чынам, перамяшчэнне святыні, здзейсненае рэальна ці віртуальнае, якое прысутнічае толькі ў фальклоры, прыводзіць да экстэнсіўнага ці інтэнсіўнага фармавання ўчасткаў сакральнага ландшафту... Семіятычны статус перамешчанай святыні ўзбагачаецца" [7, с. 230]. Фальклорныя гісторыі пра "перамяшчэнне – вяртанне" некананічнага культавага аб'екта на яго аўтэнтычнае месца ўтрымліваюць у сабе і эфект шырокай сацыяльнай легітымізацыі: сакральны статус вясковай святыні прызнаецца ўжо не толькі ў сялянскім асяродку, але і мясцовымі сацыяльнымі элітамі – панамі і святарамі.

Іншы семантычны дыкурс маюць паданні пра знявагу хрысціянскіх храмаў, дзе ў якасці святататнікаў у пераважнай большасці выпадкаў выступаюць рознага роду інтэрвенты (татары, шведы, французы), якія ў традыцыйнай карціне свету максімальна ўвасабляюць катэгорыю "чужынца" па ўсіх крытэрыях яго ідэнтыфікацыі: моўнай, сацыяльнай (воіны ў супрацьвагу земляробам), рэлігійна-канфесійнай, звычайвай (сістэма норм і паводзінаў) і нават антрапалагічнай. Калі ў выпадку з перамяшчэннем святыні пакаранне парушальніку традыцыі даецца свасасаблівы "ўрок" (пасля вяртання культавага каменя на месца ўсе негатыўныя дэвіяцыі ў жыцці і здароўі чалавека нейтралізуюцца), то кара іншаземцам, зганіўшым храм, мае незваротны і канчатковы характар. "У 1709 годзе... шведы праходзілі праз Валожын, абрабавалі і разарылі тутэйшых жыхароў. Яны ўварваліся таксама ў царкву..., забралі там усё... і паставілі ў ёй коней. Некаторыя з шведскіх салдат пачалі былі страляць у абраз святой Параскевы... і за тое... аслеплі" [8, с. 258]; "На бярозе аб'явіўся цудатворны абраз Божай Маці і ў в.

Насілава Маладзечанскага р-на. Адразу ж пасля дзіўнага здарэння тут пабудавалі храм. Кажуць, у часы вайны 1812 г. французы разрабавалі царкву і сталі кідаць у абраз камяні. За што і заплацілі: салдаты, усе як адзін, паслеплі!” [6, с. 179]. Як адзначае С.А. Штыркоў, матыў асляплення варожага войска, паводле фальклорнай логікі ўсведамлення і інтэрпрэтацыі гісторыі, азначае завяршэнне (паразу) іншаземнага нашэсця: “Быць сляпым значыць прыналежаць свету смерці. І ў гэтым сэнсе характэрна, што шматлікія народныя апавяданні пра пагібель іншаземнага войска завяршаецца менавіта яго асляпленнем... Для носбіта апавядальнай традыцыі асляпленне ворага азначае завяршэнне нашэсця і не абавязкова звязана з тэмай пакарання за нейкае канкрэтнае злачынства” [9, с. 141]. Гэты тэзіс знаходзіць адлюстраванне і ў беларускім фальклорным матэрыяле. “А татары веры не нашай, татары веры паганай, ім што намастыр? Яны граха не знаюць – ці святы намастыр, ці царкву абакрасці... Ім усё адно, ці царква, ці проста дом. Задумалі татары намастыр гэты Чолнскі абрабаваць... Але ігумен са старцамі паднялі цудадейны абраз чолнскай Маткі Боскай і абышлі вакол намастыра. Тады татарове ўсе аслеплі. Страх на іх такі напаў. Нічога не бачаць... Адмахваліся, адмахваліся ды адзін аднаго, самі сябе, усіх да аднаго і пасеклі...” [8, с. 241].

Аднак пра які б варыянт фальклорнай інтэрпрэтацыі святатацтва не ішла размова, усе вышэй-прыведзеныя прыклады належаць сферы “легендарнай гісторыі”, праўдзівасць якой у разуменні вясковай супольнасці абумоўлена не адпаведнасцю рэальным гістарычным падзеям (што зусім неабавязкова), але дакладнай рэалізацыяй ментальных схем, уласцівых традыцыйнай карціне свету (у прыватнасці, уяўленняў пра святатацтва і пакаранне за яго).

Савецкі перыяд гісторыі радыкальным чынам змяніў як сакральны ландшафт Беларусі, так і характар асэнсавання актаў вандалізму ў адносінах да вясковых святыняў у традыцыйнай карціне свету сельскага соцыума. З першых гадоў панавання савецкай улады дзяржаўныя і партыйныя органы распачынаюць актыўную барацьбу з рэлігіяй і царквой як з перажыткамі цёмнай эпохі царызму і “класава чуждымі” для працоўнага народу ідэалагічнымі і сацыяльнымі інстытутамі. Нягледзячы на прыняты дэкрэт “Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школ ад царквы” (1918), які дэклаваў неўмяшальніцтва дзяржавы ў царкоўныя справы, у рэальнасці гэта азначала вывадзенне царквы за межы прававога поля і яе поўную безабароннасць перад палітыкай “ваўнічага атэізму”, інспіраванай уладамі.

На першым этапе “барацьба з рэлігіяй” зводзілася да брутальнага рабаўніцтва царкоўнай маёмасці (залатога, срэбранага начыння і каштоўных камянёў), якая мела валютную ліквіднасць. Да жніўня 1922 г. з храмаў на тэрыторыі тагаснай БССР было канфіскавана: “золата – 21 залатнік 28 доляў, срэбра – 30 пудоў 19 фунтаў..., брыльянтаў – 45 штук, агульнай вагой 42, 6 караты, жэмчугу – 12 залатнікоў...” [10, с. 163].

Другая хваля рабаўніцтва храмаў у межах СССР была звязана з разгортваннем палітыкі індустрыялізацыі і недахопам каляровых металаў для развіцця прамысловасці. Прадметам канфіскацыі на гэты раз сталі царкоўныя званы. Уражваюць маштабы дзяржаўнай экспрапрыяцыі: толькі ў БССР у 1930 г. павінна было быць рэквізавана ў царквы 1 тыс. тон каляровых металаў [10, с. 170]. Аднак савецкая дзяржава не абмяжоўвалася эканамічным прэсінгам і вельмі шырока практыкавала адкрыты фізічны гвалт як у дачыненні да вернікаў і царкоўных служачых, так і ў адносінах да ўласна храмаў. “Камуністы ўшчэнт разбурылі ў Беларусі праваслаўную царкву. З 1445 дарэвалюцыйных цэркваў улетку 1938 г. дзейнічала (на тэрыторыі тагаснай БССР – У.Л.) толькі дзве – у Оршы і Мазыры. У адпаведнасці са сталінскай ідэалогіяй атэізму, замацаванай у канстытуцыі 1936 г., цэрквы перарабляліся ў клубы, а то і свірны. За 1937 г. і першую палову 1938 г. былі арыштаваныя 3 247 вернікаў, у тым ліку 400 святароў і манахаў, 5 архіепіскапаў і мітрапаліт... Што да каталіцкай царквы, то яна была разгромленая яшчэ ў 1920-я гады” [11, с. 294].

Новы этап барацьбы з рэлігіяй, які на прыктыцы выявіўся ў масавым знішчэнні храмаў на тэрыторыі Беларусі, распачынаецца ў другой палове 1950-х гг. і быў звязаны з дактрынай будаўніцтва камуністычнага грамадства, прынятага на XXII з’ездзе КПСС. Асноўны акцэнт у дадзеным выпадку рабіўся на ідэалагічнае несумяшчэнне “маральнага кодэксу будаўніка камунізма” з рэлігійным культам у любых яго праявах. “Толькі за 1960–1964 гг. у БССР спынілі дзейнасць 508 храмаў, што складала 53,6% ад агульнай колькасці цэркваў, якія дзейнічалі на пачатак 1960 г. На 1 студзеня 1965 г. налічвалася 420 храмаў.¹ Падаўляючая большасць з іх прыпадала на заходнія вобласці. У 38 раёнах знаходзілася 312 цэркваў, што складала 74,3% ад іх агульнай колькасці. Ва ўсходніх раёнах налічвалася 108 цэркваў. З 38 заходніх раёнаў толькі ў адным – Воранаўскім – не было праваслаўных храмаў, у той час як з 61 усходняга такіх было 10” [10, с. 277].

Не ў лепшай сітуацыі знаходзіўся і каталіцкі касцёл на тэрыторыі БССР. “Вынікі наступстваў на каталіцкую царкву добра бачныя на прыкладзе Гродзеншчыны, рэгіёна з багатымі рэлігійнымі традыцыямі. Але і тут вернікі не маглі прыпыніць разбурэння храмаў. Па даных на 1 студзеня 1965 г., за пасляваенны час у вобласці былі зняты з уліку, зачынены і прыпынілі дзейнасць 225 культавых

¹ Для параўнання: напярэдадні I Сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі налічвалася 2 693 праваслаўных царквы [1, с. 157].

будынкаў. З іх 54 былі разбураны, 62 пераабсталяваны для культурна-бытавых і гаспадарчых мэт, 35 выкарыстоўваліся як складскія памяшканні калгасаў...” [10, с. 285].

У выніку непрываанага вандалізму з боку дзяржавы беларускі культурны ландшафт страціў сотні помнікаў кultaвага дойлідства – унікальных помнікаў архітэктуры розных гістарычных эпох і мастацкіх стыляў. У 1957 г. у Віцебску быў зруйнаваны Мікалаеўскі сабор (былы касцёл св. Антонія), выдатны помнік эпохі барока, у 1961 г. у Гродна быў знішчаны ўнікальны храм рэнесанснага тыпу з познегатычнымі рысамі – Фара Вітаўта, у гэтым жа годзе ў Віцебску руйнуюць шэдэўр кultaвай архітэктуры XII ст. – Благавешчанская царква, а ў 1964 г. Полацк назаўжды развітаўся з вышталцёным барочным храмам – касцёлам св. Стэфана... Гэты сумны пералік можна вельмі доўга працягваць, але пазначым вельмі важны момант – большасць знішчаных у савецкі час храмаў знаходзілася ў сельскай мясцовасці. Нягледзячы на тое, што вясковы храм, як правіла, быў куды больш сціплым (вельмі часта – драўляным), чым царква ці касцёл у горадзе, яго сімвалічны статус і рытуальныя функцыі ў традыцыйнай карціне свету лакальнай сялянскай супольнасці былі неверагодна ёмістымі і шматаспектнымі.

Трэба адзначыць, што сямейны статус і рытуальная прагматыка храма ў традыцыйнай супольнасці былі значна шырэйшымі і больш ёмістымі ў параўнанні з кultaвымі канонамі ўласна хрысціянства і мелі грунтым міфалагічным у сваёй аснове карціну свету. Увасабляючы ў міфапэтычнай свядомасці Цэнтр свету, храм выступаў дзейным і эфектыўным каналам камунікацыі паміж людзьмі і сакральнай сферай светабудовы, што на практыцы ляжала ў аснове шматлікіх магічных аперацый, якія разгортваліся ў рамках каляндарных, сямейных і акажыяльных рытуалаў. Уласна мастацка-архітэктурны адметнасці храма, як і яго рэальная гісторыя, стаялі далёка не на першым месцы і звычайна апісваюцца вельмі сцісла (“прыгожая царква была”, “высокая, на тры купалы”, “са званіцай”, “даўняя-прадаўняя”), бо, незалежна ад архітэктурнага стылю і формы, “свая” царква ці касцёл для прадстаўніка лакальнай вясковай супольнасці была адзінай і непаўторнай святыняй. Адсюль акт вандалізму ў адносінах да царквы ніколі не інтэрпрэтуецца вяскоўцамі як злачынства супраць помніка архітэктуры, але трактуецца толькі як цяжкі грэх, святатацтва, знявага святога месца, пакаранне за якое ляжыць у сферы не чалавечай, а боскай кампетэнцыі. Падобнае разуменне грахоўнага ўчынку ў традыцыйнай карціне свету беларускіх сялян не выключала і адкрытых выступленняў у абарону сваіх храмаў. “Назіраліся рэдкія выпадкі, калі вернікі выступалі ў абарону святынь, над якімі навісла пагроза разбурэння. Напрыклад, у Шаркоўшчынскім раёне улады вырашылі разабраць царкву ў в. Юдзіцыне і выкарыстаць цэглу для будаўніцтва школы. З гэтай мэтай у адзін з ліпеньскіх дзён 1957 г. з раённага цэнтра ў вёску накіравалася некалькі аўтамашын з людзьмі. Як толькі прыезджыя прыступілі да разборкі храма, вернікі забілі ў набат. Хутка з навакольных вёсак да святыні сабралася звыш 100 чалавек. Узброеныя палкамі, камянямі, віламі, косамі, яны запатрабавалі спынення разборкі царквы. Пад пагрозай нарастаўшага канфлікту кіраўніцтва раёна спыніла работы” [10, с. 273–274]. Падобныя стыхійныя выступленні сялян у абарону свайго храма адбыліся ў 1950-х гг. і ў в. Горна Лагойскага раёна. “Царква была ў Горне. Помню, як яе бурлілі, а людцы дзяжурлі, не давалі. І гэту царкву абкружуць, не даюць ламаць”². Аднак у дадзеным выпадку людзі не змаглі ўберагчы сваю святыню ад разбурэння.

Асаблівы дыскурс сімвалічнай інтэрпрэтацыі храма ў традыцыйнай карціне свету выявіўся ў савецкі час, калі ўлады вялі зацятую барацьбу з рэлігіяй, вынікам чаго сталі сотні разбураных храмаў (капліц) па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Па сутнасці, была праведзена шырокамаштабная аперацыя дэсакралізацыі беларускага культурнага ландшафту, што ў лакальным фармаце азначала знішчэнне не толькі ўнікальнага элемента культурнай прасторы, які рабіў пэўны мікрарэгіён пазнавальным, але і ліквідуючы рытуальнага цэнтра канкрэтнай грамады, які забяспечваў стабільнасць і ўнармаванасць жыццяду ў касмічнай перспектыве. Разам з тым разбурэнне храмаў актуалізавала ў народных уяўленнях тэму граху і пакарання. Трагічнае XX ст. з гвалтоўнай калектывізацыяй, страшнымі войнамі зрабіла факт знішчэння гаспадарскага дома (сядзібы) масавай з’явай. Вельмі часта віноўнікі разбурэнняў мелі калектывнае аблічча (“немцы спалілі”), што для міфапэтычнай свядомасці азначала немагчымасць пакарання на індывідуальным узроўні. Калі казаць пра вайну, то мірнае насельніцтва магло абмяжоўвацца толькі праклёнамі на адрас акупантаў, якія палілі вёскі і дамы ў часе карных аперацый. Дэперсаналізацыя і ананімнасць былі адзнакай і прафесійных падрыўнікоў, часта прыезджых, брыгады якіх руйнавалі храмы ў беларускіх гарадах.

Прынцыпова іншая сітуацыя складалася пры разбурэнні “дома Бога” – храма (капліцы), які быў адзіным і непаўторным у межах лакальнага культурнага ландшафту. Значная колькасць іх была знішчана не ў ваенны, але ў мірны час, а ўдзел у святатацтве вельмі часта прыёмалі прадстаўнікі мясцовай супольнасці – партыйныя, камсамольскія актывісты, старшыні калгасаў, якіх ведалі паімённа. І калі пакаранне акупанта, што спаліў хату, насіла, хутчэй, гіпатэтычнае, значна пралангіраваны характар і залежыла ад адэкватнай рэакцыі людзей (партызанаў, арміі), то адплата за зруйнаванне храма, у

² Зап. Валодзіна Т. у 2009 г. ад Урбан Вольгі Емяльянаўны, 1917 г.н. у в. Пушча Лагойскага р-на.

народных уяўленнях, была абавязковай, персанальнай і адзначанай вышэйшай, боскай воляй, паколькі чалавек нанёс шкоду маёмасці самога Бога, тым самым Яго абразіўшы. “У Экімані была царква. А тады, знаеце, як гэту царкву уністажлі. Вот быў прэсдацель сельсавету Мінін такой. Палезлі, палезлі броўна ўсе скідываць. І сам зляцеў, і ногі паламаў. Гэта Бог так пакараў” (г. Полацк) [12, с. 289].

Наратывы пра боскае пакаранне за разбурэнне святыні з’яўляюцца даволі масавымі і канцэнтруюцца натуральным чынам у мясцовасцях, дзе такі прэцэдэнт адбыўся. У шэрагу выпадкаў пакаранне за святатацтва адбываецца адразу, у момант знявагі вясковага храма. “Гэта было пры Савецкім саюзе..., што красты ламалі, цэркаві разрушалі. Дак быў такі Матошка, прысдацель, і ён там у цэркаві, у Порплішчах, мусіць, начаў і палез первы, і начаў ламаць крэст, і начаў разграбляць цэркву тую. І ён зваліўся і забіўся. Не нада чапаць креста, раз ён там пастаўлены, не нада было яму чапаць” (Докшыцкі р-н) [13, с. 290]; “А тады ў пасляваенныя гады строіліся ж, і пліты і чосаныя камяні, гэта ўсё забіралі з парога, пазней і з фундамента. А часць цэрквы яшчэ стаяла. І вот чалавек, помняць яго – Міхаіл Сцяпанавіч, фамілія Грак. Палез скідваць кірпічка, а тады слез далож, сеў, а глыба звалілася і насмерць яго забіла” (Ушацкі р-н) [12, с. 289–290].

У іншай сітуацыі, боскае пакаранне насіла пралангіраваны характар, хаця знак пра яго непазбежнасць людзі, якія разбуралі царкву, атрымалі адразу. “Дык вот гэта ж і гавароўца пра Савецкі Саюз, тады ж цэрквы ламалі. Каго заставлялі цэрквы ламаць, ды хто ламаў, таму і саснілася: “Будзеце вы сваім дзеям з гэтых досак грабы робіць”. І точна! Вайна тады як была, як наляцела паліцыя, яны ў балота ўцікалі... Дык точна, многа пагібла, і па двое хавалі ў гроб... Гэты самы пагіблі, і точна – не было досак. З цэркоўных і робілі грабы. Відзеіш, як ім і саснілася, і точна так гэтак было... А другія дажэ не ад вайны пагіблі, а вот ездзілі на коніках, з каня зваліўся і забіўся, і гроб з гэтых досак робілі” (Докшыцкі р-н)³.

Як адзначае ўкраінская даследчыца Ю. Буйскіх, “часта апавяданні пра разбурэнне царквы выбудоўваюцца менавіта вакол ядра ўяўленняў пра “Божае пакаранне”, якое спасцігае разбуральніка “дрэннай”, “не сваёй” смерцю, альбо інваліднасцю, вар’яцтвам, ці “праз пакаленне”: адбіваецца на дзецях, унуках, прыняўшы форму калецтва, “не сваёй” смерці, схільнасці да заганаў: алкагалізму, наркаманіі, распусты і г.д.” [14, с. 267]. Паводле беларускіх матэрыялаў, страшны грэх па апаганьванні храма выклікае такую ж страшную, “дурную” хваробу: “Цэркву да вайны буралі, вот гэта я дужа ня помню. Вродзі бы у нас такі мужчына быў, Арцём звалі, там сусед мой. Калакала гэта сьнімаў, усё гэта сьнімаў. Ну дык, вот ён тады як забалеў. Забалеў плахой хваробай, ляжаў доўга. Во, рак гэты стаў у яго. Дык вот гаварылі, што за гэта яго Бог наказаў, што ён сьнімаў ужо ўсе гэта, царкоўнае” (Ушацкі р-н) [13, с. 290].

Нярэдка ў наратывах пра разбурэнне ці апаганьванне храма фігуруе матыў пра боскую адплату не толькі непасрэднага віноўніка, але і яго сям’і, рода ў цэлым, асабліва калі святатацтва было здзейснена з асаблівым цынзізмам. “Святая Багародзіца сваю нагу аставіла (на камяні) і вот на гэтым месце паставілі цэркаў. Тут у нас быў прэсдацель калхоза такі – Фурс, ён пусціў ад свінафермы жывжу гэту. Запаланіла ўсё было гаўном. А што, ён (Фурс) хазяін быў. Ён памёр, у яго аднялі нагу: адну і другую. І дзеці абі як ішас у Докшыцах, балтаюцца п’яніцы і жонка памёрла, і сам памёр, у Докшыцах пахаронен. А яму аднялі абедзве нагі. А дзеці цяперака балтаюцца ў горадзе там бамжамі” (Докшыцкі р-н)⁴; “А цэркву ету..., да вайны ж закрывілі цэркаў, ну яна стаяла, стаяла дзеравянная цэрква. З вайны тую цэркву разабралі, і мужчына палез хрэст снімаць. І зваліўся з цэрквы і можна сказаць нямножка пабыў і памёр. Забіўся. Ну тады тую цэркву ўсё-ткі перавязлі ў Берашэўцы, на амбары, строілі ўжо амбары. Хто да цэрквы быў прыказ, хто разбіраў, нікому не павязало, ні дзіця, нікому” (Бешанковіцкі р-н)⁵.

Агульны эмацыйны фон падобных апавяданняў заўсёды падкрэслівае справядлівасць пакарання і калектыўнае асуджэнне падобных грахоўных учынкаў. “Царква ў нас была. Да вайны я з бацькам ездзіў у тую цэркву Богу маліцца. А тады вот якая выскачыла мода, што тыя парцейцы ўзялі яе, ламалі, пабілі. Як той, што ламаў, парторг, і памёр. Дык людзі так і гаворуць: “О, ён заслужыў, цэркаў ламаў, а сам і падох! А гэта яму Бог так пасуліў” (Талочынскі р-н) [12, с. 290]; “Гаварылі, як цэрквы буралі, адзін палез, самы наварху калакольчык, і што там яму зделалася, ён быстра і памёр. А гаварылі: “Стоіць яму, чаго палез” (Лепельскі р-н) [13, с. 290].

Асобнае месца ў наратывах пра знявагу вясковых святынь займаюць ініцыятары грахоўнага ўчынку альбо тыя людзі, што першымі пачалі разбураць ці апаганьваць храм і, такім чынам, падалі прыклад астатнім. “У прааналізаваных тэкстах пра знявагу мясцовых святынь дастаткова выразна вымалёўваецца фігура галоўнага святатацы. Як правіла, такім маргіналам-зневажаўнікам, які выклікае ўсеагульнае асуджэнне, становіцца “свой” жа, выхадзец з таго ж населенага пункта, які выслужваецца

³ Фальклорны архіў ПДУ (ФА ПДУ): Зап. Аўсейчык У. у 2011 г. ад Салабко Лідзіі Дзем’янаўны, 1928 г. н. у в. Вуглы Докшыцкага р-на.

⁴ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Філіпенка У. у 2009 г. ад Козела Ягора Іванавіча, 1924 г. н. у в. Камайск Докшыцкага р-на.

⁵ ФА ПДУ: Зап. Аўсейчык У. у 2014 г. ад Раўковай Галіны Сідараўны, 1927 г. н. у в. Соржыца Бешанковіцкага р-на.

перад начальствам, удзельнічае ў разбурэнні за грошы, альбо здзяйсняе знявагу ў стане п'янага куражу" [14, с. 273]. Чалавек, які першым здзяйсняе акт святатацтва, паводле калектыўнага пераканання, першым атрымлівае і боскую адплату за грахоўны ўчынак. *"Наша царква Казанское Божье Маці. А тоды бурывілі ў шэсцяных гадах... Знаеце, хто гэта бурывіў? Дурныя о такія во, парцейныя. Учоныя – не бурывілі... І ў нас быў прэсэдацель, Наваікі. І да таго прэсэдацеля жонкі брат прыехаў. Прыехаў той брат... і ў тую ж недзельку сабраліс такія ўжо дятелі, давай разбураць тую цэркву. І ён (брат) самы первы забравса – звоніцу спусціць з цэрквы... А там у Новым Дворэ такое возера большушчэе. Пошлі на возера, на прыроду, развлекаіса... І брат тое Фёдароўны нашэя, прэсэдацэлевай жонкі, як зыйшоў у лодку, так і перакульнуўса. Утопіўса... **Первы залез і первы погіб.** А ў Лышчаве, я вам тожэ раскажу, было. Пяць кілометраў ад нас Лышча. Як разбуралі царкву, то самы первы, он был начальнікам на пошце, цэлы круглы год... усё хараніў сваё радство"* (Пружанскі р-н) [15, с. 449–450].

Разам з тым у шэрагу выпадкаў актыўнымі праваднікамі антырэлігійнай палітыкі на вёсцы выступалі менавіта прыезджыя, "чужыя" для мясцовай грамады людзі, што асабліва падкрэсліваецца рэспандэнтамі. *"Да вайны яшчэ касцёл быў. А ўжо як ва врэмя эта, эта ж после вайны касцёл разбурывілі і ўсё разграбілі эці, саветы эці. А прыехаўшы эці былі, знаеце адкуль? З Польшчы, з Беластока. Польскія яны, но беларусы. І быў такі прэсэдацелем сельсавета Сохар. І вот ён тут такі шмон навадзіў, што ціпа Бога нету, хоць сам і ў Польшчы жыў, там жа такія ўсе веруюшчыя"*⁶.

Немалаважнае значэнне, паводле народнага пераканання, мелі і акалічнасці грахоўнага ўчынку: спосаб, якім руйнаваўся ці апаганьваўся храм, плата ці ўзнагарода, якую чалавек за гэта атрымаў, таемны ці прылюдны характар дзеянняў і інш. *"Ва ўсіх прыведзеных прыкладах звяртае на сябе ўвагу суаднясенне інфармантам Боскай кары з самім характарам здзейсненай знявагі"* [14, с. 272]. Паказальнымі ў дадзеным кантэксце ёсць наступныя выпадкі: *"Я во трошкі больш пра гэту цэркву раскажу. У гэтай цэркве быў пахаронен генерал. Вот ён строіў школу нашу, згарэла, бальніца сільна хорошая была, бальшая. Галаліхін ягоная фамілія. І я ўжо ў клас хадзіла, у Алешына, а там яе ўжо так разабралі, і гэтага генерала адкапалі. І золата там наўверна ўжо іскалі... Прыбіралі, і тут было ікон многа, і тут быў такі Іван Бязрогаў. Ён стаў і папісаў на гэтыя іконы. І ўсё, колькі ён там пражыў, у яго стала, в обшчэм запах, не пусціла яго мачы, і ён памёр"* (Расонскі р-н)⁷. У іншай сітуацыі, царкоўны звон, скінуты чалавекам долу, таксама мог дацца ў знакі святататніку, сакрывіўшы ягонае цела па сваім падабенстве. *"Быў, помню, Новік гарбаты у нас. А я гавару: "Чо он гарбаты?" Гэтыт, Тадзік яго звалі, этат Новік. А ён гаворыць: "Званы лез у касцёле знімаць і зляцеў". Вот у яго і горб"* (Полацкі р-н)⁸.

У другім паведамленні акцэнтуюцца сувязь паміж формай узнагароды за грахоўны ўчынак і смяротным пакараннем чалавека за знявагу вясковай святыні: *"У нас адзін, Хораўскі сельсавет, спаліў царкву. Так, каб людзі не ведалі. І за гэта яму далі прэмію – мотocyкл з каляскаю. І ровно чэрэз полгода ёго нашлі ў болоці. Лежыт у канаве сам мёртвы, наверху на ім лежыт мотocyкл"* (Пружанскі р-н) [15, с. 449].

Боязь калектыўнага асуджэння і адкрытых выступленняў з боку вясковай грамады у шэрагу выпадкаў прыводзіла да таго, што зламыснікі знішчалі (спальвалі) храм таемна, у цёмны час сутак. Аднак такія ўчынак у міфапаэтычнай карціне свету беларусаў рабіўся тоесным шкаданоснаму чарадзею, якое, роўна як і акт вандалізму, разумелася непрыёмальным (грахоўным) з гледзішча традыцыйнай маралі і проціпастаўленым боскай волі. Адпаведна, наратывы пра адплату чараўнікам і таемным разбуральнікам вясковых святынь тыпалагічна тоесныя ў матыве "нялюдскай", "цяжкай" смерці, якая па факце і выяўляе злачынцу. Як заўважае Ю. Буйскіх, "агрэсіўнае ўварванне ў сакральную прастору і яе парушэнне адлюстравалася ў народным светапоглядзе з улікам існавання традыцыйных уяўленняў пра святасць і грахоўнасць, непазбежным пакаранні за здзейснены грэх, асабліва "цяжкай" ці "не сваёй" смерці (якая адрознівала ведзьмаў і чараўнікоў)..." [14, с. 272]. Выразнай ілюстрацыяй можа быць гісторыя знішчэння вясковага храма ў Маларыцкім раёне: *"У нас цэркву спалылы на Знэсэнне. Пасля вайны. Німцы толькі званы забралы, а тая цэрква стаяла шчэ. Так тры чіловікі в нас былі, то воны не могли вмерти, пока не признались. Вжэ іх нема на світі. Бацюшка святить могылкі, іхныя могылкі не святить. Воны праступнікі. **Воны нэ могли вмерти, мучылыся, як тыя чаравнікі.** І пры смерці стары сказаў: "Я сагрэшыў, я цэркву спольв"* [15, с. 449].

Важна адзначыць, што маштабы здзейсненага святатацтва не мелі значэння – абавязковае і неадменнае пакаранне з боку вышэйшых сілаў чакала злачынцу, незалежна ад таго, якую вясковую святыню ён знішчыў ці зняважыў: храм, капліцу ці аброчны прыдарожны крыж. *"Пасля Ільлі – сьвята Марыя Магдалена – гэта на трэці дзень. І тады з бору ідуць з іконкай, ідуць сюды – тут каплічка стаяла. Усе ідуць. Тут многа сабіралася людзей. А гэты Пракоп тую каплічку разрыў, што толькі не*

⁶ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Рудзёнка Фёдара Антонавіча, 1937 г.н. у в. Загацце Полацкага р-на.

⁷ ФА ПДУ: Зап. Валодзіна Т., Лобач У. у 2009 г. ад Гірсе́нак Ніны Пятроўны, 1936 г. н. у в. Янкавічы Расонскага р-на.

⁸ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Рудзёнка Фёдара Антонавіча, 1937 г.н. у в. Загацце Полацкага р-на.

зробіў... І колькі пасья таго прайшло. І тут граза. Ды і граза не вельмі дужая была. І як загагатала! Кажуць: "Ай, гарыць! Хто ў Багданаве гарыць?" – "Ай, Пракоп той". – "Ай, каб сам толькі згарэў!" Но вынесьці – яны мала што вынеслі. Дык уся хата згарэла" (Ушацкі р-н)⁹. Як і ў выпадку са зганьбаваннем храма, разбурэнне нават невяліччай капліцы цягнула за сабой, паводле народных перакананняў, трагічныя наступствы для жыццёвага лёсу святататніка. "Каплічка ў нас тут стаяла, напроць Сілігор, там і леечка была, дык тую задралі, снялі яе. У нас адзін стары мужчына снімаў, зваліўся, нагу пабіў і памер з нагой" (Полацкі р-н).

У заходніх раёнах Беларусі, дзе насельніцтва вызначалася высокім узроўнем рэлігійнасці, а актыўнае руйнаванне вясковых святыняў пачалося толькі ў канцы 1940-х гг., у якасці цяжкага грахоўнага ўчынку разглядалася знішчэнне прыдарожных крыжоў. "Ну, гэта было пры савецкай уласці, стаялі тыя крыжы. Тады такі далі прыказ: знясьці, што б іх не было. Ну вот, у нас нашоўся такі смелы, і гэты крыж, толькі ён быў цераз дарогу, і гэты крыж узялі і заняслі, і ў рулю ўкінулі, без усякага там. Не, каб паставілі, ці дзе да якога дзерава прыкруцілі. У рулю ўкінулі, у роў гэты. Ну і гэтаму чалавечку на першам гаду і сын адурнеў, разумны мальчык быў, і тады праз свой дур – атравіўся. І ён мала пажыў, і ён за ім сора нашоў. Вот такія былі наказы Божыя" (Шаркоўшчынскі р-н) [13, с. 291].

У сітуацыі, калі прыўладны актывіст, што веў змаганне з рэлігіяй, быў чалавекам прыезджым, не знаёмым з мясцовай традыцыяй і гісторыяй лакальнай супольнасці, вяскоўцы маглі выкарыстоўваць гэтыя акалічнасці ў змаганні за свае святыні, як гэта было ў в. Слабада Глыбоцкага р-на. "У нас быў дзяржтар саўхоза. Людзі ставілі крыжы ў Слабадзе, а ён іх сцягваў. 7 крыжоў скраў, прыцягнуў у парк на дрэвы. Крыжоў прыцягнуў у парк, а гэтыя за ноч зноў крыж паставяць Тады кажа: "Што гэта тут ёсць?". А людзі казалі, што ішла вайна і многа тут салдат пабілі, з-за таго крыжы і ставілі. Яны казалі, што тут была вельмі моцная абарона і многа салдат палягло. Пагэтаму і паставілі на гэтым месце крыж"¹⁰.

Рэпрэсіўная палітыка савецкіх уладаў у адносінах да рэлігіі закранула і некананічныя, з гледзішча хрысціянскай царквы, вясковыя святыні – культавыя крыніцы, камяні і дрэвы, якія, тым не менш, адыгрывалі выключную ролю ў абрадавых практыках сельскага насельніцтва. Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што ўжо на пачатку ХХ ст. пераважная большасць шанаваных вяскоўцамі крыніц, валуноў ці дрэваў мела хрысціянскую атрыбутыку ў выглядзе невялікіх храмаў, капліц, крыжоў, абразоў, што пазначала, пацвярджала і легітымізавала сакральны статус прыродных аб'ектаў. Адпаведна, акты вандалізму і святатацтва, інспіраваныя ўладамі, датычыліся ў першую чаргу "тых аб'ектаў, што выступалі атрыбутамі святасці і сімвалічнай прасторай рэалізацыі рытуальных практык каля культавых крыніц" [16, с. 147]. У першую чаргу знішчалася культавая атрыбуцтва тых святыняў, што адыгрывалі ролю значных рытуальных цэнтраў у рамках вялікай вясковай акругі, былі цесна інтэграваныя ў гадавое святочнае кола і збіралі сотні паломнікаў. "Втарога аўгуста бывае Ілля. У лясу ёсць крыніца, там вада святая. Крыніца ў балочце знаходзіцца, а вадзічка там атлічная, дужа чыстая. Втарога аўгуста на Іллю тут усе збіраліся. Больш нідзе не было такога зборышча, уся акруга збіралася. Уся Ушаца, Сарочына былі там. Там раньне была дзеравянная цэркаўка, невялікая. Прыязжалі сюды, маліліся, маладзёж збіралася з гармошай. Танцы там былі ў лясу, знаёмствы. Там стаіць крэст. У 1918 ці 1920 гаду цэркву гэту разбілі. Рэвалюцыя была..." (Ушацкі р-н) [12, с. 212]. Аналагічны лёс напаткаў і храм, які знаходзіўся побач са святой крыніцай ля в. Бароўка Лепельскага р-на. "Раднік цечот там, ён упадае на возера Бароўскае... Цэрква стаяла дзеравянная, тады называлі яе каплічка. Ісус Хрыстос быў, пярэднічак у яго, ён на распыцці быў. І вот гэты раднік лячэбны. А потым пераварот, калі змянялася ўлада, сталі ламаць цэркаў, зламлі, разрушылі. Ісуса Хрыста на возеры плаваць пусцілі" [12, с. 205].

Знявага і знішчэнне культавай атрыбутыкі, прыналежнай вясковым святыням, гэтаксама як і святатацтва ў дачыненні да храмаў, не маглі заставацца беспакаранымі і, паводле ўстойлівых калектыўных уяўленняў, цягнулі за сабой кепскія наступствы персанальнага характару. "І вот гэтага Яна былі разарыўшы каплічку зусім (капліца на крыніцы св. Яна ля в. Чарневічы Глыбоцкага р-на – У.Л.). Балгакіс у нас быў, гэта дзірэктар школы, камуніст такі яры. Разарыўшы былі каплічку – і жонка нагу паламала, і учыцельніца, каторая памагала яму там, ну садзейнічаць, ну і гэта нагу паламала"¹¹. Калі ж чалавек, што разбурываў капліцу ля святой крыніцы, з цягам часу ўсведамляў грахоўнасць свайго ўчынку і прыкладаў шчырыя намаганні, каб яго выправіць, то і пакаранне за святатацтва магло быць нейтралізавана вышэйшымі сіламі. "Там, пад Красналучкай, крынічка святая ёсць. Там домік быў... А гэта каплічка, калі была, дык спаліў яе мужчына, нежанаты быў. Дык яму адняло ногі. Не стаў хадзіць. Тады ён пастроіў у відзе доміка. Маленькае такое. Яна ішла з зямлі, яна і цяпер гэта крыніца. Дык яму і памагло. І нашоў. Гэта ўжо пасья вайны было, можа ў канцы саракавых" (Лепельскі р-н) [12, с. 206].

⁹ ФА ПДУ: Зап. Лобач У. у 2002 г. ад Клопавай Ефрасінні Ягораўны, 1915 г. н. у в. Судзілавічы Ушацк. р-на.

¹⁰ ФА ПДУ: Зап. Сулімаў С. у 2009 г. ад ад Буёнак Мальвіны Уладзіславаўны, 1930 г.н. у в. Псуя Глыб. р-на.

¹¹ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад ад Марціновіч Аляксандры Аляксандраўны, 1936 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на

Аднак фізічная ліквідацыя хрысціянскай архітэктонікі культавых прыродных аб'ектаў не прынесла ўладам жаданых вынікаў. Нягледзячы на знішчэнне матэрыяльных атрыбутаў сакральнасці і забарону правядзення царкоўных службаў ля святых крыніц, іх шанаванне з боку мясцовага насельніцтва і ў савецкі перыяд гісторыі насіла трывалы характар. У прыватнасці, не перапынялася паломніцтва да крыніцы св. Яна на Глыбоччыне: *“І пры савецкай власці сабіраліся людзі, хадзілі. Гэта ж каплічка тады разабралі. Разабралі, унічтожылі. Там хрэст стаяў. А даўней каплічка стаяла дзеравянная. Разабралі яе дзе-та ў 1955-м, толькі крыж стаяў. Потым крыж кінулі ў крапіву. А потым людзі, якія былі склоныя да веры, паднялі яго. Зрабілі падставачку і паставілі яго”* [12, с. 193]. Як і дзясяткі іншых святых крыніц, працягвалі шанаваць і культавую крыніцу Іллінку на Ушаччыне. *“Я да крынічкі хажу с самага раждзення, я тут радзілася. І мама хадзіла, яны очань строга хадзілі. І пры савецкай власці ўсё раўно хадзілі. Бацюшкаў не было адно ўрэмя, а людзі ўсё раўно прыхадзілі к гэтай крынічце. Хрестоў не было, бацюшкаў не было, а людзі ішлі да крынічкі”*¹².

Устойлівае ўшанаванне святых крыніц у народнай культуры ва ўмовах таталітарнай савецкай сістэмы было не толькі праявай жыццяздольнасці духоўных традыцый беларускай вёскі, але і сваеасаблівым адказам вясковага соцыуму на афіцыйную палітыку дзяржавы. “Народную рэакцыю на разбурэнне ці апаганьванне мясцовых святынь можна ахарактарызаваць як “*ментальнае супраціўленне*”, што выяўлялася ў двух планах: персанальнае асуджэнне вінаватых на ўзроўні калектыва праклёну (ва ўмовах адносна невялікай вясковай супольнасці чалавек, які меў дачыненне да разбурэння культавага аб'екта, становіўся сацыяльным выгнаннікам); усведамленне неадменнасці і каштоўнасці культавага аб'екта (калі ён не быў знішчаны фізічна), які гарантуе жыццёвы парадак. <...> Другі аспект, які выяўляўся ва ўсведамленні неабходнасці і абавязковасці ўшанавання мясцовай святыні, меў дзейсны план рэалізацыі. Іншымі словамі, нягледзячы на жорсткія забароны, людзі працягвалі шанаваць святыя месцы пры тым, што ўсе пазнакі іх культавага статусу (храмы, капліцы, крыжы, абразы) былі знішчаны”

[16, с. 151, 153].

Недастатковасць ліквідацыі фармальных маркёраў сакральнага статусу вясковых святынь пры жывой і самадастатковай традыцыі іх ушанавання падштурхнула ўлады да практыкі фізічнага знішчэння культавых прыродных аб'ектаў ці тактыкі іх дэскрыдытацыі (прафанацыі) у вачах мясцовага насельніцтва. Гісторыі пра выпадкі святатацтва ў даваенныя гады сустракаюцца, па зразумелых прычынах, пераважна на тэрыторыі Усходняй Беларусі. *“У 30-я гады як барба з царквямі, разбурылі і каплічку, і крынічку загадзілі. І прэсідэцель сельскага савета паўчэстваваў у гэтым разбурэнні і крэпка забалеў. І тут паднялася: “Што-та есць! Пачаму ты эта здэлаў?!” Лет дзесяць паляжаў”* (в. Воўкавічы Талочынскага р-на) [16, с. 153]. Таксама яшчэ ў даваенны час быў знішчаны Святы Дуб ля культавай крыніцы на Ушаччыне. *“Паблізу в. Царкавішча Ушачскага р-на, ва ўрочышчы Якубаўка..., зпад дуба выцякала крыніца. Гэты дуб паважаўся за Святы. Да яго хадзілі лячыць вочы і ў дупло клалі ахвяры. У 1923 г. чырвонаармейцы спалілі дуб, але людзі працягвалі хадзіць на гэта месца і на абгарэлы пень складалі ахвяры”* [17, с. 74–75]. У 1930-х гг. былі звезены з паклоннага месца і выкарыстаны на гаспадарчыя патрэбы мясцовым актывістам Васілём Пінязікам знакамiтыя культавыя валуны Дзям'ян і Мар'ян ля в. Пярэжыр Пухавіцкага р-на, якія славіліся тым, што вылечвалі хворых, кульгавых і глухix. Яшчэ ў канцы XIX ст. А. Багдановіч адзначаў, што да гэтых цудадзейных камяняў “ішлі на пакланенне не толькі жыхары найбліжэйшай мясцовасці, але нават здалёк, з губерняў Магілёўскай, Віцебскай, Пскоўскай, Віленскай і інш... Гэтым камяням прыносяць ахвяраванні: палатно, лён, воўну, парсючоў, цялят, авечак, грошы. Часам ахвяраванняў было так многа, што іх вазамі вазілі” [18, с. 23–24]. Адпаведным было і пакаранне за знявагу святыні. Па сведчанні мясцовых жыхароў, “пасля той падзеі жыццё ў самога Васіля не складалася. Загінуў ягоны сын. Давялося паехаць з вёскі. Працаваў у Оршы, Дуброўне. Недзе там аднойчы і наляжыў на сябе рукі” [19, с. 93].

Але злачыннае знішчэнне вясковых святыняў працягвалася і ў паваяенны час. У в. Гамарня Быхаўскага р-на “адзін чалавек наогул спрабаваў знішчыць паклонную крыніцу, за што яго разбіў паралюш. У в. Карытнае Асіповіцкага р-на некалі трактарыст на загад мясцовага начальства засыпаў крыніцу зямлёю. Але неўзабаве крыніца адраділася, а ў варвара-знішчальніка памерлі жонка і адзін за адным сям'ёра дзяцей” [6, с. 88–89]. Паказальнай ёсць і гісторыя знакамiтай крыніцы Пяцінкі ў в. Мікуліна на беларуска-расійскім памежжы (была Аршанскі павет, цяпер – Руднянскі р-н Смаленскай вобл.). *“Значыць, раньшэ камуністы былі, аны Богу ня верылі. Ну і вот, у нас быў Дарожскін, прэсідэцель, а быў такі Бешэнчук, на трактары работаў. Ён яму заплаціў што там, і паслаў яго: Ідзі зарый крынічку. Пяцінку эту. Доміка ужэ не было, но тока што быў трубчык быў здэлан, і акуратненькая была. І ён (трактарыст) паехаў, і зарыў. Ну і што вы думаеце? І тот жа ж год і жонка памёрла, і скот памёр, увесь падох, і сына забілі! І ён астаўся адзін. А вот Бог пакараў як! Тут ужэ ніхто не салгець, ніхто ня выдумаець. Патаму што ўсё на яву. Зарыў як то крынічку – усё зарыў, усё! А*

¹² ФА ПДУ: Зап. Валодзіна Т., Лобач У. у 2008 г. ад Івановай Яўгеніі Васільеўны, 1935 г.н. у в. Рагуцкія Ушацкага р-на.

*тады ўжо сталі тайком, людзі рассыпалі тайком. Пры савецкай ўласці*¹³. Пры гэтым у межах лакальнага культурнага ландшафту бытуе і другая версія падзей, калі віноўнік сам аднаўляе святую крыніцу, выкупляючы грэх здзейсненага святатацтва. *“І тамачка ўжо тады, у савецкую ўласць, найшліся такія... Можжа эта прэсседацель падсказаў. Узялі трактарысты сагласіліся закапаць крыніцу тую бульдозерам етым. І закапалі. І што ты думаеш! Увесь скот у яго падох! Во так нам расказывалі. Ну, бывала ўсё ўрэмя, эта ўжо мы як былі, яна ўсё ўрэмя закапаная была. Но яна, усё роўна во так во (паказвае, як прабівалася з-пад зямлі). Адкапаў ён (трактарыст) посьле. Тады хадзіў адкапываў са сваёй сям’ёй, рукамі. Самы той, што робіў”*¹⁴.

Паказальнай ёсць і рэакцыя мясцовага насельніцтва на гвалт у дачыненні мясцовай святыні, калі намаганнямі людзей нібыта знішчаны сакральны аб’ект наноў адраджаўся. “На ўзгорку паміж вв. Вярховічы і Доўбізна Камянецкага р-на, што на Брэстчыне, расце паклонная груша, з якой звязана паданне пра абвяшчэнне Дзевы Марыі ў канцы 18 ст. перад вясковай дзяўчынкай “У 1960-я гг. ваяўнічыя атэісты разбурылі капліцу, а старую грушу выдзерлі з каранямі. Потым нехта таемна пасадзіў маладое грушавае дрэўца, якое і прынялося. Але яго ізноў знішчылі. А не так даўна тут з’явілася яшчэ адна груша. Побач з святым месцам пастаўлена ўжо не адна сотня крыжоў. На паклон да дрэва ходзяць 27 жніўня, перад святам Успення Багародзіцы (на Прачыстую)” [6, с. 167].

Яшчэ адным спосабам барацьбы з вясковымі святынямі было іх апаганьванне і прафанацыя, што, паводле разлікаў зламаснікаў, рабіла б немагчымым іх далейшае ўшанаванне мясцовым насельніцтвам. Менавіта такім чынам абыйшліся з культавай крыніцай у в. Нямойта Сенненскага р-на, пабудоваўшы на яе месцы каналізацыйны адстойнік, калі на змену святой вадзе прыйшлі нечыстоты: *“Была святая крынічка, дык яе ж засунулі. Цяпер яе няма. Кала той крынічкі, бывала, бацюшка адпраўляў празьнікі і там бралі з яе ваду. У нас жа цэркаў была. Праваслаўная. Дзе магазін цяпер. А крынічка недалёка ад цэркавы была, каля рэчкі. Бацюшка хадзіў, хадзілі людзі, ваду бралі. Цяпер толькі скасувалі. Цяпер усё зруйнувалі. Цяпер ачысная тут стаіць”* [12, с. 229]. У 1961 г. гэтакім жа спосабам спрабавалі дэскрытытаваць і Сіні Калодзеж – адну з самых вядомых культавых крыніц Беларусі ў ваколіцах Слаўгарада. Шырокая вядомасць і масавыя паломніцтвы да гэтай крыніцы змусілі ўлады надаць рэпрэсіўным захадам форму законнасці, прадставіць іх як волевыяўленне савецкіх працоўных, дзеля чаго быў скліканы сход калгаснікаў для прыняцця адпаведнай пастанова: *“Агульны сход калгаснікаў калгаса імя Крупскай з удзелам насельніцтва навакольных населеных пунктаў пастанаўляе: 1. Забараніць на калгаснай зямлі ізуверскія зборышчы, махлярства і хлусню; 2. На тэрыторыю прылягающую да Сіняга калодзежа перанесці ў 1961 годзе птушкагадоўчую ферму, узвёўшы з гэтай мэтай неабходныя пабудовы; 3. Лічыць неабходным у бліжэйшы час у вёсцы Кліны пабудоваць не менш трох шахтных калодзежаў. Пастанова прынята аднагалосна”* [20].

Падобным чынам улады намагаліся спыніць паломніцтвы і да святой крыніцы ў мястэчку Ракаў Валожынскага р-на, гісторыя шанавання якой узыходзіць да XVIII ст. “Нягледзячы на забарону і перашкоды з боку ўладаў ушанаванне крыніцы і паломніцтва да яе мелі ўстойлівы характар і ў савецкі час. Напрыклад, на Узвіжанне (27 верасня) 1959 г. багаслужэнне каля крыніцы і яе асвятчэнне адбывалася з вялікай урачыстасцю і пры вялікай колькасці паломнікаў (больш за 2 тысячы чалавек). Гэта вымусіла мясцовыя ўлады афіцыйна забараніць правядзенне царкоўных службаў каля крыніцы. З тым, каб прадухіліць паломніцтва да святыні, крыніцу ў 1960 г., напярэдадні Ўзвіжання, апрацавалі хлорам” [16, с. 150–151].

Вялікая колькасць вясковых святынь Беларусі была знішчана ў выніку непрадуманай гаспадарчай дзейнасці, у прыватнасці – шырокамаштабнай меліярацыі. Але ў выпадку, калі культавую крыніцу ці дрэва знішчалі наезжыя брыгады меліяратараў, – людзі чужыя і незнаёмыя для мясцовай вясковай супольнасці, то акт вандалізму і святатацтва вельмі часта не меў сваёй адплаты і, адпаведна, яе належнага адлюстравання ў культурнай памяці калектыву, бо злачынцы заставаліся ананімнымі. Вяскоўцам у такім выпадку заставалася адно канстатаваць страту сваёй святыні. *“І стаяў, значыць, во там во на полі дуб такі здаровы: чалавек пяць, наверна, яго абхваціць... Былі там дзве іконы маленькіх. Вісела адна там на дубу. І рушнікі былі, два ці тры. А крыж стаяў аддзельна, там, кала дарогі... І вот дзяцей, значыць, прывозят, у каго значыць балезнь... І эта как-та праз гэты дуб прыймалі гэтак кругом два ці тры разы, я паняція не імею. Ну ў гэтак, у абпалены кругом тры, ці два разы, ці раз абвадзілі. І патом гэтага малага разьдзяют там і кідаюць гэта, і палілі, ну адзёжу, каторую з яго скінут, там і палілі на месце, возле дуба кала гэтага. А цяпер во сталі тут калхозы, усе саўхозы. Всё. Гэта было гэтак пры савецкай власці, генератар этат. Трактара ўсё пассоўвалі, згарнулі, і дуб гэты – усё ўнічтожылі,*

¹³ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2015 г. ад ад Пандэкі Браніславы Казіміраўны, 1931 г.н. у в. Мікуліна Руднянскага р-на Смаленскай вобл.

¹⁴ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык і У. Лобач у 2015 г. ад Дарожкінай Валянціны Стэфанаўны, 1929 г.н. у в. Горкі Руднянскага р-на Смаленскай вобл.

кусты... Ні пень, нічога. Усё. Поле во чыстае. Больш нічога няма, а раньшэ было!” (в. Упірэвічы Барысаўскі р-н) [12, с. 233].

У в. Пятровічы Смалявіцкага р-на быў шанаваны культавы камень-следавік і святая крыніца побач з ім, вада якой лічылася гаючай. Але пасля правядзення меліярацыі крыніцу засыпалі, а камень прыціснулі бетоннай плітой. Святы камень ля в. Казлоў Бераг Бярэзінскага р-на шанавалася мясцовым людзям як цудадзейны, а дажджавая вада з яго выемак лічылася надзейным сродкам пры хваробах вачэй. Побач з каменем стаяў драўляны крыж, яму прыносілі ахвяры мясцовыя жыхары, але ў 1960-х гг. культавы валун быў знішчаны ў часе меліярацыі [21, с. 37, 171]. Шырока вядомы на тэрыторыі Сенненскага р-на культавы калодзеж Ерусалім таксама стаў ахвярай меліяратараў. “Я ў бацькі свайго спрашывала, чаго тут калодзеж. А ён гаворыць: “Эта калодзеж святой. Русалім называецца, на Русалім”. Калі служэньне было ў цэркві, я ня помню гэтага, гавораць, там плашчаныцу свяцілі бажэсцвяенную. Асвятчалі там. І гэты калодзеж очань долга стаяў. І не зарастаў, і вада была светлая. Ідзем мы ў клюкву ілі апенкі там раслі, хадзілі мы і з дочкай на Русалім, хадзілі. А пачом... Ніхто ж яго не даглядаў. А тады стаяла меліярацыя, усё скруцілі, перакруцілі. Відзіма, калодзеж папаў пад каляіну. Гаварылі, што святы калодзеж. Ішлі з цэркві кросным ходам, на гэтай сцежкі ішлі к калодзежу” [12, с. 228–229].

Заклучэнне. На сённяшні дзень цяжка падлічыць, колькі вясковых святыняў было знішчана ў савецкі перыяд, але несумненным застаецца той факт, што ў выніку агрэсіўнай антырэлігійнай палітыкі культурны ландшафт Беларусі страціў мноства непаўторных аб’ектаў, якія ўвасаблялі сабой унікальны духоўны вопыт суіснавання чалавека і сусвету. Аналіз фальклорна-этнаграфічных крыніц і матэрыялаў вуснай гісторыі паказвае, што антырэлігійная палітыка савецкай улады, якая выявілася ў масавым знішчэнні вясковых святыняў (храмаў, капліц, прыдарожных і аброчных крыжоў, культавых крыніц, валуноў і дрэваў), выклікала жорсткае непрыманне і катэгарычны ментальны супраціў з боку вясковага соцыума. У традыцыйнай карціне свету беларускіх сялян рэзка актуалізуюцца катэгорыі “святасці” і “грахоўнасці” і, асабліва, матыў неадменнага пакарання за руйнаванне ці знявагу “вясковай святыні”. Што датычыцца непасрэдных выканаўцаў злачыннай дзяржаўнай палітыкі, якія, як правіла, былі прадстаўнікамі лакальнай супольнасці, то калектыўнае меркаванне і маральны прысуд для такіх людзей быў куды больш трагічным, чым юрыдычная адказнасць, бо святататнікі не толькі станавіліся маргіналамі ў рамках вясковай грамады, але, згодна з міфапаэтычнымі ўяўленнямі, былі асуджаны на жорсткае пакаранне па волі Бога, што знайшло сваё адлюстраванне ў шматлікіх наратывах пра “страшную”, “не сваю” смерць разбуральнікаў вясковых святынь.

ЛІТАРАТУРА

1. Панченко, А.А. Исследования в области народного православия. Деревенские святыни Северо-Западной России / А.А. Панченко. – СПб. : Алитея, 1998. – 298 с.
2. Боганева, А. Беларускія вясковыя святыні і вусныя наратывы пра іх (На прыкладзе камянёў і крыжоў) / А. Боганева // Православные святыни белорусского народа : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 1–2 ноября 2006 г. – Минск, 2008. – С.19–34.
3. Лобач, У.А. Міф. Прастора. Чалавек: беларускі традыцыйны ландшафт у сяміятычнай перспектыве / У.А. Лобач. – Мінск : Тэхналогія, 2013. – 511 с.
4. Платонов, Е.В. Часовни Тихвинского уезда (рубеж XIX – XX вв.) / Е.В. Платонов. – СПб. : ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2011. – 304 с.
5. Анимеле, Н. Быт белорусских крестьян / Н. Анимеле // Этнографический сборник. – 1854. – Вып. II. – С. 111–268.
6. Дучыц, Л. Сакральная геаграфія Беларусі / Л. Дучыц, І. Клімковіч. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011. – 384 с.
7. Островский, А. Роль перемещения святыни в формировании сакрального ландшафта / А. Островский // Сакральная география в славянской и еврейской культурных традициях : сб. статей. Академическая серия. – М. : Гриф и К, 2008. – Вып. 22. – С. 225 – 231.
8. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі ; рэд. тома А. С. Фядосік. – 2-е выд., дап. і дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 552 с.
9. Штырков, С.А. Предания об иноземном нашествии: крестьянский нарратив и мифология ландшафта (на материалах Северо-Восточной Новгородчины) / С.А. Штырков. – СПб. : Наука, 2012. – 228 с.
10. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В.В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава ; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск : ВП “Экаперспектыва”, 1998. – 340 с.
11. Шыбека, З. Нарысы гісторыі Беларусі (1795 – 2002) / З. Шыбека. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2003. – 490 с.
12. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Ч. 1. – 292 с.
13. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Ч. 2. – 368 с.
14. Буйских, Ю. «Кара Божья» и «Чудо Господнее» в рассказах об осквернении святынь в текстах современной украинской крестьянской традиции / Ю. Буйских // Acta Baltico-Slavica. – 2014. – № 38. – S. 263 – 278.

15. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / В. І. Басько [і інш.] ; ідэі і агул.рэд. Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2001 – 2013. – Т. 4 : Брэсцкае Палессе : у 2 кн. – Мінск : Выш. шк., 2009. – Кн. 2. – 863 с.
16. Лобач, У.А. Святыя крыніцы Беларусі / У.А. Лобач, Т.В. Валодзіна. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 188 с.
17. Дучыц, Л. Некаторыя дадзеныя пра культавыя дрэвы на Беларусі / Л. Дучыц // KRYUJA. Crivica. Baltica. Indogermanica. – 1996. – №1. – С. 73 – 78.
18. Богданович, А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Минск : Беларусь, 1995. – 186 с.
19. Ляўкоў, Э.А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны / Э.А. Ляўкоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 215 с.
20. Барысаў, А. Праўда аб “Сінім калодзежы” / А. Барысаў // Калгасны шлях. – 1961. – 14 снежня. – С. 2.
21. Карабанаў, А.К. Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі / А.К. Карабанаў [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т прыродакарыстання. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 235 с.

Паступіў 08.10.2018

VILLAGE SHRINE OF BELARUS AND THE SOVIET REGIME: VANDALISM AND SACRILEGE IN THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSIONS

The article discusses the anti-religious policy of the Soviet state and its practical implementation within the rural cultural landscape of Belarus, which was revealed in the physical destruction of dozens of temples and other village shrines. Mass acts of vandalism towards “holy places” provoked a corresponding mental reaction in the traditional picture of the world of Belarusian peasants, when the notions of “holiness” / “sinfulness” and the mandatory punishment of destroyers of holy places by the higher forces were actualized, which was reflected in a large number of relevant folklore narratives.

Keywords: church, village shrines, anti-religious policy, vandalism, traditional world view, rural cultural landscape of Belarus.

УДК 94 (476) «1941/1945» (043.3)

**РЕАЛИЗАЦИЯ ПОСТАНОВЛЕНИЙ БССР
«О БЛАГОУСТРОЙСТВЕ МОГИЛ ВОИНОВ СОВЕТСКОЙ АРМИИ И ПАРТИЗАН,
ПОГИБШИХ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ» НА ПРИМЕРЕ РЕШЕНИЙ
ПОЛОЦКОГО РАЙОННОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА В 1964 – 1991 ГГ.¹**

**канд. ист. наук, доц. А.И. КОРСАК
(Полоцкий государственный университет)**

Рассмотрен процесс реализации Постановлений БССР «О благоустройстве могил воинов Советской Армии и партизан, погибших в период Великой Отечественной войны» местными органами власти на территории Полоцкого района: выявление и учёт воинских кладбищ, братских и индивидуальных могил, а также их благоустройство и перезахоронение останков воинов Советской Армии и партизан, погибших в годы Великой Отечественной войны. Исследование проведено на основе архивного материала Национального архива Республики Беларусь и Зонального государственного архива в г. Полоцк.

Введение. В № 9 Вестника Полоцкого государственного университета опубликована статья автора «Реализация Постановлений БССР «О благоустройстве могил воинов Советской Армии и партизан, погибших в период Великой Отечественной войны» на примере решений Полоцкого районного исполнительного комитета в 1944 – начало 1960-ых гг.»², хронологические рамки исследования были ограничены условно выделенным первым периодом в процессе увековечения памяти воинов и партизан, погибших на территории Полоцкого р-на.

Данная работа является логическим продолжением предыдущей публикации. На основе архивного материала Зонального государственного архива в г. Полоцк и опубликованных источников рассмотрен процесс реализации Постановлений БССР на примере Исполкома Полоцкого райсовета трудящихся депутатов в период с 1964 по 1991 г. Кроме того, впервые вводятся в научный оборот данные по количеству воинских захоронений и в них захороненных погибших воинов, партизан и мирного населения в сравнительной характеристике с 1949 по 2013 гг.

Содержание. Отправной точкой в определении нового периода в процессе увековечения памяти погибших воинов Советской Армии и партизан на территории БССР в целом и на территории Полоцкого р-на в частности можно считать Постановление Президиума ЦК КПБ от 8 мая 1964 г. «О 20-й годовщине освобождения Белорусской ССР от немецко-фашистских захватчиков».

В исполнение данного документа было издано Постановление № 4 Бюро парткома Полоцкого производственного управления и исполкома Районного Совета депутатов трудящихся от 22 мая 1964 г. «О подготовке и проведении 20-й годовщины освобождения Белорусской ССР от немецко-фашистских захватчиков» [2, Л. 231–232.], к которому прилагался список мероприятий, большая часть которых посвящена благоустройству воинских захоронений: установка обелисков в 18-ти населённых пунктах, надписей с перечислением имен захороненных воинов и партизан в братских могилах и воинских кладбищах (впервые введена информация о месте захоронения военнопленных и мирных жителей на территории шталага № 354 на территории Боровуха-1 – А.К.), долговечных оград вокруг 17-ти воинских захоронений и, что не менее важно, перезахоронение с почестями останков из индивидуальных могил в братские (индивидуальные могилы по дороге Янково – Дретунь в братскую могилу ст. Дретунь). И здесь же значительное внимание уделено местам массового захоронения мирных жителей и также мемориализации мест бывших населённых пунктов, уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками [2, л. 233–238].

В фонде № 1947 Исполкома Полоцкого районного Совета депутатов трудящихся Зонального государственного архива в г. Полоцке имеется два отдельных дела № 377 и 378 с отчётными документами за 1964 г. по благоустройству воинских кладбищ, могил и увековечению памяти воинов, партизан и особо памятных мест, приуроченных к празднованию 20-летия освобождения БССР от немецко-фашистских захватчиков, и актами проверок состояния братских могил.

В данном случае обратим внимание на наличие братских могил и количество захороненных в них человек. Так, на протяжении 1964 г. было выявлено дополнительно к ранее имеющимся 7 первичных мест захоронения воинов и партизан, в которых захоронено 1 279 человек; мест массового захоронения гражданского населения – 3, в которых захоронено 75 чел.; индивидуальных могил воинов и партизан – 4; перезахоронено 12 чел. [3, л. 1].

Что касается информации, содержащейся в актах по итогам проверки состояния воинских захоронений [4], произведённой с 21 по 24 июля 1964 г. комиссией в составе 4-х человек, то она представлена в виде таблицы 1.

¹ Работа поддержана БРФФИ, номер гранта № Г17Р-032 «Военные конфликты XV–XX вв. на белорусских землях и их влияние на формирование идентичности населения (на примере Полоцкого региона)».

² Корсак, А.И. Реализация Постановлений БССР «О благоустройстве могил воинов Советской Армии и партизан, погибших в период Великой Отечественной войны» на примере решений Полоцкого районного исполнительного комитета в 1944 – начало 1960-ых гг. / А.И. Корсак // Вестник Полоцкого государственного университета. – № 9. – 2018. – С. 117–126.

Таблица 1. – Сведения о наличии воинских захоронений и о количестве в них захороненных на территории Полоцкого р-на (в современных границах) на момент июля 1964 г.

Название с/с	Место нахождения захоронения	Классификация			Количество захороненных			Кто захоронен
		ВК	БМ	ИМ	Извест.	Неизв.	Всего	
Адамовский	Кушлики	-	1	-	-	14	14	Воины, погибшие в 1941 – 1944 гг.
	Громоша, 2 км. ЮЗ	-	-	1	1	-	1	Ст. лей-нт Беневольский Ю.М
	Громоша	-	1	-	-	36	36	Воины, погибшие при освобождении, перезахоронены в 1948 г. из окрестностей.
Арлейский	Труды (западная сторона)	1	-	-	-	370	370	Воины, умершие от ран в полевом госпитале в 1943 – 1944 г., а также перезахороненные останки воинов, погибших на фронте
	Владимировка	1	-	-	340	-	340	Воины, погибшие в 1943 г., и 3 бойца, погибшие в 1941 г.
	Урочище Рябиновка, кв. № 90 Арлейское лестничество	-	1	-	-	86	86	Еврейское население, расстрелянное в 1942 г.
	Званое	1	-	-	92	-	92	Воины, умершие от ран в полевом госпитале д. Званое в 1943 – 1944 гг.
	Около Владимировки	1	-	-	367	-	367	Воины, умершие от ран в полевом госпитале бывшей д. Дюдьки в 1943 – 1944 гг.
	Труды	1	-	-	270	-	270	Воины, умершие от ран в полевом госпитале в 1943–1944 гг. и в боях с последующим перезахоронением на организованное кладбище
	Белое	1	-	-	34	61	95	Мирное население д. Белое и других деревень, уничтоженное во время блокады партизанской зоны
Бельский	Дохноры, восточнее 900 м.	-	1	-	7	-	7	Мирное население. Родственники перезахоранивать отказались в единую братскую могилу. Установлены кресты.
	Белое	-	1	-	60	195	255	Воины, погибшие при освобождении
Бобыничский	Бобыниччи	-	1	-	-	83	83	Воины и партизаны, перезахоронены из окрестностей в 1948 г.
	Ухвище	-	1	-	-	64	64	Партизаны, перезахороненные из окрестностей в 1948 г.
	Двор Солоневичи	-	1	-	-	31	31	Воины и партизаны, погибшие в 1941–1944 гг.
Ветринский	Ветрино	-	1	-	32	21	53	Солдаты и партизаны
Вороничский	Вороничи	-	1	-	39	23	62	Воины и партизаны, погибшие при освобождении
Гомельский	Гомель	-	1	-	7	84	91	Воины и партизаны, погибшие при освобождении на территории с/с
	Богородицкое	-	1	-	33	-	33	Из числа захороненных 18 партизан из бригады Мельникова из отряда Максимовича, погибшие 5 февраля 1943 г. у д. Усая.
Горянский	Залесье	-	-	1	1	-	1	Неизвестно
	Домники	-	1	-	6	157	163	Неизвестно
	ст. Горяны 100 м. на юг	-	1	-	43	176	219	Солдаты, погибшие при освобождении
Громовский	Янково	-	1	-	6	61	67	Не указано
	Тросница	-	1	-	22	65	87	Воины, погибшие при освобождении
	Боровуха-3	-	1	-	1	-	1	
Заозерский	Межно-3	-	1	-	-	30	30	Воины, умершие от ран в полевом госпитале в июле 1944 г., и один, погибший воин.
	Туровля	-	1	-	7	13	20	Из числа захороненных 6 партизан и 1 капитан.
Малоситнянский	Малое Ситно	-	1	-	10	-	10	
	ст. Дретунь	-	1	-	-	-	-	
Махировский	Боровуха-1 возле с/с	-	1	-	37	142	179	Солдаты, погибшие при освобождении
	Боровуха-1, СЗ 10 м. от СШ	-	1	-	-	1800	1800	Расстрелянные военнопленные, заморенные голодом и избиением в 1942 – 1943 гг.
	Боровуха-1, колхозный поселок	-	-	-	-	-	Неиз.	Захоронение 1942 г. и при освобождении в 1844 г.
Начский	Нача	-	1	-	1	13	14	Не указано
Островщинский	Островщина	-	1	-	4	22	26	Не указано
Полотовский	Полота	-	1	-	52	131	183	Воины и партизаны, погибшие в 1941 – 1944 гг. Перезахоронены в 1946 г. В 1956 и 1964 гг. захоронены 5 останков погибших и найденных на территории с/с.
Сестренковский	Булавки	-	1	-	4	45	49	Воины и партизаны, погибшие при освобождении
	Сестрѣнки	-	1	-	14	49	63	
Фариновский	Рудня	-	1	-	8	64	72	Солдаты, погибшие при освобождении
	Заскорки	-	1	-	2	22	24	Не указано
Шпаковщинский	Шпаковщина	-	1	-	8	-	8	Партизаны
Экиманский	Экимань	-	1	-	3	22	25	Воины, погибшие при освобождении
ВСЕГО:		6	32	2	1511	20080	21592	

Примечание: составлена автором на основании [4].

Исходя из данных, представленных в таблице 1, в ходе инспекции комиссией было обследовано 19 сельских советов, на территории которых расположено 40 воинских захоронений, из них ВК – 6, БМ – 32, ИМ – 2. Всего захоронено 21 592 человека из числа воинов и партизан, погибших в 1941–1944 гг., мирных жителей, уничтоженных в ходе карательных операций и «окончательного решения еврейского вопроса», а также военнопленных, сконцентрированных в шталаге № 354 в Боровухе-1. Известно личных данных лишь в 1 512 случаях.

Таким образом, в 1964 г., благодаря празднованию 20-летию освобождения территории Беларуси, была проведена значительная работа в первую очередь по учёту воинских захоронений, поиску родственников и восстановлению личных данных погибших и захороненных в братских могилах. Последний раз в таком глобальном масштабе работа проводилась в период 1949–1956 гг., когда шел активный процесс перезахоронения и «укрупнения» братских могил. Но, вероятно, не все ранее зафиксированные могилы были проинспектированы. Цифры в различных формах отчётности приводятся разные. Остается неизменным количество воинских кладбищ, о которых со временем трудно забыть (если могилы своевременно не были поставлены на учёт или расположены в тех местах, куда руководство могло и не доехать, со временем они исчезали – А.К.), и которые в свою очередь не пытались «укрупнить».

Во второй половине 1960-ых гг. к воинским захоронениям руководство республики, области и районов обращалось в рамках сооружения памятников, периодического благоустройства. Но выявление и учёт новых первичных мест захоронения воинов и партизан, погибших в 1941–1944 гг., шло параллельно с выше указанными мероприятиями. Отдельно взятых постановлений на этот счёт подписано не было. Следует отметить, что в это время внимание было сконцентрировано на увековечении «мест боевых действий партизан и воинских частей с немецкими захватчиками, мест массового захоронения жертв фашизма, сожженных деревень и людей», которые до сих пор не были в поле зрения руководства [12, с. 148–150].

17 января 1966 г. было подписано соответствующее Постановление ЦК КПБ «О дальнейшей работе по увековечению героических подвигов советских людей в период Великой Отечественной войны» [12, с. 150–152], согласно которому помимо разработок на научном уровне «истории борьбы советских людей против немецко-фашистских захватчиков», музейных экспозиций, эскизов мемориальных знаков для установления в памятных местах местным органам власти до 30 апреля этого же года вменялось в обязанности сбор данных о населённых пунктах, жители которых были поголовно уничтожены [12, с. 151]. И в дальнейшем соответственно принять меры по их увековечению.

В ответ на данный документ Бюро райкома КПБ и Исполкома Полоцкого Райсовета депутатов трудящихся издало Постановление от 19 апреля 1966 г. «Об увековечении погибших воинов, партизан и мирных граждан, сожжённых населённых пунктов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [5, л. 62]. По принципу республиканской комиссии по увековечению героических подвигов советских людей в период Великой Отечественной войны в Полоцком районе также была создана комиссия по увековечению. В ходе её работы был создан список населённых пунктов, которые в период с 1941 по 1944 гг. были полностью уничтожены со всем населением. Так, по Гомельскому с/с – 4 населённых пункта, по Малоситнянскому с/с – 2, Фариновскому с/с – 7, Бабыничскому с/с – 3, Бельскому с/с – 7, Вороничскому с/с – 1, Полотовскому с/с – 5, Арлейскому с/с – 1, Сестрэнковскому с/с – 7, Махировскому с/с – 1, Горянскому с/с – 4, Заозерскому с/с – 5, Ветринскому п/с – 1, Юровичскому с/с – 2 [5, л. 64–65]. Всего 50 населённых пунктов.

Исследование данного вопроса требует отдельного внимания с привлечением широкого круга источников для того, чтобы выяснить: во-первых, были ли все выше перечисленные сожжённые деревни уничтожены вместе с жителями полностью либо частично, во-вторых, каким образом осуществлялось захоронение их останков.

Кроме того, районной комиссией по увековечению был составлен перечень воинских кладбищ, братских и индивидуальных могил, которые ранее не были увековечены и не благоустроены. Выборка данных по захоронениям представлена в таблице 2.

Таблица 2. – Список воинских кладбищ, братских и одиночных могил воинов Советской Армии, партизан, мирных жителей по состоянию на 19 апреля 1966 г.

Название с/с	Название населённого пункта	Классификация	Количество воинских захоронений	Примечание
1	2	3	4	5
Бабыничский	Боярово	БМ партизан и мирных граждан	1	
Экиманский	Бельчица	БМ на гражданском кладбище	1	Останки перенести в БМ д. Экимань
Бельский	Дохноры	БМ расстрелянных совпартработников	1	
Бельский	Артейковичи	БМ расстрелянных мирных граждан	1	

Окончание таблицы 2

1	2	3	4	5
Бельский	Артейковичи	БМ сожжённых мирных граждан	1	
Бельский	Владычино	БМ расстрелянных мирных граждан	1	
Бельский	Владычино, западнее деревни	БМ расстрелянных мирных граждан	1	
Фариновский	Подгорцы	БМ воинов Советской Армии	1	Останки перенести в БМ в д. Заскорки
Фариновский	Белый Двор	В 1944 г. в неравном бою полностью погиб взвод 1-й Смоленской бригады полка т. Садченкова	-	Соорудить курган
Фариновский	Латышки	БМ расстрелянных мирных граждан в 1941 г.	1	
Сестрѣнковский	Дмитровщина	БМ партизан на гражданском кладбище	3	
Сестрѣнковский	Чернея	ИМ партизан на гражданском кладбище	3	
Сестрѣнковский	Лютовка	ИМ партизан на гражданском кладбище	2	
Сестрѣнковский	Щеперня	ИМ партизан на гражданском кладбище	3	
Сестрѣнковский	Поташенки	ИМ в урочище Углы	7	
Юровичский	Бараново	БМ расстрелянных мирных граждан	1	
Адамовский	Громоше	Урочище Лазовка в 1,5 км западнее Громоше ИМ лейтенанта Беневольского	1	
Заозерский	Шелково	БМ партизан	1	
Заозерский	Межно-2	БМ партизан	1	
Заозерский	Городище	БМ расстрелянных мирных граждан	1	Не благоустроена
Заозерский	Городище	БМ расстрелянных мирных граждан	1	
Малоситнянский	Дретунь, на 9 км. по шоссе Дретунь – Полоцк	БМ партизан	1	Не благоустроена
Малоситнянский	Малое Ситно, 1 км севернее в лесу	ИМ неизвестного летчика, погибшего при авиакатастрофе в 1943 г.	1	Целесообразно останки перенести в БМ в Малое Ситно
Малоситнянский	Алеша	ИМ неизвестного летчика, погибшего при авиационной катастрофе в 1943 г.	1	
Арлейский	Труды, восточнее в лесу	БМ расстрелянных мирных граждан в 1942 г.	1	
Арлейский	Труды, 500 м. западнее на опушке леса	ВК	1	
Арлейский	Званое, 100 м. южнее	ВК	1	
Арлейский	Труды	ИМ расстрелянных партизан	3	Перенести в БМ в Труды
Арлейский	Копно	ИМ партизана	1	Не благоустроена
Горянский	Залесье	ИМ капитана Серова	1	

Примечание: составлена автором на основании [5, л. 65–69].

Летом 1967 г. было проведено заседание, на котором был рассмотрен вопрос по выполнению Постановления Бюро райкома КПБ и Исполкома Полоцкого Райсовета депутатов трудящихся от 19 апреля 1966 г. председателями Сестрѣнковского и Фариновского сельских советов на подконтрольной им территории. Казалось бы, уже прошло более 20-ти лет после окончания Великой Отечественной войны и не раз обращалось внимание республиканского, областного и районного руководства на благоустройство воинских захоронений. Но оказалось, что наряду с некоторыми выполненными работами по увековечению имеются факты, раскрывающие невнимательное отношение к данной проблеме. Так, в Сестрѣнковском с/с «ничего не сделано и не делается по увековечению памяти погибших 4-х партизан, захороненных на общем кладбище в д. Черное, само кладбище захламлено буреломом, не ограждено», «братская могила в д. Сестрѣнки заросла бурьяном и кустарником, нет никаких надписей на всех установленных обелисках, не указаны фамилии погибших воинов и партизан» [6, л. 26]. В Фариновском с/с «не благоустроена могила зверски замученных 2-х партизан, захороненных на общем кладбище в д. Лесины, в запущенном состоянии находится могила расстрелянных мирных граждан в д. Латышки». Братская могила в д. Рудня, находящаяся в 30 м. от здания сельского Совета, заросла сорняками и кустами [6, л. 26–27].

Среди документов личного фонда руководителя рабочей группы по подготовке книги «Память» С. Чернявской имеются сведения о наличии воинских захоронений по данным 1975 г., предоставленных председателями сельских советов, на основе которых составлена таблица 3.

Таблица 3. – Сводная таблица по воинским захоронениям на территории Полоцкого р-на по данным 1975 г.

Название с/с	Название населённого пункта	Статус воинского захоронения	Всего захоронено	В том числе					Мирные жители
				Герои Советского Союза	Офицеры	Воины	Партизаны	Неизвестно	
Адамовский	Кушлики	БМ	57	-	11	46	-	-	-
	Грамоща	БМ	204	-	18	186	-	-	-
Бельский	Белое	БМ	148	-	14	57	2	75	-
Бобыничский	Ухвище	БМ	73	-	-	-	73	-	-
	Бобынич	БМ	83	-	-	-	83	-	-
	Двор Солоневичи	БМ	31	-	1	-	30	-	-
Боровухский	Боровуха-1, у школы	БМ	18000	-	-	-	-	18000	-
	Боровуха-1, у с/с	БМ	185	-	2	41	-	142	-
	Боровуха-1, возле военного городка в/ч 656581	БМ	50	-	-	-	-	50	-
Ветринский	Ветрино	БМ	126	4	12	98	12	-	-
Вороничский	Вороничи	БМ	62	-	-	30	9	23	-
	Заскорки	БМ	40	1	4	31	4	-	-
	Кунцевичи	БМ	13	-	-	-	13	-	-
	Логани	БМ	13	-	1	12	-	-	-
Гомельский	Гомель	БМ	94	-	8	52	11	23	-
	Богородицкое	БМ	38	-	4	24	10	-	-
Горянский	Горяны	БМ	191	3	23	162	3	-	-
	Домники	БМ	247	-	17	229	1	-	-
	Залесье	ИМ	1	-	1	-	-	-	-
Заозерский	Межно-2	БМ	5	-	-	-	4	1	-
	Межно-3	БМ	56	-	6	43	7	-	-
	Шелково	БМ	4	-	-	-	4	-	-
	Лучно	БМ	21	-	-	-	-	-	21
	Городище	БМ	11	-	-	-	1	2	8
	Туровля	БМ	60	-	10	42	8	-	-
	Пукановка	БМ	14	-	3	6	5	-	-
	Пискуны	БМ	11	-	-	5	6	-	-
Зелёновский	Булавки	БМ	99	-	9	88	2	-	-
	Сестрѣнки	БМ	100	-	2	87	7	4	-
	Урочище Углы	ВК	4	-	2	-	2	-	-
	Дмитровщина	БМ	5	-	1	-	4	-	-
	Щеперня	БМ	2	-	-	-	2	-	-
	Жарцы	ИМ	1	1	-	-	-	-	-
Малоситнянский	Малое Ситно	БМ	179	-	-	173	6	-	-
	Дретунь	БМ	349	-	-	348	1	-	-
	Лешно	БМ	8	-	-	8	-	-	-
	Дретунь, 9 км. по шоссе от ст. Дретунь	БМ	12	-	-	12	-	-	-
	Малое Ситно, могила летчиков	БМ	2	-	-	2	-	-	-
Начский	Нача	БМ	21	-	2	12	2	5	-
Островщинский	Островщина	БМ	28	-	1	19	8	-	-
Полотовский	Полота	БМ	226	-	18	197	11	-	-
Руднянский	Рудня	БМ	72	-	12	50	1	9	-
Солоникский	Тросница	БМ	63	-	10	49	-	4	-
	Боровуха-2	БМ	116	-	9	96	-	11	-
	Боровуха-3	БМ	6	-	2	4	-	-	-
	Струнье	ИМ	1	-	1	-	-	-	-
Шпаковщинский	Шпаковщина	БМ	14	-	-	6	8	-	-
Экиманский	Экимань	БМ	176	-	5	131	1	39	-
Юровичский	Янково	БМ	39	-	4	32	3	-	-
	Юровичи	БМ	247	-	13	217	17	-	-
ВСЕГО:	ВК – 1; БМ – 46; ИМ - 3		21608	9	226	2595	361	18388	29

Примечание: составлена автором на основании [1, л. 1–19].

Исходя из данных таблицы 3 на территории Полоцкого р-на на момент 1975 г. учтено ВК – 1, БМ – 46, ИМ – 3, в которых захоронено общим количеством 21 608 чел.

До 1979 г. вопрос о состоянии воинских захоронений в документах заседаний Исполкома Полоцкого районного Совета народных депутатов практически не выносился на повестку. По причине начала деятельности районного отделения Белорусского добровольного общества охраны памятников истории и культуры (с 1966 г.), в ведении которого находились не только памятники, имеющие историческую ценность, но и воинские кладбища, братские и индивидуальные могилы погибших воинов, партизан и местных жителей в 1941–1944 гг.

За 7 июня 1979 г. имеется распоряжение Исполкома Витебского областного Совета народных депутатов о запросе информации о состоянии военных кладбищ и могил советских воинов и партизан в соответствии с требованиями постановления Совета Министров СССР от 11 апреля 1979 г. № 339 «О дополнительных мерах по благоустройству и приведению в порядок военных кладбищ и могил советских воинов и партизан» по этому вопросу (срок исполнения – 15 июля 1979 г.) [7, л. 34]. Ответ последовал 29 июня этого же года. По результатам проверки, проведенной, согласно документу ещё в мае до выхода постановления СМ СССР и указаний Витебского облисполкома, на территории Полоцкого района учтено ВК – 3, БМ – 64, памятных мест – 16 [7, л. 35].

В 1980-ых гг. зафиксировано несколько случаев решений о перезахоронении, согласно постановлениям районного руководства. Вопрос в том, все ли они были исполнены.

Так, согласно решению № 67 от 11 марта 1980 г. «О ликвидации кладбища в д. Боровуха-2, расположенного в развилке дорог Полоцк – Полота, Полоцк – Россоны» воинской части № 49510 было дано указание о переносе надмогильных сооружений и останков погребённых из кладбища Боровуха-2 на рядом действующее [8, л. 42]. История данного захоронения автором раскрыта в публикации за 2018 г.³, где понятно, что перезахоронения так и не было осуществлено.

В 1989 г. по согласованию с Полоцким объединенным военным комиссариатом было дано разрешение Исполкому Новополоцкого городского Совета народных депутатов произвести перезахоронение с воинскими почестями в г. Новополоцк останков неизвестного солдата Советской Армии, погибшего в годы Великой Отечественной войны и захороненного возле д. Головни Гомельского с/с Полоцкого р-на [11, л. 66]. Почему именно в г. Новополоцк? Логичным было бы перезахоронить в центр сельского совета, где имела уже братская могила, основанная в 1949 г. после первой волны перезахоронений. Вероятно, в это время активно действовали «Красные следопыты» (группа школьников СШ г. Новополоцка № 2) под руководством Е.А. Трапезниковой, благодаря которым открыто много неизвестных имен погибших солдат и мест первичного захоронения. Больше фактов перезахоронения в документах Исполкома Полоцкого района не выявлено. Но по данным на 1993 г. и 2014 г., которые фиксируют наличие индивидуального захоронения неизвестного солдата, перезахоронение так и не было осуществлено. В итоге имеем решение, но его исполнение по каким-то причинам не было исполнено.

В 1984 г. на союзном, республиканском и соответственно на районном уровнях были составлены планы мероприятий по празднованию 40-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Среди вопросов в данном направлении одним из пунктов обозначено благоустройство воинских захоронений посредством организации «месячника памяти борцов за народное счастье», в ходе которого нужно было привести в образцовый порядок имеющиеся места массовых захоронений, памятные и мемориальные знаки, обелиски, могилы патриотов и т.д. [9, л. 100–106]. В феврале 1985 г. был предоставлен отчет о проделанной работе по выше обозначенным мероприятиям, в котором много общих патристически направленных фраз, не содержащих конкретных фактов и цифр [10, л. 97–101].

Следует отметить, что в 1970–1980-ые гг. основное внимание было направлено на чествование и помощь ветеранам Великой Отечественной войны – награждение, льготы, шефская опека.

Начиная с 1987 г. вопросы по увековечению и благоустройству воинских захоронений отдельно не рассматривались. Далее проблемы решались в рамках проводимых мероприятий по благоустройству населённых пунктов Полоцкого района.

Заключение. С 1964 г. начинается новый период в процессе увековечения памяти погибших в годы Великой Отечественной войны. Связано это в том числе и с возобновлением празднования Дня Победы над немецко-фашистскими захватчиками, когда однополчане вспоминали о своих погибших товарищах, приезжали на места боевых действий, посещали братские могилы.

В данное время внимание было сконцентрировано на сохранении памяти «мест боевых действий партизан и воинских частей с немецкими захватчиками, мест массового захоронения жертв фашизма, сожженных деревень и людей», которые до сих пор не были в поле зрения руководства. Перезахороне-

³ Корсак, А.И. Сохранение исторической памяти о событиях Великой Отечественной войны на примере воинского захоронения Боровуха-2 г. Полоцка / А.И. Корсак // Россия и Беларусь: история и культура в прошлом и настоящем : материалы Летней научно-образовательной школы / под ред. Е.В. Кодина. – Вып. 3 – Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2018. – С. 81–89.

ний как таковых не осуществлялось за исключением единичных случаев. В основном активно устанавливались фундаментальные памятники на воинских захоронениях, которые их до этой поры не имели.

Тем не менее на протяжении 1970-ых гг. осуществлялся периодический контроль за состоянием братских могил. В этот период времени места захоронений больше носят патриотический и символический характер, где во время празднований горят вечные огни, школьники несут вахту памяти. Особенно активно ведётся деятельность районного отделения БДООПИК, а также школьных групп (например, «Красные следопыты»), направленная на восстановление имен погибших, а также поиск и переписку с родственниками захороненных на территории Полоцкого р-на солдат и партизан.

В 1980-ые гг. со стороны республиканского и районного руководства внимание уделялось ветеранам Великой Отечественной войны. А нагляд за состоянием воинских захоронений велся в рамках благоустройства населённых пунктов, отдельно как ранее на повестку дня вопросы увековечения не выносились. Это можно увязать со многими причинами, и в первую очередь перманентным состоянием социально-экономического и политического развития в целом союзных республик.

Данные о количестве воинских захоронений на территории Полоцкого р-на в современных границах по годам начиная с 1946 г. по 2013 г. представлены в таблице 4.

Таблица 4. – Сводная таблица учёта воинских захоронений по Полоцкому району с 1946 по 2013 гг.

Год	ВК	Количество захороненных, чел.	БМ	Количество захороненных, чел.	ИМ	Количество захороненных, чел.	Всего воинских захоронений	Всего количество захороненных, чел.	Примечание, источник
1946 г.	-	-	279	279	409	409	688	682	Приведено количество захороненных, чьи фамилии известны – А.К. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 686. Оп. 1. Д. 61. Л. 314.
1948 г.	-	-	-	-	-	-	779	-	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1961. Оп. 1. Д. 22. Л. 41
1949 г. (до перезахоронения)	14	-	331	-	639	-	1000	-	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 59.
1949 г. (после перезахоронения)	9	-	24	-	1	-	34	1727	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 59.
1951 г.	3	-	19	-	19	-	41 (ЗГА)	-	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 95
	21	-	21	-	31	-	73	-	Увековечение памяти. Документы и материалы. 2008. – С. 79
1953 г.	3	-	24	-	11	-	38	-	нет данных по восьми с/с – А.К. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 8. Д. 36
1964 г.	6	-	32	-	2	-	40	21 592	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 378
1975 г.	1	-	46	-	3	-	50	21608	С учетом Боровухи-1 и Боровухи-2 – А.К. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1164. Оп. 11. Д. 59. Л. 1-19
1985 г.	2	-	62	-	8	-	72	6 655	Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць. 1985. – С. 335-377.
1993 г.	1	-	53	-	14	-	68	4832	ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1164. Оп. 11. Д. 59.
2013 г.	2	-	78	-	16	-	96	8 255	Каталог воинских захоронений на территории РБ. Витебская область. 2013. – 370 с.

Прежде чем перейти к анализу данных, следует отметить, что в разные периоды времени территория Полоцкого р-на подвергалась изменениям как внешним (границы района укрупнялись), так и внутренним (изменение административных рамок сельских советов). Данная информация представлена в таблице 5.

Таблица 5. – Изменение территориальных границ сельских советов Полоцкого р-на

Название с/с Полоцкого р-на						
1949 г.	16.07.1954 г.	1960 г.	1962 г.	07.06.1968 г.	1975 г.	2000-ые гг.
1	2	3	4	5	6	7
Алесовский	Малоситнянский					Малоситнянский
Арлейский				Трудовский		Малоситнянский
Бельский					Азинский	Азинский

Окончание таблицы 5

1	2	3	4	5	6	7
Бояровский	Горянский					Горянский
Булавский	Захарничский	Сестрѣнковский Тросницкий		Зеленков- ский Соло- никский		Зеленковский Солоникский
Верхоченский	Полотовский Юровичский					Полотовский
Ветринский р-он	Начский					Ветринский
Ветринский р-он		Ветринский п/с				Ветринский
Ветринский р-он		Гомельский				Гомельский
Ветринский р-он		Заозерский				Гомельский
Ветринский р-он		Шпаковщин- ский				Островщинский
Ветринский р-он		Островщинский				Островщинский
Ветринский р-он	Литвиновский	Фариновский		Руднянский		Фариновский
Громовский	Захарничский	Сестрѣнковский Тросницкий		Зеленков- ский Соло- никский		Зеленковский Солоникский
Домниковский	Горянский					Горянский
Замшанский	Адамовский					Боровухский Азинский
Кушликовский	Адамовский					Боровухский Азинский
Малоситнянский						Малоситнян- ский
Махировский				Боровух- ский		Боровухский
Сестрѣнковский				Зелѣнков- ский		Зеленковский
Солоникский						Солоникский
Сосницкий	Горянский					Горянский
Ушачский р-он			Бобынич- ский			Бобыничский
Ушачский р-он			Воронич- ский			Вороничский
Шатиловский	Горянский					Горянский
Экиманский						Экиманский
Юровичский						Полотовский

Примечание: составлена автором на основании [13].

Итак, обратимся к данным таблицы 4, исходя из которых можно сделать следующие выводы. После выхода постановлений и принятых решений к ним на протяжении 1946–1948 гг. велась работа по поиску и учёту воинских захоронений, что видно из возрастающего количества от 688 в 1946 г. до 1000 могил в 1949 г. до начала процесса «укрупнения».

По итогам перезахоронения, осуществлённого в весенне-летний период 1949 г., количество воинских захоронений резко сократилось – на 96,6 %. Это существенно. Значит, работа по переносу индивидуальных и братских могил на протяжении этого времени была проведена. Не были затронуты захоронения, имеющие статус воинского кладбища. Многие из них, расположенные в неудобных местах (в лесах, вдали от населённых пунктах и т.д.), были переданы в ведение хозяйств и предприятий. Следует заметить важную деталь – здесь учтены только те места, куда были перенесены останки. В случае «удобного» расположения первичного места захоронения (окраина деревни, перекрёсток дорог и т.д.) они не были учтены в отчётных документах. Это прослеживается по данным, представленным в Приложении.

В 1951 г. при переучёте воинских захоронений на территории Полоцкого р-на, который еще имел послевоенные границы, данные, представленные в информационной записке командующего БВО С. Тимошенко, и данные Исполкома Полоцкого райсовета депутатов трудящихся есть разница в сторону увеличения в отчетности БВО – с 41 до 73. Скорее всего, так как в решении полоцких властей речь шла о братских могилах, которые требовали ремонтных работ, другие захоронения не были отражены. Это косвенно подтверждается цифрами 1953 г. – 38 могил без учёта данных восьми сельских советов.

Мы знаем, что на протяжении 1953–1956 гг. проходила вторая волна «укрупнения» братских могил. В 1953 г. зафиксировано 38, а в 1964 г. – 40. Но нужно учитывать тот момент, что после ликвидации

Полоцкой области были также изменены, но не значительно, и границы Полоцкого р-на (см. табл. 5). В 1960 г. Ветринский р-он был присоединен к Полоцкому р-ну, а в 1962 под юрисдикцию Полоцких районных властей были переданы два сельских совета Ушачского р-на – Бобыничский и Вороничский. По логике вещей количество воинских захоронений должно было увеличиться. Вероятно, должный переучет в это время никто не проводил.

В период с 1964 по 1985 гг. количество учтённых братских могил выросло – с 40 до 72. Это можно объяснить в первую очередь обновлением данных в результате деятельности районного отделения БДООПИК. К тому же исходя из данных Приложения в этот период было поставлено на учёт ранее не фиксированных значительное количество братских и индивидуальных могил.

Следует отметить, что по сравнению с 1975 г. в 1985 г. количество захороненийросло, а количество захороненных в них останков резко сократилось в 1985 г. с 21 608 до 6 655 чел. Этот факт связан с очередными административно-территориальными изменениями – Боровуха-1 попала под юрисдикцию г. Новополоцка, а Боровуха-2 – под управление городских властей г. Полоцка. Соответственно, и воинские кладбища, и братские и индивидуальные могилы, располагавшиеся в данных населённых пунктах, были учтены в рамках городских воинских захоронений.

В целом, исходя из того, что данные обновлялись в основном в юбилейные годы празднования годовщины Победы над нацистской Германией, можно сделать вывод, что и о воинских захоронениях вспоминали именно в эти даты, а полноценной систематической работы по учёту, поиску и фиксации могил не проводилось.

Здесь же представлены данные за 1993 г. и 2013 г. с целью сравнительного анализа. В постсоветский период началась новая волна по выявлению новых первичных мест захоронения, которые ранее в силу различных причин не были учтены. Соответственно и количество могил, и захороненных в них, в первую очередь воинов и партизан, возрастает.

В подготовке публикации автор выражает благодарность ведущему специалисту Полоцкого военного комиссариата Г.К. Чикалову, а также заведующему филиалом Музея боевой славы Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника С.П. Копылу за консультационную и информативную поддержку.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1164. Оп. 11. Д. 59.
2. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 374.
3. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 377.
4. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 1. Д. 378.
5. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 5. Д. 41.
6. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 5. Д. 99.
7. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 7. Д. 554.
8. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 7. Д. 583.
9. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 7. Д. 735.
10. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 7. Д. 773.
11. ЗГА в г. Полоцке. – Ф. 1947. Оп. 7. Д. 905.
12. Увековечение памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси, 1941 – 2008 гг. Документы и материалы / ред. кол. В.И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2008. – 302 с.
13. Шаруха, І.М. Край у цэнтры Езропы: Полацкі раён, Полацк, Наваполацк: геаграфічна-статыстычны даведнік / І.М. Шаруха ; прадм. У.А. Арлоў ; пад рэд.: І.М. Ашурхі, С.С. Укарінкі, С.М. Лясовіч. – Мінск : Колорград, 2017. – 196 с.
14. Каталог воинских захоронений на территории Республики Беларусь. Витебская область / М-во обороны Респ. Беларусь. – Минск : Реххауз, 2013. – 370 с.

Поступила 22.11.2018

IMPLEMENTATION OF THE BSSR RESOLUTIONS "ON IMPROVEMENT OF GRAVES OF SOVIET ARMY SOLDIERS AND PARTISANS KILLED DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR" ON THE EXAMPLE OF POLOTSK DISTRICT EXECUTIVE COMMITTEE DECISIONS IN 1964-1991.

A. KORSAK

This article describes the process of implementation of the BSSR "on the improvement of the graves of soldiers of the Soviet Army and the partisans who died during the great Patriotic war" by local authorities in the territory of Polotsk region: identification and accounting of military cemeteries, mass and individual graves, as well as their improvement and reburial of the remains of soldiers of the Soviet Army and partisans who died on Polotsk during the great Otechestvennoy war. The study was conducted on the basis of archival material of The national archive of the Republic of Belarus and the Zonal state archive in Polotsk.

Сводная таблица воинских захоронений на территории Полоцкого района. 1949–2013 гг.

[illegible]

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Бобовки	Бобовки, восточнее на расстоянии 100 м.	БК		Бобовки, 700 м. справа от дороги идущей на ст. Дзержинск	БК												Бобовки	6285	БМ	115	115	0
Бобовичи						Бобовичи	БМ	83			Бобовичи	БМ	83				Бобовичи	4258	БМ	27	26	1
Бобовичи																	Бобовичи (ефрейское гетто)	6288	БМ	108	70	38
Богородицкое						Богородицкое	БМ	33			Богородицкое	БМ	38	Богородицкое	БМ	36	Богородицкое	2346	БМ	47	47	0
Богусево																	Богусево	4260	ИМ	1	1	0
Большая Пуша (бывшая деревня)																	Большая Пуша (бывшая деревня)	6300	БМ	6	6	0
Большое Ситно														Большое Ситно	ИМ	1	Большое Ситно (тракционное кладбище)	2357	ИМ	1	0	1
Большое Ситно																	Большое Ситно	6279	БМ	7	7	0
Борисовка				Борисовка	ИМ																	
Боярово									Боярово	БМ							Боярово	5698	БМ	85	5	80
Будковщина																	Будковщина	5695	БМ	120	7	113
Будковщина	Будковщина, восточнее с/с 150 м. шоссе по дороге по направлению в Сестринский с/с		60	Будковщина	БМ	Будковщина	БМ	49			Будковщина	БМ	99	Будковщина	БМ	101	Будковщина	4278	БМ	153	153	0
Ветрино						Ветрино	БМ	53						Ветрино	БМ	132	Ветрино	4263	БМ	174	174	0
Ветрино											Ветрино	БМ	126				Ветрино	6297	БМ	99	35	24
Владимирова	Владимирова, юго-западные деревни к северу 400 м.	БМ	355			Владимирова	БМ (1943 г., 3 чет. 1941 г.)	340						Владимирова	БМ	70	Владимирова	4288	БМ	127	127	0
Владимирова	Владимирова (Дюды)	БМ		Владимирова (Дюды)	БМ	Владимирова	БК (госпиталь, быв. Дюды)	367						Владимирова, северозападная окраина	БМ	293	Владимирова	4287	БМ	512	511	1

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Владичино	близ д. Новая межу Владичино и Лисувы (СВ 1 км Владичино)	БМ	128	Владичино	БМ				Владичино	БМ	Владичино	БМ		Владичино	БМ	73	Владичино	5700	БМ	73	19	54
Вороничи					Вороничи		БМ	62			Вороничи	БМ	62	Вороничи	БМ	173	Вороничи	4265	БМ	92	69	23
Вороничи																	Вороничи	6291	ИМ	1	1	0
Вороничи																	Вороничи	6292	БМ	68	8	60
Вороничи																	Вороничи	6293	ИМ	1	1	0
Вороничи											Вороничи	БМ	эксп. паж. летчиков									
Головин, 3 км на запад														Головин, 3 км на запад	ИМ	1	Головин	2362	ИМ	1	0	1
Гомель						Гомель	БМ	91			Гомель	БМ	94	Гомель	БМ	96	Гомель, агропородок	4270	БМ	114	114	0
Гомель																	Гомель, агропородок	6281	БМ	47	0	47
Горнополе, 3 км, на юг от д. Зосерье в урочище Гольнец											Горнополе, 3 км, на юг от д. Зосерье в урочище Гольнец	БМ		Горнополе, 3 км, на юг от д. Зосерье в урочище Гольнец	БМ	129	Горнополе	5697	БМ	127	0	127
Городище									Городище	БМ	Городище	БМ	11									
Горяны				Горяны, юго-восточнее 250 м. с/с	ИМ																	
Горяны, ст.	Горяны, ст., юго-восточнее с/с 250 м.	БМ	170	Горяны, ст.	БМ	Горяны, ст.	БМ	219			Горяны, ст.	БМ	191	Горяны, ст.	БМ	195	Горяны, ст.	4271	БМ	265	265	0
Грамоше	Громоша, южнее школы 100 м.	БМ	168	Грамоше	БМ	Грамоше	БМ	36			Грамоше	БМ	204	Грамоше	БМ	212	Грамоше	4255	БМ	398	398	0
Грамоше, 2 км юго-западнее (урочище Лазовка)						Грамоше, 2 км юго-западнее (урочище Лазовка)	ИМ (Бельский)	1	Грамоше, 2 км юго-западнее (урочище Лазовка)	ИМ (Бельский)							Грамоше (урочище Лазовка)	2342	ИМ	1	1	0

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Грицков-шина														Грицков-шина	ИМ (партизана завязского Г.И.)	1	Грицков-шина	4269	ИМ	1	1	0
Двор Соловьевичи						Двор Соловьевичи	БМ	31			Двор Соловьевичи	БМ	31				Двор Соловьевичи	4259	БМ	18	18	0
Дмитров-шина						Дмитров-шина			Дмитров-шина	БМ	Дмитров-шина	БМ	5	Дмитров-шина	БМ	4	Дмитров-шина	4280	БМ	4	4	0
Дмитров-шина																	Дмитров-шина	6299	БМ	2	0	2
Домнина	Домнина	БМ	70			Домнина	БМ	163			Домнина	БМ	247	Домнина	БМ	261	Домнина	4272	БМ	516	484	32
Дохторовы						Дохторовы	БМ (мирное нас.)	7	Дохторовы	БМ	Дохторовы	БМ		Дохторовы	БМ	8	Дохторовы	5699	БМ	8	8	0
Дрегунь	Дрегунь, ст.	БМ				Дрегунь	БМ	0			Дрегунь	БМ	349	Дрегунь	БМ	366	Дрегунь, станица	4282	БМ	619	619	0
Дрегунь, 9 км. По шоссе									Дрегунь, 9 км. По шоссе	БМ	Дрегунь, 9 км. по шоссе от ст. Дрегунь	БМ	12				Дрегунь	4295	БМ	0	0	0
Дрегунь, 4 км на северо-востоке	Дрегунь, северо-восток	БМ												Дрегунь, 4 км. на север	БМ	11	Дрегунь	6294	БМ	18	8	10
Емельяники														Емельяники	ИМ	1						
Емельяники														Емельяники	ИМ	1	Емельяники	2366	БМ	2	2	0
Жары														Жары	БМ	94	Жары	5693	БМ	101	10	91
Жары											Жары	ИМ	1	Жары	ИМ (Ойари-нево)	1						
Жельва	Жельва, западное 600 м Красная Горка	БК	48		БМ																	
Жуковичи					БМ																	
Журавно (Ухаше)																	Журавно (Ухаше)	4294	БМ	200	0	20
Залесье						Залесье	ИМ	1	Залесье	ИМ (Саров Е.К.)	Залесье	ИМ	1	Залесье	ИМ (Саров Е.К.)	1	Залесье	4273	ИМ	1	1	0
Замопики, урочище (3 км от д. Мапоши)														Замопики, урочище (3 км от д. Мапоши)	БМ	5						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Зоэрьё														Зоэрьё	ЕМ	2	Зоэрьё	2364	ЕМ	2	0	2
Зоэрьё														Зоэрьё			Зоэрьё	6283	ЕМ	13	11	2
Заскорки						Заскорки	ЕМ	24			Заскорки	ЕМ	40	За- скорки	ЕМ	62	За- скорки	4266	ЕМ	89	67	22
Заное	Заное, юане 500 м около дорой, идущей от д. Заное в д. Дю-дан	ЕМ	46				ЕМ (гос-питаль)	92	Заное	ВК				Заное	ЕМ	116	Заное	2354	ЕМ	136	136	0
Заньково, урочище																	Зань-ково, урочище	6296	ЕМ	120	26	94
Авангард, колхоз	Авангард, колхоз	ЕМ	32	колхоз "Аван-гард"	ВК																	
Конный Бор	Конный Бор	ВК		Конный Бор, в 5 км по до-роге на д. Коваль	ВК									Конный Бор	ВК							
Картинова, хутор	хутор Кар-пинова, по дороге идущей Труды - Поласе, юане до-роге 100 м.	ВК	9	Труды (перехо-ронель)	ЕМ																	
Кобья Гора	Кобья Гора, по дороге, идущей ст. Дрегунь, левее до-роги 30 м.	ВК (35 м-ро-пи)		Дрегунь (перехо-ронель)																		
Когно									Когно	ЕМ												
Коповще																	Копо-вще	2347	ЕМ	1	1	0
Кушники	Кушники, на северо-западной окраине в 250 м. от с/с	ЕМ	68	Кушники	ЕМ	Кушники	ЕМ	14			Кушники	ЕМ	57	Кушник и	ЕМ	61	Кушник и	4256	ЕМ	80	80	0
Латяшки									Ла- тышки	ЕМ				Ла- тышки	ЕМ	29	Ла- тышки	6295	ЕМ	28	28	0
Лешно, озеро	Лешно оз., братское каздобше	ВК	80	Малое Ситно (пе-реахоро-нень)							Лешно	ЕМ	8									
Ливники				Ливники, северо-во-сточнее	ВК																	
Логан											Логан	ЕМ	13	Логан	ЕМ	12	Логан	4267	ЕМ	20	20	0

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Лучно											Лучно	БМ	21	Лучно	Место рас- стрел а	21	Лучно	6282	БМ	21	21	0
Лютювка														Лютювка	БМ	4	Лютювка	2356	ВК	8	8	0
Лютювка														Лютювка	БМ	1	Лютювка	6287	БМ	2	2	0
Лютювка														Лютювка	БМ	1	Лютювка	6301	БМ	2	2	0
Лютювка									Лютювка (гражд. кл.)	БМ				Лютювка	БМ	1						
Лютювка									Лютювка (гражд. кл.)	БМ				Лютювка	БМ	1						
Малое Ситно	Малое Ситно, в центре де- реви	БМ	65	Малое Ситно	БМ	Малое Ситно	БМ	10			Малое Ситно	БМ	179	Малое Ситно	БМ	181	Малое Ситно	4281	БМ	269	269	0
Малое Ситно	Малое Ситно, 2 км. в лесу								Малое Ситно (в лесу)	БМ	Малое Ситно, мо- гильник	БМ	2	Малое Ситно, 2 км. в лесу	БМ	2	Малое Ситно (в лесу)	2358	БМ	2	0	2
Матейково														Матейково	БМ	18						
Межно-2									Межно-2	БМ	Межно-2	БМ	5	Межно-3			Межно-2	4275	БМ	8	5	3
Межно-3						Межно-3	БМ	30			Межно-3	БМ	56	Межно-3	БМ	56	Межно-3	4274	БМ	116	116	0
Межно-3, 500 м. южнее											Межно-3, 500 м. южнее	И М	1	Межно-3, 500 м. южнее	ИМ (Шер- баков А.И.)	1	Межно-3	2359	ИМ	1	1	0
Муштарово	Муштарово, на СВ от с/с 500 м.	БМ		Муштарово	БМ																	
Нача						Нача	БМ	14			Нача	БМ	21	Нача	БМ	22	Нача	4283	БМ	25	25	0
Новая По- лота																	Новая По- лота	6280	БМ	3	3	0
Осиныки	Осиныки	ВК																				
Остров- щина						Остров- щина	БМ	26			Остров- щина	БМ	28	Остров- щина	БМ	29	Остров- щина	2349	БМ	20	20	0
Пашня, во- сточная окраина кладбища														Пашня, во- сточная окраина кладбища	БМ	8	Пашня	2363	БМ	12	12	0
Пискуны											Пискуны	ИМ (3)	3									
Пискуны											Пискуны	БМ	11									
Плуссы, 0,5 км на запад														Плуссы, 0,5 км на запад	БМ	2	Плуссы	2365	БМ	2	0	2
Подгорды									Под- горды	БМ												

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Полога	Полога	БМ				Полога	БМ	183			Полога	БМ	226	Полога	БМ	249	Полога	2350	БМ	435	420	15
Пукановка											Пукановка	БМ	14	Пукановка, на гробовом кладбище	БМ	16	Пукановка-2	2355	БМ	23	23	0
Рудня						Рудня	БМ	72			Рудня	БМ	72	Рудня	БМ	80	Рудня	4288	БМ	122	12	0
Саринополье																	Саринополье	5369	ИМ	1	1	0
Сестренин	Сестренин, севернее с/с 50 м.	БМ	7 6			Сестренин	БМ	63			Сестренин	БМ	100	Сестренин	БМ	103	Сестренин	4279	БМ	140	140	0
Солоневичи																	Солоневичи	6284	БМ	2	2	0
Сосница	Сосница, ЮВ сел. юго-восточнее с/с 100 м.	БМ	4 8		БМ																	
Старинка											Старинка	БМ					Старинка	6298	ИМ	1	1	0
Струнье	Струнье	ИМ (Старинка, с/с 50 м.)	1								Струнье	ИМ (Старинка, с/с 50 м.)	1	Струнье	ИМ (Старинка, с/с 50 м.)	1	Струнье	2351	ИМ	1	1	0
Суваляково																	Суваляково	6278	ИМ	1	1	0
Тросница	Тросница, 40 м. юго-западнее с/с	БМ	8 3		БМ	Тросница	БМ	87			Тросница	БМ	63	Тросница	БМ	63	Тросница	4284	БМ	125	125	0
Труды									Труды (3)													
Труды						Труды	БМ (умершие в госпитале)	370														
Труды	Труды	БМ			БМ	Труды	БМ	270		ВК				Труды, северная часть охрана	БМ	164	Труды	2353	ВК	213	213	0
Труды (апрельские граждане, 1942 г.)									Труды (апрельские граждане, 1942 г.)	БМ				Труды	БМ	511	Труды	4285	БМ	722	722	0
Туровля						Туровля	БМ	20			Туровля	БМ	60	Туровля	БМ	82	Туровля	4276	БМ	135	135	0
Углы									Углы, урочище (д. Положенки)	ИМ (7)	Урочище Углы	ВК	4	Углы	БМ	5	Углы, урочище	2360	БМ	8	8	0
Ухвице						Ухвице	БМ	64			Ухвице	БМ	73				Ухвице	2343	БМ	27	25	2
Чернешино																	Чернешино	6289	БМ	12	12	0
Чернешино																	Чернешино	6290	БМ	7	7	0

Окончание таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Черня									Черня	ИМ (3)				Черня	Мо- гил жерт фа- шам а	3	Черня	2367	БМ	3	3	0
Черня																	Черня	5694	БМ	75	32	43
Шепково									Шеп- ково, на гражд- данском клад- бище	БМ	Шепково	БМ	4	Шеп- ково, на гражд- данском клад- бище	БМ	4	Шеп- ково	4277	БМ	4	4	0
Шпаков- шина						Шпаков- шина	БМ	8			Шпаков- шина	БМ	14	Шпаков- шина	БМ	18	Шпаков- шина	4289	БМ	12	12	0
Щетерня									Ще- перня	ИМ (3)	Щетерня	БМ	2				Ще- перня	2368	БМ	4	4	0
Экзмань-2	южнее По- лоцка "За- паднее" в дороге По- лоцк - Эка- мань	БМ	25	Экзмань- 2	БМ	Экзмань	БМ	25			Экзмань	БМ	176	Экзмань	БМ	148	Эк- мань-2	4290	БМ	153	153	0
Юровни	Юровни, западнее с/с 200 м.	БМ		Юровни, 100 м. за- паднее с/с	БМ						Юровни	БМ	247	Юро- вни	БМ	260	Юро- вни	4291	БМ	466	466	1
Юровни (семья Па- чевых)														Юро- вни	БМ	6	Юро- вни (се- мья Па- чевых)	5696	БМ	6	6	0
Янково						Янково	БМ	67			Янково	БМ	39	Янково	БМ	39	Янково	4292	БМ	44	44	0

Источник: составлена автором по материалам Зонального государственного архива в г. Полоцке.

УДК 94(476)''14-15''

ЕВРОПЕИЗАЦИЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

канд. ист. наук, доц. А.А. СЕМЕНЧУК

(Гродненский государственный университет им. Я. Купалы)

Рассматриваются механизмы европеизации общественно-политической жизни Великого Княжества Литовского и каналы дистрибуции европейских культурных моделей: религия, образование, правовая система, художественная культура. ВКЛ представляло собой мультикультурное пространство, в котором преобладали две цивилизационные модели – *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana*. По мере расширения последней первая сокращалась. Под цивилизацией *Slavia orthodoxa* подразумевается наследие Византии и Киевской Руси в ВКЛ. После падения Византийской империи ее культурное влияние постепенно угасает. Под цивилизацией *Slavia romana* в основном следует понимать польское культурное влияние, а также усиление позиций католической религии. Происходила унификация правовой системы Королевства Польского и Великого Княжества Литовского, распространение общеевропейских образовательных систем, художественных стилей, литературных жанров и форм, что придавало культуре ВКЛ европейский характер. В соответствии с теориями культурной памяти и мест памяти демонстрируются новые возможности и подходы в изучении истории Великого Княжества Литовского XV–XVI вв. Отмечается значение Флорентийской унии и Реформации в процессе оксидентализации ВКЛ.

Ключевые слова: европеизация, оксидентализация, Великое Княжество Литовское, *Slavia orthodoxa*, *Slavia romana*, культурная память, схоластическая система, Флорентийская уния, Ренессанс, Реформация.

Введение. В соборе St. Pierre le Jeune в Страсбурге можно увидеть фреску «Поход народов Европы к Кресту» (1419 г.). На ней изображены представители разных народов во главе с Германией и Галлией, которые верхом на конях тянутся к символу христианства – Кресту. В последних конниках мы узнаем Хунгарию и Полонию, они оглядываются на пехоту – это Oriens и Litavia, православные славяне и литовцы ВКЛ, которые воспринимались в Европе как язычники. Фреска была написана после Констанцского собора (1414–1418), на котором рассматривались и проблемы объединения христианских конфессий. Фреска должна была дать представление о границах тогдашней Европы и населяющих ее народах. Рефлексии на тему данного произведения, кроме чисто эстетических и искусствоведческих, вызывают немало иных вопросов: кого называть европейцами, насколько «пехота» осознавала себя европейцами и т.д. Ответы на них находятся не только в сфере искусства, христианизации и евангелизации, но и в сфере культурной памяти.

Христианство западного образца со своими духовно-интеллектуальными и культурными институтами на самом деле к нам пришло позже, поэтому очевидно нельзя отрицать некоторую «цивилизационную молодость» (Ежи Клочовски) того типа культуры, который развивался на землях современных Беларуси и Литвы (мы будем вести речь о них, не включая украинские территории). Однако нельзя однозначно утверждать, что по этой причине общество Великого Княжества Литовского было отсталое. ВКЛ находилось не столько на стыке западной (католической) и восточной (православной) цивилизаций, сколько на стыке двух цивилизационных систем, которые Рикардо Пиккио называет *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana* [1, с. 3–74]. На территории ВКЛ происходило успешное освоение и трансформация культурных моделей, принесенных с Балкан через Киев (византийская модель) и из Польши (римская модель). Перенятые извне, они накладывались на местную полиэтническую традицию, создавая симбиоз культур, а точнее свой вариант поликультурной системы, значение которой трудно переоценить.

Когнитивный потенциал элит ВКЛ был довольно значительным, что позволило успешно справляться с вызовами эпохи. Уже в начале XVI в. тут был издан Первый Литовский Статут, который (также как второй и третий) демонстрировал достижения правовой и общественно-политической мысли. По образцу Короны Польской успешно трансформировалась правовая система в целом с целью их постепенной унификации, чтобы, как писал Любавский, «...литвин в Польше начал находить то же самое, что и дома, а дома, то же самое, что в Польше» [2, с. 6].

Книгоиздательская деятельность Франциска Скорины, которая почти синхронно совпадала с деятельностью знаменитых европейских печатников – Альда Мануция, Микулаша Штэцины, Швайпольта Фиоля и др., – это одно из революционных явлений европейского Ренессанса – также отчетливо демонстрирует культурный уровень общества. Практически одновременно с Европой у нас начинают распространяться реформационные идеи, что некоторые исследователи непосредственно связывают с гуманизмом и Возрождением. Далее «догоняние» Европы в так называемой духовной сфере достигло еще больших успехов: архитектурный стиль барокко фактически из радзивиловского Несвижа начал завоевывать Центральную Европу.

Эпоха Возрождения продемонстрировала тождественность механизмов формирования интеллектуальной мысли в ВКЛ и Европе. Формально до конца XVI в. (до 1596 г.), а фактически до конца XVII в. оставаясь в пространстве под названием *Slavia orthodoxa*, белорусские земли ВКЛ в культурном плане всё больше приобретали характер *Slavia romana*. При этом значение нашей культуры было важно не только само по себе, но также с точки зрения влияния ее на восточную соседку Россию, особенно после поражения «велеславного и велесильного царства греческого» от «безбожных агарян» (1453 г.). В этих условиях, как писал А.С. Лаппо-Данилевский, российские школы начали «черпать содержание своей диалектики из латинского образования. Школы подобного рода появились, однако, в России только в XVII в. и также, главным образом, через посредничество польское» [3, с. 29–30]. А.С. Лаппо-Данилевский по известным причинам говорил о польском влиянии, хотя правильнее было бы говорить о влиянии школ и образования Великого Княжества Литовского (достаточно вспомнить деятельность Симеона Полоцкого).

За восточной границей ВКЛ тогдашняя Европа заканчивалась, т.е. переставали действовать культурные механизмы европейского типа, поскольку не существовало институтов дистрибуции, которые формально выполняли социальный заказ в сфере культуры и общественной мысли (школы, университеты, типографии, библиотеки). Абсолютно иной формат взаимодействия властей и народа (авторитарно-тираничный тип управления) не позволял сформироваться некоторым росткам шляхетской (дворянской) демократии, не сформировался «политический народ» в таком широком понимании, как в Великом Княжестве Литовском. Полное отсутствие свободы в Великом Княжестве Московском фатально воздействовало в том числе на формирование интеллектуальной среды. Познакомившись с реалиями социально-политической жизни Московии начала XVI в., дипломат Сигизмунд Герберштейн воскликнул: «Трудно понять, то ли народ по своей грубости нуждается в государе-тиране, то ли от тирании государя сам народ становится таким грубым, бесчувственным и жестоким» [4, с. 93]. Достаточно резкое высказывание из уст дипломата союзной с Московским княжеством державы – империи Габсбургов. Ситуация практически не изменилась и под конец века, когда в Московии оказался иезуит Антонио Поссевино и был потрясен отсутствием европейских норм цивилизации и нравами этой страны [5, с. 13, 14, 18]. В Великом Княжестве Литовском ситуация была совершенно иная.

С периода средневековья политический народ ВКЛ и его культура синхронно с другими европейскими народами переживали типологически подобные явления в образовании, правовой системе, основанной (уже в середине XVI в.) на нормах римского права, магдебургском праве для городов и местечек, Ренессанс (в его североевропейской разновидности), реформацию и контрреформацию. Для художественной культуры на белорусских землях характерна смена по очереди всех основных европейских стилей: романского (византийская его разновидность с сильными западноевропейскими влияниями), готического, ренессансного, барокко. Деятели науки и искусства в Великом Княжестве Литовском, как и во всей Европе, находились под опекой меценатов, что было характерно для эпохи Ренессанса.

Основная часть. Говоря о зарождении культуры Нового времени на белорусских землях Великого Княжества Литовского, необходимо выяснить, как тут обстояли дела с основными факторами культуры – обучением и школой. Сегодня в историографии существует довольно богатая литература о школах ВКЛ, где изложены основы, программы, содержание обучения в образовательных учреждениях разного типа [6–13]. Эта проблема, в свою очередь, тесно связана с религиозной проблематикой, поскольку школа с периода средневековья могла развиваться только как интегральная часть конфессиональной системы. Религиозная ситуация на белорусских землях в XIV–XVI вв. была неоднозначная. Тут встречались и сосуществовали язычество, православие и католицизм, с середины XVI в. появляется протестантизм, в конце века – униатство. Феномен такого культурно-религиозного симбиоза уникален для истории Европы.

Само название «Русь» – долгое время это был скорее конфессионим [14, с. 121–201; 15, с. 77–87; 16, с. 17], чем этноним – обозначало православное население территорий, некогда находившихся в орбите политического влияния Киева. С XI в. на наших землях распространяются письменность и культура византийско-славянского типа (*Slavia orthodoxa*) в основном среди богатых мещан и аристократов. Центрами культуры и просвещения были дворы православных иерархов. Известно, что в Полоцке при Софийском соборе уже в XII в. существовала довольно богатая библиотека, которая пополнялась за счёт книг из местного скриптория. Языком науки был церковнославянский. Мы не знаем, как выглядела система образования в Полоцком, Туровском или в Гродненском княжествах, если вообще можно говорить о системе: немногочисленные школы при церквях и монастырях всего лишь обеспечивали потребности православного клира и княжеского двора.

Катализатором культурных процессов послужило вступление в 1386 г. на королевский трон в Кракове великого князя литовского Ягайлы и принятие им католичества. С этого момента широко открылись двери для взаимных влияний культур Польши (а также государств Ягеллонской коалиции) и Великого Княжества Литовского. Молодежь из Беларуси, Литвы, Украины потянулась в Пражский университет, в новооткрытую (1400 г.) Краковскую Академию, а выдающиеся художники из «русских» земель ВКЛ приглашались для украшения утонченными «византийскими» росписями католических святынь в Краков,

Сандомир, Люблин. Процессы оксидентализации общества Великого Княжества Литовского шли довольно быстрыми темпами, благодаря возможностям граждан путешествовать по всему свету, получать образование и, как тогда говорили, «огладу». Жители Великого Княжества направлялись в Краков и далее на Запад «для набытья лепшого щастья своего и навченья...». В Статуте 1529 г., в разделе III (п. 8), отдельно прописывались права на получение образования: «Волно всим з земли господарское для навченья вчинков рыцэрских до всяких земель, кром земель неприятельских господар дозволить» [17, с. 160]. Правом этим пользовались «княжата и панове хоругвовные, шляхта и бояре преречонные».

В отличие от Руси Московской, где в конце XIV – начале XV вв. начинается так называемое «второе южнославянское влияние» [1, с. XIII, 28], в ВКЛ, как и во всей Европе, накануне падения Константинополя в 1453 г., греко-византийские традиции начинают утрачивать своё значение. Правда, передовые европейские тенденции еще слабо доходили до нас, чему был ряд причин: 1) значительная удаленность от тогдашних центров интеллектуальной жизни, 2) пограничное положение на стыке двух разных культурных формаций (латинской и византийской) и вер; 3) доминанция феодальной структуры при слабой урбанизации и 4) дефицит интеллектуального потенциала. Однако препятствия успешно преодолевались, и в целом культура Великого Княжества Литовского развивалась в том же русле, что и вся европейская культура. Сравнивая средневековую Европу с развитыми в то время Китаем, Индией, странами ислама и Византией, выдающийся исследователь европейского средневековья Жак Ле Гофф утверждал, что «уровень техники, хозяйственных структур, общественной организации повсюду был тот же. Там (на Востоке – А.С.) больше было богатства, пышности, утонченности, здесь (в Западной Европе – А.С.) – больше простоты и бедности, но суть одна и та же. И только вместе с промышленной революцией возникает существенная разница между странами, которые ею охвачены, и теми, которые ее еще не изведали» [18, с. 17]. Так что, следуя логике знаменитого ученого в средние века, между Западной и Восточной Европой существовала незначительная разница.

Великое Княжество Литовское в средневековье и раннем Новом времени не испытало опустошительных набегов кочевников, разрушительных войн с насаждением чужих культурных стереотипов. Развиваясь в условиях относительной стабильности, оно имело возможность гармонично развивать свою оригинальную культуру, которая была основана на полиэтнической основе, и обогащать ее наилучшими образцами европейской культуры.

И далее культура продолжала развиваться в двух основных направлениях – сакральном и фольклорном, либо культура высокая и низкая, культура элит и народа. Причем в пространстве *Slaviae romanae* культура в значительной степени секуляризировалась, отходила от теологии, в то время как православная культура в ВКЛ оставалась тесно связанной с церковью. Таким образом, культурное пространство *Slavia orthodoxa* уменьшалось вместе с сокращением влияния православной конфессии, а *Slaviae romanae* расширялось не только вследствие усиления влияния католичества, но и ввиду привнесения в культуру новых светских явлений.

Надо согласиться со знатоком старобелорусского языка В.М. Свяжинским, что одной из причин подобной ситуации был церковно-славянский язык, который был профетическим, т.е. искусственно созданным специально для записи религиозного текста [19, с. 115]. «Фатальность бытования кириллического письма на Беларуси заключается в его ритуальной природе и обусловлена этой неконвенциональностью ритуальных кириллических текстов, которые, как известно, касались не только синтагматического, но и парадигматического плана этих текстов: именно из-за своей средневековой громоздкости, поливариантности средневековое кириллическое письмо не могло конкурировать с более совершенным латинским» [19, с. 115]. А кроме того, те, кто пользовался церковно-славянским языком, «представляли собой относительно небольшую группу книжников», их было мало, и «их свобода в большей степени, чем у их латинских коллег, была ограничена сакральным *imitatio*» [1, с. 26–27]. Думается, что и Кирилл Туровский, транслятор византийской культурно-религиозной традиции на белорусских землях, по этой самой причине более известен как религиозный подвижник, нежели оригинальный мыслитель – ученый типа доминиканцев Альберта Великого (около 1193–1280) либо Фомы Аквинского (1225–1274).

Мы разделяем идею, что *главной интегрирующей частью культуры является образование*. Начиная с середины XIII в. (создание ВКЛ), большого количества образованных людей требовала великокняжеская канцелярия, где документация велась на старобелорусском, латинском и немецком языках. Первый из них употреблялся для контактов внутри ВКЛ, латинский – для реляций с Западной Европой, особенно с папским престолом. Немецкий язык традиционно был распространен в столице государства в среде немецких купцов и ремесленников, а также для контактов с Тевтонским Орденом и Священной Римской империей.

До 1387 года, т.е. до момента принятия католичества в качестве государственной религии, в Великом Княжестве Литовском жили в относительном согласии между собой православные и язычники, начали появляться евреи и татары, которые возводили мечети и синагоги, караимские кинессы. Смело можно говорить о феномене толерантности, которую можно было встретить еще только в Золотой Орде, но не в средневековой Западной Европе, где доминировал религиозный фанатизм [20, с. 75]. Однако по-

сле крещения по католическому обряду власти ВКЛ старались поставить православную культуру в зависимое положение. Так, известно, что Городельская уния, подписанная 2 октября 1413 г., не была равноправным договором, поскольку, по ней в состав Панов-Рады могли входить только католические епископы, а православные не имели на это права. То же самое касалось высших государственных должностей. Их могли занимать только католики. Таким образом, неофиты литовцы гарантировали себе преимущество над белорусами. В восточнобелорусском городе Полоцке, где подавляющее большинство жителей были православными, по привилею 7 октября 1498 г. на магдебургское право, войт лично назначал 20 радцев: 10 католиков и 10 православных [21, с. 69].

17 февраля 1387 г. король польский и великий князь литовский Ягайло объявил о передаче имений новосозданному католическому епископству в Вильно. На протяжении следующей недели дал владения семи приходским костёлам как в Литве, так и на Руси, обязав их выделить место «*pro plebania, vicario et clerico*» [22, с. 19]. Вместе с христианизацией Литвы по латинскому обряду начала возникать сеть прикостельных школ. Первая из них, как отмечал польский историк Ежи Охманьский, возникла при виленской кафедре после 1387, но до 1397 г., другая – в Троках около 1409 г. [10, с. 115–117; 23, с. 113–115]. В 1387–1430 гг. возникли приходы, а вместе с ними школы в Гонёндзе, Гродно, Лиде, Волковыске, Новогрудке, Ошмянах, Крево, Зигмунтишках, Субботниках, Быстрице, Браславе и других местностях. В 1431–1500 гг. возникали очередные десятки приходов и школ. Из Польши прибыли первые монахи, которые основывали монастыри: францисканцев (в Вильно, Ошмянах), бернардинцев (в Гродно, Полоцке), доминиканцев (в Вильно), бенедиктинцев (в Троках). Ксёндз Ян Курчевский утверждал, что францисканцы и доминиканцы уже в XIII в. занимались душпастерской деятельностью в Литве: „Z Kijowa przychodzi na Litwę około 1230 r. sw. Jacek Odrowaź, dominikanin, przebiega Ruś aż do Wołgi i Litwę aż do Gdańska. Po jego śladach przychodzi na Litwę jego uczeń błogosławiony Wit, Polak, prałat krakowski, spowiednik Bolesława Wstydliwego. Zakłada kościół i biskupstwo litewsko-ruskie w Lubczu, miasteczku należącym do Andrzeja Kijana, bojaryna mendogowego; sam zostaje poświęcony na biskupa przez Fulkona, arcybiskupa Gnieźnieńskiego. W Kijowie w tym czasie zasiadał biskup Gerhard z zakonu dominikanów, jako biskup Rusinów” [24, с. 21].

Еще во время IV Латеранского собора в 1215 г. была принята конституция «*De magistris scholasticis*» («О школьных учителях»), в которой заявлялось: «Некоторые из-за отсутствия средств лишены возможности учиться читать и развиваться. Потому Латеранский Собор (третий – А.С.) издал благотворительное постановление, чтобы “в каждом кафедральном костёле предназначить соответствующий бенифиций для учителя, чтобы бесплатно учил его клериков и других убогих учеников, и таким образом обеспечивал необходимые средства содержания для того, кто учит, а тем, кто учится открывал дорогу к знаниям... Он будет в меру своих возможностей бесплатно учить клериков этих и других костелов грамматике и другим предметам... Костёл метрополитальный должен иметь также теолога, который учил бы священников и других Святому Письму...”» [25, с. 247]. В том же 1215 году папа Иннокентий III утвердил орден св. Доминика. Этот орден создал могучую теологично-философскую школу во главе со знаменитым Фомой Аквинским. Доминиканцы пытались приспособить перипатетическую философию для использования ее в школах [3, с. 27]. Это было началом долгого процесса создания основ новой системы образования и одновременно процесс укрепления связей нашей части Европы с Западом, процесс включения ее в западноевропейскую цивилизацию.

Однако процессы оксидентализации на землях ВКЛ шли рука об руку с процессами ориентализации, или византинизации. Так или иначе, большая часть населения с территорий современной Беларуси и Украины исповедовала православие. Это была местная версия православия со своими институтами, правда, не до конца оформленными в иерархическую структуру, со своими традициями, в том числе толерантного отношения к другим конфессиям, со своими способами духовного и светского обучения. Без сомнения, на наших территориях (в отличие от самой Византии, где существовали академии и другие высшие учебные заведения) [26, с. 478–503; 27, с. 366–400] в средневековье не сложилась школьная структура высшего типа. В принципе, как отмечал Ежи Клочовский, мы не вышли за рамки школьной программы еще I тысячелетия нашей эры. Славянский Восток обошла революция, связанная с формированием в XII–XIII вв. великой, динамической школьной культуры, которую мы называем схоластической, и которая так существенно повлияла на всё культурное развитие как Западной Европы, так Польши, Чехии и Венгрии. На византийско-славянских территориях более бедным и односторонним было индивидуальное творчество, отсутствовали многие области творчества, характерные для схоластической культуры [28, с. 419].

Ситуация изменилась в XIII–XIV вв., когда на белорусских землях сформировалось новое государство – Великое Княжество Литовское. С этого времени изменился вектор культурного развития на территории современной Беларуси. Если раньше он был направлен по линии юг-север, то с XIV в. более чувствительным становится направление запад-восток. Особенно существенную роль сыграло принятие христианства из Рима (уже во времена Миндовга) и широкое распространение латыни в качестве языка богослужения и науки. Можно говорить о новом этапе крещения языческого балто-славянского населе-

ния ВКЛ на рубеже XIV и XV вв., что привело к возникновению многочисленных школ, а также конкуренции между ними. Хотя, как уже говорилось, многие представители знати оставались православными не смотря ни на что, а массовый их переход в католичество (Сапеги, Глебовичи, Воловичи и др.) состоялся только во второй половине XVI века, причем через протестантизм.

В целом католическая система образования повторяла схоластическую систему европейских школ. Просвещение и образование в Западной Европе распространялись постепенно и охватывали всё более значительное число людей весьма медленно. В средневековом городе с его корпоративным строем и замкнутостью общественных групп наука была занятием узкого круга профессионалов. Во времена Возрождения ситуация начала меняться. Но характерно, что даже автор солидной монографии «Цивилизация Возрождения» Жан Делюмье фиксирует положительные перемены в системе образования только в конце XV–XVI в. И связано это было не только с изобретением и распространением книгопечатания (кстати, у нас этот фактор и катализатор культурных процессов почти синхронно совпадает с Западной и Центральной Европой), но и с накоплением отдельных научных фактов, которые именно в этот период стали определять общую картину развития просвещения и образования [29, с. 317].

Постепенно общая культура, основанная на знании письменной традиции, становилась весьма важным фактором карьеры человека. Это в первую очередь касалось городов и богатого мещанства, где умение писать и считать становилось абсолютно необходимым залогом успехов в предпринимательстве. Довольно состоятельный полоцкий купец Лука Скорина посчитал необходимым дать высшее образование одному из своих сыновей, вероятно, также для того, чтобы успешнее вести торговлю.

Образование было также необходимым условием для людей, стремящихся сделать карьеру при магнатских или королевском дворах [30, с. 139–157]. Повсеместно требовались письменные свидетельства, до этого не известные во внутригосударственной практике, что подтверждает Метрика Литовская. Даже по формуляру документов, вышедших из великокняжеской канцелярии, к моменту начала правления Сигизмунда Августа заметны перемены в сторону его совершенствования и унификации с принятыми в Европе образцами [31, с. 288–323].

Социально-экономические реформы 50–60-х гг. XVI в. в ВКЛ, вызванные объективной необходимостью прогрессивных перемен в стране, проводились хорошо образованными людьми. Так называемая «волочная помера» (аграрная реформа) реализовывалась чиновниками (судьями коморного суда, мерниками), которые знали европейскую метрологию (Себастьян Дыбовский, Лаврентий Война, Пётр Фальчевский и др.).

Магдебургское право требовало повышения квалификации юристов в городах. Так, например, войтом столичной Вильни в середине XVI в. был знаменитый правовед и историк Августин Ротундус. Магнаты и шляхта для более эффективного ведения хозяйства нуждались в образованных людях. Документы для костёла, городские привилегии, частично дипломы для шляхты писались на латыни. Однако подавляющее большинство актов писалось «по-руску», «простой мовой», даже католическое духовенство пользовалось этой мовой [20, с. 93].

Наиболее распространенным типом школ была приходская школа. Сегодня нам кажется, что такие школы существовали всегда, но в Европе приходские школы возникли только в XII в.; по крайней мере особый акцент на их распространение был сделан после IV Латеранского собора 1215 г. Это не означало, что не было других форм начального образования, в том числе всё более популярным становилось домашнее обучение. Модель приходской школы выглядела следующим образом: ксёндз лично учил нескольких мальчиков, обычно министрантов – костельных служек. Но в больших городах приходская школа разрасталась иногда до масштабов значительной институции с собственным штатом учителей и несколькими десятками учеников. Власти пытались установить контроль над школами: шла речь о финансах, должности ректора школы, влиянии на школьные программы растущих потребностей мещан. Впоследствии эти процессы мы можем наблюдать также на примере братских школ Бреста, Могилева, Минска, Полоцка и других городов. Исследования польских историков показывают, что в начале XVI в. почти в каждом католическом приходе, как городском, так и сельском, существовала школа [32, с. 93–98].

Более высокий уровень и широкую программу представляли в принципе старые школы, давно существовавшие при кафедральных капитулах, или коллегиатах; везде в составе капитулы находился схоластик, который отвечал за деятельность такой школы [33, с. 9]. Наиболее яркие личности, закончившие такие школы, – это православный Франциск Скорина, католик Якуб с Котры, протестант Абрахам Кульвец.

На наш взгляд, иностранцы Петр Роизий, Станислав Гозий, Ян Милий не чувствовали здесь себя чужими и быстро натурализировались в местном обществе именно благодаря общим основам образования (тривиум и квадриум), которое и в Европе, и здесь было латиноязычным. Не только поляки (Августин Ротундус, Мацей Стрыйковский, Симон Будный, Андрей Волан, Петр Скарга и др.) легко становились местными, но также итальянцы Александр Гванини, Жан-Мишэль Брутто, француз Страториус и др. легко адаптировались в местных условиях, получали земельные пожалования и даже шляхетское достоинство за свои услуги в культурно-просветительской сфере.

В школах изучали также «русскую мову». Под конец XVI в. этим активно занимались иезуиты, о чем свидетельствует «русский» перевод католического Катехизиса 1585 г. [34]. В созданной ими в 1570–1579 гг. Виленской Академии преподавалась «русская мова»: каждый день утром и пополудни школяры учились читать и писать на старобелорусском, а также занимались переводами, учили на память тексты из Библии и Катехизиса. Об этом ярко свидетельствует расписание занятий в Академии за 1583 г.: *Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilnensis cal. Octobris anni 1583*. Оттуда же узнаем имя одного из преподавателей «русской мовы» – Лаврентий Маницовиус из Ковна (Wawrzyniec Monicovius).

Не исключено, что краковский издатель Швайпольт Фиоль печатал свои кириллические книги в 90-е гг. XV в. неспроста, а по распоряжению великого князя Литовского Казимира Ягеллончика для обеспечения православных церквей литургической литературой.

В начале XVI в. старобелорусский язык изучали в кафедральной школе Вильни, о чем свидетельствует надпись на книге, принадлежавшей виленскому канонику (1508–1516) и великокняжескому писарю (1492–1511) Адаму Якубовичу из Котры (около Гродно) (?–1517 г.). На книге «*Majus, De priscorum verborum proprietate*» (Tarvisiae 1477, Treviso около Венеции) он оставил две записи: одну латинскую – «*Certe sum Ade Lithuani*», а другую автобиографическую «русскую» – «Книга Адамова Якубовича с Котры, с Литвы з волости городенское, Зброшкова брата, ему ж накладался на науку до Кракова более десяти лет, из детинства ест при школе виленской ласкаве ховался, небошчик князь Ендрый, негды каноник и кустош костела виленского святого Станислава» [35, с. 368].

Кроме кафедральной школы в Вильно с 1513 г. существовала приходская при фарном костёле св. Яна [10, с. 124], основанная испанцем Петром Роизием. В бытность великим князем литовским Александр Ягеллончик (1492–1506) способствовал тому, чтобы Вильно превратилось в настоящий центр интеллектуальной жизни ВКЛ, где находили применение своим выдающимся способностям ученые-гуманисты из Польши и Литвы. В это время идеи Возрождения уже проникли в Корону, а оттуда на наши земли. При дворе Александра Ягеллончика работали знаменитые ученые – астроном Войцех из Брудзева, гуманисты Эразм Тёлок, Ян из Освенцима, профессор медицины Ян Урсинус и многие другие.

Обучение в Краковском либо другом европейском университете давало возможность получить государственную должность, как это было с Адамом Якубовичем из Котры, Франциском Скориной и др. Магистры и доктора могли даже претендовать на шляхетское достоинство [36, с. 588], потому выпускники школ и тянулись на учебу в Краковскую Академию. До 1550 г. 366 литвинов учились в краковской *Alme Matris* [23, с. 113; 37], часто заканчивали ее со степенью бакалавра, реже – магистра. Также литвины посещали заграничные университеты в Праге, Лейпциге, Балонье, Падуе и других городах [38; 39]. Образование, по мнению польского историка Адама Кёрстэна, наряду с имущественным положением, связями, значением рода и престижем являлось одним из пяти критериев, по которым можно отличить магнатию как социальный слой от всего шляхетского сословия [40, с. 17–18]. Хотя в XVI в. материальное расслоение шляхты еще только начиналось, но элиты формировались в том числе и по признаку отношения к образованию, культуре и науке. Высшей доблестью было покровительствовать последним. Стоит вспомнить слова французского исследователя Даниэля Бувуа, высказанные им в отношении Виленского университета XIX века, но справедливые также и в смысле диалектики связи высшей и начальной школ вообще: то, что школы дают университету, немногое менее важно, чем то, что они от него получают [41, с. 11].

Университет в Кракове, основанный Казимиром Великим в 1364 г., пришел в упадок, а затем был заново открыт стараниями королевы Ядвиги и Ягайло в 1400 г. Король окружил его особой опекой, ибо он стал «кузницей кадров» литовской интеллигенции. В восстановленном университете официально акцентировалось внимание на потребностях, связанных с миссией католицизации Литвы. Уже в 1397 г. королева Ядвиги, основывая коллегиум для студентов в пражском университете, подчеркивала эти потребности. В 1402–1440 гг. в Краков прибыли около 38 литвинов, а некоторые из них, как например Станислав из Вильни, после 1427 г. даже получил звание профессора этого университета. Вторым ректором Ягеллонского университета (в 1401 г.) был литвин Ян, князь дрогичинский, возможно внук Кейстута. Он в 1381 г. оставил Литву, принял крещение в Праге, при дворе Вацлава Люксембургского, и начал штудировать латынь и теологию. В 1389 г. Ян находился в Кракове в качестве кафедрального прелата при своем дяде-короле. Наконец в 1401 г. он стал ректором университета [42, с. 90]. Список студентов-выходцев из Литвы открывает в академическом году 1401/02 Мартин, кафедральный кустош виленской капитулы.

В конце XV в. забота о нуждах литовского общества в краковском университете усиливается. В 1488–1489 гг. среди младших наставников как *extraneus non de facultate* (чужой) появляется Андрей князь Свирский и преподает Аристотеля; вместе с ним в зимний семестр 1488–89 г. – Адам Якубович из Котры в качестве *extraneus'a* объясняет Горация. Первый, как известно, стал виленским каноником, а второй – нотариусом великого князя Александра [42, с. 70]. Князь Януш Гаштовт с 1488 г. несколько лет пребывал в коллегиуме, а в зимний семестр 1490–91 записался в альбом имматрикуляций среди 7 школяров из Вильни.

Пример Адама Якубовича из Котры демонстрирует, как молодой человек мог сделать карьеру с помощью образования. Его отец Якуб – писарь канцелярии ВКЛ – в источниках упоминается

в 1449–1466 гг. Начальное образование Адам Якубович получил в виленской кафедральной школе, затем более 10 лет он находился в Краковском университете (1478–1489) на содержании князя Андрея Свирского. В 1482 г. стал бакалавром, в 1488 г. магистром [43, с. 74, 82], а в зимнем полугодии 1488/1489 занимался изучением Горация. Вернувшись в Вильно работал (в 1492 г.) в канцелярии в качестве писаря (нотариуса) и участвовал в разных посольствах: в 1494 г. два раза в Москву по делу о сохранении православной веры будущей жены Александра Ягеллончика Елены; в 1496 г. в Краков по делу имущественного обеспечения королевича Сигизмунда Казимировича. Из-под его пера вышел акт Виленской унии 1499 г. (латинский вариант), в котором была приписка по-русски: «Писал Адам Якубович с Котры» [44, с. 14]. Кстати, обе записи в книге «*Majus, De priscorum verborum proprietate*» (о которой писалось выше) – латинская и старобелорусская – свидетельствуют о национальном самосознании автора: он подчеркивал своё происхождение из Литвы, которая в его представлении (а скорее всего и в представлениях тогдашних жителей ВКЛ) распространялась на «волюсть городенскую». Белорусскоязычная запись должна была пролить свет на судьбу владельца книги. Он хотел, чтобы каждый, кто раскроет книгу, узнал, что Адам из Котры был братом Зброшковым (фигурирует в Метрике Литовской), благодаря которому владелец книги смог «на науку до Кракова» выехать, а до того выучиться в виленской школе при костёле св. Станислава, где каноником и кустошем был князь Ендрий (Андрей Свирский, также магистр Краковской академии) [43, с. 81; 45, с. 97]. Таким образом, используя герменевтический метод, можно «развернуть» короткую владельческую запись в книге в широкую панораму тогдашних общественно-семейно-образовательных отношений.

Имение Котра в Гродненском повете в пожизненное владение Адам получил от великого князя Александра за добрую службу, а управлял имением его брат Зброшка Якубович. Позже великий князь Александр дал Адаму Якубовичу сандомирскую канонию. Однако Адам остался в Вильно в великокняжеской канцелярии, участвовал в качестве секретаря в 1505 г. в комиссии по урегулированию литовско-ливонской границы. Во времена Сигизмунда Старого был назначен виленским каноником и в 1510 г. записан полным титулом – «*Venerabilis Adam Jakubowicz de Kotra, Vilnensis et Sandomir eccl. canonicus*». Он был не только писарем и каноником, но также послом «по особым поручениям» великих князей литовских Александра, а затем Сигизмунда Старого. Так, вместе с «паном Воитехом Яновичом, маршалкомъ и охмистром королевое ее милости, наместникомъ ковенскимъ и белскимъ» Адам ездил из Гродно 26 ноября 1507 г. к «мистру лифлянтскому», с целью подтверждения «вечного мира» с Лифлянтами [46, с. 114–117, 427]. Еще раз встречаем писаря Адама Якубовича в составе сокольничих, которые отправлялись из Кракова 12 сентября 1510 г. В Виленской капитуле его имя упоминается последний раз 21.12.1516 г. Адам из Котры является одним из ярких примеров культурного влияния Краковского университета на землях ВКЛ. Кстати, последователи Франциска Скорины на ниве белорусского книгопечатания из радзивилловских официн в Бресте и Несвиже – Циприан Базилик, Мацей Кавячинский, Вавжинец (Лаврентий) Крышковский, Симон Будный – также свои прогрессивные идеи вынесли из краковской *alma mater*.

Учился там и Абрахам Кульвец (Кульва), с именем которого связывают распространение реформационных идей в ВКЛ к середине XVI в. Ключевая роль в этом процессе принадлежала канцлеру и виленскому воеводе Николаю Радзивиллу Чёрному. Это он ввёл здесь немецкий принцип – *cujus regio, ejus religio*. У него появилось большое количество единомышленников (вплоть до самого великого князя Сигизмунда Августа) [47, с. 147–148]. Сторонники лютеранства и других реформационных течений понимали значение школы в распространении своих идей. Именно поэтому Абрахам Кульвец, высоко образованный человек (учился в Кракове, Витенберге, Лейпциге, Сиене), стараясь создать в Вильно интеллектуальную среду, открыл здесь школу. Он также имел большую, хорошо подобранную библиотеку, в которой можно было найти труды Гомера, Демосфена, Гесиода, Платона, Аристотеля, Сафокла, Аристофана, Еврипида, и которая была, по свидетельствам современников, лучше библиотеки Сигизмунда Старого и вторая после книгобора польского канцлера Петра Томицкого. Он основал школу при костёле св. Анны, которая, опираясь на новые принципы и направления интеллектуальной мысли, должна была, по мнению Кульвеца, исполнять роль умственного фермента и стать важным инструментом и инкубатором новой идеологии и культуры. Эта школа вырастала из симбиоза латинско-греческой мысли. Школа действовала три года (1540–1542), после чего из-за реформаторских взглядов Кульвец вынужден был спасаться бегством в Королевец, где работал в созданном там в 1544 г. герцогом Альбрехтом Прусским университете [48, с. 188–201].

Протестантские школы создавались Николаем Радзивиллом Чёрным, в них работали лучшие умы из Короны и Европы, сторонники реформационных идей: Бернард Воевудка, один из первых гебраистов, Ян Мончиньский, лексикограф, Анджей Тшецеский, назначенный Жаном Кальвином переводить кальвинскую Библию, Симон Будный и Мартин Чеховиц, знаменитые филологи, Пётр из Гонёндза – диалектик, Циприан Базилик – литератор и переводчик, Юрий Бландрата – итальянский ересиарх и, наконец, издатель, литератор и печатник Ян Малецкий [47, с. 271–285].

Как заметил польский исследователь жизни и деятельности Николая Радзивилла Чёрного Юзеф Яновский, «если бы не изобретение Гутенберга, реформационные идеи Лютера и Кальвина не облетели бы так быстро почти всю Европу и не смогли бы произвести такого значительного и глубокого переворота, который

мы называем реформацией» [47, с. 271]. Действительно, виленский воевода осознавал необходимость не только открывать школы, но и основал типографию в своих владениях в Бресте (1553 г.), где была издана протестантская Библия (1563 г.). В своем завещании Николай Радзивилл отписал «все Библии, напечатанные в Бресте» протестантскому сбору, «где тело будет погребено и на школу» [47, с. 305].

Конкуренцию в области просвещения протестантам составляло Общество Иисуса (*Societatis Jesu*). Успехи протестантов подтолкнули иезуитов к более решительным шагам в сфере католического образования. В результате возникла Виленская иезуитская коллегия (1569 г.), а затем академия (1579 г.). Таким образом, реформационные идеи, пришедшие в Великое Княжество Литовское из Западной Европы, послужили мощным катализатором интеллектуальной жизни, а также свидетельством того, что европейские религиозные и культурные тенденции очень быстро находили свое воплощение в общественной жизни ВКЛ. Однако венцом образовательной системы ВКЛ явилась Виленская иезуитская академия [49; 50].

Следующим фактором европеизации Великого Княжества Литовского, на наш взгляд, можно считать распространение идей Флорентийской унии среди православного населения, в результате чего продолжало сокращаться пространство *Slavia orthodoxa*, а расширялось *Slavia romana*. Этот процесс, начавшись в конце XV в., затормозился в XVI в. в связи с бурными процессами распространения реформационных идей среди белорусско-литовской шляхты, но все-таки был завершён с принятием Брестской церковной унии в 1596 г.

С момента разделения христианства на западное и восточное в 1054 г. началось встречное движение двух новообразованных конфессий. На очередных вселенских соборах вновь и вновь западное духовенство возвращалось к идее единства церкви [51]. Проблема сосуществования христианских вероисповеданий обострилась в Великом Княжестве Литовском в конце XIV – начале XV в., что нашло отражение в постановлениях Констанцкого собора (1414–1418). Король Польши Владислав-Ягайло 2 августа 1416 г. писал в своем письме к собору в Констанции: «Если бы не препятствия из-за долгих войн, оба те народы (литвины и русины – А.С.), а также другие, уже поспешили бы в большом количестве из греческого обряда в святой римский костёл» [52, с. 171]. Но наиболее актуально проблема объединения зазвучала накануне турецкой агрессии на Константинополь в середине XV в.

Собор в Базеле-Ферраре-Флоренции-Риме (1431–1445) ставил своей целью восстановление единства христианской церкви. Для достижения ее пригласили делегатов восточных церквей. Заседания проводились сначала в Базеле (25 сессий), затем в Ферраре, куда прибыли православные епископы и теологи, император Иоанн VIII Палеолог, патриарх Константинополя, представители патриархов Александрии, Антиохии и Иерусалима, а также несколько митрополитов.

Когда папа Евгений IV перенёс заседания в Феррару (в 1437 г.), часть участников (в том числе делегация из Польши) осталась в Базеле (до 1443 г., сессии 26–45). Это был так называемый «анти-собор». Его участники сняли с престола Евгения IV и выбрали антипапу Феликса V, из рук которого Збигнев Олесницкий (самый влиятельный политик середины XV в. в Польше) получил кардинальскую тиару в 1440 г. [52, с. 274]. Естественно, всё, что происходило на последующих заседаниях во Флоренции ими воспринималось негативно.

Документы унии не были приняты восточными церквями и остаются лишь свидетельством стремления католического костёла к единству христиан. Большинство православных верующих не согласились с постановлениями собора, половина православных епископов, которые их подписали также отреклись от нее. Киевский митрополит Исидор (?–1462), горячий приверженец унии, вынужден был покинуть свою митрополию. В 1443 г. против флорентийской унии высказался синод в Иерусалиме, в котором участвовали также патриархи Александрии и Антиохии [53, с. 54]. В 1450 г. синод, созданный в храме Агия София в Константинополе, отрекся от унии и скинул патриарха Григория III. В 1452 г. папа Николай V послал митрополита Исидора в Константинополь. Накануне турецкого вторжения, 12 декабря 1452 г., уния все-таки была торжественно подписана в присутствии императора. Это была лишь попытка получить военную помощь с Запада, но никаких конкретных результатов она не имела. Противники унии заявили, что лучше они станут турками, чем латинниками.

Однако феррарско-флорентийский собор не остался безрезультатным. Он положил начало региональному унийному движению, имевшему продолжение в следующие столетия [53, с. 54]. Исидор, подписавший акт флорентийской унии, получил от папы Евгения IV звание кардинала, был назначен апостольским легатом в «северных странах». Во время посещения Киева он получил письмо от киевского князя Александра Владимировича (Олельки) с признанием неприкосновенности митрополичьих владений и судебных прерогатив, что свидетельствовало об его официальном признании в качестве митрополита [54, с. 679]. Преемник Исидора на киевской митрополии, Григорий II (Болгарин), был лояльно настроен относительно унии. В 1460 г. сейм в Бресте официально признал его законным митрополитом. В своей деятельности он поддерживал контакты как с Римом, так и с Константинополем. После его смерти киевским митрополитом стал смоленский епископ Мисаил (Пструцкий, Пструх). С именем Мисаила связаны 2 послания к папе римскому Сиксту IV. Как считают исследователи, оба они не дошли до понтифика, но представляют собой значительные религиозно-политические произведения. Первое письмо, возможно,

было передано папскому легату Антонию Бонумбро, когда тот возвращался из Москвы весной 1473 г. [55, с. 66], второй появился в 1476 г. В данной статье мы не касаемся вопроса аутентичности последнего послания, хотя большинство исследователей признают его аутентичным [56, с. 79–107; 57, с. 97–115; 58, с. 58–103].

Под письмом к папе Сиксту IV от 14 марта 1476 г. поставили свои подписи 16 известных особ, принадлежащих к политической элите Великого Княжества Литовского. Их идентифицировал польский историк Генрих Люлевич. Это были: 1) сам епископ смоленский Мисаил; 2) архимандрит Киево-печерского монастыря Иоанн; 3) Макарий, архимандрит виленского троицкого монастыря; 4) князь Михаил Олелькович (Александрович), род которого происходил от киевского князя Владимира Ольгердовича, родного брата Ягайло; 5) князь Фёдор Иванович Бельский (из Белой под Смоленском); 6) князь Дмитрий Константинович Вяземский; 7) Ян (Ивашка) Ходкевич, наместник витебский, маршалок господарский; 8) его брат Павел (Пацка Ходкевич), наместник Каменца Литовского; 9) Евстахий Василевич из Полоцка, родоначальник Корсаков; 10) пан Роман из Киева (представитель рода Волчковичей), староста путивльский; 11) его брат пан Ян из Киева (Ивашка Волчкович); 12) ученый в законе божим пан Якуб, писарь Казимира Ягеллончика, виленский ключник; 13) пан Михаил Александрович из Загорова, шляхтич волынской земли; 14) Ян (Иван) Александрович из Почапова около Новогрудка, подскарбий господарский; 15) его брат Андрей из Папорти (трокское воеводство); 16) пан Солтан (Александр) Александрович, славный рыцарь боегробский и испанского Золотого руна, подскарбий великий надворный короля Казимира [57, с. 103–113].

Как видно, названные личности представляли разные регионы ВКЛ. Среди них 3 духовные особы, 3 князя и 10 разных панов из так называемых русских земель ВКЛ (Полоцка, Витебска, Смоленска, Киева, Волыни) и собственно Литвы (виленского и трокского воеводств) [57, с. 102–103]. Все они представляли довольно репрезентативный и влиятельный круг православной элиты ВКЛ. За каждым стояла довольно значительная свита сторонников, родственников и т.д., многие из которых разделяли их взгляды. Например, за самим Мисаилом, владевшим вотчиной в Черее, очевидно, стояли Сапегы [57, с. 103].

Иван Сапега (около 1450–1517), господарский секретарь и канцлер княгини Елены (жены Александра Ягеллончика), воевода витебский и подляшский, двух своих сынов, Петра и Павла, отдал учиться в Краковскую Академию [42, с. 75–76], которая, как уже было сказано, обслуживала в основном интересы католической шляхты и клира. Вместе с Эразмом Тёлком он ездил в Рим по делам унии и признания митрополита Иосифа Солтана (?–1521) римской курией. Папа Александр VI (Борджиа) в апреле и мае 1501 г. писал виленскому епископу Войцеху Табору и великому князю литовскому, справляясь о митрополите Иосифе, о т.н. греческом обряде и спрашивал совета в отношении объединения католического костёла и православной церкви [59, с. 484, 486; 60, с. 71]. Тогда же понтифик своей буллой от 23 августа 1501 г. высказался в духе флорентийского собора против ребаптизации (перекрещивания православных), как ему рекомендовали Иван Сапега, Эразм Тёлок и бернардинцы литовской провинции [55, с. 82–83].

Историк ордена бернардинцев Ян из Комарова писал: «Между прелатами и докторами, с одной стороны, и нашими братьями, с другой, дошло до обсуждения о ребаптизации греков (православных – А.С.), обряд которых сохраняют русины и о допущении их до святых обрядов в наших латинских костелах. Светские прелаты и доктора утверждали, что греки при переходе на наш обряд должны быть заново крещены (rebaptisari) и только тогда могут приступать к таинствам в наших костелах, в то время как наши братья, а прежде всего министр провинции отец Ян (Vitreatoris) придерживались противоположного мнения, что именно ребаптизация не требуется, достаточно признать одного главу костела, т.е. папу римского и обещать быть ему послушным; кто это сделал, тому можно без всякой ребаптизации... приступать к таинствам в наших костелах и такой должен считаться настоящим католиком» [61, т. 1, с. 71–72].

Идеи, высказанные Яном из Комарова (около 1465–1536), провинциалом польских бернардинцев и гвардианом виленского монастыря [62, с. 457], безусловно, отразились на судьбе Франциска Скорины, который, как считают исследователи, мог посещать бернардинскую школу в Полоцке, а затем кафедральную в Вильно и был непосредственно знаком с тогдашними екуменическими взглядами. Скорина, в жизни и творчестве которого исследователи находят и католические, и протестантские мотивы, не обязан был менять веру своих предков, чтобы учиться в католической Краковской академии, либо встречаться с деятелями Реформации, что приписывают ему некоторые историки.

Ивану Сапеге папа римский разрешил построить храм, в котором службы проводились бы как по греческому, так и по римскому обряду. Исследователи склоняются к мысли, что такой храм был построен в Иказни (Браславский р-н Витебской обл.) [61, с. 77; 63, с. 341; 64, с. 101–103].

Сапегам в этот период принадлежали многочисленные латифундии в различных концах ВКЛ. Такой храм мог быть построен как в Кодене на Подляшье, так в Сапежишках, Иказни на Виленщине. Все готические храмы в названных местностях весьма похожи друг на друга [65, с. 137–214], а также на инкастелированную церковь в Сынковичах и церкви оборонного типа в Мурованке (Гродненская обл.) и Супрасли (Подляшское воеводство Польши). Все эти храмы, возведенные приблизительно в один период, являются, на наш взгляд, результатом распространения идей флорентийской унии среди влиятельной православной элиты Великого

Княжества Литовского. Так, по крайней мере, можно предполагать о монастыре в Супрасли, основанном маршалком ВКЛ Александром Ходкевичем около 1495 года [66, с. 8–13; 67, с. 110–111; 68, с. 6]. Среди подписантов эпистолы Сиксту IV упоминаются представители рода Ходкевичей (Ивашка и Пацка Ходкевичи), весьма многочисленного и разветвленного в ВКЛ [69, с. 34–56]. Поэтому, видимо, Александр Ходкевич и основал в своих владениях в Супрасли унийный монастырь [63, с. 212].

Кстати, все вышеназванные подписанты письма Сиксту IV были тесно связаны между собой: Бельские – близкие родственники Олельковичей (Михаил Олелькович и Фёдор Бельский были двоюродными братьями, их родители – Олелька Владимирович и Иван Владимирович Бельский были родными братьями) [63, с. 47]. Второй подписант – печерский архимандрит Ян – имел хорошие отношения с киевским князем Семёном Александровичем (Олельковичем) [63, с. 105]. Князь Фёдор Иванович Бельский по матери Василисе (старшей сестре королевы Софьи Гольшанской) был связан с князьями Гольшанскими. Так ширится круг сторонников церковной унии на следующие литовские роды.

Последние четыре подписи принадлежат сыновьям Александра Юрьевича, подскарбия Казимира Ягеллончика – Михаилу, Ивану, Андрею и Александру. Был, кстати, и пятый сын – Юрий Александрович, основатель рода Богушевичей. Александр (Солтан) был чрезвычайно яркой фигурой нашей истории. Как и Александр Ходкевич, он основал один из наиболее известных православных монастырей в Великом Княжестве Литовском – Жировичский. Его жизнь могла бы стать сюжетом не одного приключенческого романа. Он посетил рекордное количество стран, приобретая славу доблестного рыцаря при европейских дворах. 20 апреля 1467 г. в Гродно он получил от Казимира Ягеллончика рекомендательное письмо к европейским монархам, с которым пустился в длительное путешествие, продолжавшееся несколько лет [70, с. 98–99]. В декабре этого же года он был при дворе императора Фридриха III, засвидетельствовав ему, что едет учиться рыцарскому мастерству. От папы Павла II получил специальное письмо с благословением. Немного ранее, 5 марта того же года, Солтан получил рекомендацию от короля Сицилии Фердинанда Арагонского, который имел титул иерусалимского короля. Затем, до декабря 1468 г., следы Солтана теряются, возможно, он пребывал в Палестине. Известно, что в декабре он находился при дворе князя Милана Галеццо Марии Сфорца, который в специальном документе рекомендовал его другим царствующим особам. В марте следующего года, после посещения Кастилии, Солтан выехал в Португалию, о чем свидетельствовало письмо короля Альфонса от 17 марта 1469 г. Под конец мая Александр Солтан встретился с герцогом Бургундии Карлом Смелым в Кортрей (Courtrai), где был хорошо принят и удостоен звания шамбеляна, а также получил Орден Золотого Руна (что скорее всего, как считает Г. Люевич, было семейной легендой) [57, с. 113]. От герцога Карла, в свою очередь, получил рекомендацию к королю Эдуарду IV, который одарил Солтана золотой цепью и каким-то орденом. Так, богато одаренный, наш соотечественник вернулся домой кавалером Божьего Гроба, шамбеляном герцога Бургундии, возможно, кавалером ордена Золотого Руна, с золотой цепью от короля Англии Эдуарда IV. Позднее он стал надворным подскарбием литовским и, как считается, совершил пресловутое посольство православного духовенства к папе римскому Сиксту IV [71, с. 65–80; 72, с. 17–18; 70, с. 98–99].

Можно было бы предполагать, что распространение католических идей на православных землях было важно для централизации государства и формирования единого политического народа. Однако всё было далеко не так просто. Идея церковной унии встретила протест со стороны не только большинства православных иерархов, но и католических также [73, с. 225]. Как было сказано выше, главной причиной неприязненного отношения к унии в католическом лагере был разлад между сторонниками «анти-собора» в Базеле и собора во Флоренции [55, с. 52]. Например, виленский епископ Мацей, сторонник базельского собора, отмечал, что не признает флорентийского собора, папу Евгения V и его легата Исидора. Значительно позже, в 1501 г., виленский епископ Войцех Табор также высказывался против постановлений флорентийской унии и способствовал изданию антиунийного сочинения Яна из Освенцима (Сакрануса) *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* [61, с. 75–76].

Интерес к идее унии отмечается во время и сразу после флорентийского собора, чему способствовали митрополиты Исидор, Григорий Болгарин, Мисаил. К идее церковной унии элиты вновь вернулись после 1495 г., что было связано с внутри- и внешнеполитическими событиями, в первую очередь, отношениями с Великим Княжеством Московским. О ее распространении мы узнаем из письма подьячего Фёдора Шестака Ивану III (1499 г.) [74, с. 370]. Ф. Шестак обвинял митрополита Иосифа Болгариновича (?–1501) и Ивана Сапегу в преследованиях православных в ВКЛ. Религиозный момент послужил также причиной войны 1500–1503 гг. между Москвией и Литвой [75, с. 251–252].

Православным по-прежнему было трудно достичь высших должностей в государстве. В 1522 г. не без скандала православный князь Константи́н Острожский стал трокским каштеляном. Жигимонт Старый обещал не давать православным высших должностей [76, с. 8], однако это правило нарушалось на каждом шагу. И даже такой рьяный ревнитель православия, как князь К. Острожский, по просьбе смертельно больного митрополита Иосифа Солтана (сторонника флорентийской унии) стал опекуном церковной собственности, которая принадлежала киевской митрополии [77, с. 46–47]. Обращает на себя внимание тот факт, что среди митрополитов киевских второй половины XV – начала XVI в. большинство

положительно относилось к идее унии. Однако к середине XVI ст. мы наблюдаем угасание интереса к идее флорентийской унии. Но это не было, как иногда представляют, победой традиционного православия. Причина была в появлении новой религиозно-политической опции – реформационной. Через нее прошли почти все самые значительные представители православной элиты, чтобы потом уже не вернуться в православие, а перейти в католический лагерь [78, с. 116].

Заключение. Если открыто признать, что идеи флорентийской церковной унии в Великом Княжестве Литовском сыграли значительную роль в культурно-религиозной и политической жизни, то можно решить сразу несколько загадочных вопросов нашей истории: откуда взялись прекрасные готические церкви оборонного типа в Супрасли, Мурованке, Сынковичах, проблема вероисповедания Франциска Скорины и т.д. Постановления флорентийского собора отразились также на всех культурно-религиозных и общественных процессах начала XVI в. Наконец, исследуя влияние идей флорентийской унии на общественную и религиозную жизнь ВКЛ, можно приблизиться к пониманию того, почему и как происходила латинизация и полонизация нашей культуры в XVI в.

Матвей Любавский в своем труде «Литовско-русский сейм» пришел к выводу, что к полонизации внутри Великого Княжества Литовского вела унификация законодательства с Короной, «подгонка» его под польские образцы, проведение совместной внутренней и внешней политики [2, с. 179]. К этому можно добавить общую систему образования, которая вела к общему культурному пространству, объединению интеллектуальных элит и дальнейшей европеизации жизни в Великом Княжестве Литовском, а также объединение церквей под эгидой римского папы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пиккио, Р. *Slavia Orthodoxa: Литература и язык* / Р. Пиккио. – М.: Знак, 2003. – 720 с.
2. Любавский, М. *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства* / М. Любавский. – М.: Университетская типография, 1900. – 1151 с.
3. Лаппо-Данилевский, А.С. *История русской общественной мысли и культуры XVII – XVIII вв.* / А.С. Лаппо-Данилевский. – М.: Наука, 1990. – 293 с.
4. Герберштейн, С. *Записки о Московии: в 2 т.* / С. Герберштейн. – М.: Памятники исторической мысли, 2008. – Под ред. А.Л. Хорошкевич. Т. 1: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А.И. Малеина и А.В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А.В. Назаренко. – 776 с.
5. Possevino, A. *Moscovia, po raz pierwszy w całości przetłumaczył ks. Albert Warkotsch* / A. Possevino. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1988. – 280 s.
6. Харлампович, К.В. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви* / К.В. Харлампович. – Казань: Типолитография Императорского университета, 1898. – 598 с.
7. Łukaszewicz, J. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794* / J. Łukaszewicz. – Poznań: wydawca Jan Konstanty Żupanski, 1849. – T. I. – 480 s.
8. Karbowski, A. *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich* / A. Karbowski. – Petersburg-Lwów-Warszawa-Kraków: Nakładem księgarni Kazimierza Grędyńskiego, 1898-1923. – T. I–III.
9. Голенченко, Г.Я. *Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете XV–XVI вв.* / Г.Я. Голенченко // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI веке. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / под ред. акад. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1976. – С. 228–240.
10. Ochmański, J. *Dawna Litwa. Studia historyczne* / J. Ochmański. – Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze, 1986. – 223 s.
11. Андреева, Е.Г. *Асвета ў старажытнай Беларусі і Вялікім княстве Літоўскім* / Е.Г. Андреева. – Мінск: БДПУ ім. М. Танка, 2000. – 72 с.
12. Блинова, Т.Б. *Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения)* / Т.Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
13. Puchowski, K. *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit* / K. Puchowski. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 636 s.
14. Paszkiewicz, H. *Początki Rusi / z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka* / H. Paszkiewicz. – Kraków: Nakładem PAU, 1996. – 593 s.
15. Jarco, J. *Ruś – imię „chrzcielne” narodów wschodnioeuropejskich* / J. Jarco // *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*. Redaktorzy tomu W. Hryniewicz OMI, J.S. Gajek MIC. – Lublin: Redakcja Wydawnictwa KUL, 1993. – S. 77–87.
16. Семянчук, Г. *Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу* / Г. Семянчук // Спадчына. – 2003. – № 6. – С. 9–21.
17. Лазутка, С. *Первый Литовский Статут (1529 г.)* / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичус. – Вильнюс: Margi raštai, 2004. – 522 с.
18. Le Goff, J. *Kultura średniowiecznej Europy* / J. Le Goff. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1995. – 591 s.
19. Свяжынскі, У. *Моўная сітуацыя ў ВКЛ пры Ягелонах* // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: матэрыялы Міжнарод. навука-практ. канф., Гальшаны-Навагрудак, 8–10 верас. 2006 г. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; рэд. кал.: А. А. Каваленя (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – С. 115.
20. Kosman, M. *Historia Białorusi* / M. Kosman. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 375 s.
21. Макараў, М. *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.* / М. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с.

22. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej / red. J. Fijałek i W. Semkowicz. – Kraków : Komisja Historyczna PAU, 1932. – T. I, z. 1. – S. 17–19.
23. Ochmański, J. Historia Litwy / J. Ochmański. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 396 s.
24. Kurczewski, J. Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych / J. Kurczewski. – Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1912. – 614 s.
25. Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski. T. II (869–1312) Konstantynopol IV. Lateran I, Lateran II, Lateran III, Lateran IV, Lyon I, Lyon II, Vienne. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2003. – 680 s.
26. Культура Византии. IV – первая половина VII в. – М. : Наука. – 1984. – С. 478–503.
27. Культура Византии. Вторая половина VII – XII в. – М. : Наука. – 1989. – С. 366–400.
28. Kłoczowski, J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza / J. Kurczewski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2003. – 534 s.
29. Delumeau, J. Cywilizacja Odrodzenia / J. Delumeau. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 651 s.
30. Семянчук, А. Магнацкія двары як цэнтры гістарыяграфіі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI ст. / А. Семянчук // Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.) : зб. навук. прац. – Мінск : Медысонт, 2014. – С. 139–157.
31. Груша, А.И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV–первая треть XVI в.) / А.И. Груша. – Минск : Беларуская навука, 2015. – 465 с.
32. Wiśniowski, E. Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI wieku / E. Wiśniowski // Roczniki Humanistyczne. – 1967. – T. 15. – S. 93–98.
33. Stopka, K. Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich / K. Stopka. – Kraków : Nakładem PAU, 1994. – 348 s.
34. Fałowski, A. Język przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku / A. Fałowski // Studia Ruthenica Cracoviensia 2. – Kraków : Scriptum, 2003. – 262 s.
35. Wisłocki, W. Incunabula typographicae Bibliothecae Universitatis Jagiellonicae / W. Wisłocki. – Kraków, 1900. – S. 368.
36. Sołtykiewicz, J. O stanie Akademii Krakowskiej od założenia jej w Roku 1347, aż do terazniejszego czasu krótki wykład historyczny / J. Sołtykiewicz. – Kraków : W druk. Grobrowskiej, 1810. – 726 s.
37. Kaniwska, I. Młodzież Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1510–1560. Studium statystyczne / I. Kaniwska, R. Żelewski, W. Urban // Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego w dobie renesansu. – Kraków : Nakładem UJ, 1964. – 199 s.
38. Chachaj, M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku / M. Chachaj. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – 171 s.
39. Pietrzyk, Z. W kręgu Straszburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621 / Z. Pietrzyk. – Kraków : Nakładem Biblioteki Jagiellońskiej, 1997. – 303 s.
40. Kersten, A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji / A. Kersten. – Warszawa : PIW, 1988. – 685 s.
41. Beauvois, D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832 / D. Beauvois. – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1991. – T. I. – 432 s.
42. Morawski, K. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Średnie wieki i Odrodzenie / K. Morawski. – Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900. – T. 1. – S. 90.
43. Księga promocji wydziału sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku / red. Antoni Gasiorowski. – Kraków : Nakładem PAU, 2000. – 252 s.
44. Семянчук А. Адам Якубавіч з Котры / А. Семянчук // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.). – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – Т. 3 : Дадатак. А – Я. – С. 14.
45. Tęgowski, J. Rodowód kniaziów Swirskich do końca XVI wieku / J. Tęgowski. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – 220 s.
46. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514) / red. A. Baliulis. – Vilnius : Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1995. – P. 92–94, 114–117, 427.
47. Jasnowski, J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński / J. Jasnowski. – Oświęcim : Wydawnictwo NapoleonV, 2014. – 321 s.
48. Barycz, H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII / H. Barycz. – Warszawa-Wrocław-Kraków : Ossolineum, 1981. – 415 s.
49. Bednarski, S. Geneza Akademii Wileńskiej / S. Bednarski // Księga Pamiętnicza ku uczczeniu 350 rocznicy założenia i X wskrzeszenia uniwersytetu wileńskiego. – Wilno : Wydawnictwo Uniwersytetu Stefana Batorego, 1929. – 298 s.
50. Bednarski, S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego / S. Bednarski. – Kraków : Wydawnictwo księży Jezuitów, 1933. – 565 s.
51. Chadwick, H. East and West: The Making of a Rift in the Church. From Apostolic Times Until the Council of Florence / H. Chadwick. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 589 p.
52. Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński, grecki, arabski, ormiański, polski. T. III (1414–1445). Konstancja. Bazylea–Ferrara–Florencja–Rzym / układ i opracowanie ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2003. – S.171.
53. Hryniewicz, W. Prekursor unijnych dażeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mizała (1476) / W. Hryniewicz // Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Praca zbiorowa pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego. – Kraków : Universitas, 1994. – 555 s.
54. Галенчанка, Г. Ісідор / Г. Галенчанка // Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.). – Мінск : БелЭн, 2007. – Т. 1 : Абаленскі-Кадэнцыя. – С. 679.
55. Chodyncki, K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632 / K. Chodyncki. – Warszawa : Kasa im. Mianowskiego, 1934. – 665 s.

56. Галенчанка, Г.Я. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. Паходжанне помніка / Г.Я. Галенчанка // Наш радавод. Кн. 8. "Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур Х-XX ст." : матэрыялы міжнар. круглага стала, Гродна, 28–30 верас. 1999 г. / адказ. рэд. і ўклад. Д.В. Караў. – Гродна–Беласток, 1999 (2000). – С. 79–107.
57. Lulewicz, H. Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku / H. Lulewicz // Świat pogranicza / red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński. – Warszawa : DiG, 2003. – S. 97–115.
58. Гудзяк, Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк, перекл. М. Габлевич ; під ред. О. Турія ; Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії. – Львів, 2000. – С. 58–103.
59. Pelesz, J. Geschichte der union der ruthenischen Kirche mit Rom. Von den aeltesten zeiten bis auf die gegenwart von dr. Julian Pelesz / J. Pelesz. – Wurzburg–Wien : Verlag von Leo Woerl, 1878–1881. – T. 1–2.
60. Chodyncki, K. Przyczynek do dziejów unji kościelnej na Litwie w w. XV / K. Chodyncki // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – 1932. – № 1–2. – S. 71.
61. Morawski, K. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego / K. Morawski. – Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900. – T. 2. Średnie wieki i Odrodzenie.
62. Jan z Komarowa / Polski słownik biograficzny. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1962. – T. X/1, z. 44. – S. 457.
63. Kirkiene, G. LDK politicos elito galingieji: Chodkeviai XV – XVI amžiuje / G. Kirkiene. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2008. – 341 s.
64. Jarmolik, W. Dyplomatyczne misje do Moskwy Iwana Sapiehy / W. Jarmolik // Białostoczczyzna. – 1993. – № 4. – S. 101–103.
65. Кушнярэвіч, А.М. Мураваная дабастыённая фартыфікацыя Вялікага Княства Літоўскага / А.М. Кушнярэвіч. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – С. 137–214.
66. Maroszek, J. Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia / J. Maroszek. – Białystok : Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku, 1996. – 63 s.
67. Maroszek, J. Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią / J. Maroszek. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000. – 648 s.
68. Mironowicz, A. Nieznane losy pierwszych iumenów supraskich / A. Mironowicz. – Białystok : Wydawnictwo UwB, 2015. – S. 6.
69. Kirkiene, G. Korzenie rodu Chodkiewiczów / G. Kirkiene // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – T. 17. – S. 34–56.
70. Byliński, J. Zagraniczne studia Polaków w epoce staropolskiej / J. Byliński // Jezuitska Ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2001. – S. 95–111.
71. B.a. Aleksander Sołtan szambelan Karola Zuchwałego i kawaler Złotego Runa // Przegląd Poznański. – 1862. – № 33. – S. 65–80.
72. Byliński, J. Fakty i mity w dziejach unii kościelnej XV–XVII w. / J. Byliński // Kultura polityczna w Polsce – mity i fakty. – Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 1999. – S. 17–18.
73. Trimoniene, R. Polityka jagiellońska a kształtowanie się litewskiego narodu politycznego w końcu XV – I połowie XVI wieku / R. Trimoniene // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2003. – T. 19. – S. 225.
74. Сагановіч, Г. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Вялікім княствам Літоўскім 1500–1503 / Г. Сагановіч // Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя ў 2 т. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т. 1 : Абаленскі–Кадэцкія / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.). – С. 370.
75. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. Извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание русских летописей. Том XII). – М. : Языки русской культуры, 2000. – 272 с.
76. Kempa, T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego na polu prawosławia / T. Kempa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1999. – T. 12. – S. 8.
77. Kempa, T. Dzieje rodu Ostrońskich / T. Kempa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 194 s.
78. Topolska, M.B. Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku / M.B. Topolska. – Poznań – Zielona Góra : Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2002. – 448 s.

Поступила 08.10.2018

THE EUROPIAZATION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

A. SEMIANCHUK

The mechanisms of "europeanization" of the social and political life of the Grand Duchy of Lithuania and the channels of distribution of European cultural models are considered in the article: religion, education, legal system, artistic culture. GDL was a multicultural space in which two civilizational models predominated - Slavia orthodoxa and Slavia romana. As the latter expanded, the former contracted. Under the civilization of Slavia orthodoxa is meant the heritage of Kievan Rus in the GDL. After the fall of the Byzantine Empire (1453), its cultural influence gradually fades. Under the Slavia romana civilization, one should mainly understand the Polish cultural influence, as well as the strengthening of the positions of the Catholic religion. There was a unification of the legal system of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, the spread of all-European artistic styles, which gave the culture a European character. The article also notes the importance of the Florentine union and the reformation in the process of oxydentalization GDL.

Keywords: europeanization, oxydentalization, Grand Duchy of Lithuania, Slavia orthodoxa, Slavia romana, scholastic system, Florentine union, Renaissance, Reformation

УДК 392.1(476)

ГІСТОРЫЯ ВІВУЧЭННЯ НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ¹

канд. гіст. навук, дац. У.Я. АЎСЕЙЧЫК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разгледжана гісторыя этналагічнага і фальклорнага вывучэння Беларускага Падзвіння. Вылучаны этапы ў вывучэнні народнай культуры рэгіёна, ахарактарызаваны метады збору, апрацоўкі і інтэрпрэтацыі этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, раскрыта значэнне даследаванняў і іх уклад у вывучэнне традыцыйнай культуры рэгіёна. Прааналізаваны працы, апублікаваныя з XVI ст. і да нашага часу. Нягледзячы на тое, што першыя даследаванні з'явіліся яшчэ ў канцы XVI стагоддзя, сістэматычнае вывучэнне Падзвіння пачалося толькі ў пачатку XIX стагоддзя. Таму асноўная ўвага звернута на даследаванні XIX – пачатку XXI стагоддзя.

Ключавыя словы: гістарыяграфія, народная культура, Беларускае Падзвінне, этналогія, фальклор, традыцыі, беларускі этнас.

Гісторыя этнаграфічнага і фальклорнага даследавання Паўночнай Беларусі мае даўнюю традыцыю. Аднак фактычна да пачатку XIX ст. мэтанакіраванага вывучэння народнай культуры Беларусі, як уласна і рэгіёна, не вялося. Працы, у якіх апісана культура мясцовага насельніцтва, з'яўляюцца хутчэй выключэннем. Большая частка звестак пра побыт, звычаі, гаспадарчыя заняткі жыхароў Паўночнай Беларусі ў XII–XVIII стст. размешчана ў мностве дакументаў эканамічнага, юрыдычнага і гаспадарчага характару (юрыдычныя акты, суднавыя кнігі, граматы, вопісы маёмасці, завяшчання і г.д.), мастацкіх творах і рэлігійных трактатах.

Пачынаючы з XVI ст. з'яўляюцца першыя працы краязнаўча-этнаграфічнага характару, якія ўтрымліваюць звесткі пра побыт і культуру насельніцтва Беларусі. Немалаважнае значэнне ў вывучэнні народнай культуры рэгіёна ў гэты перыяд мелі замежныя падарожнікі, паслы, вайскоўцы, якія наведвалі беларускія землі. Асаблівае значэнне маюць звесткі тых іншаземцаў, якія працяглы час пражывалі на беларускай зямлі.

Фактычна першым, хто пакінуў звесткі па народнай культуры жыхароў Падзвіння, быў Аляксандр Гваніні. Ён каля дваццаці гадоў пражыў на тэрыторыі Беларусі і пакінуў каштоўныя этнаграфічныя апісанні. А. Гваніні служыў ротмістрам у войску Вялікага Княства Літоўскага і пэўны час з'яўляўся вайсковым камендантам Віцебску. У працы «Хроніка Еўрапейскай Сарматыі» («Sarmatae Europaeae descriptio», 1578) [1] ён прывёў апісанне гаспадарчых заняткаў, асаблівасцяў побыту, календарных традыцый жыхароў Паўночнай Беларусі.

Яшчэ адным іншаземцам, які пакінуў каштоўныя этнаграфічныя звесткі пра беларускае насельніцтва, быў лютэранскі пастар, немец па паходжанні Паўль Одэрборн (каля 1555–1604 гг.). Падчас Лівонскай вайны, з'яўляючыся капеланам, ён пэўны час знаходзіўся на Падзвінні. Тут П. Одэрборн і зрабіў апісанне побыту мясцовага насельніцтва. Яно было закончана ў 1581 г. і выканана ў выглядзе ліста да лютэранскага тэолага Давыда Хітрэўса. У 1582 г. праца была апублікавана асобным творам на лацінскай мове пад назвай «Праўдзівы і грунтоўны апавед пра веру русаў, [ix] шлюбныя і пахавальныя абрады, побыт, адзенне і г.д., а таксама пра веру і звычаі татараў» («De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, &c. et de Tartarorum religione ac moribus») [2]. Праца таксама ўвайшла асобнай часткай у зборнік вядомага вучонага XVI у. Яна Ласіцкага і доўгі час разглядалася як яго ўласныя назіранні, зробленыя ў раёне Заслаўя. У сучасным беларускім нарадазнаўстве матэрыялы з працы П. Одэрборна яшчэ пазіцыянуюцца як уласна запісы Я. Ласіцкага. Матэрыялы П. Одэрборна адносяцца да Полацка-Дзісенскага Падзвіння.

З канца XVIII ст. прыкметна ўзрастае цікавасць да народнай культуры насельніцтва Падзвіння. Гэта цікавасць з боку мясцовай інтэлігенцыі была абумоўлена ўплывам Рамантызму. Для гэтага часу характэрна з'яўленне спецыяльных прац, прысвечаных розным бакам беларускай традыцыйнай культуры.

Адным з першых народнай культурай Паўночнай Беларусі зацікавіўся вядомы пісьменнік і фалькларыст Ян Баршчэўскі. Ён здзейсніў дзясяткі вандровак па Паўночнай Беларусі і запісаў мноства фальклорных тэкстаў. Яны ляглі ў аснову яго твора «Шляхціч Завальня, ці Беларусь у фантастычных апавяданнях» (1844–1846) [3]. У зборніку ёсць матэрыялы па міфалогіі, апісанні абрадаў, шэраг легендарных звестак адносна сакральнай геаграфіі Беларускага Падзвіння.

¹ Артыкул падрыхтаваны ў ходзе працы па праекце БРФФД: “Семантыка традыцыйнага культурнага ландшафту Беларускага Падзвіння: эвалюцыя і трансфармацыя ў XX – пачатку XXI ст.” (№ Г18-078 ад 30.05.2018).

Беларускаму Падзвінню прысвяціў сваю працу «Лісты пра Беларусь» («Listy o Białorusi») [4] і таварыш Я. Баршчэўскага Рамуальд Падбярэскі. У артыкуле, надрукаваным у некалькіх нумарах часопіса «Tygodnik Petersburski» у 1844 г., апісаны гаспадарчыя заняткі ў рэгіёне, народнае дойлідства, музычная культура, дадзена характарыстыка этнічнага складу насельніцтва Віцебскай губерні.

Значны аб'ём беларускага песеннага матэрыялу быў апублікаваны яшчэ адным знакамітым паэтам і фалькларыстам першай паловы XIX ст. Янам Чачотам. Ён запісаў каля 1000 песень, якія ў 1837–1846 гг. былі апублікаваны ў шасці яго зборніках [5–8]. Песенны матэрыял з Паўночнай Беларусі Я. Чачот змясціў у зборніках «Piosnki wiesniacze znad Niemna i Dzwiny» (1839), «Piosnki wiesniacze z nad Dzwiny» (1840), «Piosnki wiesniacze znad Niemna i Dzwiny, z dolaczeniem pierwotownych w mowie slawiano-krewickie» (1844), «Piosnki wiesniacze znad Niemna i Dzwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie slawiano-krewickiej, z postrzeżeniami nad nią uczonymi» (1846). Асабліваю цікавасць выклікаюць матэрыялы, сабраныя Я. Чачотам на Лепельшчыне. Апроч песеннага фальклору (каляндарнага і сямейнага цыклаў), зборнікі змяшчаюць аўтарскія заўвагі, тлумачэнні да абрадаў, прыказкі і прымаўкі. Сабраны Я. Чачотам фальклорны матэрыял пераўзыходзіць усё, што было апублікавана прадстаўнікамі беларускай фалькларыстыкі першай паловы XIX ст. Нягледзячы на значны аб'ём апублікаваных беларускіх матэрыялаў у зборніках Я. Чачота, неабходна адзначыць не заўсёды высокі ўзровень падрыхтоўкі матэрыялаў да друку, публікацыю матэрыялаў у перакладзе на польскую мову.

Адным з даследчыкаў народнай культуры першай паловы XIX ст. быў выхадзец Віцебшчыны Казімір Фалютынскі. У 1828 г. у часопісе «Вестник Еўропы» была апублікавана яго праца «Народныя святы, забавы, павер'і і прымхлівыя абрады жыхароў Беларусі» [9]. Матэрыялы для даследавання аўтар збіраў у раёне Віцебска, Полацка, Лепеля, Суража, Гарадка. Выданне гэтага артыкула стала вельмі значнай падзеяй для айчыннага нарадазнаўства, бо «ўпершыню маскоўскі часопіс так шырока прадставіў фальклор паўночнай Беларусі» [10, с. 68]. Разам з фальклорнымі матэрыяламі праца ўтрымлівае і этнаграфічныя.

Вядомым даследчыкам і збіральнікам вуснапаэтычнай творчасці беларусаў Падзвінню першай паловы XIX ст. з'яўляецца Аляксандр Феліксавіч Рыпінскі (А. Rypinski). Яшчэ падчас навучання ў Віцебскай гімназіі ён актыўна займаўся вывучэннем фальклору мясцовага насельніцтва. Пасля паўстання 1830–1831 гг. А.Ф. Рыпінскі быў змушаны эміграваць у Францыю і пасяліўся ў Парыжы. Тут у 1840 г. на аснове ўласных матэрыялаў ім была выдадзена праца «Беларусь! Колькі слоў пра паэзію простага люду той нашай польскай правінцыі, пра яго музыку, песні, танцы і інш.» («Białorus! Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji; o jego muzyce, spiwie, tancach, etc.») [11]. У ёй ёсць этнаграфічныя замалёўкі вясельнай абраднасці, апісанні танцаў і музычнай культуры, песенны фальклор, збор прыказак і прымавак. Нягледзячы на прапольскую пазіцыю аўтара, гэта выданне адыграла значную ролю, бо «ўпершыню ў сталіцы еўрапейскай цывілізацыі з'явілася манаграфія, якая распавяла пра самабытнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, іх эстэтыку, этыку, псіхалогію, мараль» [10, с. 156].

Прыкметнае месца ў папулярызацыі культуры і гісторыі Паўночнай Беларусі займаў часопіс «Rubon», які выходзіў у Вільні ў 1842–1849 гг. Ён таксама стаў значным «эпіцэнтрам» па вывучэнні рэгіёна (першым чынам, заходняй яго часткі). Усяго было выдадзена восем нумароў часопіса. Асобнае месца сярод публікацый займаюць працы фальклорнага і этнаграфічнага характару. Адным з даследчыкаў беларускай народнай культуры, чья праца была надрукавана ў часопісе, быў Ігнат Яўстаф'евіч Храпавіцкі (I. Chrapowicki). Яго артыкул «Rzut oka na poezję ludu białoruskiego» (1845) [12] прысвечаны песеннаму фальклору заходняй часткі Падзвіння. Той жа праблематыкай цікавіўся і яшчэ адзін выхадзец Падзвіння – Вінцэнт Уладзіслававіч Рэут-Газдава. У 1843 г. у часопісе была апублікавана яго праца «Piosenki gminne białoruskie» [13].

Новы і значны імпульс у актывізацыі даследавання народнай культуры Беларусі быў выкліканы заснаваннем у 1845 г. у Санкт-Пецярбургу Рускага геаграфічнага таварыства (РГТ). У РГТ была распрацавана праграма па зборы і фіксацыі этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, разасланая ў 1847 г. па краіне. У адказ на гэту праграму сталі прыходзіць матэрыялы з рэгіёнаў, у тым ліку і з беларускіх губерняў. Некаторыя з гэтых матэрыялаў былі надрукаваны ў «Этнаграфічным зборніку». Так, у другім яго выпуску выйшла праца «Побыт беларускіх сялян» (1854) [14], прысвечаная беларусам Падзвіння. У яе ўвайшлі матэрыялы, адпраўленыя ў рэдакцыю часопіса ў 1848–1850 гг. з Віцебскай губерні рознымі карэспандэнтамі. Аснову працы склалі матэрыялы Мікалая Анімеле. У артыкуле прадстаўлена апісанне жылля, хатняга начыння, гаспадарчых пабудов, прылад працы, адзення, традыцый харчавання, сямейных і каляндарных абрадаў і г.д.

Частка рукапісаў, атрыманых РГТ з Віцебскай губерні, не была апублікавана. Такая доля спасцігла працы Г. Каладніцкага «Этнаграфічныя звесткі пра жыхароў Лепельскага павета с. Вяжышча», П.П. Пароменскага «Этнаграфічныя звесткі г. Суража і яго павета», І. Іваноўскага «Этнаграфічныя звесткі пра жыхароў маёнтка Сволна Дрысенскага павета Віцебскай губерні» і г.д.

Акрамя прац, што былі адпраўлены ў адказ на праграму РГТ, у сярэдзіне XIX ст. з'явіліся і іншыя публікацыі беларускіх этнографічна-амацараў. Сярод іх асобнае месца займае Павел Міхайлавіч Шпілеўскі і яго праца «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках» [15]. Праца была апублікавана ў 1853–1856 гг. у часопісе «Пантэон». Яна складаецца з 16 нарысаў, якія можна ўмоўна падзяліць на этнаграфічныя і фальклорныя. У працы апублікаваны шэраг казак і паданняў, апісанняў абрадаў, вераванняў, прыкмет і ўяўленняў. Большасць матэрыялаў П.М. Шпілеўскі сабраў самастойна. У сваіх апісаннях аўтар змясціў некаторыя матэрыялы, адносна якіх у даследчыкаў узнікаюць пытанні наконт даставернасці. Такая сітуацыя па меркаванні беларускага фалькларыста В.А. Васілевіча выклікана тым, што П.М. Шпілеўскі «не заўсёды прытрымліваўся этнаграфічнай дакладнасці і ва ўгоду займальнасці далучаў часам фантазію» [16, с. 7].

Пэўнае значэнне ў даследаванні традыцыйнай культуры беларусаў сярэдзіны XIX ст. мела падрыхтоўка гістарычна-геаграфічных выданняў. З ліку такіх прац вылучаецца кніга М.В. Без-Карніловіча «Гістарычныя звесткі пра знамянальныя месцы на Беларусі з дадаткам іншых звестак, якія адносяцца да яе ж» (1855) [17]. У гэтым выданні, акрамя гістарычных і статыстычных матэрыялаў, змешчана кароткая характарыстыка традыцыйнай культуры беларускага насельніцтва Віцебскай і Магілёўскай губерняў.

Шэраг матэрыялаў па народнай культуры рэгіёна быў апублікаваны і ў неспецыялізаваных перыядычных выданнях сярэдзіны XIX ст. Так, у 1854 г. у «Маскоўскіх губерnskіх ведамасцях» была надрукавана праца А. Васкоўскага «Беларусь (Этнаграфічны нарыс)». Пад «Беларуссю» аўтар разумеў тэрыторыю Віцебскай і Магілёўскай губерняў. У працы дэтальна апісана вясельная абраднасць, каротка характарызуецца жыллё, адзенне, асаблівасці мовы. У 1855 г. у выданні «Gazeta Rolnicza» апублікавана праца А. Місуны «Лісты з-пад Лепельска (губ. Віцебская)» («Listy z pod Lepelska (gub. Witebska)»). У ёй змешчана інфармацыя пра планіроўку мясцовых паселішчаў, сялянскага жылля, кароткія звесткі пра адзенне мясцовага насельніцтва.

Новы этап у даследаванні народнай культуры беларусаў прыпадае на 1860–1870-я гг. Значную ролю ў этнаграфічным вывучэнні рэгіёна ў гэты перыяд адыграла адкрыццё ў 1867 г. у Вільні Паўночна-заходняга аддзялення Рускага Геаграфічнага таварыства. У гэты час быў апублікаваны шэраг даследаванняў па традыцыйнай культуры беларускага насельніцтва. Да іх ліку адносіцца праца Міхаіла Аляксеевіча Дзмітрыева «Збор песень, казак, абрадаў і звычайў сялян Паўночна-заходняга краю» (1869) [18]. Кніга ўтрымлівае песні і тлумачэнні да іх, казкі, а таксама апісанні абрадаў. У працы ўтрымліваюцца матэрыялы, частка з якіх адносіцца да Падзвіння. Значная частка матэрыялаў у працы не была запісана ўласна М.А. Дзмітрыевым, а ўзята з іншых выданняў.

Багатымі і цікавымі матэрыяламі вылучаюцца працы яшчэ аднаго даследчыка, чыя дзейнасць адносіцца да 1860–1870-х гг., Юльяна Фаміча Крачкоўскага. У працы «Нарысы побыту заходнерускага селяніна» (1868) аўтар адным з першых звярнуўся да праблемы этнаграфіі дзяцінства. Ю.Ф. Крачкоўскі ахарактарызаваў побыт, апісаў радзільную абраднасць, народную педагогіку і традыцыі выхавання дзяцей. У 1873 г. апублікавана яго праца «Побыт заходнерускага селяніна» [19]. У кнігу ўвайшлі матэрыялы, якія друкаваліся раней, а таксама новыя. У ёй падрабязна апісаны вясельныя і каляндарныя абрады, разгледжана вытворчая дзейнасць і матэрыяльны побыт беларускіх сялян. У працы змешчаны таксама тэксты песень, паданняў, казак, прыказкі і прымаўкі.

З 1860-х гг. у Віцебскай губерні разгарнуў сваю навуковую дзейнасць вядомы беларускі гісторык, археолаг і этнограф А.М. Семянтоўскі. Асноўнай яго працай па побыце і культуры мясцовага насельніцтва стаў «Этнаграфічны агляд Віцебскай губерні» (1872) [20]. Беларускаму этнасу і асноўным этнічным групам, якія пражываюць у губерні, даследчык прысвяціў асобныя часткі. А.М. Семянтоўскі апісаў знешні выгляд, асаблівасці мовы і традыцыйнай культуры народаў губерні. Этнаграфічны характар мае таксама яго праца «Пра меры і вагу, якія ўжываюцца цяпер і ўжываліся ў старыя гады ў Віцебскай губерні» (1878) [21]. Этнаграфічныя звесткі ёсць і ў працах А.М. Семянтоўскага, прысвечаных археалогіі і статыстыцы. Сярод іх асабліва вылучаецца кніга «Беларускія старажытнасці» (1890) [22]. Пры апісанні археалагічных помнікаў і знаходак даследчык прыводзіць таксама народныя паданні, якія ім спадарожнічаюць. Заслугаюцца таксама ўвагі працы А.М. Семянтоўскага «Валасныя суды ў Віцебскай губерні» (1865), «Пра ярмаркі і кірмашы Віцебскай губерні» (1867), «Беглы статычны нарыс прыроды і насельніцтва Віцебскай губерні» (1881).

У сярэдзіне 1860-х гг. пачынаецца дзейнасць яшчэ адной адметнай у беларускім нарадазнаўстве асобы – Паўла Васільевіча Шэйна. Ён стварае цэлую сетку мясцовых карэспандэнтаў, якія па распрацаванай праграме збіраюць этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы. Першай працай па народнай культуры беларусаў быў зборнік «Беларускія песні з абрадамі, звычаямі і забабонамі, якія адносяцца да іх» (1874) [23]. У ім сабрана больш 1000 песень, казак, легенд, паданняў, прыкмет і павер'яў. У зборніку прыведзены таксама апісанні сямейных і каляндарных абрадаў. Значная частка матэрыялаў зборніка адносіцца да Беларускага Падзвіння.

Шэраг прац, прысвечаных абраднасці беларусаў Падзвіння, быў апублікаваны ў перыядычных выданнях таго часу. Да іх адносіцца праца Ф. Сярэбранікава «Пра народныя святы Себежскага павета» (1867) [24]. У ёй разгледжана каляндарная абраднасць насельніцтва краю. Цікавасць выклікае яшчэ адна праца даследчыка «Звычай і абрады сялян Себежскага павета пры хрэсьбінах, вяселлях і пахаваннях», якая была надрукавана ў «Памятнай кніжцы Віцебскай губерні» за 1865 г. і ўтрымлівае апісанне сямейнай абраднасці. Вясельная абраднасць Себежскага павета разгледжана ў працы І. Палівена «Вясельныя абрады сялян Себежскага павета» (1864).

Плённымі ў даследаванні народнай культуры беларусаў былі апошнія два дзесяцігоддзі XIX і пачатак XX ст. У гэты час працягвае сваю навуковую дзейнасць П.В. Шэйна. Пасля выдання «Беларускіх народных песень» П.В. Шэйна пасродкам карэспандэнтаў пачаў актыўную працу па зборы этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў. У выніку гэтай працы былі апублікаваны 3 тамы «Матэрыялаў для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-заходняга краю» (1887–1902 гг.) [25]. Першы том «Побытвае і сямейнае жыццё беларуса ў абрадах і песнях» складаецца з дзвюх частак. У першай частцы апісаны радзільная і каляндарная абраднасць. У асобную частку вылучаны песні любоўныя, рэкруцкія, салдацкія, застольныя, танцавальныя. Другая частка першага тома прысвечана апісанню вясельных і пахавальных-памінальных абрадаў з дадаткам фальклорных тэкстаў, якія да іх адносяцца. Другі том складаецца з аповядальных (казкі, легенды, адданні, анекдоты, былічкі і г.д.) і малых фальклорных жанраў (прыказкі і прымаўкі, загадкі). У трэці том, які быў апублікаваны ўжо пасля смерці П.В. Шэйна, увайшлі звесткі пра побыт, жыллё, адзенне, уяўленні пра чарадзейства і знахарства, апісанні лячэння хвароб, павер'яў, прыметы і г.д.

Адным з самых актыўных карэспандэнтаў П.В. Шэйна быў Мікалай Якаўлевіч Нікіфароўскі. Менавіта яго запісы склалі вялікую частку матэрыялаў з Падзвіння, якія былі апублікаваны ў зборніках П.В. Шэйна. Пасля М.Я. Нікіфароўскі вырашае праводзіць самастойную навуковую дзейнасць. За дваццацігадовы адрэзак самастойнай працы навукоўцам былі выдадзены і падрыхтаваны значная колькасць даследаванняў па традыцыйнай культуры Падзвіння [26–34]. Асаблівай увагі заслугоўвае праца М.Я. Нікіфароўскага па матэрыяльнай культуры рэгіёна «Нарысы прастанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў паўсядзённасці» (1895). Праца складаецца з 4 частак. Першая прысвечана вывучэнню ежы і традыцый харчавання беларусаў, другая – адзення, трэцяя – жылля і гаспадарчых пабудов, чацвёртая – вытворчай дзейнасці. Грамадскаму побыту беларусаў Падзвіння даследчык прысвяціў серыю нарысаў пад агульнай назвай «Нарысы Віцебскай Беларусі». Працы былі апублікаваны ў 1892–1899 гг. у часопісе «Этнаграфічны агляд» («Старцы» (1892), «Дудар і музыка» (1892), «Памагатая жыхара» (1893), «Падданыя памагатая» (1894), «Пітушчыя і прапойцы» (1896), «Гульні і гульцы» (1897), «Бабы, або жонкі» (1898), «Збягі, прочкі, вонкі, ухадалы» (1899)). Сур'ёзнай увагі заслугоўвае кніга М.Я. Нікіфароўскага «Прастанародныя прыметы і павер'яў, прымхлівыя абрады і звычай, легендарныя паданні пра асобаў і месцы» (1897). Праца ўтрымлівае больш за дзве тысячы розных прымет, павер'яў, паданняў, звычаяў і абрадаў беларусаў Падзвіння.

Сярод фальклорных прац адмысловай увагі заслугоўвае кніга М.Я. Нікіфароўскага «Беларускія песні-прыпеўкі» (1911). У зборнік увайшлі 2356 прыпевак, зафіксаваных на тэрыторыі рэгіёна з 1860 па 1905 г. Этнографу таксама належыць і зборнік народных загадак «Прастанародныя загадкі» (1898). Выданне змясціла больш 500 загадак. Ва ўступным артыкуле аўтар разгледзеў тэматычную разнастайнасць гэтага жанру, яго формы і віды. Цікавасць уяўляе і яго зборнік «Паўпрымаўкі, паўпрыказкі, якія ўжываюцца ў Віцебскай Беларусі» (1910–1912). Падобныя матэрыялы М.Я. Нікіфароўскі пачаў збіраць адным з першых. У кнізе «Нячысцікі: збор прастанародных у Віцебскай Беларусі паданняў пра нячыстую сілу» (1907) сістэматызаваны ўяўленні беларусаў Падзвіння пра народную дэманалогію, міфалагічных персанажаў («нячыстай сіле»). Кніга з'яўляецца неацэннай крыніцай для рэканструкцыі міфалагічных уяўленняў беларусаў.

У канцы XIX – пачатку XX ст. шэраг прац па народнай культуры быў апублікаваны ў перыядычных выданнях. Так, у 1896 г. была надрукавана праца І.Д. Гарбачэўскага «Старажытнасць беларускіх песень і іх напеваў» [35]. У дадзеным даследаванні аўтар выкарыстоўвае каля 400 тэкстаў беларускіх песень. Разгляду этнаграфічных рыс насельніцтва Веліжскага павета і лексічных асаблівасцяў іх мовы прысвечана праца вядомага беларускага этнографа Е.Р. Раманава «Матэрыялы па гістарычнай тапаграфіі Віцебскай губерні. Павеат Веліжскі» (1898) [36]. У працы дадзена этнаграфічная характарыстыка насельніцтву губерні, разгледжаны асаблівасці мовы, адзення, прааналізавана тапаніміка. У гэты перыяд працы публікаваліся таксама ў польскамоўных выданнях. Даследчык Ф. Вярэнька (F. Werenko) апублікаваў працу «Przyczynek do lecnictwa ludowego» (1896) [37], прысвечаную лячэбным практыкам насельніцтва паўночнай часткі Барысаўскага і заходняй часткі Лепельскага паветаў. У 1895 г. на старонках кракаўскага часопіса «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» была апублікавана праца чэшскага даследчыка А. Чэрны (A. Cerny) «Piesni białoruskie z powiatu Dzisnenskiego gubernii Wilenskiy». Яна ўтрымлівае 55 песень з нотамі, запісанымі ў Дзісенскім павеце Віленскай губерні.

У канцы XIX у. былі апублікаваны працы, у якіх прадстаўлены прыклады беларускай лексікі рэгіёна. Сярод іх праца А.А. Антонова «Пра медыцынскія расліны, дзікарослыя ў Віцебскай губерні» (1888) [38]. У даследаванні прадстаўлены народныя назвы лекавых раслін. Багаты лінгвістычны матэрыял стаў асновай для працы Ю.Ю. Трусмана «Этымалогія мясцовых назваў Віцебскай губерні» (1897) [39]. У слоўніку прадстаўлена тлумачэнне назваў населеных пунктаў Віцебшчыны.

У гэты перыяд апублікаваны этнаграфічныя нарысы А.Р. Пшчолкі пра беларусаў Лепельшчыны [40–42]. Адна з першых публікацый аўтара мела назву «Дзяды. Этнаграфічны нарыс з жыцця Лепельскіх беларусаў» (1898 г.). У працы апісаны памінальныя абрады жыхароў Лепельскага павета, прыведзеныя да восеньскіх Дзядоў. У 1901 г. у некалькіх нумарах «Віцебскіх губернскіх ведамасцяў» ён надрукаваў нарыс «Мікітавы хаўтуры». Асобным выданнем праца была апублікавана ў 1910 г. У ёй паэтапама апісаны абрад пахавання, змешчаны тэксты галашэнняў. Яшчэ адной працай даследчыка была кніга «Нарысы і аповяды з жыцця беларускай вёскі» (1889). Спецыфічнай форме ўзаемадапамогі мясцовага беларускага насельніцтва А.Р. Пшчолка прысвяціў артыкул «Талака» (1903). У 1907–1908 гг. этнограф публікуе цыкл нарысаў пад агульнай назвай «Ліста з вёскі». У іх апісана каляндарная абраднасць, забавы і гульні моладзі, музычная і танцавальная культура краю, прыводзяцца легенды і паданні, прыметы і павер'і Лепельшчыны.

Шэраг матэрыялаў па традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння ёсць на старонках перыядычнага друку пачатку XX ст. Некаторыя звесткі пра памінальныя традыцыі беларусаў Падзвіння змешчаны ў артыкуле «Памінаеце памерлых (з прыхадскога жыцця)», які быў надрукаваны ў неафіцыйным аддзеле «Полацкіх епархіяльных ведамасцяў» за 1906 г. [43]. У 1904 г. у часопісе «Tygodnik Ilustrowany» надрукаваны артыкул Г. Вінчы (H. Wincza) «Dziady na Litwie» [44]. У працы апісаны памінальныя традыцыі беларусаў. Артыкул каштоўны змешчанымі ў ім фотаздымкамі. У 1912 г. вядомы этнограф М. Федароўскі (M. Federowski) апублікаваў гістарычна-этнаграфічнае даследаванне «Віцебск і Віцебшчына» («Witebsk i Witebszczyzna») [45], у якім змясціў замалёўкі побыту мясцовага беларускага насельніцтва. У гэты перыяд значная колькасць этнаграфічных даследаванняў, прысвечаных беларусам, была змешчана ў перыядычных выданнях Рускага геаграфічнага таварыства. У «Запісках» Паўночна-заходняга аддзялення РГТ за 1910 г. была апублікавана праца В.В. Іванова «Прыметы і павер'і сялян Віцебскага павета Віцебскай губерні» [46]. У 1912 г. у гэтым жа часопісе была апублікавана яшчэ адна яго праца «Сялянскае вяселле ў Віцебскай Беларусі».

У канцы XIX – пачатку XX ст. з'яўляюцца абагульняючыя працы па беларускай традыцыйнай культуры. У іх шырока прадстаўлены і матэрыялы з Падзвіння. Так, беларускі этнограф і фалькларыст Адам Ягоравіч Багдановіч у 1895 г. апублікаваў грунтоўнае даследаванне па беларускай этнаграфіі – «Перажыткі старажытнага светасузірвання ў беларусаў. Этнаграфічны нарыс» [47]. У працы былі сістэматызаваны разнастайныя звесткі адносна традыцыйнага светапогляду беларусаў. Значная частка этнаграфічнага матэрыялу была сабрана аўтарам на тэрыторыі Беларускага Падзвіння (паўночная частка Барысаўскага павету Менскай губерні, Сенненскі і Лепельскі паветы Віцебскай губерні). Вядомы беларускі навуковец Я.Ф. Карскі апублікаваў вынікі сваёй шматгадовай працы ў вобласці лінгвістыкі, этнаграфіі, фалькларыстыкі, гісторыі ў трохтомніку «Беларусы» [48]. У выданні таксама шырока прадстаўлены матэрыялы з Падзвіння.

Для канца XIX – пачатку XX ст. характэрна таксама выданне абагульняючых гістарычна-геаграфічных і гістарычна-статыстычных зборнікаў, якія прысвечаны асобным рэгіёнам. У іх утрымліваюцца і фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. Некаторыя этнаграфічныя звесткі пра традыцыйную культуру беларусаў Падзвіння змешчаны ў частцы «Насельніцтва губерні» кнігі «Віцебская губерня. Гістарычна-геаграфічны і статыстычны агляд» (1890) [49]. У 1905 г. быў апублікаваны IX том выдання «Расія. Поўнае геаграфічнае апісанне нашай Айчыны» [50], у якім утрымліваюцца матэрыялы, сабраныя на тэрыторыі Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і Смаленскай губерняў. Гістарычна-этнаграфічныя часткі кнігі былі напісаны М.В. Доўнар-Запольскім і Д.З. Шэндрыкам. У працы змешчана характарыстыка народнай культуры. З ліку абагульняючых прац пачатку XX ст. вылучаецца кніга К.Т. Анікіевіча «Сенненскі павет Магілёўскай губерні» (1907) [51]. Этнаграфічныя матэрыялы сабраны ў трэцяй частцы кнігі. У працы дадзена саслоўная, этнічная і канфесійная характарыстыка насельніцтва павета, апісана жыллё, адзенне, ахарактарызаваны грамадскі і сямейны побыт.

У 1920-я гг. на хвалі нацыянальнага адраджэння значна ўзрастае цікавасць да гістарычнай і духоўна-культурнай спадчыны беларусаў. З'яўляюцца і першыя працы на беларускай мове, прысвечаныя побыту і традыцыям карэннага насельніцтва. У гэты час шырокі размах атрымлівае краязнаўчы рух. У краязнаўчых выданнях таго перыяду апублікаваны значны аб'ём даследаванняў па народнай культуры беларусаў. Так, у часопісе «Наш край» была надрукавана праца Д. Васілеўскага «Беларускія чараўнікі і іх зелле» (1927) [52]. Артыкул быў падрыхтаваны на аснове матэрыялаў з Дубровенскага раёна. Адна са значных прац гэтага перыяду – «Віцебскі краёвы слоўнік» (1927) М.І. Каспяровіча [53]. Дадзенае выданне адлюстроўвае жывую дыялектную лексіку рэгіёна таго перыяду. Асаблівую каштоўнасць у гэты перыяд уяўляюць апублікаваныя працы А.А. Шлюбскага і В.Ю. Ластоўскага.

Сур'ёзным даследаваннем традыцыйнай культуры Віцебшчыны з'яўляецца зборнік А.А. Шлюбскага «Матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны» (1927–1928 г.) [54]. Зборнік быў апублікаваны ў 2 частках. Першая частка прысвечана каляндарнаму фальклору і заможам. У другой частцы разгледжана сямейная абраднасць (апісанне абрадаў суправаджаецца адпаведнымі фальклорнымі тэкстамі). А.А. Шлюбскі займаўся таксама даследаваннем беларускай набіванкі, што адбілася ў працах «Крашаніна (набіванка)» (1926), «Аб беларускай набойцы» (1928), «Вывучэнне друкавання тканіны» (1927). Пытанні беларускай набіванкі ў гэты перыяд вывучаў таксама І.П. Фурман. Ён апублікаваў у 1925 г. працу «Крашаніна (матэрыялы па гісторыі яе ў Віцебшчыне)» (1925) [55].

Прыкметнае месца ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі ў 1920-я гг. належыць вядомаму навукоўцу і пісьменніку Вацлаву Юстынавічу Ластоўскаму. У 1924 г. ён выдае «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» [56]. Каштоўнасць яго складаецца ва ўнікальным лексічным масіве «жывой» беларускай мовы, наяўнасці слоўніка батанічных і арніталагічных тэрмінаў. Яшчэ ў Літве (у Каўнасе) у літаратурна-навуковым часопісе «Крывіч» (1923–1927) ён публікуе шэраг прац па народнай культуры заходняга Падзвіння. Так, змястоўны матэрыял па каляндарнай памінальнай абраднасці беларусаў Дзісеншчыны ўтрымлівае артыкул В.Ю. Ластоўскага (пад псеўданімам Пагашчанін) «Крывічанскія дзяды» [57], які быў надрукаваны ў 1927 г. У артыкуле даследчык згадаў пра вясновыя і восеньскія («Вялікія») Дзяды. Апісанні памінальных традыцый заснаваны пераважна на ўласных назіраннях аўтара і ўспамінах яго родных. Сярод прац В.Ю. Ластоўскага трэба адзначыць і невялікі артыкул «Аб камянёх-краўцох», прысвечаны ўнікальным аб'ектам сакральнай геаграфіі рэгіёна. У часопісе «Крывіч» былі надрукаваны і іншыя працы па народнай культуры беларусаў. Сярод іх і артыкул А. Красевіча «Крывічанскія назовы гвёзд» (1926) [58], у якой прадстаўлены ўнікальны лексічны матэрыял Браслаўскага раёна.

Грамадска-палітычныя асаблівасці развіцця Беларусі ў 1930-х, рэпрэсіі гэтага перыяду, падзеі Другой сусветнай вайны фактычна цалкам спынілі этнаграфічнае і фальклорнае вывучэнне Беларусі ў 1930–1940-я гг. Толькі з сярэдзіны 1950-х гг. сітуацыя змяняецца. Штуршком да актывізацыі вывучэння народнай культуры беларусаў стала стварэнне ў 1957 г. Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Інстытут доўгі час з'яўляўся фактычна адзіным цэнтрам па вывучэнні народнай культуры і побыту беларускага насельніцтва. Яго супрацоўнікамі былі праведзены мноства фальклорных і этнаграфічных экспедыцый на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку і на Падзвінні. Першая этнаграфічная экспедыцыя, якая закранула рэгіён, была праведзена ў 1954 г. (арганізавана тады яшчэ сектарам этнаграфіі Інстытута гісторыі НАН БССР). Экспедыцыя праходзіла ў паўночна-заходніх раёнах Падзвіння. Сістэмнае фальклорнае вывучэнне Падзвіння супрацоўнікамі ІМЭФ пачалося з 1971 г., калі была праведзена першая буйная экспедыцыя ў рэгіён. Сабраны матэрыял лёг у аснову шэрагу публікацый, якія прысвечаны розным бакам традыцыйнай культуры і побыту насельніцтва краю.

У паваеннай беларускай этнаграфіі прыярытэтнае месца займае вывучэнне матэрыяльнай культуры. Гэтай праблеме былі прысвечаны працы Л.А. Малчанавай «Матэрыяльная культура беларусаў» (1968) [59], В.С. Цітова «Гістарычна-этнаграфічнае раянаванне матэрыяльнай культуры беларусаў XIX – пачатку XX стст.» (1983) [60], калектывныя манаграфіі «Беларускае народнае жыллё» (1973) [61], «Народная сельскагаспадарчая тэхніка беларусаў» (1974) [62], «Беларускае народнае адзенне» (1975) [63]. У гэты перыяд выдзецца актыўная праца па вывучэнні традыцыйных рамёстваў беларусаў. У выніку былі апублікаваны працы В.С. Цітова «Народныя дрэвапрацоўчыя промыслы Беларусі 1917–1941 гг.» (1976) [64], І.Н. Браіма «Рыбалоўства ў Беларусі (гістарычна-этнаграфічны нарыс)» (1976) [65], Г.М. Курыловіч «Беларускае народнае ткацтва» (1981) [66], С.А. Мілочэнкава «Беларускае народнае ганчарства» (1984) [67], С.Ф. Цярохін «Паляванне ў Беларусі» (1986) [68]. Нягледзячы на абагульняючы характар гэтых выданняў, у іх шырока прадстаўлены матэрыялы з Падзвіння.

Варта адзначыць сур'ёзную працу беларускіх фалькларыстаў па вывучэнні народнай культуры рэгіёна ў другой палове XX ст. У гэты перыяд былі апублікаваны грунтоўныя даследаванні і зборнікі фальклорных тэкстаў. Так, у 1981 г. З.Я. Мажэйка апублікавала зборнік «Песні беларускага Паазер'я» [69]. Вясельнай абраднасці прысвечана даследаванне Т.Б. Варфаламеевай «Паўночнабеларускае вяселле: абрад, песенна-меладыйныя тыпы» (1988) [70]. Асаблівай увагі заслугоўвае публікацыя беларускімі фалькларыстамі шматтомнай серыі «Беларускай народнай творчасці». Падрыхтоўка да выдання і збор матэрыялаў ажыццяўляліся з канца 1950-х гг. Пачынаючы з 1970 г. было апублікавана больш 40 тамоў серыі. Кожнае выданне прысвечана пэўнаму жанру – фальклору. Яно суправаджаецца грунтоўнай тэарэтычнай часткай, утрымлівае самі фальклорныя тэксты і каментары да іх. Зборнікі ўтрымліваюць запісы з усіх рэгіёнаў Беларусі. Значнае месца ў іх займаюць матэрыялы з Падзвіння.

З сярэдзіны XX ст. у даследаванні рэгіянальнай лексікі Падзвіння галоўная роля належыць Інстытуту мовазнаўства НАН Беларусі. У выніку комплекснага вывучэння рэгіёна быў апублікаваны шэраг прац. Падзвінская лексіка таксама прадстаўлена ў агульнабеларускіх выданнях, падрыхтаваных супрацоўнікамі інстытута. Сярод абагульняючых прац увагі заслугоўваюць наступныя выданні: «Дыялек-

талагічны атлас беларускай мовы» (у 2 ч., 1963) [71], «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (публікацыя пачалася з 1978) [72], «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (у 5 т., 1979–1986) [73], «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак» (у 5 т., 1993–1998) [74], «Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет» (1995) [75].

У другой палове XX ст. працы па народнай культуры рэгіёна друкаваліся і ў польскамоўных выданнях. У 1980-я гг. апублікаваны шэраг даследаванняў Ф. Сяліцкага (F. Sielicki) [76–79], прысвечаных традыцыйнай культуры беларусаў паўночна-ўсходняй Вілейшчыны. У артыкуле «Piesni porzeczowe i dziadowskie spiewane w b. powiecie Wilejskim» (1982) апісана пахавальная абраднасць, разгледжаны галашэнні насельніцтва дадзенай мясцовасці. У працы змешчаны таксама тэксты саміх галашэнняў. Роля і месца крыжа ва ўяўленнях мясцовага насельніцтва прааналізаваны даследчыкам у артыкуле «Kryz w wierzeniach ludu Wilejszczyzny» (1989). А ў працы «Wierzenia na dawnej Wilejszczyźnie» (1986) Ф. Сяліцкі разгледзеў некаторыя міфалагічныя ўяўленні, прыметы і павер'і жыхароў Вілейшчыны.

Нягледзячы на наяўнасць у 1950–1980-я гг. фальклорных і этнаграфічных экспедыцый на Падзвінні, публікацыю значнага аб'ёму прац, у якіх адлюстраваны асаблівасці народнай культуры яго насельніцтва, неабходна адзначыць адсутнасць комплекснага і суцэльнага падыходу да вывучэння народнай культуры рэгіёна. Даследаванні рэгіянальнага характару былі фрагментарнымі і не насілі сістэмнага характару. Адсутнічаў у рэгіёне і цэнтр па вывучэнні народнай культуры. У адрозненне ад Паўднёвай Беларусі, паўночны рэгіён не быў так шырока прадстаўлены ў навуковых працах другой паловы XX ст.

У сувязі з грамадска-палітычнымі працэсамі 1990-х гг. і атрыманнем Беларусі незалежнасці айчыннае народназнаўства атрымала новы імпульс для свайго развіцця. Актывізацыя фальклорнага і этнаграфічнага вывучэння Беларусі вылілася ў з'яўленні новых цэнтраў, у тым ліку і ў рэгіёнах. Прыкметную ролю з сярэдзіны 1990-х гг. у вывучэнні Падзвіння адыгрывае Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт (ПДУ). З 1995 г. універсітэт праводзіць комплексныя палявыя фальклорна-этнаграфічныя экспедыцыі на тэрыторыі Падзвіння. У выніку экспедыцый быў сабраны каласальны першасны матэрыял па розных аспектах народнай культуры рэгіёна, які захоўваецца ў архіве гуманітарнага (да 2017 – гісторыка-філалагічнага) факультэта. Некаторыя з палявых запісаў увайшлі ў «Полацкі этнаграфічны зборнік» (апублікаваны 2 выпускі – «Народная медыцына беларусаў Падзвіння», «Народная проза беларусаў Падзвіння») (2006, 2011) [80–81]. Полацкім дзяржаўным універсітэтам рэгулярна праводзіцца навуковая канферэнцыйная «Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў», апублікаваны вялікі аб'ём навуковых даследаванняў фальклорна-этнаграфічнай скіраванасці², ажыццёўлены шэраг навуковых праектаў па даследаванні рэгіёна³.

Арганізатарам фальклорна-этнаграфічнага вывучэння Падзвіння ў ПДУ з'яўляецца У.А. Лобач. Ён даследуе сімваліка-рытуальныя аспекты беларускай традыцыйнай культуры, праблематыку міжэтнічнага ўзаемадзеяння, сакральную геаграфію Беларускага Падзвіння. Пытанні культуры прывілеяванага насельніцтва Беларусі займаецца С.А. Шыдлоўскі. Традыцыйную цапку, беларускі дзіцячы фальклор даследуе С.У. Андрэеўская (Касцюкевіч). Праблемам пахавальна-памінальнай абраднасці беларусаў Падзвіння, народнай культуры этнічных груп рэгіёна і спецыфіцы іх узаемадзеяння з беларускім насельніцтвам прысвечаны працы У.Я. Аўсейчыка. Вясельную абраднасць Беларускага Падзвіння даследуе В.І. Мішына. Традыцыі лесакарыстання ў рэгіёне вывучае А.Ю. Бабіч. Сімвалічныя аспекты функцыянавання традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння разглядаюцца ў працах П.І. Мішына.

² Падрабязную бібліяграфію даследчыкаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта гл.: Традиционный этнокультурный и языковой ландшафт Витебско-Псковского пограничья в конце XIX – начале XXI вв.: библиографический указатель / под общ. ред. Н.В. Большаковой; сост. : Н.В. Большакова, В.Е. Овсейчик. – Псков : ЛОГОС, 2017. – 168 с.

³ «Аб'екты сакральнай тапаграфіі ў сістэме духоўнай культуры беларусаў Полацкага Падзвіння XX – пачатку XXI стагоддзя» (2009–2011; № ГР 20091311, БРФФД), «Антрапацэнтрызм і анімізм як аснова мадэлявання свету ў традыцыйнай культуры беларусаў» (2011–2013; № Г 110Б-023, БРФФД); «Этнакультурны ландшафт Беларускага Падзвіння: рэгіянальная спецыфіка і заканамернасці функцыянавання ў сярэдзіне XIX – пачатку XXI ст.» (2014–2015 гг.; у межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гуманитарные науки как фактор развития белорусского общества и государственной идеологии» на 2011–2015 гг. (История, культура, общество, государство), № ГР 20141201); «Традиционный культурно-языковой ландшафт белорусско-русского (Витебско-Смоленского) пограничья XX – начала XXI в.: символика фольклорных образов, ритуальные функции и их коммуникативные репрезентации» (2014–2016, № Г14РП-003, БРФФД-РГНФ); «Традиционный этнокультурный и языковой ландшафт Витебско-Псковского пограничья в конце XIX – начале XXI в.: уровни репрезентации и динамика кросскультурных связей» (2016–2018, № 20163154, БРФФД-РГНФ); «Фольклорное осмысление и интерпретация истории в традиционной культуре белорусов Подвinya конца XIX – начала XXI вв.» у межах задання 1.2.06 «Фольклорное наследие белорусов в современном славянском мире: параллели, генезис, локальные особенности» (з 2016, № 20160589); «Семантика традыцыйнага культурнага ландшафту Беларускага Падзвіння: эвалюцыя і трансфармацыя ў XX – пачатку XXI ст.» (з 2018, БРФФД).

Даследаванне лексічных асаблівасцяў і фальклорнай спадчыны Падзвіння ажыццяўляюць супрацоўнікі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. Вынікам комплекснага вывучэння лексічных асаблівасцяў насельніцтва Віцебшчыны стала выданне калектыўнай манаграфіі віцебскіх даследчыкаў «Беларускае Паазер'е: мова і духоўная культура» (2001) [82].

Значная роля ў вывучэнні Падзвіння належыць супрацоўнікам НАН Беларусі і мінскіх ВНУ Т.В. Валодзінай, Т.І. Кухаронак, В.В. Лабачэўскай, Т.Б. Варфаламеевай, Т.Л. Канстанцінавай. Т.В. Валодзіна займаецца вывучэннем народнай медыцыны, фальклорных традыцый насельніцтва рэгіёна. Т.І. Кухаронак спецыялізуецца на даследаванні абрадавых традыцый беларускага насельніцтва Падзвіння. Працы В.В. Лабачэўскай прысвечаны вывучэнню беларускага народнага тэкстылю, спосабаў яго вырабу, сімволікі тканых вырабаў і вышыўцы. Т.Б. Варфаламеева і Т.Л. Канстанцінава займаюцца даследаваннем музычнага фальклору Віцебшчыны. Фрагментарныя палявыя фальклорныя і этнаграфічныя даследаванні Падзвіння таксама ажыццяўляюцца супрацоўнікамі і студэнтамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта, Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі.

Актыўную працу па зборы фальклорнага і этнаграфічнага матэрыялу на Падзвінні праводзіў Беларускі дзяржаўны інстытут праблем культуры (г. Мінск). Інстытут і, асабліва, яго лабараторыя традыцыйнага мастацтва, правялі шэраг маштабных экспедыцый на тэрыторыі рэгіёна. Матэрыялы гэтых даследаванняў ляглі ў аснову другога тома «Традыцыйнай мастацкай культуры беларусаў», які прысвечаны Віцебскаму Падзвінню. Выданне носіць комплексны характар і ўяўляе характарыстыку фактычна ўсіх аспектаў народнай духоўнай культуры рэгіёна.

У 1990–2000-я гг. цікавасць да народнай культуры Падзвіння выяўляецца таксама з боку замежных навукоўцаў. Галоўным чынам, характэрна цікавасць да даследавання памежжа, у першую чаргу беларуска-рускага. Лексічныя аспекты беларуска-рускага памежжа разглядалі А.С. Герд [83–85], С.М. Глускіна [86], Л.А. Івашка [87]. Расійская даследчыца Т.А. Лістова разгледзела сямейную абраднасць беларуска-рускага (віцебска-смаленскага і віцебска-пскоўскага) памежжа ў кантэксце этнапалітычнай гісторыі XIX – пачатку XXI ст. [88–89]. У сваёй дысертацыі на аснове шырокага комплексу этнаграфічных крыніц, сярод якіх значнае месца займаюць палявыя матэрыялы, даследчыца праналізавала традыцыйную абраднасць, разгледзела некаторыя асаблівасці яе эвалюцыі ў савецкі і постсавецкі перыяды. Т.А. Лістова склала некалькі карт, якія паказваюць тэрытарыяльную распаўсюджанасць асобных элементаў абраднасці на беларуска-рускім памежжы. Комплекснаму вывучэнню беларуска-рускага памежжа прысвечаны калектыўныя манаграфіі беларускіх і расійскіх даследчыкаў «Беларуска-рускае памежжа. Этналагічнае даследаванне» (2005) [90], «Насельніцтва беларуска-рускага памежжа: дэмаграфія, мова, этнічная ідэнтычнасць» (2004) [91].

Вывучэнне народнай культуры Віцебшчыны ў 1990–2000-х гг. ажыццяўляецца і мясцовымі краязнаўцамі. Пэўнае значэнне ў вывучэнні народнай культуры асобных рэгіёнаў Падзвіння адыграла падрыхтоўка і выданне гістарычна-дакументальных хронік «Памяць». Кожны з тамоў хронікі прысвечаны асобнаму раёну. Разам з гістарычнымі матэрыяламі большасць выданняў утрымліваюць часткі, прысвечаныя народнай культуры. Іх аўтарамі з'яўляюцца як прафесійныя навукоўцы-этнографы і фалькларысты, так і мясцовыя даследчыкі-краязнаўцы [92–98].

Намаганнямі мясцовых даследчыкаў быў падрыхтаваны шэраг артыкулаў і фальклорна-этнаграфічных зборнікаў. Сярод іх каштоўнасць уяўляюць зборнікі фальклорнай спадчыны Лепельшчыны – «Паданні Лепельшчыны» (2008) [99], «Дзе Байна сустракаецца з Эсай: народная проза Лепельшчыны» (2013) [100]. На Пастаўшчыне А. Гарбуль выдаў невялікую кніжку «Скарбы сівых валуноў» (2002) [101], а І. Пракаповіч – «Адкуль паходзяць назвы: Назвы рэк і азёр Пастаўскага раёна» (2000) [102], «Крыжы і камяні: Нарысы па гісторыі Пастаўскага краю» (2003) [103]. Нягледзячы на некаторую важнасць гэтых выданняў, яны маюць толькі папулярны і краязнаўчы характар. Навуковыя прынцыпы ў іх нярэдка ігнаруюцца, што не дае магчымасці іх выкарыстання ў якасці крыніц.

Вывады. Фальклорнае і этнаграфічнае даследаванне Беларускага Падзвіння мае даўнюю традыцыю. За працяглы перыяд пошукаў і стараннага вывучэння рэгіёна з'явіўся шэраг прац, якія адрозніваюцца паміж сабой як паводле пытанняў, якія ў іх разглядаюцца, так і падыходамі адносна іх асвятлення.

1. Першыя працы, што змяшчаюць матэрыялы па народнай культуры Падзвіння, былі апублікаваны яшчэ ў канцы XVI стагоддзя. Асаблівае значэнне ў гэты перыяд маюць звесткі іншаземцаў, якія працяглы час пражывалі на беларускай зямлі (А. Гваніні, П. Одэрборн). Сістэматычнае вывучэнне Падзвіння пачалося толькі ў пачатку XIX стагоддзя і звязана з уплывам рамантызму. У гэты перыяд былі апублікаваны працы шэрагу даследчыкаў народнай культуры насельніцтва рэгіёна (Я. Баршчэўскі, Р. Падбярэскі, Я. Чачотам, К. Фалютынскі, А. Рыпінскі). Даследаванні першай паловы XIX ст. не вызначаліся сістэмнасцю. У гэты час вывучэнне краю адбывалася на аматарскім узроўні. Працы часта змяшчалі толькі павярхоўную інфармацыю агульнага характара, а апублікаваныя матэрыялы не мелі строгага навуковага характара.

2. Актывізацыя этнаграфічнага і фальклорнага вывучэння краю адбываецца ў сярэдзіне XIX стагоддзя. Імпульсам гэтаму стала заснаванне Рускага геаграфічнага таварыства (РГТ). У гэты час былі апублікаваны даследаванні М. Анімеле, П.М. Шпілеўскага, М.В. Без-Карніловіча, М.А. Дзмітрыева, Ю.Ф. Крачкоўскага, А.М. Семянтоўскага. Плённымі ў даследаванні народнай культуры беларусаў былі апошнія два дзесяцігоддзі XIX і пачатак XX ст. Вялікае значэнне ў вывучэнні краю маюць апублікаваныя ў гэты час працы П.В. Шэйна, М.Я. Нікіфароўскага, Е.Р. Раманава, А.Р. Пшчолкі, Ю.Ю. Трусмана, А.Я. Багдановіча. У канцы XIX – пачатку XX ст. значны аб'ём прац па народнай культуры рэгіёна быў апублікаваны ў перыядычных выданнях. Пры ўсіх поспехах ў вывучэнні рэгіёна трэба адзначыць, што ў другой палове XIX – пачатку XX ст. у этнаграфічных даследаваннях пераважаў збор, першасная апрацоўка і публікацыя фальклорных і этнаграфічных матэрыялаў. Падобны характар даследаванняў прасочваецца і ў 1920-я гг. У гэты перыяд з'яўляюцца і першыя працы на беларускай мове.

3. Новы этап у даследаванні рэгіёна пачаўся пасля Вялікай Айчыннай вайны. У гэты час у беларускай этнаграфіі прыярытэтнае месца займае вывучэнне матэрыяльнай культуры. У 1950–1980-х гг. быў апублікаваны шэраг абагульняючых прац па розных аспектах традыцыйнай культуры Беларусі, у іх шырока прадстаўлены матэрыялы з Падзвіння. Сур'ёзная праца была праведзена беларускімі фалькларыстамі па вывучэнні народнай культуры рэгіёна. У гэты перыяд былі апублікаваны грунтоўныя даследаванні З.Я. Мажэйкі, Т.Б. Варфаламеевай, а таксама зборнікі фальклорных тэкстаў. З сярэдзіны XX ст. у даследаванні рэгіянальнай лексікі Падзвіння значная праца была праведзена супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі. У выніку комплекснага вывучэння рэгіёна быў апублікаваны шэраг прац. Падзвінская лексіка таксама прадстаўлена і ў агульнабеларускіх выданнях. У другой палове XX ст. працы па народнай культуры рэгіёна друкаваліся і ў польскамоўных выданнях. Разам з тым, нягледзячы на правядзенне ў гэты перыяд экспедыцый, публікацыю значнага аб'ёму прац, неабходна адзначыць адсутнасць комплекснага і сцэльнага падыходу да вывучэння народнай культуры рэгіёна. Даследаванні рэгіянальнага характару былі фрагментарнымі і не насілі сістэмнага характару. Адсутнічаў у рэгіёне і цэнтр па вывучэнні народнай культуры.

4. Пачынаючы з 1990-х гг. народазнаўства ў рэгіёне атрымала новы імпульс для свайго развіцця. У гэты перыяд даволі актыўна праводзяцца палявыя экспедыцыі на Падзвінні, істотна пашыраецца тэматыка даследаванняў. Актывізацыя фальклорнага і этнаграфічнага вывучэння праявілася і ў з'яўленні новых цэнтраў. Прыкметную ролю з сярэдзіны 1990-х гг. у вывучэнні Падзвіння адыгрывае Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт. Даследаванне лексічных асаблівасцяў і фальклорнай спадчыны Падзвіння ажыццяўляюць супрацоўнікі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. Істотная роля ў даследаванні Падзвіння належыць супрацоўнікам НАН Беларусі і мінскіх ВНУ. У гэты перыяд цікавасць да народнай культуры Падзвіння выяўляецца таксама з боку замежных навукоўцаў. Вывучэнне народнай культуры Віцебшчыны ў 1990–2000-х гг. ажыццяўляецца і мясцовымі краязнаўцамі.

ЛІТАРАТУРА

1. Sarmatiae Europae descriptio, quae Regnum Poloniae, Litvaniam, Samogitiam, Rvssiam, Massoviam, Prvssiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur / Alexandri Gvagnini Veronensis, equitis aurati. – Cracow : Typis Matthiae Wirzbietae, 1578.
2. De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, &c. et de Tartarorum religione ac moribus: vera et luculenta Narratio. Ad D. Davidem Chytraeum recens scripta. – [Rostock] Excudebat Stephanus Myliander, 1582.
3. Баршчэўскі, Я. Шляхіц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі ; уклад, пер. з польскай мовы і камент. М. Хаустовіча. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 383 с.
4. Падбярэскі, Р. Лісты пра Беларусь / Р. Падбярэскі // Шляхам гадоў : гіст.-літ. зб. / уклад. Я. Янушкевіч. – Мінск : Маст. літ., 1994. – С. 313–330.
5. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze znad Dźwiny / J. Czeczot. – Wilno, 1840.
6. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idyotyzmy w mowie sławiano-krewickiej, z postrzeżeniami nad nią uczonymi / J. Czeczot. – Wilno, 1846.
7. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, z dołączeniem pierwotownych w mowie sławiano-krewickiej / J. Czeczot. – Wilno, 1844.
8. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny / J. Czeczot. – Wilno, 1839.
9. Фалютынский, К. Народные праздники, увеселения, поверия и суеверные обряды жителей Белоруссии / К. Фалютынский // Вестник Европы. – 1828. – март-апрель. – С. 75–92.
10. Беларуская фалькларыстыка: эпоха федалізму / Г.А. Каханоўскі, Л.А. Малаш, К.А. Цвірка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 286 с.
11. Rypiński, A. Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji; o ego muzyce, śpiewie, tańcach, etc. / A. Rypiński. – Paryż : Księgotłocznia J. Marylskiego, 1840. – 230 s.
12. Ign[aci] Chr[apowicki] Rzut oka na poezję ludu białoruskiego. – Rubon. – 1845. – Т. 5. – С. 35–82.
13. Reutt, W. Piosenki gminne białoruskie / W. Reutt // Rubon. – 1843. – Т. 1.
14. Анімеле, Н. Быт белорусских крестьян / Н. Анімеле // Этнографический сборник. – 1854. – Вып. II. – С. 111–268.

15. Шпілеўскі, П.М. Беларусь у абрадах і казках / П.М. Шпілеўскі ; пер. з рус. А. Вашчанкі. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. – 301 с.
16. Пахаванні. Памінкі. Галашэнні / рэдкал. : А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.] ; уклад. тэкстаў, уступ. артыкул і камент. У.А. Васілевіча ; артыкул, сістэматызацыя і камент. напеваў Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 615 с.
17. Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся / М.О. Без-Корнилович. – СПб. : Тип. III Отд. Собст. Е.И.В. Канцелярии, 1855. – 355 с.
18. Дмитриев, М.А. Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края / М.А. Дмитриев. – Вильно : Печатня А.Г. Сыркина, 1869. – 264 с.
19. Крачковский Ю.Ф. Быт западно-русского селянина / Ю.Ф. Крачковский. – М. : Изд. имп. Общ-ва истории древностей России при Москов. ун-те, 1874. – 212 с.
20. Сементовский, А.М. Этнографический обзор Витебской губернии / А.М. Сементовский. – СПб. : тип. М. Хана, 1872. – 69 с.
21. Сементовский, А.М. О мерах и весе, употребляемых в Витебской губернии / А.М. Сементовский. – Витебск : издание Витебского статистического комитета, 1874. – 19 с.
22. Сементовский, А.М. Белорусские древности / А.М. Сементовский. – СПб. : Типо-литография Н. Стефанова, 1890. – XII с.+137 с.
23. Шейн, П.В. Белорусские песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями / П.В. Шейн. – СПб. : Тип. Майкова, 1874. – 566 с.
24. Серебrenников, Ф. Обычаи и обряды крестьян Себежского уезда при крестинах, свадьбах и похоронах / Ф. Серебrenников // Памятная книжка Витебской губернии на 1865 г. – СПб., 1865. – С. 75–90.
25. Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края : в 3 т. / П.В. Шейн. – СПб. : Тип. Акад. наук, 1890–1902.
26. Никифоровский, Н.Я. Освященные предметы и отношение к ним простонародья Витебской Белоруссии / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : типолитограф. насл. М.Б. Неймана, [1903]. – 26 с.
27. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Губерн. Типо-Литограф., 1897. – X, 307, 30 с.
28. Никифоровский, Н.Я. Нечистики, свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Паньков, 1995. – 85 с.
29. Никифоровский, Н.Я. Полупословицы и полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии / Н.Я. Никифоровский // Записки Северо-Западного отдела РГО. – 1913. – Кн. 4. – Вильна, 1914. – С. 205–210.
30. Нікіфороўскі, М.Я. Напоўпрыслаўкі, напоўпрыказкі / М.Я. Нікіфороўскі // Крывіч. Месячнік літэратуры, культуры і грамадзкага жыцця. – 1924. – № 1(7). – С. 13–23.
31. Никифоровский, Н.Я. Питушие и пропойцы / Н.Я. Никифоровский // Этнографическое обозрение. – 1896. – № 4. – С. 65–88.
32. Никифоровский, Н.Я. Пособники хихара / Н.Я. Никифоровский // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 2. – С. 92–154.
33. Никифоровский, Н.Я. Очерки Витебской Белоруссии. Старцы / Н.Я. Никифоровский // Этнографическое обозрение. – 1892. – № 1. – С. 70–105.
34. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский. – Витебск : Губерн. тип., 1895. – VIII, 548, CLIV с.
35. Горбачевский, И.Д. Древность белорусских песен и их напевов / И. Д. Горбачевский // Витебские губернские ведомости. – 1896. – Часть неоф. – № 83–85, 87, 89.
36. Романов, Е.Р. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский / Е.Р. Романов. – Могилев, 1898. – 252 с.
37. Werenko, F. Przyczynek do lecznictwa ludowego / F. Werenko // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1896. – T. 1. – S. 99–229.
38. Антонов, А.А. О лечебных растениях, дико растущих в Витебской губернии, и употребляемых населением ее в домашней народной медицине / А.А. Антонов. – Витебск : Губ. тип., 1888. – III, 42 с.
39. Трусман, Ю.Ю. Этимология местных названий Витебской губернии / Ю.Ю. Трусман. – Ревель : Типография Н. Матиева, 1897. – 336 с.
40. Пщелко, А.Р. Очерки и рассказы из жизни белорусской деревни / А.Р. Пщелко. – Вильно : Русский почин, 1906. – 248 с.
41. Пщелко, А.Р. Деды. Этнографический очерк из жизни Лепельских белорусов / А.Р. Пщелко. – Витебск: Губернская Типо-Литография, 1898. – 23 с.
42. Пщелко, А.Р. Микитовы хаутуры. Очерк из белорусской жизни / А.Р. Пщелко. – Витебск : Типо-Литограф. П.А. Подземского, 1910. – 53 с.
43. Свой. Поминовение усопших (из приходской жизни) / Свой // Полоц. епарх. ведомости. – 1906. – 15 окт. (неофиц. отдел). – С. 716–717.
44. Wińcza, H. Dziady na Litwie / H. Wińcza // Tygodnik Ilustrowany. – 1904. – № 44. – S. 835–836.
45. Federowski, M. Witebsk i Witebszczyzna / M. Federowski // Ziemia. – 1912. – T. 3. – S. 659–662.
46. Иванов, В.В. Приметы и поверья крестьян Витебского уезда Витебской губернии / В.В. Иванов // Зап. С.-Зап. отд. ИРГО. – Вильна, 1910. – Кн. 1. – С. 208–213.
47. Богданович, А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Минск : Беларусь, 1995. – 186 с.

48. Карский, Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка; Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке; Вып. 3. Очерки синтаксиса белорусского языка / Е.Ф. Карский. – М. : АН СССР, 1955–1956.
49. Долгоруков, В.М. Население губернии / В.М. Долгоруков // Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор. – Витебск, 1890. – Вып I. – С. 231–300.
50. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. – СПб., 1905. – Т. 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. – 620 с.
51. Аникиевич, К.Т. Сенненский уезд Могилевской губернии / К.Т.Аникиевич. – Могилев : Губернская тип., 1907. – 133 с.
52. Васілеўскі, Д. Беларускія чараўнікі і іх зельле / Д. Васілеўскі // Наш Край. – 1927. – № 8–9.
53. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы) / М.І. Каспяровіч ; пад рэд. М.Я. Байкова, Б.І. Эпімаха-Шыпілы. – Менск : Ін-т бел. культ., 1927. – 371 с.
54. Шлюбскі, А. Матэрыялы для вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны : у 2 ч. / А. Шлюбскі. – Мінск : Інбелкульт, 1927–1928.
55. Фурман, І.П. Крашаніна: матэрыялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне / І.П. Фурман. – Віцебск : Т-ва краязнаўства, 1925. – 63 с.
56. Ластоўскі, В.Ю. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ю.Ластоўскі. – Коўна : Друкарня А. Бака, 1924. – 294 с.
57. Пагашчанін. Крывічанскія дзяды / Пагашчанін // Крывіч. – 1927. – № 12. – С. 66–69.
58. Красневіч, А. Крывічанскія назовы гвёзд / А. Красневіч // Крывіч. – 1926. – № 11(1).
59. Молчанова, Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI–XVIII вв. / Л.А. Молчанова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 112с., ил.
60. Титов, В.С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов: XIX – начало XX в. / В.С. Титов. – Минск : Наука и техника, 1983. – 152 с.
61. Беларускае народнае жыллё / Э.Р. Сабаленка [і інш.] ; рэд. В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1973. – 125 с.
62. Народная сельскагаспадарчая тэхніка беларусаў / Л.І. Мінько [і інш.] ; рэд. В. К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 96 с.
63. Беларускае народнае адзенне / Л.А. Малчанова [і інш.] ; рэд. В. К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 94 с.
64. Титов, В.С. Народные деревообрабатывающие промыслы Белоруссии (1917–1941 гг.): Этнографич. очерки бондарского промысла и изготовления транспортных средств / В.С. Титов. – Минск : Наука и техника, 1976. – 135 с.
65. Браім, І.М. Рыбалоўства ў Беларусі: Гісторыка-этнаграфічны нарыс / І.М. Браім ; АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 136 с. : іл.
66. Курилович, А.Н. Белорусское народное ткачество / А.Н. Курилович. – Минск : Наука и техника, 1981. – 119 с.
67. Милюченков, С.А. Белорусское народное гончарство / С.А. Милюченков. – Минск : Наука и техника, 1984. – 183 с.
68. Терехин, С.Ф. Охота в Белоруссии. / С.Ф. Терехин – Минск : Полымя, 1986. – 160 с
69. Мажэйка, З.Я. Песні беларускага Паазер'я / З.Я. Мажэйка . – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 494 с.
70. Варфоломеева, Т.Б. Северо-белорусская свадьба. Обряд. Песенно-мелодические типы / Т.Б. Варфоломеева. – Минск : Наука и техника, 1988. – 156 с.
71. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : у 2 ч. / пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 353 с., карты.
72. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1978 – Т. 1–12. – 2008.
73. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч [і інш.] ; рэд. Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 1986.
74. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. Ю.Ф.Мацкевіча. – Мінск : Фонд фундам. дасл. Рэсп. Беларусь, М-ва архітэктуры і буд-ва Рэсп. Беларусь, 1996. – Т. 1. – 1993. – 160 с.; Т. 2. – 1994. – 145 с.; Т. 3. – 1996. – 115 с.; Т. 4. – 1997. – 150 с.; Т. 5. – 1998. – 125 с.
75. Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі ; навук. рэд. Ф.Д. Клімчук, І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 255 с.
76. Sielicki, F. Kryż w werzeniach ludu Wilejszczyzny / F. Sielicki // Slavia Orientalis. – 1989. – Т. 38, № 3–4. – S. 447–451.
77. Sielicki, F. Region Dołhinowsko–Budślawsko–Krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna / F. Sielicki . – Warszawa–Wrocław : PWN, 1989. – 181 s.
78. Sielicki, F. Wierzenia na dawnej Wilejszczyźnie / F. Sielicki // Slavia Orientalis. – 1986. – Т. 35, № 2. – S. 195–222.
79. Sielicki, F. Pieśni pogrzebowe i dziadowskie śpiewane w b. powiecie Wilejskim / F. Sielicki // Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica Wratislaviensis. – Warszawa–Wrocław, 1982. – Т. 22. – S. 91–104.
80. Полацкі этнаграфічны зборнік / Полац. дзярж. ун-т ; склад. : У.А. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк : ПДУ, 2006. – Вып. 1: Народная медыцына беларусаў Падзвіння : у 2 ч.
81. Полацкі этнаграфічны зборнік / Полац. дзярж. ун-т ; уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч.
82. Белорусское Поозерье: язык и духовная культура / А.М. Мазенко [и др.]. – Мінск : Бел. наука, 2001. – 214 с.
83. Герд, А.С. Из истории русских говоров, переходных к белорусскому языку / А.С. Герд // Программа и тезисы докладов IX научно-методической конференции северного зонального объединения педагогических институтов. – Л. : ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1967. – С. 64–66.

84. Герд, А.С. Из псковско-брянских лексических параллелей (К вопросу о «белорусском» влиянии на язык Пскова) / А.С. Герд // Брянские говоры. Диалектное слово и аспекты его изучения / ред. кол.: С.Г. Ильенко (отв. редактор), Е.Г. Ковалевская, В.А. Козырев. – Л. : ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1985. – С. 59–65.
85. Герд, А.С. Из русско-белорусских языковых отношений. Об одной изоглоссе псковских говоров / А.С. Герд // Тезисы докладов X диалектологического совещания, 11–14 мая 1965 г. – М. : АН СССР, 1965. – С. 80.
86. Глускина, С.М. Об одной псковско-белорусской изоглоссе в словообразовании (откомпаративные образования в псковских говорах) / С.М. Глускина // Вопросы теории и истории языка. Сб. статей к 100-летию со дня рождения Б.А. Ларина / ред. кол.: С.С. Волков, П.А. Дмитриев (отв. ред.), Л.А. Ивашко, Д.М. Поцепня. – СПб. : СПбГУ, 1993. – С. 160–165.
87. Ивашко, Л.А. Из псковско-белорусских фразеологических параллелей / Л.А. Ивашко // Псковские говоры и их окружение / ред. кол.: Л.Я. Костючук (отв. ред.), Н.В. Большакова, А.С. Герд, Т.Г. Никитина, Т.А. Пещкая. – Псков : ПГПИ, 1991. – С. 89 – 94.
88. Листова, Т.А. Региональная специфика обрядовой культуры (на примере семейных обрядов) / Т.А. Листова // Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование / отв. ред. Р.А. Григорьева, М.Ю. Мартынова. – М. : РУДН, 2005. – С. 235–348.
89. Листова, Т.А. Семейные обряды русско-белорусского пограничья в контексте этнополитической истории. XIX – начало XXI вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.07 / Т.А. Листова. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2006. – 349 л.
90. Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование / отв. ред. Р.А. Григорьева, М.Ю. Мартынова. – М. : РУДН, 2005. – 390 с.
91. Григорьева, Р.А. Население белорусско-русского пограничья: демография, язык, этническая идентичность / Р.А. Григорьева, Г.И. Касперович. – Минск : Право и экономика. – 80 с.
92. Валодзіна, Т. Традыцыі і звычаі. Фальклор Лепельшчыны / Т. Валодзіна. // Памяць. Лепельскі р-н : гіст.-дак. хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск : Энцыклапедыя, 1999. – С. 604–605.
93. Гарошка, Т.Г. Народныя святы, абрады, звычаі / Т.Г. Гарошка // Памяць : Гіст.-дакум. хроніка Пастаўскага раёна. – Мінск, 2001. – С. 593–599.
94. Дарожкіна, В.С. Народныя традыцыі і звычаі / В.С. Дарожкіна // Памяць : Гіст.-дакум. хроніка Сенненскага раёна. – Мінск, 2003. – С. 571–574.
95. Крук, І.І. Народныя абрады і звычаі Верхнядзвіншчыны / І.І. Крук // Памяць : гіст.-дакум. хроніка Верхнядзвінскага раёна : у 2 кн. – Мінск, 2000. – Кн. 2. – С. 292–319.
96. Сінкевіч, І.Л. Песенная спадчына Расоншчыны / І.Л. Сінкевіч // Памяць : Гіст.-дакум. хроніка Расонскага раёна. – Мінск, 1994. – С. 542–546.
97. Шагалева, Т.А. Традыцыі, абрады, вераванні / Т.А. Шагалева // Памяць : Гарадоцкі раён : Гіст.-дакум. хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск, 2004. – С. 744–748.
98. Віннікава, М.М. Народнае ткацтва Докшыцкага раёна / М.М. Віннікава // Памяць : Гісторыка-дакументальная хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі. Докшыцкі раён. – Мінск, 2004. – С. 680 – 684.
99. Паданні Лепельшчыны / Адзел культуры Лепельскага райвыканкама, Установа культуры "Лепельскі раённы краязнаўчы музей"; склад А.У.Стэльмах. – Б. м. : б. в., 2008. – 50 с.
100. Дзе Байна сустракаецца з Эсай: народная проза Лепельшчыны / склад. В. Тухта. – Мінск : Медісонт. – 2013. – 64 с.
101. Гарбуль, А. Скарбы сівых валуноў / А. Гарбуль. – Паставы : Сумежжа, 2002. – 104 с.
102. Пракаповіч, І.М. Адкуль паходзяць назвы: Назвы рэк і азёр Пастаўскага раёна / І.М.Пракаповіч. – Наваполацк, ГА "Усяслаў Чарадзей", 2000. – 45 с.
103. Пракаповіч, І.М. Крыжы і камяні: Нарысы па гісторыі Пастаўс. краю / І.М.Пракаповіч. – Маладзечна : УП «Друк. «Перамога», 2003. – 56 с.

Паступіў 20.09.2018

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE BYELORUSSIAN PADZVINNE FOLK CULTURE

U. AUSEICHYK

The history of the ethnological and folklore study of the Belarusian Padzvinne is considered. Stages in the study of the folk culture of the region are singled out, methods of collecting, processing and interpreting ethnographic and folkloric materials are described, the significance of research and their contribution to the study of the traditional culture of the region is revealed. The article analyzes works published in the period from the 16th century up to our time. Despite the fact that the first studies appeared at the end of the XVI century, systematic study of the region began only at the beginning of the nineteenth century. Therefore, the main attention in the work is drawn to the research of the XIX - the beginning of the XXI century.

Keywords: historiography, folk culture, Belorussian Padzvinne, ethnology, folklore, traditions, Belarusian ethnos.

УДК 39:94 (476)

ЛЕГАЛЬНЫЯ І КРЫМІНАЛЬНЫЯ СПАСАБЫ ЖЫЦЦЕЗАБЕСПЯЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ Ў ПЕРЫЯД ПАСЛЯВАЕННАГА АДНАЎЛЕННЯ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ПОЛАЦКАЙ ВОБЛАСЦІ)

канд. гіст. навук, дац. А.В. СУМКО
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаецца спецыфіка жыццезабеспячэння беларускай вёскі ў перыяд пасляваеннага аднаўлення, аналізуецца месца нелегальных промыслаў у сістэме гаспадарчых заняткаў і іх роля ў павышэнні дабрабыту вясковага насельніцтва. Прыярытэтнай крыніцазнаўчай базай даследавання сталі палявыя этнаграфічныя матэрыялы і архіўныя дакументы.

Ключавыя словы: *культура жыццезабеспячэння, пасляваеннае аднаўленне, вёска, Полацкая вобласць, сельская гаспадарка, нелегальная эканамічная дзейнасць.*

Уводзіны. Праблематыка жыццезабеспячэння ў сучаснай гістарычнай навуцы актыўна дыскусуюцца ў полі актыўнага міждысцыплінарнага дыялогу. Этнолагі, антрапологі, прадстаўнікі мадэрных гістарычных школ спрачаюцца наконт выкарыстання і сутнаснай напэўняльнасці тэрмінаў “побыт”, “гісторыя паўсядзённасці”, “жыццезабеспячэнне”, “сістэма жыццезабеспячэння” (СЖ), “культура жыццезабеспячэння (КЖ)”¹. Даследчыкі адзначаюць, што дзейнасць па жыццезабеспячэнні разгортваецца ў двух умоўных сістэмах каардынат, адна з якіх рэпрэзентуе адносіны “грамадства-прырода”, другая – адносіны “грамадства-індывід”, бо вытворчасць, размеркаванне і спажыванне матэрыяльных дабротаў здзяйсняецца ў пэўных сацыяльна-арганізаваных формах. Пад культурай жыццезабеспячэння разумеецца “ўзаемазвязаны комплекс асаблівасцяў вытворчай дзейнасці, дэмаграфічнай структуры і рассялення, працоўнай кааперацыі, традыцый спажывання і размеркавання, г.зн. экалагічна абумоўленых формаў сацыяльных паводзін, якія забяспечваюць чалавечаму калектыву існаванне за кошт рэсурсаў канкрэтнага асяроддзя пражывання” [1]. У сучасных даследаваннях прадметна-аб’ектная вобласць КЖ пашыраецца за кошт далучэння сюжэтаў пра псіхалагічны мікраклімат і сістэму каштоўнасцей у сялянскіх калектывах рознага маштабу, пра выпрацаваны сялянствам механізм пераадольвання цяжкасцей ва ўмовах трансфармацыі сацыяльна-эканамічнага і палітычнага ладу. Апрача таго, трэба дадаць, што КЖ ва ўмовах традыцыйнага, аграрнага ў сваёй аснове, грамадства мае выразныя пракцыі ў калектывнай карціне свету і ўзаемаабумоўленасць з рознымі аспектамі духоўнай культуры. Такім чынам, КЖ можна вызначыць як *сукупнасць гаспадарчых практык, навыкаў і ведаў, якія забяспечваюць жыццяздольнасць калектыву, абумоўлены і знаходзяцца ў цеснай узаемазвязі з геакліматычнымі асаблівасцямі этнічнай тэрыторыі, сацыяльнай арганізацыі і ўзроўнем гістарычнага развіцця народа і яе асобных частак. КЖ адлюстравана ў карціне свету этнаса і ў сімвалічным вымярэнні рэпрэзентавана ў разнастайных аспектах духоўнай культуры народа (фальклор, каляндарныя і сямейныя абрады, магічныя практыкі, сімвалічныя прадпісанні і інш.)*

Геаграфічныя рамкі даследавання абдымаюць тэрыторыю Полацкай вобласці, якая існавала з 1944 па 1954 год і мела ў сваім складзе раёны з рознымі тыпамі сацыяльна-эканамічнага ўкладу і, адпаведна, розным узроўнем дабрабыту насельніцтва. Да “ўсходніх” раёнаў, дзе калектывізацыя адбылася яшчэ ў даваенны час, адносіліся Асвейскі, Ветрынскі, Дрысенскі, Полацкі, Расонскі, Ушацкі, да “заходніх” – Браслаўскі, Відзскі, Глыбоцкі, Дзісенскі, Докшыцкі, Дунілавіцкі, Міёрскі, Пліскі, Шаркаўшчынскі раёны, якія да 1939 уваходзілі ў склад Польшчы і дзе пераважала аднаасобная гаспадарка. На стартавыя ўмовы пасляваенага аднаўлення паўплывала і тое, што падчас Вялікай Айчыннай вайны яны знаходзіліся ў розных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінках, бо межы генеральнай акругі “Беларусь” і тылавога раёну групы армій “Цэнтр” фактычна супадалі са старой “польскай” мяжой, што, у сваю чаргу, яшчэ больш паглыбіла сацыяльна-эканамічны разлом 1920-1930-х гг. Гэта абумовіла спецыфічнасць сістэмы жыццезабеспячэння вясковага насельніцтва Полацкай вобласці ў паваяенныя гады, бо КЖ, якая акумулюе жыццёвы вопыт і стратэгіі ўзаемадзеяння этнаса з этнічнай (прыроднай) тэрыторыяй, неад’емна звязана з яго сацыяльнай арганізацыяй і карцінай свету ў цэлым. Вылучэнне і даследаванне

¹Сатаев, Р.М. Использование понятий “жизнеобеспечение”, “бытовая культура” и “культура повседневности” применительно к изучению обществ исторического прошлого // Этнографическое обозрение. – 2018. – № 1 – С.73–82; Пушкарева, Н.Л. Антропология повседневной жизни и этнографическое изучение бытовой культуры // Этнографическое обозрение. – 2018. – № 1 – С. 83–86; Ямсков, А.Н. Проблемы и перспективы использования понятия «жизнеобеспечения» и его производных в этнологии и археологии // Этнографическое обозрение. – 2018. – № 1 – С. 90–92.

праблематыкі жыццезабеспячэння беларускай вёскі прадстаўляецца перспектыўным ракурсам этнічнай культуры ў цэлым і можа выступаць як асобны прадмет даследаванняў.

Храналагічныя рамкі абдымаюць перыяд пасляваеннага аднаўлення сельскай гаспадаркі і калгаснай сістэмы ва ўсходніх раёнах Полацкай вобласці, паступовую ліквідацыю аднаасобных гаспадарак і пераход да прымусовай калектывізацыі ў заходніх раёнах, што суправаджалася разбурэннем традыцыйнага сялянскага ладу жыцця.

Асноўная частка. Наступствы Вялікай Айчыннай вайны былі вельмі разбуральнымі для Беларусі. Полацкая вобласць знаходзілася ў надзвычай цяжкім эканамічным становішчы, асабліва шэсць яе ўсходніх раёнаў: Асвейскі, Ветрынскі, Дрысенскі, Полацкі, Расонскі, Ушацкі. Дрысенскі і Асвейскі раёны былі ўключаны ў лік 36 найбольш пацярпелых ад нацыстаў на тэрыторыі БССР. У Дрысенскім раёне было спалена 426 вёсак, амаль цалкам былі зруйнаваны населеныя пункты Дзёрнавіцкага, Расіцкага, Сар’янскага і Юзэфоўскага сельсаветаў, а на тэрыторыі Асвейскага раёна не засталася ніводнай цэлай пабудовы. З 53 034 жыхароў даваеннага 1939 г. на 1 кастрычніка 1944 г. засталася 23 630 чалавек, у тым ліку ва ўсім Асвейскім раёне толькі 6 430 з 21 062 даваенных [2, с. 209]. Што датычыла заходніх раёнаў (Браслаўскі, Відзкі, Глыбоцкі, Дзісенскі, Докшыцкі, Дунілавіцкі, Міёрскі, Пліскі, Шаркаўшчынскі), то яны былі ў параўнальна лепшай гаспадарчай сітуацыі, чым усходнія часткі краю. У ліпені 1944 г. адзначалася, што хоць насельніцтва ва ўсёй БССР знаходзілася ў цяжкім становішчы, на захадзе людзі ў сваёй масе пазаставаліся на сельскагаспадарчых сядзібах і не адчулі ўсяго цяжару акупацыі [3, с. 317]. Аднак і там сітуацыя была складаная. Напрыклад, у Глыбоцкім раёне было знішчана цалкам 17 населеных пунктаў, 773 двара, дзе пражывала 8 560 чалавек, а Глубокае было разбурана на 80% [4, с. 5]. Катастрафічнае становішча ў тых раёнах, дзе нацысты ў барацьбе з партызанамі праводзілі палітыку “выпаленай зямлі”, адлюстравана і ва ўспамінах сельскіх жыхароў: *“Бедна, бедна (жылі) пасле вайны. І ліпу елі, і верас елі. Што было... нада ж было выжыць і ўсё. У нас спалілі ўсё да тла у 44-м гаду. Вясной усіх выгналі з дзярэўні, на падводы... У Зябкі ў бараці гналі нас”* (Глыбоцкі р-н)².

У ліпені 1944 г. ЦК КП(б) і СНК БССР прынялі пастанову “Аб аднаўленні калгасаў у вызваленых ад нямецкіх захопнікаў раёнах Беларускай ССР”, згодна з якім на працягу ліпеня-верасня арганізацыйна трэба было адрадзіць калгасы і правесці ўборку ўраджаю і сяўбу азімых [4, с. 10]. Ва ўсходніх раёнах Полацкай вобласці да канца 1944 г. было адноўлена 668 калгасаў [5, л. 27]. Калгасная сістэма аднаўлялася рознымі тэмпамі, у залежнасці ад рэальнага эканамічнага становішча канкрэтнай мясцовасці. Але найперш праводзілася рэквізіцыя калгаснай маёмасці, што ў перыяд акупацыі апынулася ў карыстанні вясцоўцаў: *“Аднавілі на наступны дзень, як немцаў выгналі. Мы ў кустах сядзелі, а красныя прыйшлі і сказалі, што можна вяртацца. А на наступны дзень прыехаў нейкі прадстаўніцель з Дрысы і сказаў, што ў каго калгасная карова, то трэба вярнуць”*³. У раёнах, якія найбольш пацярпелі ад вайны, гэты працэс расцягнуўся на некалькі год. Напрыклад, у Савейкаўскім і Сенькаўскім сельсаветах Асвейшчыны калгасы былі адноўлены толькі праз два – тры гады пасля вызвалення, па меры засялення спаленых вёсак [2, с. 209].

У заходніх раёнах вобласці ў паваяенны час пераважалі аднаасобныя гаспадаркі. У Глыбоцкім раёне ў 1944 г. за калгасамі было замацавана 1519 га зямлі, з яе ворнай – 746 га, за аднаасобнымі гаспадаркамі – 35 827, з яе ворнай – 21 845 га [4, с. 12]. На 1945 г. зямельны фонд 9 заходніх раёнаў Полацкай вобласці ў разрэзе землекарыстання размяркоўваўся наступным чынам: калгасы мелі – 8 723 га (у тым ліку ворнай зямлі і агародаў – 4 165 га, сенажацяў – 1320 га), саўгасы – 8 185 га (з іх ворнай зямлі і агародаў – 2 060 га, сенажацяў – 1578 га), сяляне – 423 436 га (з іх ворнай зямлі і агародаў – 250 430, сенажацяў – 92 585 га) [5, 53]. У справаздачах кіруючых органаў адзначалася, што меў месца недакладны ўлік зямлі, бо частка ворыва за гады вайны зарасла хмызняком і ператварылася ў лес, да таго ж частка зямельнага фонда была самастойна размеркавана паміж сялянамі, якія не хацелі яе вяртаць у калгасны фонд. Неаднародны сацыяльна-эканамічны ўклад актуалізаваў падзел на “заходнікаў” і “ўсходнікаў” і прадвызначыў спецыфіку сістэмы жыццезабеспячэння вясковага насельніцтва ў разглядаемы перыяд.

Для калгаснага сялянства Полацкай вобласці легальным спосабам жыццезабеспячэння была праца ў калгасах, дзе даходы па выніках заканчэння гаспадарчага года размяркоўваліся паміж членамі арцелі па працаднях (праўленнем калгаса і агульным сходам калгаснікаў зацвярджаліся па ўсіх сельскагаспадарчых работах нормы выпрацоўкі і расцэнкі кожнай работы ў працаднях у залежнасці ад кваліфікацыі, складанасці, цяжасці). Фактычна гэта была натуральная сістэма аплаты, якая моцна залежала ад ураджайнасці, стану калгаснай гаспадаркі і ад таго, што і колькі заставалася пасля выканання калгасамі абавязковых дзяржаўных паставак. У сельскіх гаспадарках не хапала цяглавай сілы, сельскагаспадарчых машын і інвентару, кармоў для жывёлы. У сярэднім адзін трактар прыходзіўся на 2,5

²Фальклорна архіў ПДУ (ФА ПДУ): Зап. Лобачам У., Сумко А. у 2018 г. ад Гіль Феафаніі Іосіфаўны, 1940 г.н. у в. Калечполле Глыбоцкага р-на.

³ Зап. аўтарам (ЗА) у 2018 г. ад Снежын Станіславы Грыгор’еўны, 1923 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

калгасы, адна грузавае машына – на 5 [6, с. 474–475]. Пры такіх умовах землі апрацоўваліся дрэнна і ураджайнасць была нізкай. Асабліва гэта было адчувальна для калгасаў усходніх раёнаў Полацкай вобласці, дзе гаспадаркі знаходзіліся ў надзвычай складаным эканамічным становішчы і іншы раз на заробленыя працадні калгасам нечым было плаціць. Рэспандэнты адзначалі, што ў першыя гады пасля вызвалення на працадні амаль нічога не давалі: “Да вайны нічога было, і робілі, і стараліся, а пасля вайны галадавалі крэпка, цяжка было жыць. Калок запішуць. Давалі на яго якога хлеба. А які хлеб быў? Гірса⁴ была. Трудадні, ну як валы робілі” (Полацкі р-н)⁵; “Дзень работаеш, палку паставіць. Давалі грам сто гірсы. Яна пахожая на жыта, але лёгкая такая і там не хрэна нету унутры, усё раўно ж малолі” (Полацкі р-н)⁶; “Дарма робілі. Калок і калок не запішуць, трудадзень. Во як” (Расонскі р-н)⁷.

Вяскоўцы ў сваіх успамінах асабліва падкрэсліваюць, што атрымаць “жывыя грошы” за працу ў пасляваенным калгасе было практычна немагчыма, а рэальныя сумы выплат былі надзвычай мізэрнымі: “У калхозе плацілі трудадні, а колькі на той трудадзень? – Капейка. І то на футбол вышчытаюць (смяецца). – Нада было ж нейкую норму выпрацаваць? – Нада боло 40 сотак лёну вырваць і 40 сотак скасіць, каб тобы трудадзень палучыць, а на трудадзень капейку палучыш” (Верхнядзвінскі р-н)⁸. У справаздачы пра вынікі 1947 года выканкам Полацкай вобласці адзначаў, што сярэдняя ўраджайнасць па калгасам ўсходніх раёнаў была нізкай: зернавыя – 3,9 цэнтнера за гектара, льносемя – 2,1, бульба – 6, і як следства аплата працадзён, за выключэннем невялікай колькасці гаспадарак, па зернавых складала менш кілаграма [7, л. 23]. Разам з тым адзначалася, што ў некаторых калгасах, пераважна з заходніх раёнаў вобласці, у выніку павышэння ўраджайнасці павышалася і аплата працадня (табл. 1). Не гледзячы на арганізацыйныя меры да пачатку 1950-х гг. усе галіны сельскай гаспадаркі знаходзіліся ў крызісным стане, у першую чаргу гэта датычылася хлебаробства.

Табліца 1. – Забеспячэнне працадня (1947 год)

	Кол-ць на працадзень зернавых (кг)	Кол-ць на працадзень бульбы (кг)	Кол-ць на працадзень грошаў (руб)
Міёрскі р-н			
калгас “Праўда”	2,5	3	8
калгас “17 верасня”	3	7	6
калгас “Чырвоны сцяг”	3	4	4
Глыбоцкі р-н			
калгас “1 мая”	3,5	4	
калгас “ім. Варашылава”	2,5	3,5	
Полацкі р-н			
калгас “Чырвоная ніва”	1	6	
калгас “Заветы Ільіча”	0,6	7	
Расонскі р-н			
калгас “1 мая”	1	3	
калгас “7 з’езд Саветаў”	1	4	
Ушацкі р-н			
калгас “Перадавы”	2	8	
калгас “Хімік”	1,7	4,5	
калгас “Востраў”	1,2	2,7	
Дрысенскі р-н			
калгас “ім. Жукава”	1,3	2	1,75
калгас “Новы шлях”	1,2	1,5	0,80

Крыніца: ЗГА г. Полацка. – Ф.686. Воп. 1. Спр.118. Л.21.

Каб пракарміць сям’ю, некаторыя ўладкоўваліся на іншыя работы, займаліся па найму будаўніцтвам жылля, жывёлагадоўчых і культурна-адміністрацыйных аб’ектаў для калгасаў і ўстаноў. Адсутнасць матэрыяльнай зацікаўленасці адмоўна адбівалася на працоўнай дысцыпліне і прыводзіла да таго, што сяляне-калгаснікі не выпрацоўвалі абавязковы мінімум працадзён. У 1946 г. па БССР яго не

⁴ Гірса (бат.), *Bromus secalinus*, шматгадовая травяністая расліна сямейства злакавых, з’яўляецца пасяўным пустазеллем, якое засмечвае пасевы жыта; выкарыстоўваецца як кармавая культура ў жывёлагадоўлі.

⁵ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н. у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

⁶ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Скачыхіна Васіля Міхайлавіча, 1936 г.н., Скачыхінай Ніны Ананьеўны, 1930 г.н. у в. Мураўі Полацкага р-на.

⁷ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2016 г. ад Селезнёвай Лідзіі Аляксандраўны, 1929 г.н., у в. Кульнева Расонскага р-на.

⁸ЗА у 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н. у в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

выканала 23,8% працаздольных калгаснікаў [8, с. 79]. З гадамі гэты паказчык пагаршаўся. Па Полацкай вобласці лічбы 1947 г. вельмі красамоўна сведчаць пра сітуацыю ў рэгіёне: 1 165 чалавек з усходніх раёнаў (з іх з Ветрынскага – 468, Полацкага – 281, Расонскага – 240) і 52 працаздольных калгаснікаў з заходніх раёнаў [7, л. 24]. Акрамя гэтага, дакументы Полацкай абласной пракуратуры сведчаць пра тое, што вясковае насельніцтва прыцягвалася да адказнасці за адказ выконваць дзяржпавіннасці. Так, у другой палове 1945 г. да адказнасці было прыцягнута 140 чалавек, у першай палове 1946 г. – 87 [9, л. 6].

Архіўныя матэрыялы і матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што ў разглядаемы перыяд асноўную ролю ў жыццезабеспячэнні сялян адыгрывала ўласная прысядзібная гаспадарка, прычым гэта было характэрна як для ўсходніх, так і для заходніх раёнаў, асабліва калі там завяршылася калектывізацыя: *“Сваё кушалі, паназапашвалі, свірны...былі пазасыпаныя. А у калхозе гады тры нічога не палучалі. Там гірсы нейкай на плячах прынясець... пуды тры, калі б не сваё, дык паздыхалі”* (Глыбоцкі р-н)⁹. Прычым ва ўмовах адсутнасці ўліку частка зямельнага фонда была самастойна размеркавана паміж сялянамі, якія свядома не спынялі яе вяртаць у калгасны фонд, бо фактычна сяляне выжывалі за яе кошт. Такое парушэнне статута сельскагаспадарчай арцелі ў павяенны галодны час з’явілася важнай крыніцай жыццезабеспячэння [8, с. 79]. Удакладненне і абмер прысядзібных участкаў пачаўся пасля прыняцця пастановы Савета Міністраў і ЦК У КП(б) ад 19 верасня 1946 г. *“Аб мерах па ліквідацыі парушэнняў Статута сельскагаспадарчай арцелі ў калгасах”*. На пачатак 1947 г. па краіне былі зафіксаваны 202 243 выпадкі *“захопу”* грамадскіх зямель у памеры 21 572 га, з іх 20 505 былі вернуты калгасам [8, с. 79]. У справах адначасна, што па Полацкай вобласці ў шэрагу калгасаў Ветрынскага, Дрысенскага, Полацкага, Ушацкага раёнаў асобныя калгаснікі мелі прысядзібныя ўчасткі ад 0,70 да 0,90 га [7, л. 25].

У разглядаемы перыяд значная частка таго, што давала ўласная гаспадарка, ішла на продаж. Аднак матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць, што калі для *“ўсходнікаў”* здабыць грашовыя сродкі для набыцця тавараў першай неабходнасці была праблемай элементарнага выжывання, то *“заходнікі”* маглі сабе дазволіць набыццё абноваў і былі асноўнымі прадаўцамі прадуктаў на рынках: *“Ну так вось...і не даясі, а прадасі”* (Верхнядзвінскі р-н)¹⁰; *“Я хадзіла з мамай на рынак у Дрысу. Паабешчаець мяне ўзяць, тады за руку павяжу трапачку, яна ж уцячэць ад мяне. Яна ж ідзе ў 4 утра, а я ж хачу спаць, але ж я хачу...там булачку купіць...ну, добрыя ж людцы былі. (А за грошы ці мянялі?) Деньгі давалі. Большінства былі з Западнай, большінства былі крэпкія. Нашых мала было. Нашы яшчэ не такія былі, а тыя... Прадавалі масла, тварог, смятану, яйцо. Зберуць за нядзелю, ну і пруюць тады. У каго конь свой быў, ен пасадзіць паню сваю, яна прадасць... Яны аднаасобнікі былі. (А што яны куплялі?). Усё на свеце. Трапкі куплялі. Яны хлеб не куплялі. У іх хлеб свой быў. (А мама што за денежкі пакупала?) А хлеб, а мука”* (Верхнядзвінскі р-н)¹¹; *“Да, у Празарокі на кірмаш. А тады ўжо гэтыя яйкі там прадась мама, там масла. А самі елі з банкі малако. Не выходзіла каб, як цяпер кожны дзень катлеты ці што выпякаюць”* (Глыбоцкі р-н)¹².

У якасці дадатковай крыніцы жыццезабеспячэння ў павяенныя гады з’яўлялася збіральніцтва. Пераважна ім займаліся дзеці рознага ўзросту, якія практычна штодня хадзілі ў лес, збіралі ягады, грыбы, лекавыя расліны [10, с. 270]. Дарослыя займаліся гэтым у меншай ступені, бо былі занятыя іншымі справамі: *“Некалі было хадзіць. На работу летам з цёмнага да цёмнага. Прыедзіш. Хазяйства справіш, рабят накорміш і спаць (Расонскі р-н)”*¹³. Прадукты збіральніцтва ўключаліся ў паўсядзёжны рацыён: *“Мы малыя бегалі, поўную даяначку наберым, прынясём і з малаком з’ядзем”* (Полацкі р-н)¹⁴; *“Чай, бралі траву, смароднік свей засушвалі, чабар, ой, чабар – самы лучшы чай быў. Гэта ж красота. Набярэм на цэлую зіму”* (Верхнядзвінскі р-н)¹⁵; *“былі гэтыя сіроты ў нас там, ну дык вот пойдучы у лес і ягад насабіраюць, і эта. Ну і тады, ўсяк іх і таўклі. Ай, і так елі”* (Глыбоцкі р-н)¹⁶. Рэспандэнты адзначалі, што збіральніцтва дапамагала, калі *“асобенна пара такая была голодная, кагда зерно наліваецца і яго нельзя сжаць, а хлеба ўжо нет і тагда ягад, малачка туды налілі, пахлебалі і пайшлі спаць”* (Верхнядзвінскі р-н)¹⁷.

У цяжкія пасляваенныя гады ягады і грыбы старэйшыя дзеці нярэдка прадавалі ў бліжэйшым мястэчку ці горадзе, каб выручыць трошкі грошаў: *“Помню, пойдзем з братам, чарніц наберым, як мы там дацягвалі да горада – не помню, сядзем, стакачык прададзём за капеечку. Там нас многа было, чалавек дзесяць. І кожны хочаць прадаць. Другі раз прадасі, а бывае, што і сам гэтыя чарніцы, есці ж хочацца.*

⁹Зап. Грэбеня Я. А., Корсак А. І., Сумко А. В. у 2017 г. ад Грыбко Марыі, 1922 г.н. у в. Пятроўшчына Глыбоцкага р-на.

¹⁰За у 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н. у в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

¹¹За у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

¹²ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Аляксандры Аляксандраўны, 1936 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

¹³ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2016 г. ад Селезнёвай Лідзіі Аляксандраўны, 1929 г.н. у в. Кульнева Расонскага р-на.

¹⁴ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н. у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

¹⁵ФА ПДУ: За у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

¹⁶ФА ПДУ: Зап. Лобачам У., Сумко А. у 2018 г. ад Гіль Феафаніі Іосіфаўны, 1940 г.н. у в. Калечполле Глыбоцкага р-на.

¹⁷За у 2018 г. Немянёнак Ванды Міхайлаўны, 1936 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

Трошкі прынясём маме капеечак” (Верхнядзвінскі р-н)¹⁸. Звычайна дзеці сядзелі каля базара, бо гэта была не зусім легальная дзейнасць, але мясцовыя органы парадку з большага не ганялі малых, бо разумелі складанасць сітуацыі: “(А міліцыя ганяла на рынку?) *Не, мы сядзелі пад заборам, около базара. Тетрадка у нас, нада ж было круціць. Дзякуй Богу, мы ні разу дамоў не прыняслі*” (Верхнядзвінскі р-н)¹⁹. Калі пачалі дзейнічаць нарыхтоўчыя пункты, то ягады і грыбы пачалі здаваць туды, каб атрымаць дадатковыя грошы: “(А вот як дзеці, можа сабіралі там ягады, грыбы насілі?) *Ну, а як жа. Дзеці! І самі мы хадзілі па ягадах, дзе адкрыта быў, здавалі там за капейкі тыя ягады, і грыбы. (За капейкі сабіралі?) Нада ж было якую сіціэвую сукенку купіць*” (Глыбоцкі р-н)²⁰. Для дзяцей гэта была магчымая крыніца заробку, які яны выкарыстоўвалі, каб набыць неабходныя рэчы, напрыклад для школы, ці нейкі ласунак: “*У Лявонішыне адкрылася школа, там не спалілі, аў нас тры школьнікі. Пайшлі на луг і набралі два мяхі ішчаўля. Селі, перабралі па ішчаўлінке і заняслі ў магазін. Я, сястра і брат, прыняслі, паставілі. Мы ўжо не бяром, ужо набралі. Мы як заплачам, а мы ўжо ручкі купім, шыйткі купім, у школу пойдзем за ішчавель. Гэта ж не цяперашнія мяшочки. Ішлі, цяжка ісці, 4 кіламетры ад магазіні. Прынеслі дамоў, мама какоры са ішчаўля пекла*” (Верхнядзвінскі р-н)²¹; “*Мама кароў падоіць, а жара, ну, дзеткі, пойдзем у лес, хто колькі кружачак мне набярэць. Набіралі па вядру (мы тады ў Юсціянаве ўжо жылі), а з Юсціянава тут цераз гэты лес да Язэпа Адамавіча, ён прымаў ягады. Прыйдзем, другі раз і позна...мы не баяліся ні лясцоў, нікога. Прыняў у нас, даў 100 грам, помню, што весіў...у яго канфеты былі ўжо. За грошы. У Язэпа Адамавіча тут магазін быў і ён сабіраў ягады. Звесіць чарніку, тады маліны*” (Верхнядзвінскі р-н)²². Неабходна адзначыць, што рэспандэнты, якія пражывалі на тэрыторыі заходніх раёнаў Полацкай вобласці, адзначалі, што актыўнае збіральніцтва стала актуальным пасля таго, як былі арганізаваны нарыхтоўчыя пункты: “*Гэта ўжо пасле сталі іх прынімаць. Ну капейку можа якую мне.. я ж ужо помню хадзіла мне можа гадоў было дзесяць. (А колькі сабралі?) Ну, сабіралі колькі каму хто колька можаць. Вядро хто насабіраець, ну. А як не было дык і эта ж капейка, ну. Тыя я ж капейкі, ну куды ў хату ж дамоў, куды прынасілі і нада ж было нешта купіць, надаж было нешта і надзець, надаж было нешта і абуць*” (Глыбоцкі р-н)²³.

Сялянскія ўласныя гаспадаркі абкладаліся вялікімі падаткамі. Кожны сялянскі двор павінен быў плаціць падатак на зямлю, пастаўляць дзяржаве (часта без уліку рэальных магчымасцяў) устаноўленую мясцовымі органамі ўлады колькасць сельскагаспадарчай прадукцыі (мяса, бульбу, малако, яйкі і інш). Асноўным з’яўляўся сельскагаспадарчы падатак, які з верасня 1939 г. пачаў налічвацца ў залежнасці ад даходу калгаснікаў, іншага сельскага насельніцтва па прагрэсіўнай шкале. Пастановай СМ СССР ад 30 чэрвеня 1948 г. і указам ВС СССР ад 13 і 15 чэрвеня таго ж года былі ўнесены змяненні ў закон аб сельгаспадатку – павялічваліся стаўкі на 30% пры ранейшых крыніцах і нормах даходнасці [8, с. 84]. Характэрнай асаблівасцю новых нарматыўных актаў з’яўлялася пашырэнне кола плацельшчыкаў за кошт скарачэння льготнікаў. Калі раней ад уплаты падаткаў вызваліліся мужчыны старэй 60, а жанчыны 55 гадоў, то цяпер яны абкладаліся на 50 %. Пагоршылася матэрыяльнае становішча сем’яў, страціўшых у гады вайны кармільца, дзе на забеспячэнні засталіся дзеці да 8 гадоў [8, с. 85]. Па вобласці ў першыя гады пасля вызвалення абавязковымі дзяржпастаўкамі абкладаліся 185 645 га калгаснага ворыва і 72 056 га калгасных сенажацяў, па адзінаасобнаму сектару – 247 562 га ворыва і 62 643 га сенажацяў [5, л. 35]. Улічваючы эканамічны стан, мясцовыя ўлады хадатайнічалі перад СНК БССР, каб на 1945 г. вызваліць ад падаткаў насельніцтва Асвейскага, Ушацкага і Расонскага і некаторых сельсаветаў Полацкага, Дрысенскага, Ветрынскага раёнаў. Аднак стаўкі на сельгаспадатак і іншыя плацэжы павялічваліся ў наступныя гады. Сяляне нават плацілі падатак на халасцякоў²⁴, прычым абкладаліся не толькі бяздзетныя, але і маласямейныя грамадзяне. Пры адсутнасці дзяцей сума падаткаў складала 150 р., пры наяўнасці аднаго дзіцяці – 50 р., дваіх – 25 р. [8, с.86]. Аплата падаткаў ажыццяўлялася з цяжкасцямі і каштавала сялянам апошніх натуральных і грашовых зберажэнняў. 25 верасня 1948 г. Сакратарыят ЦК УКП(б) прыняў пастанову “Аб узмацненні падаткавай работы і арганізацыі паступлення сельгаспадатку”, якая давала мясцовым партыйным органам права прымяняць надзвычайныя меры па збору сельгаспадатку да поўнай ліквідацыі нядоімкі [8, с. 85].

Сітуацыя з жыццезабеспячэннем у заходніх раёнах Полацкай вобласці ўскладнілася ў канцы 1940-х гадоў, калі быў узят курс на калектывізацыю рэгіёна: “*Каліктывізацыя... Забралі ў мужыка ўсё. Забралі прыгожых каней, запраж, плугі, бароны, машыны малатарныя. Аставілі мужыку толькі хату з*

¹⁸ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

¹⁹ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²⁰ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Аляксандры Аляксандраўны, 1936 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

²¹ЗА у 2018 г. ад Быкавай Яніны Барысаўны, 1932 г.н. у в. Зябікі Верхнядзвінскага р-на.

²²ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²³ФА ПДУ: Зап. Лобачам У., Сумко А. у 2018 г. ад Гіль Феафаніі Іосіфаўны, 1940 г.н. у в. Калечполле Глыбоцкага р-на.

²⁴Падатак на халасцякоў як самастойны пацёж сельскага насельніцтва адмяняўся ўказам Прэзідыўма ВС СССР “Аб сельгаспадатку” 7 мая 1952 г.

4 вугламі з кускам зямлі, за якую не зналі якіх падаткаў яшчэ не плаціць” (Браслаўскі р-н)²⁵. Скарачэнне колькасці аднаасобных гаспадарак вырашалася шляхам павялічэння падаткаў. Становішча рэзка пагоршылася пасля прыняцця пастановы СМ БССР ад 20 ліпеня 1948 г., якая павялічыла памер надбавак – пры даходзе да 10 тыс. руб. на 50%, ад 10 да 15 тыс. – 75%, звыш 15 тыс – 100% [8, с. 94]. Павышаныя стаўкі сельгаспадатку складалі 6 000, 2 200, 1 100 р. У лютым 1949 г. быў узят курс на правядзенне суцэльнай калектывізацыі у заходніх абласцях. К сакавіку 1950 г. Браслаўскі і Докшыцкі раёны амаль завяршылі калектывізацыю. Успаміны жыхароў сведчаць пра тое, што паскораная калектывізацыя была дастаткова цяжкай “А як ужо сталі калхозы ў 50-м гаду, тады ужо паадбіралі зямлю, паадбіралі коней лішніх і абгулівалі у каго там які амбар, ці свіран, ці што. Усё забіралі, толькі астаўлялі адну хату і адзін хлёў. Канешне ні хацелі ў калхоз! Ну, а што зробіш, калі Сталін так сздаў такі указ што б ішлі. А ў калхозі, войдуць во як, і мае хадзілі радзіцілі, увесь дзень атробяць, а ім трудадзень пісалі. А за гэтак трудадзень нічога ні плацілі. Усё дарма рабілі. Рабілі людзі дарма. І так рабілі кожны дзень: ад цёмнага да цёмнага, і у васкрэснікі” (Глыбоцкі р-н) [11, с. 260]. Калектывізацыя заходнебеларускай вёскі адмоўна адбілася на ўзроўні жыцця вясковага насельніцтва. Большасць калгасаў вызначалася нізкімі ўраджаямі збожжавых і бульбы. Нездавальняючая арганізацыя працы прыводзіла да таго, што асноўныя сельскагаспадарчыя работы, такія як правядзенне сева яравых азімых, уход за пасевамі, уборка ўраджаю, праводзіліся са спазненнямі, парушэннямі агратэхнікі [8, с. 98].

Своечасовы разлік з дзяржавай для большасці стаў немагчымым. Каб выжыць сяляне вымушаны былі звяртацца часцей да **нелегальных спосабаў жыццезабеспячэння, адным з якіх стала самагонаварэнне**. Ва ўмовах пасляваеннай карткавай сістэмы забеспячэння і таварнага дэфіцыту, адсутнасці грашовых сродкаў у вясковага насельніцтва ў разглядаемы перыяд, самагон стаў хадавой валютай падчас нелегальных тавараабменных аперацый і рэальнай крыніцай для заробку грошай, неабходных для самазабеспячэння і для выплаты падаткаў [12, с. 128]. Адсюль самагонаварэнне, якое набыло шырокі размах і масавасць у пасляваенныя гады, можна ахарактарызаваць як *нелегальны промысел па вырабу алкаголя з мэтай продажу ці, у меншай ступені, для ўласных патрэб*. Рэспандэнты ўзгадваюць, што на самагон мянялі хадавыя тавары, якія нельга было вырабіць у хатніх умовах. Пэўная частка самагона, прызначанага на продаж, накіроўвалася ў гарады і мястэчкі. Улічваючы, што самагонаварэнне было забаронена і каралася жорстка, абмен адбываўся таёмна, на рынках, дзе прадавалі яйкі, малако і іншыя прадукты. У першыя паваяенныя гады прадаўцы і пакупнікі самагону загадзя ўдакладнялі і дамаўляліся на конт часу і месца продажу: “Яна ж ідзе на базар. Таргуець. Яны і напросяць: “Ты мне ў такую та хату прынясі, дамоў”. Гналі з бульбы, зярно прарошчвалі. Баяна стаяла пад ракой, там і гналі. Мама насіла ў Дрысу. Занясець у хату знаёмым жывым бутылку ці дзве і на мыла там, на соль, на табаку, запалкі. Гэтага не было ў магазінах. Плацілі тым жа, што яна прасіла” (Верхнядзвінскі р-н)²⁶. Трацілі заробленыя нелегальным промыслам грошы звычайна на хлеб, абутак ці адзенне, набыццё хатняй жывёлы: “Трэба было жыць. Прадавалі (самагон) на-троху. Хлеба не за шта купіць, ні мукі купіць, нічога не было пасля вайны. Во як жылі” (Расонскі р-н)²⁷.

Практычна за ўсе паслугі гаспадарчага плану (узворванне прысядзібнага участка, дапамога ў будаўніцтве, дастаўка дроваў, арэнда цяглай сілы – каня і т.п.) ва ўмовах дэфіцыту грашовых сродкаў сяляне разлічваліся саматужна вырабленым алкагольным напоем. Неабходна адзначыць, што палявыя экспедыцыйныя матэрыялы сведчаць, што мяжа паміж спажывецкім, спажывецка-таварным і таварным тыпамі самагонаварэння была дастаткова ўмоўная, бо большасць самагоншчыкаў вырабляла саматужную гарэлку і для асабістага спажывання, і для дадатковага заробку. Разам з тым вялікія аб’ёмы вырабленага самагону і запатрабаванасць яго на рынку спарадзілі інстытут пасрэднага (перакупшчыкаў), які атрымлівалі прыбытак за перапродаж алкаголю. Так, напрыклад, у 1948 г. была асуджана да адбывання пакарання ў працоўных лагерах жыхарка Браслаўшчыны, якая сістэматычна займалася скупкай і перапродажам самагону, пры вобшуку ў якой была выяўлена вялікая сума грошай і шмат самаробнага алкаголю [13, л. 7]. Архіўныя даныя адносна перакупшчыкаў знаходзяць пацвярджэнне і ў матэрыялах вуснай гісторыі: “Гналі ціханька. Пасля вайны хаділа на рынак у Бігосава і ў грелке, на жывот прывяжэ. А там у неё была падруга. Ана падруге прінесёт, та, естэственна, ей заплаціт сколько там і прадаст”²⁸ (Верхнядзвінскі р-н). У Полацкай вобласці за 1948 год да судовай адказнасці за самагонаварэнне і збыт нелегальнага алкаголю было прыцягнута 673 асобы [13, л. 7]. У прыватнасці, было канфіскавана 120 самагонных апаратаў, 404 літра самагону, 618 ведроў брагі, на выраб якой пайшло амаль 3 тонны сельскагаспадарчай прадукцыі (жыта, бульбы, буракоў). Пры гэтым, як адзначала пракуратура Полацкай вобласці, найбольшы размах самагонаварэнне мела ў заходніх раёнах, дзе яшчэ ў дастатковай

²⁵ ФА ПДУ: Зап. Губскі А. ад Пурвін Марыі Іосіфаўны, 1935 г.н. у в. Рудабісцэ Браслаўскага р-на.

²⁶ За у 2018 г. ад Снежын Станіславы Грыгор’еўны, 1923 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²⁷ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2016 г. ад Селезнёвай Лідзіі Аляксандраўны, 1929 г.н., у в. Кульнева Расонскага р-на.

²⁸ За у 2018 г. Немянёнак Ванды Міхайлаўны, 1936 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

ступені захоўваліся аднаасобныя гаспадаркі, якія мелі дастатковыя рэсурсы для вырабу хатняй гарэлкі. Судовая статыстыка фіксавала, што для вырабу самагонкі без мэты збыту ў 94,6% выпадках выкарыстоўваліся прадукты ўласнай гаспадаркі і толькі ў 5,4% выпадках прадукты купляліся на рынках ці ў гандлёвых арганізацыях [14]. Аднак прыведзеная статыстыка не ўлічвае тых аб'ёмаў сыравіны, выкарыстанай для вырабу самагону, якія былі скрадзены сялянамі ў калгасе.

У галодныя павенныя гады калгасная маёмасць таксама разглядалася як нелегальная крыніца даходаў. “(А да таго, да кароўкі, як жылі?) Мама з фермы насіла. Бралі ўсе малачко. Быў очань харошы прадседацель. І кажыць, ну, я знаю, што вы бераце, ну, глядзіце, каб большае начальства вас не устрэціла. Многа не бярыце, па літру бярыце. Але ж хто там па літру браў?” (Верхнядзвінскі р-н)²⁹; “Бедна ж жылі, хаця бы хто 4, хто 5 кілаграм украдзе. А такія ж былі людзі, што і прадавалі. Сабе ўкраў, мне ўдалося, я маўчу, а ты панёс – цябе прадам. А давалі і 7, і 6, і 5 гадоў за 5, за 8 кілаграм” (Глыбоцкі р-н)³⁰. Скарачэнне паступленняў хлеба на ўнутраны рынак, рост цэн вясной 1947 г. прывялі да павелічэння крадзяжоў збожжа. 4 чэрвеня 1947 г. быў выдадзены ўказ аб адказнасці за раскраданне сацыялістычнай маёмасці. Большасць спраў была ўзбуджана па дробных выпадках у калгасах падчас уборкі ўраджаю (у трэцім квартале 1947 г. 51, 3 % прыцягнутых па гэтай катэгорыі спраў). У параўнанні з другім кварталам (тады адказнасць за крадзяжы наступала па законе ад 7 жніўня 1932 г.) у 3-м квартале 1947 г. па БССР па калгасах было прыцягнута на 2003 чалавекі больш [15]. Рэалізацыя карнай палітыкі знайшла і адлюстраванне і ў народнай памяці: “Было ў нас у Мошніцы тры жэнішчыны пасадзішы. Десяць гадоў ім далі. Яны, ну, некалі такая машына была, што малаціла зерне і яны не зерне ж укралі, а толькі што падмялі каля машыны гэтай, ну вот і па дзесяць гадоў далі. Яны адседзілі па тры гады і затым амністыя.” (Расонскі р-н)³¹; “Судзілі за каласок. З Барадуліна была баба і яй 10 гадоў далі за каласкі. За ракой схадзіла (р. Свольна) каласкоў набрала. Не адну пасадзілі. – А як іх лавілі? Хтосьці данасіў? – Яны па полю еділі. Спецыяльна чалавек быў, які ездзіў па палях” (Верхнядзвінскі р-н)³².

Пасля смерці І. Сталіна пачаўся пошук шляхоў, скіраваных на паляпшэнне стану сялянскага насельніцтва, і перагляд сталінскай мадэлі эканамічных узаемаадносін дзяржавы з калгаснікамі. Старшыня Савета Міністраў Г. Маляноў на сесіі Вярхоўнага Савета СССР выступіў з прапановай перагледзець нормы абавязковых паставак і спісаць нядоімку за мінулыя гады. Быў прыняты новы закон “Аб сельскагаспадарчым падатку”, які замест прагрэсіўнай стаўкі ўводзіў прынцып цвёрдага падаткаабкладання. Сярэдняя стаўка сельскагаспадарчага падатку па БССР устанаўлівалася ў памеры 8,5 р. за сотку [8, с. 87]. У выніку падаткі памяншаліся амаль напалову. Усе нядоімкі з гаспадарак калгаснікаў былі спісаны. Гэта садзейнічала паляпшэнню эканамічнай сітуацыі ў вёсцы, што выявілася ў дасягненні адноснай стабільнасці і дабрабыту асабістых гаспадарак сялян, якія вобразна пазначалі завяршэнне пасляваеннага аднаўлення фальклорнымі катэгорыямі “зажыліся”, “закасмацелі”.

Заклучэнне. У перыяд пасляваеннага аднаўлення сістэма жыццезабеспячэння беларускай вёскі мела сваю спецыфіку. Вельмі выразна яна прасочваецца на прыкладзе Полацкай вобласці, якая існавала з 1944 па 1954 год і мела ў сваім складзе раёны з рознымі тыпамі сацыяльна-эканамічнага ўкладу і, адпаведна, розным узроўнем дабрабыту насельніцтва. На стартавыя ўмовы пасляваеннага аднаўлення паўплывалі ваенныя падзеі Вялікай айчыннай вайны і знаходжанне раёнаў у розных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінках падчас акупацыі, што, у сваю чаргу, яшчэ больш паглыбіла сацыяльна-эканамічны разлом паміж імі. Пасля вызвалення заходнія раёны Полацкай вобласці былі ў параўнальна лепшай гаспадарчай сітуацыі, чым усходнія. Асабліва катастрофічнае становішча было раёнах, дзе нацысты ў барацьбе з партызанамі праводзілі палітыку “выпаленай зямлі”. Неаднародны сацыяльна-эканамічны ўклад актуалізаваў падзел на “заходнікаў” і “ўсходнікаў” і прадвызначыў спецыфіку сістэмы жыццезабеспячэння вясковага насельніцтва ў разглядаемы перыяд.

Для калгаснага сялянства Полацкай вобласці, якое пераважна размяшчалася ва ўсходніх раёнах, афіцыйным спосабам жыццезабеспячэння была праца ў калгасах, дзе даходы па выніках заканчэння гаспадарчага года размяркоўваліся паміж членамі арцелі па працаднях і моцна залежалі ад уражайнасці, стану калгаснай гаспадаркі і ад таго, што і колькі заставалася пасля выканання калгасамі абавязковых дзяржаўных паставак. У заходніх раёнах ў паваяенны час пераважалі аднаасобныя гаспадаркі, якія і забяспечвалі асноўныя аб'ёмы сельскагаспадарчай вытворчасці.

Вяскоўцы ў сваіх успамінах асабліва падкрэсліваюць, што атрымаць “жывыя грошы” за працу ў пасляваенным калгасе было практычна немагчыма, а рэальныя сумы выплат былі надзвычай мізэрнымі, што падцвярджаюць архіўныя дакументы. Адсутнасць матэрыяльнай зацікаўленасці прыводзіла да таго, што сяляне-калгаснікі не выпрацоўвалі абавязковы мінімум працадзён, а каб пракарміць сям'ю,

²⁹За у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

³⁰ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Аляксандры Аляксандраўны, 1936 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

³¹ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2016 г. ад Соф'і Фёдаравы Малахавай, 1936 г.н. у в. Сакалішча Расонскага р-на.

³²За у 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н. у в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

уладкоўваліся на іншыя работы, займаліся па найму будаўніцтвам жылля, адміністрацыйных аб'ектаў для калгасаў і ўстаноў ці з ўсходніх раёнаў хадзілі на заробкі ў заходнюю частку вобласці.

Архіўныя матэрыялы і матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што ў разглядаемы перыяд асноўную ролю ў жыццезабеспячэнні сялян адыгрывала ўласная гаспадарка, прычым гэта было характэрна як для ўсходніх, так і для заходніх раёнаў. Прычым частка зямельнага фонда ў першыя гады пасля вызвалення была самастойна размеркавана паміж сялянамі, якія свядома не спышлі яе вяртаць у калгасны фонд, бо фактычна жылі за яе кошт і такое парушэнне статута сельскагаспадарчай арцелі у той галодны час з'явілася важнай крыніцай існавання. Важнымі дадатковымі крыніцамі жыццезабеспячэння былі разнастайныя промыслы, якія мелі як легальны (збіральніцтва, рыбалоўства), так і крымінальны (самаганаварэнне) характар. Самаганаварэнне ў гэты час мае шырокі маштаб і масавую распаўсюджанасць сярод сельскага насельніцтва вобласці, бо ўяўляла сабой эфектыўны спосаб "канвертацыі" сельскагаспадарчай прадукцыі ў "жывыя грошы" і такім чынам забяспечвала неабходныя фінансавыя сродкі для аднаўлення ўласнай гаспадаркі.

ЛІТАРАТУРА

1. Лурье, С.В. Историческая этнология [Электронны рэсурс] / С.В. Лурье. – Рэжым доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lyrie/27.php.
2. Памяць : гіст.-дакум. хроніка Верхнядзвінскага раёна : у 2 кн. – Мінск : Паліграффармленне, 2000. – Кн. 2. – 395 с.
3. К'яры, Бернгард. Штодзённасць за лініяй фронту: Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 г.) / Б. К'яры. – Мінск, 2005. – 390 с.
4. Послевоенное развитие Глубокского района: 1944–1950 гг. : документы и материалы / сост. Н.А. Боровик [и др.]. – Минск : Медисонт, 2010. – 424 с.
5. Занальны дзяржаўны архіў горада Полацка (далее – ЗГА г. Полоцка). – Ф. 1947. Воп. 1. Спр. 3.
6. Сялянства // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. Кн. 1. – 591 с.
7. ЗГА г. Полацка. – Ф. 686. Воп. 1. Спр. 118.
8. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экоперспектива, 2011. – Т. 6. Беларусь у 1946 – 2009 гг. – 728 с.
9. ЗГА г. Полоцка. – Ф. 964. Воп. 1. Спр. 21.
10. Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья (Витебщины) в прошлом и настоящем / А. Вл. Гурко [и др.] ; науч. ред. А. Викт. Гурко ; Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., Ин-т этнографии и фольклора имени Кондрата Крапивы. – Минск : Беларуская навука, 2017. – 628 с.
11. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Ч. 2. – 368 с.
12. Сумко, А.В. Эканамічны і сацыякультурны аспект самаганаварэння ў сельскім ландшафце Паўночнай Беларусі ў другой палове 1940-х – 1960-х гг. / А.В. Сумко // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. – 2018. – № 9. – С. 127–135.
13. ЗГА г. Полоцка. – Ф. 964. Воп. 2. Спр. 49.
14. Дело о полном уничтожении самогона [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/2082632>.
15. Кашталян, І. Эканамічная штодзённасць БССР у 1945–1953 гг. / І. Кашталян // Репрессивная политика советской власти в Беларуси [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/rp/rp030112.html>.

Паступіў 25.11.2018

LEGAL AND CRIMINAL WAYS OF LIFE SUPPORT OF THE BELARUSIAN VILLAGE DURING THE POST-WAR RECONSTRUCTION (ON THE EXAMPLE OF THE POLOTSK REGION)

A. SUMKO

The article deals with the specifics of life support of the Belarusian village during the post-war reconstruction, analyzes the place of illegal crafts in the system of economic activities and their role in improving the welfare of the rural population. Field ethnographic materials and archival documents became the priority source base of the research.

Keywords: life support culture, post-war reconstruction, village, Polotsk region, agriculture, illegal economic activity.

УДК 322 (476)

КОМСОМОЛЬСКИЕ ОРГАНЫ БССР В СИСТЕМЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ЦЕРКВИ В 1970-е гг.: ПОДГОТОВКА ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ КАДРОВ**канд. ист. наук, доц. В.Д. КРЮКОВСКИЙ****(Белорусский государственный аграрный технический университет, Минск)**

Анализируются предпринимаемые попытки комсомольских органов в 1970-е годы налаживания системы в подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью. Рассматривается накопленный некоторыми обкомами комсомола успешный опыт. Отмечается, что примеры положительной деятельности были немногочисленными. Большинство областных заочных школ, постоянно действующих семинаров лекторов-атеистов работали не эффективно. Формальный подход комитетов комсомола к подбору пропагандистов, однообразие учебного процесса вели к низкой посещаемости занятий. Абсолютное большинство юношей и девушек после прохождения курса обучения уклонялись от участия в идеологической деятельности.

Ключевые слова: подготовка идеологических кадров, научно-материалистическое мировоззрение, областные заочные школы молодых лекторов, семинары лекторов-атеистов, слушатели, пропагандисты, кампанийщина, стихийность, безразличие, формализм.

Введение. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения и вдумчивого анализа накопленного в 1970-е годы опыта обкомов ЛКСМБ по подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью для его использования в идеологической практике государственных и общественных организаций Беларуси на современном этапе. Опыт областных комитетов комсомола по подготовке атеистических кадров может быть использован при написании работ по проблемам воспитания молодежи, подготовке очерков о деятельности комсомола республики. Материалы публикации могут учитываться в процессе преподавания социально-гуманитарного цикла в высших и средних учебных заведениях, в пропагандистской деятельности лекторов общества «Знание» и других организаций. Публикация освещает малоизученное направление идеологической деятельности ЛКСМБ.

Цель статьи – проанализировать в масштабах республики эффективность работы областных комсомольских органов БССР по подготовке атеистических кадров в 1970-е годы, обобщить накопленный опыт, приемлемый для воспитательной практики в настоящее время, вскрыть характерные недостатки, проанализировать причины их возникновения, предложить некоторые меры по улучшению постановки этого направления воспитательной практики.

Деятельность комитетов комсомола по подготовке научно-атеистических кадров, мировоззренческие проблемы молодого поколения освещаемого периода привлекали к себе внимание многих исследователей. В историческом аспекте, например, большое научное и практическое значение представляют работы Р.П. Платонова. В них на основе архивных документов, данных социологических исследований анализируются вопросы содержания и организации государственными структурами атеистической пропаганды, ее средства, формы и методы подготовки научно-атеистических кадров, раскрываются причины просчетов и ошибок в воспитании молодежи и освещении роли религии и церкви в историческом развитии Беларуси. В книгах есть ссылки на специфику атеистической практики комитетов комсомола. Однако поскольку автор не ставил целью специальное изучение деятельности комитетов ЛКСМБ по формированию научно-материалистического мировоззрения молодежи, в монографиях, естественно, отсутствует системный анализ данного направления воспитательной работы [1].

Формы и методы идеологической деятельности партийных и комсомольских комитетов по формированию материалистических взглядов и убеждений подрастающего поколения, подготовке атеистических кадров освещаются в ряде кандидатских диссертаций [2]. Интерес в этой связи вызывают исследования А.А. Горбацкого и Н.М. Демченковой. Они написаны на большом фактическом материале. Авторы раскрывают работу партийных структур по формированию у трудящихся, а также учащихся общеобразовательных школ материалистических взглядов. Вместе с тем вследствие того, что в данных исследованиях изучались формы и методы работы партийных комитетов, освещение деятельности комсомольских органов в них ограничивается лишь рядом примеров и фактов.

Характерные формы и методы деятельности комсомольских организаций республики 1960 – 1970-х годов по подготовке атеистических кадров освещаются в сборниках республиканских научных конференций [3]. В книге В.Н. Драговца «Политическая культура молодежи: Опыт, проблемы формирования» (Минск, 1987) анализируется воспитательная практика комсомольских организаций, приводятся примеры подготовки активистов мировоззренческой работы с юношами и девушками 1980-х гг. Автор предлагает ряд мер по улучшению ее постановки [4].

Определенные сведения о подготовке кадров молодых атеистов содержит информационный бюллетень Центрального комитета ЛКСМ Белоруссии «Из практики работы Волковысского ГК ЛКСМБ по атеистическому воспитанию молодежи» [5].

Источниковая база публикации – сборники документов КПСС изучаемого десятилетия, информационные бюллетени ЦК ЛКСМБ, фонды национального и государственных областных архивов Республики Беларусь, Российского государственного архива социально-политической истории, публикации прессы. Исследователем изучены стенографические отчеты конференций, материалы пленумов, собраний актива, заседаний бюро и секретариата ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМБ, обкомов, бюро горкомов и райкомов партии и комсомола, первичных партийных и комсомольских организаций, справки, статистические отчеты и другие материалы. Это позволило получить сведения о формах и методах работы партийных и комсомольских органов по подготовке атеистических кадров, формированию у юношей и девушек научно-материалистических убеждений. Практически все использованные архивные материалы впервые вводятся в научный оборот. Методология статьи основана на принципах анализа, синтеза, индукции, дедукции, обобщения, аналогии, объективности и историзма.

На основании анализа литературы можно сделать вывод, что деятельность областных комсомольских органов БССР по подготовке кадров мировоззренческой работы с юношами и девушками в 1970-е годы остается малоизученной.

Основная часть. Система подготовки молодых научно-атеистических кадров в БССР начала складываться в начале изучаемого периода. Значительное влияние на ее становление оказали постановления ЦК КПСС от 16 июля 1971 года «Об усилении атеистического воспитания населения», ЦК КПБ «О мерах по усилению атеистического воспитания населения» (сентябрь, 1971 г.), а также «Мероприятия ЦК ЛКСМБ по усилению атеистического воспитания комсомольцев и молодежи республики» (сентябрь, 1970 г.) [6, с. 122; л. 40; л. 44, 46–48].

В 1970-е годы комсомольские комитеты республики с помощью партийных органов работу по обучению и воспитанию лекторов и пропагандистов мировоззренческой работы с молодежью вели по следующим направлениям: а) подбор и обучение новых пропагандистских кадров; б) переподготовка работавших пропагандистов и лекторов; в) подготовка и переподготовка организаторов атеистического воспитания. Каждому из направлений были присущи свои формы и методы учебы. Подготовка кадров молодых атеистов проводилась на первичном (трудовой коллектив), районном (городском), областном и республиканском уровнях.

Учеба комсомольских кадров в областном масштабе осуществлялась в основном на базе партийных комитетов. Пропагандисты системы комсомольского политпроса готовились на отделениях научного атеизма университетов марксизма-ленинизма обкомов КПБ, пропагандисты и лекторы проходили переподготовку на областных постоянно действующих атеистических семинарах. Так, в 1976/77 учебном году на отделении научного атеизма факультета идеологических кадров университета марксизма-ленинизма Брестского ОК КПБ из 279 обучавшихся 55 являлись членами ВЛКСМ. На этом же отделении университета марксизма-ленинизма Гродненского ОК КПБ из 85 проходивших обучение 25 были комсомольцами. В 1979/80 учебном году из 75 обучавшихся на отделении пропагандистов научного атеизма университета марксизма-ленинизма Гомельского ОК КПБ 16 являлись членами ВЛКСМ [7, л. 31; л. 35; л. 143].

Обкомами комсомола совместно с областными организациями общества «Знание» подготовка научно-атеистических кадров велась в заочных школах лекторов-атеистов, школах нравственно-атеистического воспитания, на постоянно действующем и краткосрочных семинарах и семинарах-совещаниях лекторов и пропагандистов научного атеизма, научно-практических конференциях. Учебные планы каждой из этих форм составлялись таким образом, чтобы обеспечить должную теоретическую подготовку кадров, вооружить их конкретным знанием сути проблемы, методами ведения атеистической работы.

Изучение показывает, что в первой половине исследуемого периода обучение лекторов-атеистов в школах молодых лекторов при обкомах комсомола не велось. Косвенно эту функцию выполняла лишь заочная школа молодых лекторов при Брестском обкоме комсомола, ежегодно выпускавшая 40 лекторов для выступлений по нравственно-правовой тематике [8, л. 77]. Положение улучшилось после принятия ЦК КПСС постановления «О работе по подбору и воспитанию идеологических кадров в партийной организации Белоруссии» (август, 1974 г.) и соответствующих решений по его выполнению ЦК КПБ и ЦК ЛКСМ Белоруссии.

В июле 1976 года пленум Брестского ОК ЛКСМБ обсудил вопрос «О состоянии и мерах по дальнейшему улучшению атеистического воспитания молодежи» [9, л. 112]. В числе принятых мер было намечено создание при обкоме комсомола двухгодичной заочной школы лекторов-атеистов. Ее образование организационно закрепило заседание бюро ОК ЛКСМБ, состоявшееся 23 ноября 1976 года.

Слушателей в школу принимали по направлению РК и ГК ЛКСМБ из числа комсомольского актива в количестве 60 юношей и девушек, изъявивших желание получить общественную специальность лектора-атеиста. В ходе занятий обучавшиеся четырежды (осенью и весной) вызывались на двух- либо

трехдневные сессии. На них читались лекции о сущности атеизма и религии, об основных направлениях религиозного вероучения, о причинах существования религиозных взглядов у части молодежи, формах и методах атеистической пропаганды. Каждый из обучавшихся должен был в течение каждого учебного года написать два текста лекций, которые после рецензирования преподавателями обсуждались на семинарских занятиях, а затем рекомендовались для чтения в массовых аудиториях. Специальное время отводилось для изучения технических средств пропаганды, методики лекционных выступлений среди молодежи. Все это обеспечивало необходимую подготовку к последующей лекционной работе. С 1976 по 1980 год школу закончило 120 юношей и девушек [10, лл. 49; 61; лл. 32–33; л. 59; лл. 66; 113–114; л. 14; л. 95].

Исходя из потребности в квалифицированных атеистических кадрах, Брестский обком ЛКСМБ в 1979 году открыл одногодичную заочную областную школу молодого лектора нравственно-атеистического воспитания. В 1980 году ее окончили 27 лекторов-атеистов и столько же лекторов по вопросам коммунистической нравственности [11, л. 6].

С осени 1976 года работала постоянно действующая заочная двухгодичная школа лекторов-атеистов при Гродненском обкоме комсомола. В период с 1976 по 1980 год она выпустила до 200 молодых лекторов [12, л. 130; с. 51].

Подготовка молодых лекторов по научному атеизму в Гомельской области в 1971–1980 гг. велась в постоянно действующем двухгодичном семинаре лекторов-атеистов, в котором проходили обучение ежегодно 30–60 слушателей. Занятия проводились в течение 2–3 дней четыре раза в год. Учебная программа семинара была схожа с программами заочных школ молодого лектора. К очередному занятию слушатели готовили тексты лекций, с которыми после обсуждения на семинарских занятиях и рекомендации к использованию выступали перед молодежью. Выполнившим программу обучения выдавались удостоверения лекторов-атеистов. По подсчетам за 10 лет в семинаре прошло обучение более 200 человек [13, л. 45; л. 15; лл. 45, 49–50; л. 11; л. 18; л. 127].

Всего в школах лекторов-атеистов при ОК ЛКСМБ и постоянно действующем семинаре Гомельского обкома комсомола в изучаемый период было подготовлено около 540 кадров молодых атеистов [14, лл. 49, 61; лл. 32–33; л. 59; лл. 66, 113–114; л. 14; л. 95; л. 6; л. 130; л. 45; л. 15; лл. 45, 49–50; л. 11; л. 18; л. 127].

Исследование вместе с тем показывает, что крупные изъяны в воспитательной работе, имевшие место в 70-е годы, не могли не наложить отпечаток и на деятельность партийных и комсомольских органов по подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью. Анализ архивных источников приводит к выводу, что положительные примеры комитетов комсомола по подготовке молодых атеистов были немногочисленными и лучший опыт не получил достаточно широкого распространения в республике. Процесс развития форм подготовки кадров, а также атеистического просвещения молодежи из-за безразличного отношения прежде всего областных комсомольских комитетов, а зачастую и нежелания заниматься этой сложной проблемой протекал противоречиво, со многими издержками. Подмена кропотливой работы кампанией, отрыв от реальной действительности и ее проблем коснулись комитетов комсомола всех уровней, нанеся значительный ущерб идеологической работе.

В Могилевской области, например, кружки «Основы научного атеизма» в комсомольских организациях, несмотря на многие решения, появились лишь в конце 1975 года, в Витебской, Гомельской областях – в конце 1973 года [15, л. 209; лл. 149, 163]. Несмотря на сложную религиозную обстановку, в Мiorском и Добрушском районах до середины семидесятых годов атеистическое просвещение и подготовка кадров вообще не велась. В Костюковичском, Ветковском и других районах работа по подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью ограничивалась периодическим созданием одного – двух кружков и в силу этого не могла привести к улучшению положения [16, л. 32; л. 157; л. 96; л. 203]. И ни один из ОК ЛКСМБ на это ни разу не обратил внимание.

Аналогичное положение складывалось и с атеистической подготовкой, а также переподготовкой кадров комсомольского актива. Райкомы и горкомы комсомола слишком легко подходили к процессу обучения, нередко упрощали его. Например, в школах комсомольского актива при райкомах и горкомах комсомола в Минской области изучение научного атеизма велось эпизодически, по сокращенным программам и только среди штатных работников. Широкие же слои актива фактически к занятиям не привлекались. Подобным было положение дел и в других областях [17, л. 18; л. 83; л. 205; с. 110].

В ряде областей республики пропагандисты и лекторы, подобранные для научно-атеистической работы, загружались различными общественными поручениями. А в сочетании с не всегда достаточно продуманной организацией семинаров и других форм учебы это вело к снижению у них интереса к своей непосредственной задаче. Так, анализ материалов проверок ЦК ЛКСМБ посещаемости областных семинаров пропагандистов в 1971–1972 гг. показал, что в Гродненской, Могилевской и Гомельской областях она составляла по указанным причинам 60% от общего количества участников [18, л. 27].

Формализм все более пронизывал идейно-воспитательную работу. В подготовке кадров молодых атеистов также затухала инициатива, усиливались элементы инерции. Многие РК, ГК ЛКСМБ подбор

слушателей на областные семинары проводили формально, учебные занятия велись в отрыве от жизни, часто срывались вообще. И никого из руководства обкомов комсомола это не волновало. Например, на один из типичных областных семинаров пропагандистов системы комсомольской политечебы, состоявшийся в Гродненской области в сентябре 1976 г., Новогрудский РК ЛКСМБ из 24 пропагандистов по плану командировал троих, Сморгонский из 27 – пять, Кореличский из 22 – три, Вороновский из 23 – четырех [19, л. 33].

Были даже и такие областные комитеты, которые, стремясь во что бы то ни стало выполнить доведенную разнарядку, прибегали для этого к крайностям и подлогу. На учебу направлялись случайные люди, далекие от атеистической работы, которые, естественно, ею не занимались после возвращения домой. Анализ состава участников республиканских курсов пропагандистов и организаторов политической учебы 1971–1975 годов показал, что Гродненский и Гомельский обкомы комсомола часто посылали на них людей, не имеющих никакого отношения к пропагандистской работе [20, л. 17].

Серьезные пробелы в содержании и организации учебы были присущи Брестской и Гродненской областными школами молодых атеистов, постоянно действующему двухгодичному семинару лекторов-атеистов при Гомельском ОК ЛКСМБ. Формальное отношение районных и областных комитетов комсомола к подбору и направлению для учебы в них слушателей было одной из причин неэффективной их работы. Исследование показывает, что из года в год количество не посещавших занятия возрастало. По итогам обучения, как правило, 85–90% выпускников уже спустя год после завершения учебы прекращали идеологическую деятельность [21, лл. 6–8].

Заключение. Проведенное исследование показывает, что в БССР под руководством областных партийных и комсомольских органов проводилась довольно большая работа по подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью. По линии обкомов комсомола она главным образом осуществлялась в заочных школах лекторов-атеистов, школах нравственно-атеистического воспитания, постоянно действующем и краткосрочных семинарах и семинарах-совещаниях лекторов и пропагандистов научного атеизма. Накопленный обкомами комсомола опыт в работе по подготовке кадров молодых атеистов, при всей его ограниченности, может использоваться в идеологической практике с молодежью в настоящее время.

Анализ источников выявил многие недостатки в деятельности комсомольских комитетов по воспитанию идеологических кадров. В ходе исследования выяснилось, что развитие форм подготовки молодых кадров атеистов носило стихийный характер. Невысокой была их действенность. Формальный подход комитетов комсомола к подбору обучавшихся, руководителей занятий, однообразие и отрыв от жизни содержания учебного процесса, упрощенная трактовка многих сложных проблем атеизма и религии вели к низкой результативности занятий, снижали уровень усвоения знаний. Многие слушатели после прохождения курса обучения в дальнейшем порывали с идеологической работой. В результате атеистическая деятельность, проводимая комсомольскими комитетами, зачастую превращалась в простую формальность и практически мало способствовала укреплению научно-материалистического мировоззрения, развитию нравственных качеств юношей и девушек.

Наличие во многом типичных недостатков ОК ЛКСМБ по подготовке кадров мировоззренческой работы с молодежью в исследуемый период позволяет сделать вывод: деятельность комитетов комсомола требовала в этой сфере качественного улучшения, перестройки всех форм работы, значительного повышения эффективности. Необходимо было привлекать руководителями заочных школ молодых лекторов-атеистов и атеистического воспитания, постоянно действующих и краткосрочных семинаров и семинаров-совещаний только опытных и подготовленных специалистов, способных интересно и убедительно излагать обучающимся научно-материалистические знания. Набор слушателей для обучения следовало подбирать более тщательно, требовательно, учитывая личные склонности и желания будущих пропагандистов и организаторов, их увлеченность, уделяя особое внимание профессиональным и методическим знаниям, нравственным качествам, способности личным примером воздействовать на воспитуемых.

С учетом региональных особенностей можно было использовать и другие приемы для улучшения осуществляемой практики. Но нараставший в деятельности комсомольских органов формализм, бюрократизация форм и методов воспитательной работы с юношами и девушками исключали возможность необходимых перемен, сводили на нет предпринимаемые в ряде мест попытки позитивных.

ЛИТЕРАТУРА

1. Платонов, Р.П. В поисках высокой действенности: Политическая пропаганда и атеистическое воспитание / Р.П. Платонов. – М., 1976; Он же. Научно-атеистическая пропаганда: пути повышения эффективности: некоторые аспекты комплексного подхода в атеистическом воспитании / Р.П. Платонов. – Минск, 1978; Он же. Пропаганда научного атеизма: Историко-социологическое исследование на материалах Компартии Белоруссии. – Минск, 1982; Он же. Ложь буржуазно-клерикальной пропаганды / Р.П. Платонов. – Минск, 1983; Пропаганда атеизма: Организация, содержание, результаты: Из опыта Белорусской ССР. – М., 1985.

2. Горбачкий, А.А. Работа партийных организаций по формированию научно-атеистического, материалистического мировоззрения учащихся в системе народного образования (1971–1980 гг.). На материалах Белоруссии : дис. ... канд. ист. наук / А.А. Горбачкий. – Минск, 1988; Демченкова, Н.М. Деятельность КПБ по совершенствованию форм и методов атеистического воспитания трудящихся (1971–1980 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Н.М. Демченкова. – Минск, 1987; Шадурский, В.Г. Деятельность Компартии Белоруссии по коммунистическому воспитанию рабочей молодежи (1976 – 1985 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / В.Г. Шадурский. – Минск, 1988.
3. Атеистическое воспитание молодежи : материалы респ. межвузовской науч. конф., Гродно, 23–31 окт. 1970 г.; Атеистическое воспитание студентов : Проблемы методики. – Минск, 1978;
4. Драговец, В.Н. Политическая культура молодежи: Опыт, проблемы формирования / В.Н. Драговец. – Минск, 1987.
5. Из практики работы Волковысского ГК ЛКСМБ по атеистическому воспитанию молодежи: Информационный бюллетень ЦК ЛКСМБ. – Минск, 1987.
6. КПСС о формировании нового человека : сб. документов и материалов (1966–1976). – М., 1976; Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4. Оп. 81. Д. 2362; Ф. 63п. Оп. 7. Д. 227.
7. НАРБ. – Ф. 4. Оп. 119. Д. 60; Оп. 125. Д. 55; Оп. 130. Д. 51.
8. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 37. Д. 73.
9. Государственный архив Брестской области (ГАБр). – Ф. 25. Оп. 32. Д. 7.
10. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 50. Д. 4; ГАБр – Ф. 25. Оп. 32. Д. 16; Д. 38; Оп. 33. Д. 15; Д. 36; Оп. 36; Д. 3.
11. ГАБр – Ф. 25. Оп. 37. Д. 69.
12. Государственный архив Гродненской области (ГАГр). – Ф. 20. Оп. 26. Д. 5. Актуальные проблемы научно-атеистического воспитания молодежи : материалы III Всесоюзной школы молодых ученых и специалистов. Баку, 7–17 апр. 1986 г. М., 1987.
13. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 50. Д. 4; Д. 152; Государственный архив Гомельской области (ГАГом). – Ф. 264. Оп. 87. Д. 10; Оп. 89. Д. 66; Оп. 90. Д. 9; Оп. 94. Д. 56.
14. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 50. Д. 4; ГАБр – Ф. 25. Оп. 32. Д. 16; Д. 38; Оп. 33. Д. 15; Д. 36; Оп. 36. Д. 3; ГАБр. – Ф. 25. Оп. 37. Д. 69; ГАГр. – Ф. 20. Оп. 26. Д. 5; НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 50. Д. 4; Д. 152; ГАГом. – Ф. 264. Оп. 87. Д. 10; Оп. 89. Д. 66; Оп. 90. Д. 9; Оп. 94. Д. 56.
15. Российский государственный архив социально-политической истории. (РГАСПИ). – Ф. 1. Оп. 34. Д. 771; Государственный архив Могилевской области (ГАМг). – Ф. 54. Оп. 24. Д. 9.
16. Государственный архив Витебской области (ГАВт). – Ф. 7066. Оп. 35. Д. 3; ГАГом. – Ф. 264. Оп. 92. Д. 3; Оп. 99. Д. 17; ГАМг. – Ф. 54. Оп. 24. Д. 56.
17. ГАМн – Ф. 174. Оп. 18. Д. 212; ГАВт. – Ф. 119. Оп. 54. Д. 15; ГАМг. – Ф. 54. Оп. 24. Д. 56; Маладосць. – 1977. – № 9.
18. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 37. Д. 51.
19. ГАГр. – Ф. 20. Оп. 26. Д. 20.
20. НАРБ. – Ф. 63п. Оп. 30. Д. 290.
21. Архив общества «Знание» БССР. – Ф. 1030. Оп. 2. Д. 609.

Поступила 23.08.2018

BSSR KOMSOMOL BODIES IN THE RELATION SYSTEM OF A CHURCH AND A STATE IN THE 1970th: PERSONNEL IDEOLOGY TRAINING

U. KRUKOUSKI

The attempts of the komsomol bodies to establish the system in the personnel training of the world outlook work with the youth in the 1970th are analyzed. A successful experience accumulated by some regional committees of the Komsomol. It is noted that the examples of positive activities were not numerous. The most of the regional correspondence schools, permanent seminars for atheist lecturers did not work effectively. The formal approach of the komsomol committees to the selection of propagandists, the monotony of the educational process led to low attendance of classes. The absolute majority of boys and girls who completed the course of training deviated from participation in ideological activity. As a result, undertaken work often turned into a mere formality.

Keywords: *personnel ideology training, scientific-materialistic outlook, regional correspondence schools of young lecturers, seminars for atheist lecturers, members of the audience, propagandists, campaigning, spontaneity, indifference, formalism.*

УДК 94:365–056.26(476) «1943/1953»

ЖЫЛЛЁВАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ ИНВАЛІДАЎ І ЁДЗЕЛЬНІКАЎ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ БССР У ПЕРШЫЯ ПАСЛЯВАЕННЫЯ ГАДЫ (1943–1953 гг.)

канд. гіст. навук І.А. МАРЦЫНКЕВІЧ
(*Віцебскі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт*)

Разглядаецца праблема станаўлення і развіцця сістэмы жыллёвага забеспячэння інвалідаў і ёдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны БССР у перыяд з 1943 па 1953 гг. На аснове аналізу дакументальных крыніц, якія адлюстроўваюць пасляваенную рэчаіснасць, вызначаны асноўныя прычыны, якія абумовілі цяжасці ў рэалізацыі прынятых мер па забеспячэнню жыллошчай, і вылучаны недахопы, якія стрымлівалі вырашэнне праблемы. Даследаванне праведзена на аснове архіўных матэрыялаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, а таксама Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці.

Ключавыя словы: пасляваеннае аднаўдэнне, жыллёвае забеспячэнне, інваліды вайны, Вялікая Айчынная вайна.

Уводзіны: У верасні 1943 г. савецкая армія ўступіла на тэрыторыю Беларусі, а летам 1944 г. цалкам вызваліла яе ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Трохгадовая акупацыя прынесла незлічоныя людскія і матэрыяльныя страты. Рэспубліка была спустошана і абрабавана. Пасля вызвалення першых раёнаў Беларусі з-пад акупацыі аднымі з самых вострых пытанняў заставаліся жыллёвае і медыцынскае забеспячэнне. За час ваеннага ліхалецця сістэма медыцынскіх устаноў была цалкам разбурана, а жыллёвы фонд амаль не захаваўся.

Асноўная частка. Без даху над галавой у Беларусі засталася каля трох мільёнаў чалавек [1, с. 38]. Пасля вызвалення ў Мінску захавалася каля 33,4% даваеннай жыллой плошчы, у г. Віцебску – толькі 498 дамоў, якія патрабавалі капітальнага рамонту. Жыллёвы фонд Гомеля быў разбураны на 80%, Магілёва – на 70%, Брэста – на 38% [2, с. 64–65]. Як бачна, жыллёвае пытанне мела выключна востры характар.

Менавіта ў такую рэальнасць вымушаны былі вяртацца з вайны франтавікі. Пераважна гэта былі звольненыя ў запас салдаты, якія па стане здароўя не маглі працягваць далейшую службу ў рэгулярным войску. Дапамогу ў пошуку жылля былым вайскоўцам аказвалі аддзелы сацыяльнага забеспячэння, што стала ў іх працы першаснай задачай. Гэтая мера ажыццяўлялася згодна з пастановамі Савета Народных Камісараў СССР “Аб забеспячэнні добраахвотнікаў, якія ўступілі ў часткі дзеючай Чырвонай Арміі” ад 28 ліпеня 1941 г. і “Аб захаванні жыллой плошчы за ваеннаслужачымі і аб парадку аплаты жыллой плошчы сем’ям вайскоўцаў у мірны час” ад 5 жніўня 1941 г., паводле якіх за ёдзельнікамі Вялікай Айчыннай вайны захоўвалася жыллё, а па іх вяртанні часова пражываючыя асобы павінны былі неадкладна вызваліць памяшканне. Закон “Аб дэмабілізацыі старэйшых узростаў асабовага складу дзеючай арміі” ад 23 чэрвеня 1945 г. абавязваў мясцовыя ўлады, а таксама кіраўнікоў прадпрыемстваў, устаноў і арганізацый забяспечыць дэмабілізаваных жыллой плошчай не пазней месячнага тэрміну пасля іх вяртання. У далейшым дадзеныя тэрміны распаўсюджваліся і на наступныя дэмабілізацыі абаронцаў Радзімы. Гэтым самым дзяржава гарантвала ёдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны са свайго боку дапамогу ў справе забеспячэння жыллём.

Перад органамі ўлады была пастаўлена задача палепшыць жыллёва-бытавыя ўмовы дэмабілізаваных вайскоўцаў. У першыя пасляваенныя гады праблема насіла надзвычай востры характар, а яе вырашэнне ўскладнялася пасляваеннай разрухай. З мэтай рэалізацыі вызначанай задачы пры СНК БССР было ўтворана ўпраўленне, а пры абласных, гарадскіх і раённых выканаўчых камітэтах – аддзелы па дзяржаўным забеспячэнні і жыллёвым уладкаванні сем’яў дэмабілізаваных воінаў і партызан. Аднак рэчаіснасць была далёкай ад ідэалу. Аднаўленне разбуранага жылля пачыналася ў вельмі складаных умовах, калі прамысловасць і сельская гаспадарка былі амаль поўнасцю знішчаны і рабіліся першыя захады па іх аднаўленні. Не хапала будаўнічых матэрыялаў, сродкаў механізацыі і рабочай сілы – усё гэта значна стрымлівала рэалізацыю запланаваных мер [3, с. 167].

Першымі з цяжкасцямі пасляваеннай рэчаіснасці сутыкнуліся дэмабілізаваныя воіны першай чаргі, а таксама інваліды Вялікай Айчыннай вайны, звольненыя ў запас па стане здароўя. Складанасці закранулі не толькі салдат, але і афіцэрскі склад. У асабліва цяжкім становішчы аказаліся былыя вайскоўцы ў Віцебску, Оршы, а таксама ў Лепельскім, Бешанковіцкім, Сіроцінскім і Мехаўскім раёнах. На іх тэрыторыях зямельныя надзелы былі адведзены не ўсім афіцэрам, якія мелі патрэбу. Частка з іх жыла ў дрэнных бытавых умовах аж да 1947 г. Падпалкоўнік Кундзераў, палкоўнік Кузняцоў, падпалкоўнік Вайнштэйн і маёр Акулёнак увогуле не мелі кватэр, а палкоўнік Калтыгін больш за год пражываў у напаяўразбураным пакоі. Можна толькі здагадацца, у якіх умовах існавалі іншыя дэмабілізаваныя, якія не адносіліся да афіцэрскага складу [4, арк. 198].

На чарговым пасяджэнні Віцебскага абкама КП(б)Б 13 лютага 1946 г. у дакладной запісцы, прадстаўленай упаўнаважаным КПК пры ЦК УКП(б) па Беларускай ССР Філімонавым, адзначалася, што

жыллёва-бытавое і матэрыяльнае забеспячэнне дэмабілізаваных па Віцебскай вобласці арганізавана вельмі слаба і патрабуе неадкладных мер па вырашэнню дадзенай праблемы. Дзеля гэтага на пасяджэнні было вырашана ў дзесяцідзённы тэрмін распаўсюдзіць мерапрыемствы па забеспячэнні жыллём дэмабілізаваных воінаў і інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны шляхам ушчыльнення плошчаў устаноў і арганізацый, якія займалі жылыя дамы. Яшчэ адной істотнай мерай па скарачэнні патрабуючых жылплошчу было, на думку кіраўнікоў абкама, разгортванне шырокага індывідуальнага будаўніцтва, а таксама прадастаўленне кватэр у новапабудаваных і адноўленых камунальных дамах. У будынках прадпрыемстваў і ведамстваў на працягу лютага – сакавіка 1946 г. было ўзгоднена правесці абследаванне матэрыяльна-бытавых умоў дэмабілізаваных воінаў з мэтай вызначэння больш якаснай і эфектыўнай дапамогі [5, арк. 92–94].

Вострым заставалася пытанне жылля не толькі ў гарадах, але і ў вёсцы. Тут будаўніцтву і аднаўленню жыллога фонду спрыяла ў пэўнай ступені шэфская дапамога горада найперш тым раёнам, якія найбольш пацярпелі ў гады вайны. Так, калектывы прамысловых прадпрыемстваў і ўстаноў Мінска ўзялі шэфства над Бягомельскім, Лагойскім, Плешчаніцкім раёнамі, дзе іх намаганнямі былі пабудаваны сотні дамоў для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны [6, с. 353]. Не лепшымі былі справы і ў іншых раёнах краіны. Так, на пасяджэнні бюро раённага камітэта г. Віцебска па пытанні ўладкавання дэмабілізаваных з Чырвонай арміі 20 кастрычніка 1945 г. было прынята рашэнне аб выдзяленні спецыяльнага фонду будаўнічых матэрыялаў для пабудовы дамоў дэмабілізаваным і інвалідам Вялікай Айчыннай вайны.

Нягледзячы на прынятыя меры, сітуацыя не магла змяніцца карэнным чынам за кароткі час. Яе вырашэнне стрымлівалі злоўжыванні чыноўнікаў службовым становішчам, наяўнасць “блата” і востры недахоп будаўнічых матэрыялаў, якія ў асноўным накіроўваліся на аднаўленне прамысловасці. Ускладнялі справу бюракратызм, абыякавасць і блытаніна ў справе матэрыяльнага і жыллёвага забеспячэння інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны. У выніку былыя абаронцы Радзімы былі вымушаны падоўгу хадзіць па інстанцыях і адстойваць сваё права на атрыманне жылля. Да прыкладу, афіцэр В.А. Бондараў пасля дэмабілізацыі ў маі 1946 г. ўладкаваўся на працу ў г. Брэсце і, не маючы жылплошчы, як дэмабілізаваны звярнуўся ў гаржылупраўленне за прадастаўленнем яму кватэры. Пасля доўгіх хаджэнняў і шматлікіх заяў 13 ліпеня ён атрымаў ордэр на кватэру ў доме № 56 па Першамайскай вуліцы, а 22 ліпеня гарсавет (у асобе Пастухова) пазбавіў яго кватэры без усялякай на гэта прычыны і перадаў яе грамадзянцы Чыркінай, якая жыла ў гэтым доме і ўжо мела кватэру з двух пакояў і кухні пры наяўнасці сям’і з трох чалавек. У выніку да зврату ў Савет Міністраў БССР (2 ліпеня 1946 г.) В.А. Бондараў фактычна з’яўляўся бяздомным [7, арк. 134].

Адсутнасць жылплошчы ў першыя пасляваенныя гады было не адзінай праблемай у сферы забеспячэння жыллём. Пасляваенная разруха абумоўлівала той факт, што нават калі памяшканне прадастаўлялася, яно далёка не заўсёды было прыдатным для пражывання. Так, 11 лістапада 1946 г. у Савет Міністраў БССР паступіў ліст маёра Васільева, які пражываў у г. Магілёве ў доме № 88 па вуліцы Першамайскай. У пісьмовым звароце афіцэра ўказвалася, што ў гэтым доме, дзе размяшчаўся ў асноўным афіцэрскі склад, немагчыма жыць. Сцены і столь не былі абтынкаванымі, адсутнічала падлога, вокны і святло, памяшканне не ацяплялася. Афіцэрскаму складу не аказвалася ніякай дапамогі ў матэрыяльна-бытавым плане з боку гарвыканкама і начальніка Магілёўскага гарнізона. 9 снежня 1946 г. па факту скаргі была праведзена праверка і ўстаноўлена, што дом прыняты для аднаўлення Міністэрствам унутраных спраў за кошт уласных сродкаў ведамства, для далейшага размяшчэння там асабовага складу. У сувязі з недахопам грошай рамонт памяшканняў часова быў спынены, у выніку чаго з боку афіцэрскага саставу, размешчанага ў 56 пакоях, пачаліся законныя нараканні на збоі ў падачы электрычнасці, звязаныя перш за ўсё з адсутнасцю ў г. Магілёве сваёй электрастанцыі і перагружаннем энергацэнтры. У выніку, старшынёй выканкама было дадзена ўказанне старшыні Магілёўскага гарсавета сумесна з камендантам горада гвардыі генерал-маёрам Івановым ліквідаваць указанні ў лісце хібы і палепшыць матэрыяльна-бытавыя ўмовы афіцэрскага саставу Магілёўскага гарнізона [7, арк. 534–535].

Жыллёвыя пытанні закраналіся і ў рэспубліканскім друку, куды вымушаны былі звяртацца са скаргамі дэмабілізаваныя. Да прыкладу, у “Советской Белоруссии” была надрукавана скарга звольненага ў запас Е.І. Гельдберга, які з 1941 г. быў на фронце і скончыў вайну ў Берліне, атрымаўшы там раненне. Пасля вяртання на радзіму ў г. Гомель высветлілася, што кватэра, у якой дэмабілізаваны франтавік пражываў да вайны, была занята першым аддзяленнем міліцыі. 17 жніўня ён звярнуўся да пракурора цэнтральнага раёна Гомеля з просьбай вызваліць яго жылплошчу, аднак распараджэнне пракурора было праігнаравана начальнікам аддзела міліцыі. Каб засяліцца ў сваю кватэру дэмабілізаванаму Е.І. Гельдбергу прыйшлося звяртацца ў розныя інстанцыі яшчэ на працягу двух месяцаў [8, с. 3].

Працэс атрымання асабістага жылля для інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны ў сельскай мясцовасці меў свае асаблівасці. У адрозненні ад дэмабілізаваных, якія пражывалі ў горадзе, на вёсцы пры вызначэнні права на выдзяленне жылплошчы ці неабходных будаўнічых матэрыялаў бралася пад увагу як прыналежнасць да адпаведнай сацыяльнай катэгорыі, так і наяўнасць прысядзібнага надзелу і гаспадаркі. Так, 4 кастрычніка 1949 г., разгледзеўшы заяву інваліда Вялікай Айчыннай вайны I групы Н.А. Астамовіча ў вёсцы Дубрава Лельчыцкага раённага сельскага савета па пытанні пабудовы ім жыллога дома, выканкам Палескага

аблсавета прыняў рашэнне, дзе канстатавалася, што ён пражывае сумесна са сваім бацькам у бацькавай хаце і карыстаецца яго прысуджбным надзелам. Да таго ж ад аддзела сацыяльнага забеспячэння Астамовіч што-месячна атрымліваў і грашовую дапамогу ў памеры 300 рублёў. Зыходзячы з прыведзеных фактаў, аблвыканкам адхіліў хадаўніцтва аб выдачы яму бясплатнага лесаматэрыялу для пабудовы дома, матывуючы сваю адмову адсутнасцю сродкаў для гэтых мэт. Адначасова ў рашэнні адзначалася, што інвалід Астамовіч не мае ніякіх магчымасцяў пражываць асобна ад свайго бацькі, паколькі сам не можа перамяшчацца і мае патрэбу ў штодзённым доглядзе [9, арк. 114, 117].

Слаба змянілася сітуацыя і праз некалькі год. 28 снежня 1950 г. у дакладной запісцы старшыні Савета Міністраў БССР А.Е. Кляшчова прыводзіліся ранейшыя праблемы. У горадзе Магілёве і раёнах Магілёўскай вобласці з-за недахопу жыллёвай плошчы многія сем'і загінуўшых воінаў і інваліды Вялікай Айчыннай вайны ўсё яшчэ жылі ў непрыдатных і дрэнна прыстасаваных для пражывання памяшканнях, а 37 сем'яў інвалідаў вайны знаходзіліся ў надзвычай складаных матэрыяльна-бытавых умовах. Прычыны такога становішча тлумачыліся цяжкасцямі, якія існавалі і раней: сродкаў, што адпускаліся на пашырэнне жыллага фонду ў горадзе Магілёве, па-ранейшаму не хапала для таго, каб задаволіць жыл-плошчай інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны.

Выканкам Магілёўскай вобласці звяртаўся ў Савет Міністраў БССР з хадаўніцтвам аказаць матэрыяльную дапамогу і выдзеліць грашовыя сродкі на будаўніцтва ў Магілёве дваццацікватэрнага жыллага дома для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. Аднак у дапамозе было адмоўлена, патлумачыўшы гэта тым, што ўсё будаўніцтва на 1950 г. ужо запланавана і размеркавана, таму выдзяленне сродкаў на будаўніцтва дома для былых абаронцаў радзімы магчыма толькі ў 1951 г. Прыведзены факт пацвярджае, што на канец 40-х – пачатак 50-х гг. вырашэнне жыллёвага пытання стрымлівалася не толькі матэрыяльнымі цяжкасцямі пасляваеннага часу, але і праявамі бюракратызму [10, арк. 15].

Першыя крокі савецкай улады па аднаўленні жыллёвага фонду і забеспячэнні ім дэмабілізаваных прынеслі пэўныя станоўчыя змены, аднак кардынальных змен у галіне забеспячэння дэмабілізаваных воінаў усё яшчэ не было. Пытанні, якія існавалі пасля заканчэння вайны ў гэтай справе, заставаліся па-ранейшаму вострымі і надзённымі. 17 кастрычніка 1951 г. Савет Міністраў БССР у пастанове “Аб сур'ёзных недахопах у забеспячэнні, працаўладкаванні і медыцынскім абслугоўванні інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны і сем'яў загінуўшых воінаў” па Бабруйскай вобласці адзначаў, што ў рабоце мясцовых саветаў і органаў сацыяльнага забеспячэння ў справе абслугоўвання інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны меліся сур'ёзныя недапраўкі. Выканкам абласных і раённых Саветаў дэпутатаў не займаўся пытаннямі забеспячэння жыллём інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны і іх сем'яў. 17 сем'яў загінуўшых воінаў пражывалі ў зямлянках і 16 – у часовых і непрыдатных для жыцця памяшканнях. Асабліва дрэнна сітуацыя складвалася ў Бабруйску, дзе з 327 сем'яў, якія стаялі на ўліку па атрыманні жылля, 67 пражывалі ў непрыстасаваных памяшканнях, у той час як гарвыканкамам ніякіх рашучых мер для паляпшэння жыллёвых умоў гэтых грамадзян не прымалася.

Рашэннем Бабруйскага аблвыканкама ад 15 студзеня 1951 г. усе прадстаўнікі райвыкананаў абавязваліся арганізаваць працу на падуладнай ім тэрыторыі такім чынам, каб за кароткі час перасяліць усе сем'і інвалідаў і загінуўшых воінаў, якія жывуць у зямлянках, у дамы. З гэтай мэтай Саветам Міністраў БССР было адпушчана Бабруйскай вобласці 14 000 м² лесу і выдадзена незваротная грашовая пазыка ў памеры 100 000 рублёў. Аднак на працягу 1951 г. гэта даручэнне так і не было выканана, у сувязі з чым урад БССР і ЦК КПБ(б) пастановай ад 27 мая 1952 г. абавязаў старшыню Бабруйскага аблвыканкама Жыльяніна і сакратара абкома КПБ Сікорскага прыняць усе меры па канчатковым завяршэнні будаўніцтва дамоў партызанам, інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны, якія да гэтага часу пражывалі ў зямлянках і на падсяленні.

Не лепшымі былі справы і ў іншых рэгіёнах рэспублікі. Па Магілёве становішча з забеспячэннем жылля сем'яў загінуўшых воінаў і інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны дагэтуль знаходзілася ў незадавальняючым стане. На момант правэркі многія з іх пражывалі ў непрыстасаваных для жыцця памяшканнях. Некаторыя інваліды Вялікай Айчыннай вайны зусім не мелі жылля ці пражывалі ў цяжкіх умовах некалькі год. Напрыклад, інвалід Вялікай Айчыннай вайны М.Г. Перлін з 1946 г. жыў па Камісараўскім перавулку № 13 у падвале. Сям'я яго складалася з 7 чалавек (ён, жонка і 5 дзяцей). Вясной падвал залівала вадой, зімой было халодна і вільготна. Дадзенае памяшканне было выдзелена гарвыканкамам часова, на адзін месяц, аднак у сапраўднасці інвалід вайны разам з вялікай сям'ёй вымушаны быў пражываць у такіх умовах некалькі год [10, арк. 364–365].

На працягу 1952–1953 гг. у горадзе Мінску ішло будаўніцтва і ўвод у эксплуатацыю жылых дамоў, якія ў тым ліку прызначаліся для забеспячэння інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны. Аднак у прыёмную Савета Міністраў БССР па-ранейшаму паступалі звароты грамадзян, якія стаялі на чарзе па атрыманні жылплошчы яшчэ з 1946–1948 гг. На той час большасць з іх ўжо было адмоўлена з 30–40 розных інстанцый. Дэмабілізаваныя скардзіліся на тое, што ў гарвыканкамах і райвыканкамах вельмі часта не падтрымліваўся парадак, адпаведна якому павінна была рухацца чарга на жыллё. Напрыклад, інвалід Вялікай Айчыннай вайны, адстаўны афіцэр, урач А.А. Вайцяховіч стаяў на чарзе з 1947 г., Х.М.

Жукоўская – з сям’і загінуўшага падпольшчыка, сакратара райкама партыі была на ўліку па атрыманні жылля з 1949 г., Барысевич – з сям’і загінуўшага афіцэра – з 1948 г. Такіх прыкладаў па горадзе было зафіксавана шмат. Разам з тым усе яны маглі б атрымаць жылплошчу, калі б райвыканкам і гарвыканкам прытрымліваліся парадку чаргі [11, арк. 20].

З даведкі “Аб становішчы ўсебаковага абследавання сем’яў загінуўшых воінаў, інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны” ў Добрушскім, Лоеўскім, Камарынскім раёнах Гомельскай вобласці вынікала, што на 25 красавіка 1953 г. органы сацыяльнага забеспячэння Гомельскай вобласці абслугоўвалі 14 841 інваліда Вялікай Айчыннай вайны [12, арк. 56, 61–62.]. З іх ліку шэраг сем’яў былых абаронцаў радзімы ўсё яшчэ пражывала ў нездавальняючых умовах: у зямлянках, часовых збудаваннях і на падсяленні, а таксама ў дамах, непрыстасаваных для пражывання. Многія з былых вайскоўцаў, пазбаўленыя сродкаў на існаванне, займаліся жабрацтвам.

Негатыўнай праявай таго часу, якая перашкаджала вырашэнню дадзенай праблемы, можна лічыць фальсіфікацыю і “падмалёўку” звестак аб колькасці дэмабілізаваных, што мелі патрэбу ў жылплошчы. Так, у Добрушскім раёне, калі верыць інфармацыі, дасланай з раёна, зямлянак увогуле не існавала, аднак праверкай было выяўлена, што з 1943 г. па дзень праверкі ў іх пражывала 11 сем’яў. У часовых памяшканнях на працягу дванаццаці месяцаў 41 сям’я, з якіх 15 сем’яў з’яўляліся роднымі забітых воінаў, а таксама тры інваліды Вялікай Айчыннай вайны і адна сям’я ваеннаслужачага. Нягледзячы на скаргі сем’яў, ні ў 1954, ні ў 1955 годзе пытанне аб паляпшэнні жыллёвых умоў грамадзян не абмяркоўвалася [12, арк. 63, 65].

Вынікі. Насуперак правядзенню разнастайных мерапрыемстваў з мэтай паляпшэння жыллёва-бытавых умоў для сем’яў загінуўшых воінаў, дэмабілізаваных, а таксама інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, дадзена праблема на доўгі час заставалася адкрытай і да канца не вырашанай. Фармальна на юрыдычным узроўні прымаўся правільныя рашэнні, якія павінны былі даць дзейсныя зрухі ў справе забеспячэння жыллём былых франтавікоў. Аднак у сапраўднасці іх рэалізацыя стрымлівалася шэрагам аб’ектыўных фактараў: вострым недахопам будаўнічых матэрыялаў і працоўных рук, першачарговай задачай аднаўлення гаспадаркі і стварэння ваенна-прамысловага комплексу, куды накіроўвалася большая частка матэрыялаў і фінансавага сродкаў. Акрамя таго, вырашэнню праблемы перашкаджалі такія суб’ектыўныя фактары, як абыхавасць да справы і злоўжыванне асобнымі кіраўнікамі службовым становішчам. У выніку гэта прыводзіла да немэтазгодных растрат нават тых матэрыялаў і сродкаў, што накіроўваліся непасрэдна для былых абаронцаў радзімы.

ЛІТАРАТУРА

1. Вылцан, М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М.А. Вылцан. – М. : Мысль, 1976. – 263 с.
2. Караджамирлинская, Г.С. Социальное обеспечение граждан в СССР / Г.С. Караджамирлинская. – Минск, 1975. – 22 с.
3. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Саврем. шк. : Экоперспектива, 2007–2011. – Т. 6 : Беларусь у 1946–2009 гг. / Н. Васілеўская [і інш.]. – 2011. – 727 с.
4. ДАВВ. – Ф. 102-м. Воп. 3. Спр. 36.
5. ДАВВ. – Ф. 1. Воп. 1. Спр. 808.
6. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк [і інш.]; Ін-т гісторыі АНБ. – Мінск : Беларусь, 1995. – Ч. 2. – 560 с.
7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 7. Воп. 3. Спр. 1619.
8. В Гомеле не считаются с правами демобилизованных (письмо в редакцию Е.И. Гельдберга) // Советская Белоруссия. – 1946. – 27 дек. – С. 3.
9. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 2. Спр. 1617.
10. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3009.
11. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3470.
12. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3059.

Паступіў 20.12.2018

HOUSING FOR INVALIDS AND PARTICIPANTS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF THE BSSR IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1943–1953)

I. MARTSYNKEVICH

The problem of formation and development of the system of housing for people with disabilities and participants of the Great Patriotic War of the BSSR in the period from 1943 to 1953. Based on the analysis of documentary sources, reflecting the reality of the post-war identified the main causes that led to difficulties in the implementation of the measures taken to ensure the living area, and put forward the shortcomings that have held back the problem. The study was conducted on the basis of archival materials of the National Archives, as well as archive Dyarzhavnaga Vitebsk region.

Keywords: post-war adnavdenne, housing, war invalids, Great Patriotic War.

УДК 378.22:57(476)

БЕЛАРУСКІЯ ВУЧОНЫЯ-БІЁЛАГІ Ў КАНЦЫ XVIII–XIX стст.

канд. гіст. навук, В.Я. БЕЗДЗЕЛЬ

(Віцебскі філіял Міжнароднага ўніверсітэта "МІТСО")

Дзеіца характарыстыка развіцця біялогіі ў Заходняй Еўропе ў канцы XVIII–XIX стст., асноўных адкрыццяў і дасягненняў еўрапейскіх вучоных-біёлагаў. Рэбіцца выснова, што адсутнасць дзяржаўнасці замаруджвала фарміраванне беларускай навуковай школы ў галіне біялогіі, але не спыніла яго. Дзеіца характарыстыка навуковай дзейнасці такіх вучоных, як браты Кавалеўскія, браты Дыбоўскія, К. Тызенгауз, С.Б. Юндзіл, С.Б. Горскі, Т. Аўгусціновіч, Б. Вярэга, А. Гашкевіч. Выбітныя беларускія вучоныя-біёлагі імат зрабілі для вывучэння роднага краю, Расійскай імперыі, былі заснавальнікамі новых навуковых накірункаў у біялогіі.

Ключавыя словы: біялогія, беларусы, дарвінізм, палеанталогія, арніталогія, вучоныя.

Уводзіны. У XXI стагоддзі пытанні, звязаныя з генэтыкай, біяінжынерыяй, экалогіяй, біямедыцынай, біяэтыкай, мікрабіялогіяй, паступова выходзяць на першы план. Глобальныя экалагічныя катаклізмы, спрэчкі пра кланіраванне жывёл і чалавека, пандэмія і барацьба са смяротнымі вірусамі – усе гэтыя праблемы штодзённа ўздымаюцца на розных узроўнях. Магчыма, такая цікавасць да біялагічных навук тлумачыцца тым, што яны прымушаюць нас яшчэ раз глыбока задумацца над паходжаннем чалавека і яго роляй у гэтым свеце. Тым больш, што над гэтымі праблемамі працавалі і беларускія вучоныя ў XVIII–XIX стст.

Мэта артыкула – праналізаваць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці біялогіі ў Заходняй Еўропе ў XVIII–XIX стст., адзначыць уплыў еўрапейскіх вынаходніцтваў і адкрыццяў на дзейнасць беларускіх вучоных у галіне біялогіі, ахарактарызаваць іх дасягненні ў кантэксце развіцця еўрапейскай навукі.

Асноўная частка. Кругасветныя падарожжы і захоп калоній адкрылі еўрапейцам разнастайнасць расліннага і жывёльнага свету. З'явіўся шэраг прац, прысвечаных пытанням батанікі, "воднай тэорыі" пітання раслін (Я. Гельмонт, Р. Бойль), а прымяненне мікраскопа ў біялагічных даследаваннях дазволіла адкрыць новыя мікраарганізмы і асаблівасці ўнутранай структуры раслін. У XVIII ст. фундаментальную "Сістэму прыроды" (1735 г.) надрукаваў К. Лінэй. Ён увёў ва ўжытак дакладнае дзяленне на клас-атрад-род-від. У другой палове XVIII ст. з'яўляюцца ідэі пра гістарычнае развіццё жывой прыроды, а ў 1802 г. – сам тэрмін "біялогія" (Ж.Б. Ламарк, Р. Грэвіранус).

У XIX ст. у класічным прыродазнаўстве з'яўляецца новая важная ідэя – ідэя развіцця прыроды. Перамога новага погляду была замацавана ў эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна, выкладзенай ім у працы "Паходжанне відаў" (1859 г.), дзе ён апісаў механізм эвалюцыйнага працэсу шляхам натуральнага адбору.

Еўрапейскія ідэі і адкрыцці ў вобласці біялогіі пранікалі на землі Рэчы Паспалітай. Цэнтрам медыка-біялагічных ведаў стала Гродна, куды ў 1774 г. з дазволу караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага А. Тызенгауз запрасіў вядомага французскага вучонага Жана Жылібера для кіраўніцтва Гродзенскай медыцынскай акадэміяй. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай цэнтр біялагічнай думкі перамяшчаецца ў Віленскі ўніверсітэт, шэраг выпускнікоў якога прысвяцілі сябе развіццю біялогіі.

Канстанціна Ігнатавіча Тызенгауза (1786–1853 гг.) можна лічыць заснавальнікам беларускай арніталогіі. Ён сабраў велізарную калекцыю: каля 3000 відаў птушак з усяго свету, апублікаваў больш за 20 навуковых прац, напісаных на польскай, лацінскай і французскай мовах, сярод якіх "Каталог птушак і млекакормячых Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага" (лац.: *Catalogus avium et mammalium...*, 1844), у якім апісаў 351 від птушак і 167 відаў звяроў з тэрыторыі сучасных Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны [1, с. 19].

Станіслаў Баніфацы Юндзіл (1761–1847 гг.) – аўтар навуковага трактата па батаніцы, бібліяграфічнага нарыса і біяграфіі натураліста К. Лінэя. Найбольш значнай працай вучонага было "Апісанне літоўскіх раслін паводле сістэмы Лінэя" [2], за якую кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі ўзнагародзіў Станіслава Баніфацы залатым медалём "Merentibus" (Юндзіл быў першым, каго ўзнагародзілі гэтым медалём). Гэта кніга была адзінай працай на той час, якая так глыбока і дасканалая апісала раслінны свет нашай краіны. Папярэдняе выданне Жылібера "Флора Літвы" была напісана на лацінскай мове. Другі такі медаль Юндзіл атрымаў за даследаванне "Аб саляных радовішчах і солі ў Стоклішках" (Вільня, 1792), якое ён прадставіў каралю разам з пробамі солі, атрыманай шляхам вымарожвання з вады [3, с. 13].

Станіслаў Батыс Горскі (1802–1864 гг.) адным з першых апісаў расліннасць Белаавежскай пушчы (1826 г.), падрыхтаваў для дрэздэнскага прафесара Л. Рэйхенвальда ўзоры флоры для яго працы «Германскі гербарый», перадаў гербарыі тутэйшай расліннасці музеям Берліна і Парыжа. Станіслаў

Батыс Горскі з'яўляецца аўтарам некалькіх дзесяткаў публікацый па батаніцы і энтамалогіі. Многія адкрытыя ім новыя віды раслін названы яго імем (напр. *Sorapifera Gorskiana* і інш.) [4, с. 111].

Пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта ў 1832 г. многія таленавітыя беларусы атрымлівалі вышэйшую адукацыю ва ўніверсітэтах Расіі, але працягвалі вывучаць беларускі край.

Бенедзікт Іванавіч Дыбоўскі (1833–1903 гг.) пасля заканчэння Дэрпцкага ўніверсітэта, навучання ў Берлінскім і Вроцлаўскім універсітэтах быў адным з першых паслядоўнікаў вучэння Ч. Дарвіна. За ўдзел у паўстанні 1863–1864 гг. быў сасланы ў Сібір. Гадысылкі сталі гадамі плённай працы: Бенедзікт Дыбоўскі вывучаў жывёльны і раслінны свет Прыбайкалля, флору і фауну Байкала. Ім было адкрыта каля 20 невядомых раней рыб Байкала, апісаны 116 зусім невядомых навуцы бакаплаваў, а ў 1875 г. вучоны правёў першую серыю мераў тэмпературы вады ў Байкале да глыбіні 1320 метраў [5, с. 56]. За ўсё гэта геаграфічнае таварыства Расіі ўзнагародзіла Дыбоўскага малым залатым медалём, а ўлады Расіі ў 1877 г. дазволілі яму вярнуцца на радзіму.

Неўзабаве, маючы намер вывучаць Камчатку, Б.І. Дыбоўскі пасяліўся ў Петрапаўлаўску, дзе займаў пасаду ўрача. За свае грошы ён завёз на паўвостраў аленяў, вывучаў там побыт мясцовых народаў, ляхыў людзей. Свае назіранні вучоны апісаў у кнізе “О Сибири и Камчатке”.

Малодшы брат Б.І. Дыбоўскага, Уладзіслаў Іванавіч Дыбоўскі, працаваў у Дэрпцкім універсітэце. Чытаў лекцыі па палеанталогіі. Вывучаў пераважна палеазойскія каралы, губкі і малюскаў. У.І. Дыбоўскі з'яўляецца аўтарам шматлікіх навуковых прац па батаніцы, палеанталогіі і мінералогіі:

– Studien über die Spongien des Russischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung der Spongienfauna des Baikalsees (Petersburg, 1880);

– Monographie der Spongilla sibirica (Dorpat, 1884),

– Die Gasteropoden Fauna du Baicalsees (Petersburg, 1875),

– Supplement a la faune des Mollusques du lac Baical (Petersburg, 1909).

Займаўся даследаваннем выкапнёвых рэшткаў Сібіры, Прыбалтыкі, вывучаў флору і фауну Навагрудчыны. Ён актыўна збіраў беларускі фальклор. Былі надрукаваны “Беларускія прыказкі з Навагрудскага павета” (1881 г.) і “Беларускія загадкі з Мінскай губерні” (1886 г.) [6, с. 156].

Аляксандр Ануфрыевіч Кавалеўскі (1840–1901 гг.) разам з І.І. Мечнікавым лічыцца заснавальнікам філагенетычнай тэорыі зародкавых лісткаў. Ён вывучаў будову і функцыі лімфатычнай сістэмы, а таксама фагацытарных органаў у безпазванковых. Яго працы паклалі пачатак эксперыментальнай і эвалюцыйнай гісталагіі [6, с. 190]. Быў аўтарам асобных артыкулаў Энцыклапедычнага слоўніка Бракгаўза і Ефрона. У 1898 г. быў абвешчаны ганаровым доктарам Кембрыджскага ўніверсітэта.

Апроч эмбрыялогіі Аляксандр Ануфрыевіч цікавіўся параўнаўчай фізіялогіяй і анатоміяй безпазванковых жывёл. Ён уводзіў у арганізм жывёл розныя рэчывы, хімічныя злучэнні і бактэрыі (ідыгакармін, лакмус, солі срэбра, узбуджальнікаў сібірскай язвы і туберкулёза). Падчас гэтых вопытаў былі атрыманы ўнікальныя звесткі па фагацытарных органах больш за 100 відаў безпазванковых. Аляксандр Ануфрыевіч адкрыў цэлы шэраг новых відаў жывёл і пакінуў пасля сябе больш за 80 друкаваных работ.

Яго брат, Уладзімір Кавалеўскі (1842–1883 гг.), працаваў над выкапнёвымі капытнымі і шэраг яго манаграфій прысвечаны іх сямейству. Яго працы аб гістарычным развіцці капытных жывёл паслужылі асновай новай навукі – эвалюцыйнай палеанталогіі. Кавалеўскі даказаў, што марфалагічныя пераўтварэнні залежаць ад развіцця пэўных функцый, а развіццё функцый ён звязваў са зменамі ўмоў існавання. Развіццё капытных з высокаразвітымі зубамі і рэдукаваным шкілетам ён звязаў з развіццём злакаў і іншых пакрытанасенных раслін у сярэдзіне кайназойскай эры.

Першы з палеантолагаў У.А. Кавалеўскі шырока выкарыстаў эвалюцыйнае вучэнне для вырашэння праблем філагенезу пазваночных жывёл. Даследаванні Кавалеўскага прысвечаны юрскаму, мелавому перыядам і кайназою [7, с. 84]. Ён стварыў першыя палеаграфічныя карты зоагеаграфічных правінцый позняй юры і ранняга мелу. Адкрыў узаемасувязь марфалогіі і функцыянальных змен у залежнасці ад умоў існавання, адзначыў, што існуе залежнасць узаемасувязі з геалагічнымі пераўтварэннямі. Пераклаў на рускую мову шэраг работ Чарльза Дарвіна.

Даследаванні У.А. Кавалеўскага, яго ідэі і высновы, што тычыліся агульных заканамернасцяў эвалюцыі, з'явіліся грунтоўным падмуркам для паспяховай распрацоўкі праблем эвалюцыйнай палеанталогіі, асабліва філагеніі жывёльнага свету.

Тамаш Мацвеевіч Аўгусціновіч (1809–1891 гг.) скончыў Віленскую медыка-хірургічную акадэмію. Яшчэ ў час вучобы напісаў вучэбны дапаможнік для студэнтаў “Хірургічныя інструменты”, у якім былі змешчаны каля 50-і табліц-ілюстрацый. Пасля заканчэння акадэміі ўлады, баючыся рэвалюцыйнага духу выпускнікоў, не давалі яму магчымасці займацца навукай і накіравалі на ваенную службу.

Выйшаўшы ў адстаўку, Тамаш Аўгусціновіч некаторы час працаваў на Палтаўшчыне, дзе вывучаў лекавыя расліны, апублікаваўшы трактат “Аб дзікарослых лекавых раслінах Палтаўскай губерні” (Кіеў, 1853 г.).

У 1871–1872 гг. Тамашу Мацвеевічу было даручана вывучаць побыт пасяленцаў Сахаліна. Ён збіраў розныя расліны, вёў дзённік, на аснове якога потым напісаў артыкул “Жыццё рускіх і іншанародцаў на востраве Сахалін” (1874 г.) [8]. Шмат месца там адведзена апісанню карэнных жыхароў вострава – ніўхаў, орачаў і айнаў, прыведзены падрабязныя звесткі пра іх жыццё і побыт. Т. Аўгусціновіч быў першым вучоным-батанікам, які пранік у Сібір. Вынікам яго навуковай працы стаў гербарый з 40 тысяч відаў сібірскіх раслін. Апошняю сваю паездку Тамаш Аўгусціновіч ажыццявіў у 1880 г., праплыўшы параходам з Адэсы праз Індыйскі і Ціхі акіяны зноў на Сахалін. Падчас падарожжа ён сабраў шмат узораў раслін, рыб, паўзуноў, насякомых. Гэту калекцыю Тамаш Аўгусціновіч перадаў у Пецябург – у Галоўны батанічны сад і Батанічны сад Акадэміі навук.

Для даследванняў Тамаша Мацвеевіча Аўгусціновіча характэрны канкрэтнасць, дакладнасць і лаканічнасць. Усе звесткі дэталёва датаваны, пазначаны месца збору. Калекцыі нашага земляка склалі аснову для вывучэння расліннага свету Паўночна-Усходняй Азіі. Яны не страцілі навуковай каштоўнасці і ў наш час. У яго гонар названы адзін з відаў асакі – *Cavex Augustynowiczii* Meinsh і гара Сусанайскага храбта на Сахаліне.

Браніслаў Вярэга (1860–1925 гг.) працаваў у вобласці электрафізіялогіі. Ён адкрыў і апісаў з’яву катоднай дэпрэсіі (працяглае зніжэнне ўзбуджальнасці, якое развіваецца паўторна следам за яе павышэннем у вобласці прыкладання катода). Устанавіў, што гальванічны ток, у залежнасці ад сілы і накіраванасці, блакіруе або рухальныя, або адчувальныя нервовыя тканкі. Вывучаючы газаабмен у лёгкіх і тканках, у 1892 г. упершыню ўстанавіў уплыў O_2 на здольнасць крыві звязваць CO_2 (эфект Вярэгі) [9, с. 67].

Пасля сябе таленавіты вучоны пакінуў шмат работ, якія былі сапраўды перадавымі для біялагічнай навукі: “Основы общей биологии”, “Изолирование чувствительности и движения под влиянием поляризации нервного ствола у лягушки”, “Единство жизненных явлений”, “Биология клетки как основа учений о зародышевом развитии и размножении” і інш.

Адметнасцю вучоных XIX ст. было тое, што яны паспяхова спрабавалі сябе ў розных відах дзейнасці і вельмі часта не мелі вузкай спецыялізацыі. Яны маглі займацца фізікай і пісаць выдатныя вершы, рабіць тэхнічныя вынаходніцтвы і распрацоўваць унікальныя тэорыі для лячэння псіхічна-хворых людзей. Адным з такіх людзей быў І.А. Гашкевіч, які быў таленавітым філолагам-лінгвістам і ў той жа час батанікам і географам.

Іосіф Антонавіч скончыў Пецябургскую духоўную акадэмію, атрымаў званне магістра багаслоўя, быў залічаны ў склад Рускай духоўнай місіі ў Пекіне. У Кітаі правёў дзесяць гадоў. Ён даследаваў культуру гэтай краіны, вывучаў карэйскую, японскую, маньчжурскую і кітайскую мовы. З’яўляючыся апантаным аматарам прыроды і калекцыянерам, сабраў багаты энтамалагічны матэрыял. Яго ўнікальная калекцыя насякомых захоўваецца ў Заалагічным музеі Заалагічнага інстытута Расійскай акадэміі навук. Вялікую каштоўнасць прадстаўлялі астранамічныя і метэаралагічныя справаздачы, якія вучоны адпраўляў у Галоўную астранамічную (Пулкаўскую) абсерваторыю. Сабраныя ў Кітаі матэрыялы паслужылі падставай для серыі публікацый у пецябургскіх навуковых зборніках, сярод іх артыкулы “О шелководстве”, “Императорское, или благовонное, пшено (скороспелое) юй-дао-ми, сень-дао-ми”, “Хонкон (Гонконг), из записок русского путешественника” і інш. Асобны артыкул даследчык прысвяціў гісторыі і тэхналогіі вырабу тушы, румян і бяліл.

У 1858 г. І.А. Гашкевіч быў прызначаны першым расійскім консулам у Японію. Пад яго кіраўніцтвам служачыя пасольства навучылі японцаў шыць еўрапейскае адзенне, фатаграфавалі, выпякаць хлеб, гатавалі малочныя прадукты і саленні; пазнаёмілі з асновамі мараплавання, суднабудавання, фартыфікацыі і артылерыі, медыцыны. Важнае значэнне надаваў ён распаўсюджванню ў Японіі рускай мовы. З гэтай мэтай у Хакадэтэ была створана консульская школа, дзе навучалася да дзесяці японскіх хлопчыкаў [10, с. 19].

Вучоны пакінуў пасля сябе багатую навуковую спадчыну: работы па японазнаўстве, калекцыі і гербарыі, унікальную бібліятэку, што ўключае больш за 1 340 ксілаграфічных і старадрукаў, 47 лістоў геаграфічных карт (захоўваецца ў фондах Інстытута ўсходазнаўства Расійскай акадэміі навук). Імя Іосіфа Антонавіча Гашкевіча ўвекавечана на геаграфічнай карце свету: у гонар дыпламата названы заліў у Паўночнай Карэі. Не забыты даследчык і ў Беларусі. У вёсцы Малі ўстаноўлены памятны знак, адна з вуліц Мінска названа яго імем, а ў г. Астраўцы ў 1994 г. узведзены помнік.

Заклучэнне. Пералічаныя ў артыкуле нешматлікія імёны беларускіх навукоўцаў і іх дасягненні дазваляюць казаць пра актыўнае фарміраванне ў канцы XVIII–XIX стст. беларускай навукі, якая развівалася, абапіраючыся на еўрапейскія навуковыя адкрыцці, пашырала і паглыбляла накопленыя веды. Адсутнасць у беларусаў дзяржаўнасці замарудзіла гэты працэс, але не спыніла яго. Выбітныя беларускія

вучоныя-біёлагі шмат зрабілі для вывучэння роднага краю, Расійскай імперыі, былі заснавальнікамі новых навуковых накірункаў у біялогіі.

ЛІТАРАТУРА

1. Зямчонак, Ю. Арніталагічныя калекцыі Канстанціна Тызенгаўза / Ю. Зямчонак // Птушкі і мы. – 2011. – № 18. – С. 19.
2. Юндзіл, С.Б. Апісанне літоўскіх раслін паводле сістэмы Лінэя / С.Б. Юндзіл. – Вільня, 1811.
3. Савук, А. Паслядоўнік Лінэя: 240 год з дня нараджэння С.Б. Юндзіла / А. Савук. – Лідскі летапісец. – 2000. – № 14. – С. 11–15.
4. Энциклопедия природы Беларуси : в 5 тт. / редкол.: И.П. Шамякин (гл. ред.) [и инш.]. – Минск : Беларуская савецкая энциклопедыя, 1983. – Т. 2. – С. 111.
5. Лекай, Л.Л. Бенедикт Иванович Дыбовский / Л.Л. Лекай // Сохранение биоразнообразия Камчатки и прилегающих морей : материалы VI науч. конф. – Петропавловск-Камчатский : Изд-во Камчатпресс, 2005. – С. 55–58.
6. Асветнікі зямлі Беларускай : X – пачатак XX ст. : энциклопед. даведнік / редкол. : Г.П. Пашкоў [и инш.]. – Минск : БелЭн, 2006. – 496 с.
7. Догель, В.А. А.О. Ковалевский / В.А. Догель // Вестник Академии наук СССР. – 1940. – № 11–12. – С. 144–154.
8. Августинovich, Т.М. Жизнь русских и инородцев на острове Сахалине: (Очерк и заметки из девятилетнего дневника) / Т.М. Августинovich // Всемирн. путешественник. – 1874. – Февраль. – С. 42–84.
9. Файтельберг-Бланк В.Р. Б.Ф. Верига : (Жизнь и творчество) / В.Р. Файтельберг-Бланк, Н.И. Гуска. – Кишинев : Штиинца, 1975. – 184 с.
10. Кузнецов, А.П. Вклад Гошкевича И.А. в становление русско-японских отношений в XIX веке / А.П. Кузнецов. – СПб : 100 Аж, 2007. – 128 с.

Пасмуніў 15.12.2018

BELARUSIAN BIOLOGIST IN THE END OF XVIII-XIX CENTURIES

V. BEZDZEL

The article describes the development of biology in Western Europe in the late 18th and 19th centuries, the main discoveries and achievements of European biologists. The author concludes that the lack of statehood inhibited the formation of Belarusian scientific school in the field of biology, but didn't stop it. The author characterizes the activity of such scientists as Kovalevsky brothers, Dybovsky brothers, K. Tyzengauz, S.B. Undzil, S.B. Gorski, T. Augustinovich, B. Veriga, A. Gashkevich. Well-known Belarusian biologists have made considerable to the study of the native land, the Russian Empire. They were the founders of new scientific fields in biology.

Keywords: biology, Belarusians, scientists, paleontology, ornithology, Darwinism.

УДК 008:2:783.6(476.6)

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ПЛАНЫ И РЕАЛИИ (НАЧАЛО XX В.)**канд. ист. наук, доц. А.И. ГАНЧАР***(Гродненский государственный аграрный университет)*

Рассматриваются вопросы административно-территориального устройства Римско-Католической Церкви на территории Российской империи на основе новых архивных данных. Отмечается, что римско-католическое духовенство (высшее и низшее), а также чиновники от правительства неоднократно предпринимали попытки изменения границ римско-католических епархий, но в силу разных причин положение дел существенно не изменялось. Освещен вопрос возобновления деятельности Минской римско-католической епархии.

Ключевые слова: римско-католический, Церковь, епархия, епископ, духовенство, Российская империя, территория, закон.

Введение. В начале XX в. к Римско-Католической Церкви (далее РКЦ) в Российской империи принадлежало более 10 миллионов человек. После изменений структуры управления РКЦ они входили в две архиепархии: Могилевскую (Виленская, Тельшевская или Самогитская, Луцко-Житомирская и Тираспольская епархии) и Варшавскую (Августовская или Сейнская, Калишская, Люблинская, Келецкая, Плоцкая и Сандомирская епархии) [1, с. 37].

В этот период резко увеличилось число запросов римско-католического (далее р.-к.) духовенства к правительству Российской империи с ходатайствами по изменению порядка управления РКЦ в империи [2, с. 145].

Актуальность работы обусловлена недостаточной изученностью данной темы в отечественной и зарубежной историографии. На сегодняшний день отсутствует детальное рассмотрение политики правительства Российской империи и иерархов РКЦ в области организации нового территориально-административного разграничения р.-к. епархий, а также комплексная характеристика мотивов чиновников и клира.

Основная часть. Увольнение без прошения Виленского р.-к. епископа С. Зверовича и удаление его из епархии побудило министра внутренних дел Д.С. Сипягина вникнуть в обстоятельства, вызвавшие такую чрезвычайную меру, и в условия, порождавшие подобные кризисы, главным образом в г. Вильно. Поручение было адресовано непосредственно директору департамента духовных дел иностранных дел исповеданий (далее ДДДИИ) А.Н. Мосолову (апрель 1894 г. – май 1904 г.).

Виленская р.-к. епархия (далее ВРКЕ) еще в царствование Николая I доставляла правительству Российской империи немало затруднений и с 1841 г. по 1848 г. оставалась без епископа, вплоть до заключения договора с Римским двором. За последние 39 лет это был третий случай насильственного смещения и удаления из г. Вильно р.-к. епископа: в 1863 г., в разгаре событий восстания, был сослан в г. Вятку епископ Красинский; в 1886 г., вслед за восстановлением правильного иерархического управления, епископ К. Гриневицкий, незадолго перед тем назначенный, после 20-ти летней вакансии был сослан в г. Ярославль; наконец, епископ С. Зверович после 7-ми летнего управления ВРКЕ был удален в г. Тверь (до своего назначения в 1867 г. С. Зверович два года управлял епархией в качестве капитульного викария). Такое положение вещей, по мнению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, ясно свидетельствовало, что виленское р.-к. епархиальное управление за последнее сорокалетие было постоянным очагом смут, готовым вспыхнуть при первой возможности.

Личные свойства епископов не имели при этом значения. Так, епископ Красинский до своего назначения славился умеренностью направления; на К. Гриневицкого Римская курия во время предварительных переговоров смотрела как на правительственного чиновника и с ужасом, по заверению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, встретила предложение правительства о назначении его епископом. Кандидатура К. Гриневицкого была принята лишь вследствие особой настойчивости правительства и под угрозой прервать дальнейшие переговоры о соглашении. Не прошло, однако, и трех лет как «этот потомок униатских священников стал в открыто враждебные отношения и к местным властям, и к всему русскому». Наконец, случай с епископом С. Зверовичем. Этот «прямодушный человек, умевший ладить с генералом Троцким», являлся на празднество в память графа М.Н. Муравьева. После продолжительной поездки за границу для лечения, он быстро изменил своё отношение и решительно выступил против натиска православия в защиту р.-к. веры.

Подробности последнего столкновения по поводу послания епископа С. Зверовича к духовенству ВРКЕ против церковно-приходских школ все более убеждали директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, что в основе этого столкновения лежали побуждения, вытекавшие исключительно из борьбы за преобладание двух исповеданий. Эта вековая борьба, по убеждению директора ДДДИИ, всегда имела главным сосредоточением г. Вильно. Иначе и быть не могло, так как г. Вильно был центром католического просвещения среди

некогда православного населения. Совершаясь с переменным успехом, эта борьба завершилась в 60-х гг. XIX в. «нашим», из слов министра, окончательным торжеством, совпавшим с самым сильным пробуждением народного самосознания. С этой минуты правительство Российской империи не могло ограничиться внешними признаками победы и вникло в сущность отношений к католицизму и полонизму.

В г. Вильно произошел, по утверждению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, самый полный разгром р.-к. церковного управления. В течение 20 лет после подавления восстания епархиальное управление было в руках местных властей, проникнутых крайним раздражением против р.-к. духовенства и всех р.-к. церковных установлений. Здесь возникли, выработались, были применяемы и постоянно вновь изменялись разнообразные исключительные постановления против католицизма, постепенно распространенные на все почти местности с р.-к. населением.

Это движение породило своеобразное противодействие со стороны р.-к. духовенства и особый вид правонарушений, неуловимых для действующего закона. В период расстройств р.-к. духовной иерархии противодействие это было постоянное, но глухое, так сказать из-за угла. Но всякий раз, когда разрозненные части организма спланивались и иерархическое устройство крепло, борьба обострялась. При епископе К. Гриневитском она разыгралась на почве вмешательства светской власти в права власти церковной, а при С. Зверовиче – на почве вторжения православия в самое сердце католицизма, то есть в обучение р.-к. детей православными.

Действительно, сколько можно судить из слабых оправданий С. Зверовича и из имеющихся сведений, в одной Виленской губернии возникло в к. 90-х XIX в. – нач. XX в. до тысячи церковно-приходских школ и школ грамоты, независимо от ранее бывших министерских школ. «Зорко следя за успехом русской школы», р.-к. духовенство прекрасно осознавало, какое значение для католичества в крае будет иметь такое развитие «русско-православной школы» и, почувствовав под собой колеблющуюся почву, оно, в лице своего руководителя, предпочло произвести «преждевременный взрыв».

Хотя данное пробуждение католического фанатизма проявилось почти внезапно, но при наблюдении за всеми явлениями жизни Западного края, по заверению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, было несомненно, что в близком будущем роковое столкновение должно было произойти. При этом естественно встает вопрос: если так, почему же правительство его не предотвратило, если могло предотвратить?

В качестве причин этого директор ДДДИИ А.Н. Мосолов обозначил следующее: невозможность отказа от священных своих прав и измене своему историческому призванию; то есть, правительство должно было бы круто изменить в пользу полонизма всю долголетнюю политику в крае, для «успокоения которого и приобщения к общей русской жизни было пролито столько крови и потрачено столько благородных усилий» [3, л. 3-3 об.].

Тем не менее, следуя советам благоразумия, правительство по возможности отдаляло обострение религиозной вражды. 20 лет назад ради исповедного мира по всей Западной окраине Российской империи оно «восстановило правильную» р.-к. иерархию. Затем устраняло самые стеснительные для католиков правительственные меры, но противникам этого было недостаточно. Они, по заверению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, неустанно домогались восстановления прежнего своего преобладания под видом требования равноправия или терпимости. Резкость, с которой выступил Виленский р.-к. епископ, только обнаружила, по мнению директора ДДДИИ А.Н. Мосолова, истинные чувства и виды р.-к. иерархии.

При очевидной невозможности круто изменить всю правительственную систему в северо-западных губерниях и пренебречь в пользу католиков правами и преимуществами православной церкви представлялось совершенно невозможным оставлять в силе существовавшее в г. Вильно положение вещей, по словам А.Н. Мосолова, тормозившее роковым образом самый ход истории.

Увольнение и высылка епископа, повторяясь систематически и создавая правительству врагов, не устраняла ни поводов и средств к противодействию, ни текущих затруднений по установлению епархиального управления. На протяжении всего этого времени, около 40 лет, правительство утверждало, что Западный край должен быть русским, что г. Вильно – русский город. На доказательство этого были потрачены огромные средства и употреблены все умственные силы империи, между тем ему приходилось охранять в том же г. Вильно, по словам А.Н. Мосолова, главный «естественный оплот силы, враждебной православию и русской народности – управление р.-к. епархией».

Невольно рождался вопрос: мог ли католический епископ, верный своему призванию, будучи окружен сонмом церковных сановников в кафедральном капитуле, в консистории, в профессорах семинарии, видя себя предметом искательства со стороны притаившегося польского дворянства, при взгляде на вековые, господствовавшие над городом святыни, устоять против всех искушений заступничества за веру, то попираемую, то угрожаемую по понятиям всех этих лиц?

Непосредственный начальник А.Н. Мосолова министр внутренних дел Российской империи Д.С. Сипягин (26 февраля 1900 г. – 2 апреля 1902 г.) вполне соглашался с мнением своего подчиненного: «Буква закона о господстве в России православной веры не достаточно сама по себе вразумительна для среды, привыкшей к вековому господству. Необходимо уничтожить эту среду или переместить ее в дру-

гие условия, необходимо, сделать Вильну действительно русским городом. Единственное для этого средство – упразднение Виленской епархии» [3, л. 4 об.].

Не подлежало сомнению, что упразднение такой древней (существовала с 1308 г.) и многолюдной епархии было бы мерой очень чувствительной для РКЦ, и что мирные с нею отношения на продолжительное время нарушатся. Но следовало иметь в виду, что эти отношения несомненно уже были поколеблены с минуты вызова епископа С. Зверовича в г. Санкт-Петербург и удаления его в г. Тверь.

По имеющимся данным, МВД с уверенностью отмечало, что о предстоявшем епископу С. Зверовичу решительном шаге в Риме знали или догадывались. После своего там пребывания епископ не раз высказывался перед своими советниками, что он готов принять мученический венец, чтобы спасти паству, он уверял и в Петербурге, что католики желают только мирно пользоваться милостями государя, осуществлению которых препятствовали местные власти и православное духовенство. По-видимому, и время для начала борьбы было выбрано не без расчета на внутренние настроения в империи. По крайней мере и в бытность свою в г. Санкт-Петербурге епископ С. Зверович утверждал, что и сами русские сочувствовали угнетенным.

Д.С. Сипягин пытался убедить Николая II, что упразднение ВРКЕ вынуждаемое обстоятельствами явится именно такой мерой и даст правительству возможность относиться впредь и к приходскому р.-к. духовенству, и к самой р.-к. пастве с большим доверием и снисходительностью. В этом убеждали МВД получаемые с места сведения о том, что далеко не все р.-к. священники готовы были слепо следовать указаниям своего епископа в борьбе с русской школой.

Это упразднение несомненно, по заверению Д. С. Сипягина, развязало бы руки местной власти и устранило из местной общественной жизни то острое напряжение и раздражение, которые составляли отличительную особенность северо-западных губерний Российской империи. В защиту данного положения Д.С. Сипягин приводил многочисленные предположения бывших генерал-губернаторов, направленные к ослаблению влияния р.-к. духовенства в крае, на проекты виленского, ковенского и гродненского генерал-губернатора И.С. Каханова (1884–1893 гг.), на меры генерал-губернатора П.В. Оржевского (6 апреля 1893 г. – 31 марта 1897 г.) и на всеподданнейшие записки генерал-губернатора В.Н. Троцкого (1897 г. – 9 мая 1901 г.). Д.С. Сипягин полагал, что если бы малая часть их настоятельных представлений была бы осуществлена, то никакое епархиальное управление не могло бы существовать сколько-нибудь самостоятельно: «Между тем, с упразднением в г. Вильно римско-католического епархиального управления, большая часть этих мер, в сущности неосуществимых и несогласимых с началами церковного устройства и управления, ни с нашими законами о веротерпимости, была бы излишней» [3, л. 6].

Что касается местных губернаторов, то гродненский губернатор Н.П. Урусов (29 января 1901 г. – 28 апреля 1902 г.) признавал упразднение ВРКЕ вполне необходимой мерой, отвечавшей современному положению вещей, а виленский губернатор В.В. фон Валь (2 октября 1901 г. – 15 сентября 1902 г.) хотя и не усматривал необходимости приступить к упразднению епархии, но проектировал такие меры, как перевод виленской р.-к. духовной семинарии в какой либо другой, «чисто русский город», и перемещение священников в другие епархии, то есть меры, по мнению Д.С. Сипягина, равносильные тому же упразднению, но совершенно неосуществимые.

В то же время устройство «правильного» церковного управления в г. Вильно было бы затруднительно и малополезно при том религиозном возбуждении, которое было посеяно епископом С. Зверовичем. Будучи уволенным от должности одной высочайшей властью, он, уезжая в г. Тверь, не сложил с себя власти духовной, дарованной ему главой РКЦ. Вероятно, как это бывало и прежде, перед отъездом в ссылку он передал свои полномочия одному из членов капитула. Между тем правительство этих полномочий признать не могло, а капитул не считал себя вправе избирать при жизни епископа капитульного викария, да и состав виленского капитула по своему направлению был таков, что ни на одном лице нельзя было остановиться. В такое же затруднение был бы поставлен и митрополит, когда на него возложили бы избрание временно управляющего епархией.

Но, допуская даже возможность устроить это дело, нельзя было не предвидеть насколько затруднительно было бы положение этого временного администратора: отменить силу епископского послания он был не вправе, а местные власти потребовали бы от него воздействия на непокорных священников. Опять создавался тот заколдованный круг, из которого правительство так давно искало выхода. Только полное, по мнению министра внутренних дел Д.С. Сипягина, бесповоротное упразднение ВРКЕ положило бы преграду всем этим долготетным неустройствам и вывело бы само р.-к. население из ложного положения: «Недовольны будут только польские помещики из местных политиканов и те виленские прелаты, которые, пользуясь выгодами своего положения и прикрываясь авторитетом епископа, сеяли в течение десятилетий смуту» [3, л. 7].

Д.С. Сипягин не смог решить, как лучше было бы устроить церковное управление приходами упраздняемой епархии. Сделать это без соглашения с церковной властью было нельзя, так как епархии суть установления церковные, но во всяком случае на первое время забота об этих приходах по церковным правилам выпадала на долю митрополита р.-к. церквей в Российской империи, а вот на его «благоразумие»

можно было вполне положиться. Д.С. Сипягин полагал, что со временем, после тщательного изучения местных потребностей, правительство сообразит, не лучше ли отделить приходы Виленской губернии к Тельшевской епархии, а гродненские – к Луцко-Житомирской. Но для этого в то время не было еще положительных данных и было неизвестно, какое положение приняло бы в этом деле Римская курия. Однако опыт упразднения в 60-х гг. XIX в. трех р.-к. епархий – Яновской в Царстве Польском и Каменецкой и Минской в Российской империи – доказал вполне наглядно, что это дело было вполне осуществимое.

Наконец, относительно отношений правительства с Римской курией Д.С. Сипягин предполагал, что упразднение ВРКЕ, совершившееся в условиях явной самозащиты, не будет иметь особенно «дурных» последствий: охлаждение и так имело место, не взирая на внешние любезности. Оно началось со времени решительного отклонения миссии Тарнасси также предполагалось ее усиление с введением поверочных испытаний по русским предметам в семинариях Царства Польского и, наконец, по поводу настоящего столкновения. Д.С. Сипягин выразил сожаление, что предлагаемые правительству Римской курии услуги не приносят существенной пользы. Епископы не придерживались примирительных указаний, когда находили это для себя стеснительным. В вопросах же конфессионального свойства, как в данном случае, Римская курия была не в состоянии оказать правительству Российской империи поддержку, так как ее симпатии, естественно, были на стороне епископов, как защитников РКЦ. При таких условиях и в виду неизбежности столкновения политическая мудрость указывала на необходимость извлечь из него положительные выгоды для спокойствия в будущем. «Во всяком случае, – отмечал Д.С. Сипягин, – готовность наша поддерживать доброжелательные сношения с Римской курией остается вполне доказанной за минувшие 20 лет и, если б даже взаимные отношения наши от упразднения Виленской епархии временно расстроились, польза, ожидаемая от осуществления этой меры, значительно перевесила бы возможные временные затруднения» [3, л. 8].

Указанные выше меры, которые надлежало бы принять в случае упразднения ВРКЕ, были изложены министром внутренних дел Д.С. Сипягиным 25 марта 1902 г. в представляемом проекте высочайшего указа Пр. Сенату. 9 апреля 1902 г. Николай II повелел отложить решение данного вопроса на некоторое время, озаботившись назначением временного администратора [3, л. 1, 8 об.]. Вероятно, на это решение значительное влияние оказало убийство 2 апреля 1902 г. министра внутренних дел Д.С. Сипягина. Ему был вынесен смертный приговор, и приговор этот привёл в исполнение С. Балмашёв, член боевой организации эсеров, явившийся в помещении Государственного Совета в офицерской форме, якобы с пакетом от великого князя Сергея Александровича на имя Д.С. Сипягина. Когда Д.С. Сипягин взял пакет в руки, С. Балмашёв произвел пять выстрелов, от которых Д.С. Сипягин через час скончался. В своих воспоминаниях С. Е. Крыжановский (государственный секретарь с 20 октября 1911 г. по 3 апреля 1917 г., а в то время вице-директор хозяйственного департамента МВД, 1901–1905 гг.) отмечал: «Это был прямой потомок той московской знати, полурусской, полутатарской, крепок и телом и духом, и твердой вере и в преданности царю. Это был последний боярин старой Московской Руси» [4, с. 158].

12 декабря 1904 г. именным высочайшим указом Пр. Сенату «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка» п. 6, для закрепления выраженного в одноименном манифесте 26 февраля 1903 г. (ПСЗРИ-3, ст. 22581) желания охранять терпимость в делах веры, было признано неотложным подвергнуть пересмотру узаконения о правах лиц, принадлежавших к инославным и иноверным исповеданиям. Независимо от этого надлежало принять в административном порядке соответствующие меры к устранению в религиозном быте их всякого, прямо в законе не установленного, стеснения [5, с. 1197, ПСЗРИ-3, ст. 25495].

Вскоре после этого акта (1904 г.) митрополит могилевский Георгий Эдвард Иосиф Шембек (1851–1905 гг.) вручил министру внутренних дел обширный меморандум, требующий изменений в отношениях между правительством Российской империи и РКЦ. В меморандуме он представил стеснения, не позволявшие РКЦ нормально функционировать. Среди них важнейшими являлись: запрещение непосредственных контактов со Святейшим Престолом; необоснованные вмешательства в религиозные дела р.-к. духовной коллегии – неканонической с точки зрения костельного права; большая территориальная обширность р.-к. епархий при малой численности епископов и священников; упразднение монастырей; цензура даже в отношении деятельности проповедников; манипуляция служащими консистории; зависимость местонахождения духовенства внутри епархии от воли местных губернаторов; репрессивные меры, применяемые к священникам, получившим негативную оценку местной полиции [6, с. 32].

Меморандум не вызвал непосредственных перемен. Однако он являлся, несомненно, одним из ключевых документов, учитывать которые приходилось светской власти. В высочайшем указе 12 декабря 1904 г. в п. 6 император повелел подвергнуть пересмотру узаконения о правах раскольников, а равно лиц, принадлежащих к инославным и иноверным исповеданиям, и независимо от этого принять в административном порядке соответствующие меры к устранению в религиозном быте их всякого, прямо в законе не установленного, стеснения [6, с. 33]. Высочайше утвержденным 11 февраля 1905 г. положением Комитета министров Российской империи было предоставлено министру внутренних дел, без замедления и во всяком случае не позднее трех месяцев со дня утверждения данного положения, распорядить-

ся отменой всех стесняющих свободу исповедания и не основанных прямо на законе административных распоряжений, от каких бы начальств они не исходили, и принять действительные меры надзора к тому, чтобы никакими административными учреждениями и лицами впредь не устанавливалось каких-либо стеснений в области религии, в законе не установленных. В тоже время если из числа стеснявших свободу исповедания веры административных распоряжений оказались бы такие, применение которых и впредь, по соображениям государственного порядка, министр внутренних дел признавал необходимым, то на утверждение их он должен был испросить через Государственный Совет высочайшее соизволение [7, с. 113, ПСЗРИ-3, ст. 25812].

Во исполнение императорской воли Комитет министров выработал положение «Об укреплении начал веротерпимости» от 17 апреля 1905 г. Для подробной разработки и направления затем в законодательном порядке прочих, кроме особо указанных в этом и других положениях и порученных к исполнению министрам, изменений в действующих узаконениях, касавшихся веротерпимости, а также для обсуждения на основании соображений Комитета министров других, вытекавших из п. 6 высочайшего указа 12 декабря 1904 г. вопросов, учреждалось Особое внесведомственное совещание. Председателю, избранному доверием императора, дано было право приглашать к участию в суждениях совещания лиц, которые могли содействовать своими знаниями и опытностью успешному ходу дела, а равно представителей подлежащих исповеданий и религиозных общин [7, с. 261, ПСЗРИ-3, ст. 26126].

Положение, занимаемое по силе действовавшего законодательства РКЦ в Российской империи, ставило ее в ряд правительственных государственных учреждений, а р.-к. духовных лиц, поскольку они занимали духовные должности, приравнивало к должностным лицам, состоящим на государственной службе, как это и было подтверждено указом Пр. Сената от 15 мая 1906 г. № 197, положившего в основание получение р.-к. духовенством штатного содержания от казны, зависимость от светской власти при назначении на должности, применение правил Устава о службе гражданской при награждении р.-к. духовенства орденами и отправкой в командировки [8, л. 6].

В 1907 г. министром внутренних дел П.А. Столыпиным (26 апреля 1906 г. – 5 сентября 1911 г.) вновь был поднят вопрос об упразднении ВРКЕ. Но императорский посланник при Св. Престоле в своем доверительном письме директору ДДДИИ Владимирову от 27 ноября/10 декабря 1907 г. за № 331 отказался проводить намеченную линию: «Что сказать Вам о впечатлении, произведенном на меня местом Вашего письма, в котором Вы упоминаете о возможности, в крайнем случае, возбуждения вопроса об упразднении Виленской епархии? ... Вопрос этот был возбужден незадолго перед смертью Д.С. Сипягина А.Н. Мосоловым и поэтому для меня не нов. Отношение мое к нему не изменилось и я продолжаю смотреть на него как на правонарушение, на которое ни одно европейское правительство не может отважиться без умаления своего достоинства и ущерба для своего доброго имени. Со стороны практической, его ближайшим последствием был бы разрыв со Св. Престолом. Для подобной политики здесь понадобился бы другой представитель, ибо она идет в разрез с моим представлением о наших интересах и об обязанностях правительства к его инославным подданным» [3, л. 10].

В самом Риме, по заверению князя Волконского от 19 июля/1 августа 1911 г., были заметны проявления того мнения, что в России наблюдаются стеснительные мероприятия по отношению к католическому населению. Причём не только в местных газетах, но и в «Правительственном вестнике» участились материалы о карах, налагаемых на представителей р.-к. духовенства, главным образом на основании ст. 17 Уст. дух. дел ин. исп., по продолжению 1906 г. Подобные же нападки в отношении председателя Совета министров и других окружавших его сановников, по замечанию Волконского, не соответствовали традициям Римской курии. Кроме того, кардинал статс-секретарь, при недавнем свидании вовсе не затрагивал вопроса о русско-ватиканских отношениях [3, л. 14–14 об.].

20 сентября 1911 г. управляющий МВД С. Крыжановский писал А.А. Нератову: «Хотя, действительно, в 1902 г. в министерстве и возбуждался вопрос о возможности упразднения Виленской епархии, однако, вопрос этот, своевременно отложенный, ныне на разрабатывается. Очевидно, что означенное упразднение целой епархии лишь обременило бы соседние епархиальные управления в явный ущерб интересам р.-к. населения, которые, без сомнения, вызывают всемерную заботливость, как равно и интересы иных иноверцев в России со стороны её правительства, руководствующегося в делах веры исключительно мыслями об удовлетворении религиозных потребностей, к которым принадлежат отдельные его части» [3, л. 18 об.].

В подведомственных начальникам р.-к. епархий Могилевской митрополии имелись обширные и многолюдные приходы, р.-к. население которых было отделено от приходских костелов большим расстоянием. Католики отдаленных местностей в течение целых месяцев не в состоянии были посещать костел и, оставаясь без богослужений, без слова Божия, по выражению самих управляющих, «нравственно дичали». В таких приходах требоисполнения, как напутствие больных, были сопряжены с большими затруднениями для прихожан и с громадной затратой времени для священника. Если в таких приходах имелся другой костел, кроме приходского, или каплица, то духовным иерархам виделось необходимым назначать туда постоянного священника, выделить ему определенный район из прихожан, тяготеющих к

этому костелу и поручить ему совершение всех треб в пределах района, чтобы прихожане не были вынуждены обращаться за требоисполнением к приходскому священнику. В виду этого начальники р.-к. епархий Могилевской митрополии 20 октября 1911 г. просили министра внутренних дел сделать зависящее распоряжение, чтобы администрация не препятствовала учреждению при костелах и каплицах, имевшихся в приходах, определенных районов и не делала препятствий к пребыванию при них постоянного священника.

По докладу 13 января 1912 г. министру внутренних дел А.А. Макарову данного «пожелания» последний отметил, что образование в р.-к. приходах «районов» при костелах и каплицах зависит от усмотрения епархиальных начальников в отношении поручения р.-к. духовенству данного прихода обслуживать прихожан, проживающих в той или иной части приходской территории, поскольку такое поручение не имеет характера постоянной приписки к церкви определенной населенной территории. Определение же новых территориальных границ, в смысле как образования нового прихода, или развёрстки приходской территории между несколькими находящимися в ней церквями, так и принудительного закрепления прихожан в отношении требоисполнения при определенном храме, на точном основании ст. 20 Уст. ин. исп., может происходить не иначе, как с разрешения МВД [9, I. 24 об., 38 об.].

28 июня 1912 г. митрополит р.-к. церковью Российской империи могилевский архиепископ В. Ключинский (7 апреля 1910 г. – 25 августа 1914 г.) обратился с ходатайством к министру внутренних дел А.А. Макарову (20 сентября 1911 г. – 16 декабря 1912 г.) по вопросу о разделении могилевского р.-к. архиепископства. Не существовало в мире большей епархии столь громадной по пространству и столь разнородной по народностям, как Могилевская р.-к. архиепархия (далее МРКА). Пространством простиралась она на всю Европейскую и Азиатскую часть Российской империи. Пространство и разнородность В. Ключинский считал двумя главными недугами МРКА, особенно в последнее время, когда Сибирь, Туркестанский край и Приамурская область постепенно заселялись переселенцами из разных стран государства, когда народности усиленно добивались в религиозной области особых для себя прав и преимуществ, когда даже гражданские власти систематически усиливали свой надзор за РКЦ, ее служителями, ее языком, богослужением, совершением треб, поучениями внутри и вне костелов, преподаванием Закона Божия в учебных заведениях, поступлением в духовный сан, перемещением и назначением священнослужителей, их народностью, их отношением к населению, к господствующей Церкви и пр. при этом, по замечанию В. Ключинского, законы Российской империи не только увеличились количественно по отношению к РКЦ, но изменились и качественно, лишив времени архиепископу отвечать на все правительственные запросы, вынуждая его адресовывать их к менее компетентным в данных вопросах лицам.

Все это, естественно, неблагоприятно сказывалось на управлении приходами и надзором за р.-к. духовенством МРКА, особенно сибирскими. В свою очередь и прихожане, в виду отдаленности от них места постоянного пребывания епископа и консистории испытывали некоторые затруднения при удовлетворении своих религиозных нужд. Поэтому В. Ключинский просто не мог не признать целесообразным учреждение для азиатской части России самостоятельной р.-к. кафедры, тем более, что в виду подавляющего количества в азиатской России жителей некаатолического исповедания, открытие новой епархии вряд ли могло бы повлечь за собой какие-либо осложнения в национальном или политическом отношении. Учитывая эти обстоятельства, митрополит В. Ключинский просил министра внутренних дел поспособствовать разделению МРКА на три самостоятельные епархии: для белоруссов, для ливонских и курляндских латышей и для азиатской части России; в крайнем же случае назначить белорусского, латышского и сибирского при митрополите суффраганов.

В. Ключинский напомнил министру, что после первого раздела Польши в 1772 г. под управление России перешли населенные католиками воеводства Лифляндское, Витебское, Мстиславское и в значительной части Полоцкое и Минское. Императрица Екатерина II для всех этих воеводств образовала Белорусскую епархию, новому же епископу, впоследствии архиепископу и митрополиту, С. Сестранцевичу, указом от 17 января 1782 г. был назначен в помощь суффраган И. Бениславский, с местопребыванием в г. Полоцке. указом же императора Павла I от 28 апреля 1798 г. были образованы две новые суффрагании – Лифляндская и Могилевская. Тогда же азиатская часть России не была населена католиками-переселенцами. Если в те времена, при сравнительно благоприятных для МРКА условиях, понадобились три суффрагана, то в настоящем, резюмировал В. Ключинский, необходимы три епархии в МРКА.

В. Ключинский заверил министра внутренних дел, что вопрос о разделении МРКА имеет принципиальное значение, поскольку от его благополучного разрешения во многом зависело благополучное течение общественной и религиозной жизни среди населявших архиепархию католиков, урегулирование национальных страстей и раздоров, а правительство, избавившись от излишних хлопот и пререканий, найдет тем самым облегчение в государственной домостроительной работе [10, л. 2-4].

Не находя полезным устройство новой Сибирской епархии с включением в ее состав всех азиатских владений по Уральский хребет и с местопребыванием епископа и консистории в г. Томске, министр внутренних дел А.А. Макаров не мог в то же время не признать, что открытие новой епископской кафедры имело бы несравненно большее значение для Ватикана, чем для правительства Российской импе-

рии. Пожелания Римской курии об учреждении этой епископии уже давно высказывались ею еще в 1896 г. на особом совещании в г. Москве во время коронационных торжеств в присутствии папского нунция кардинала Аллиарди и тогда служили предметом всестороннего обсуждения. Поэтому А. А. Макаров находил вполне справедливым обусловить создание новой епархии предъявлением Римской курии некоторых требований, к числу которых он находил желательным отнести следующие:

- 1) совершение дополнительного богослужения и катехизации в приходах азиатской части Российской империи, а также в пяти «Белорусских» губерниях на русском языке;
- 2) замещение проектируемой епископской кафедры в Сибири лицом не польского происхождения;
- 3) назначение виленским р.-к. епископом литовца.

Сообщая свои соображения министру иностранных дел, А. А. Макаров просил поручить посланнику при Папе Римском выяснить частным образом взгляды Римской курии по вопросу об учреждении, на приведенных выше основаниях, самостоятельной р.-к. кафедры для азиатской части Российской империи.

Обращаясь 12 июля 1912 г. к рассмотрению ходатайства митрополита В. Ключинского по существу, министр внутренних дел А. А. Макаров считал необходимым остановиться прежде всего на вопросе об учреждении Белорусской и Латышской р.-к. епархий. По его мнению, образование таковых епархий не вызывалось в достаточной степени ни религиозными потребностями, ни национальными интересами местного р.-к. населения, так как, живя сплошной массой в северо-западной полосе Российской империи, белорусы и латыши Могилёвской р.-к. архиепархии в области удовлетворения своих религиозных потребностей находились в условиях почти аналогичных с белорусами и литовцами смежных Тельшевской и Виленской р.-к. епархий, рассеянным по всему юго-востоку России. В национальном же отношении проектируемые епархии несколько не объединили бы белорусов и латышей, так как и те, и другие населяли ещё и территории Виленской и Тельшевской р.-к. епархий. Если бы даже образованием указанных епархий и было достигнуто желаемое митрополитом Ключинским объединение названных национальностей, то таковое объединение на р.-к. религиозной почве отдельных национальных групп, национальное самосознание которых в достаточной степени еще не определилось, едва ли соответствовало бы видам национальной политики.

С другой стороны, необходимо было иметь в виду, что образование указанных епархий могло бы явиться нежелательным прецедентом для возникновения, по мотивам собственно национального свойства, других самостоятельных епархий. А так как, по заявлению самого митрополита Ключинского, проживавшие в его архиепархии семь народностей р.-к. исповедания, не считая иностранцев, «в религиозной области усиленно добиваются особых для себя прав и преимуществ», то с образованием Белорусской и Латышской епархий несомненно возникли бы аналогичные домогательства и со стороны остальных народностей. Между тем увеличение в пределах Российской империи католических центров, в виде новых епархий, помимо существовавших, совершенно не соответствовало бы государственным интересам империи, так как Римский двор несомненно приобрел бы новых весьма ревностных проводников своего духовного и даже политического влияния на местное р.-к. население к распространению католичества среди православных и к колонизации русских народностей Северо и Юго-Западного края.

Приходилось также считаться и с теми финансовыми затруднениями, которые неизбежно возникли бы при учреждении и содержании новых р.-к. епархий. Однозначно, по мнению министра внутренних дел, образование новых епархий не выделило бы в их составе отдельных народностей, так как поселения различных национальностей не были расположены в одной определённой местности, а между собой перемежались и даже в одном приходе встречались католики различных национальностей, а между тем национальные страсти обострялись именно в этих приходах. Успокоению же этих страстей могло бы содействовать не учреждение новых р.-к. епархий, а справедливое отношение высшей р.-к. иерархии к национальным запросам католиков не польских народностей.

Что же касалось вопроса об учреждении должностей епископов-суффраганов, то и это ходатайство министр затруднялся разрешить в положительном смысле. С формальной стороны удовлетворение этого ходатайства в отношении трех суффраганов не требовало бы издания законодательного акта, так как должности суффраганов моголевского, полоцкого и ливонского были учреждены еще именным высочайшим указом Пр. Сенату 28 апреля 1798 г., а так как должность моголевского епископа-суффрагана была уже замещена, то удовлетворение возбужденного митрополитом В. Ключинским ходатайства сводилось бы лишь к замещению двух суффраганских вакансий. Замещения эти признавались нежелательными по тем причинам, по которым означенные должности оставались вакантными. Ещё в 70-гг. XIX в., когда по возобновлению отношений с Римской курией возникли переговоры о назначении епископов на вакантные кафедры, Римский двор возбудил вопрос о замещении всех епископских и суффраганских должностей в количестве, определённом по конкордату 1847 г. Вопрос этот, в числе прочих, был передан на обсуждение образованного в 1878 г., по высочайшему повелению, особого совещания под председательством генерал-адъютанта Милютина. Совещание это, приняв во внимание, что со времени заключения упомянутого конкордата и до его расторжения в действительности не было полного числа суффраганов, признало их «бесполезными и не безвредными» [10, л. 5–12].

18 июня 1913 г. за № 56886 к министру внутренних дел было препровождено всеподданнейшее прошение проживающих в Минской губернии лиц р.-к. вероисповедания дворянина Бронислава Герловича, Александра Лазовского и др. по делу об учреждении в названной губернии самостоятельной кафедры р.-к. епископа с жительство в г. Минске. В прошении, датированном 31 января 1913 г., содержался краткий исторический очерк существования Минской р.-к. епархии (далее МРКЕ), а также напоминание о том, что в январе 1909 г. просители уже ходатайствовали перед Советом министров Российской империи о восстановлении МРКЕ в прежнем составе. Однако, через настоятелей костелов им было объявлено, что их просьба отклонена. В качестве основной причины указывалась значительная отдалённость г. Санкт-Петербурга от расположения МРКЕ. Вследствие этого епархия находилась в расстройстве: не было единства в исполнении религиозных практик, не было надлежащей церковной юрисдикции, не выполнялись некоторые обряды и таинства, не подготавливались для местных потребностей лица к духовному званию, а по неудовлетворенности воспитания в религиозно-нравственном отношении падало среди населения благочестие и христианская нравственность. В виду предстоящих торжеств трёхсотлетнего царствования Дома Романовых, католики МРКЕ просили назначить для епархии епископа по штатам, установленным указом от 28 апреля 1798 г. Пршение подписали чуть более 200 человек [11, л. 1–10].

Стоит отметить также, что еще 29 апреля 1907 г. произошло собрание католиков в доме К. Борисовича (г. Минск). Инициативная группа (К. Борисович, К. Петрайтис, Ю. Райкевич, З. Свянцицкий, Ю. Мицкевич, Н. Станевич, Г. Ельская и др.), избранная из жителей Минщины обратилась к могилевскому архиепископу с уведомлением о начале своей деятельности и целях. Но их ходатайство не было представлено к обсуждению в Совете министров, по причине отсутствия, по мнению министра внутренних дел, каких-либо оснований для признания его заслуживающим уважения [12, с. 24–25]. Ходатайства однородного содержания возбуждались также прихожанами Логойского костела в 1908 г., Докшицкого костела в 1909 г. [11, л. 11]. Следует отметить, что могилевский архиепископ митрополит В. Ключинский в своем циркуляре, от 12 июля 1910 г., отчетливо разделял духовенство МРКА и МРКЕ [13, л. 51].

Как известно, МРКЕ по высочайшему повелению 14 августа 1869 г., без согласия Римского двора, была упразднена с оставлением в составе ВРКЕ, по причине малочисленности р.-к. населения означенной епархии и вреда таковой для дела православия и русской народности, а также удобства слияния обеих епархий в виду их географического положения. МРКЕ оставалась в составе ВРКЕ до 1883 г., а после, на основании соглашения с Римской курией, высочайшим указом 16 апреля 1883 г. была подчинена ведению митрополита р.-к. церковью в Российской империи. В основание такого изменения положения МРКЕ было принято то соображение, что р.-к. население Минской губернии составляли в подавляющем большинстве белорусы, тогда как католическое население ВРКЕ – поляки и литовцы, причём самое направление р.-к. духовенства в ВРКЕ, получавшего воспитание в виленской р.-к. епархиальной семинарии и происходившего преимущественно из коренных поляков и литовцев не соответствовало стремлениям правительства. Находя со своей стороны поводов к удовлетворению изложенного ходатайства, 7 сентября 1913 г. главноуправляющий канцелярией его императорского величества Е. В. Менкин возвратил его к минскому губернатору А.Ф. Гирсу, с просьбой о собственном заключении по данному вопросу [11, л. 11–11 об.].

29 сентября 1913 г. А. Ф. Гирс полностью согласился с мнением Е. В. Менкина, находя учреждение в г. Минске самостоятельной р.-к. епархии совершенно недопустимым с точки зрения государственных интересов, а существовавшее управление МРКА вполне целесообразным. 26 октября 1913 г. товарищ министра внутренних дел Н. Золотарёв, признав со своей стороны переданное ему Е. В. Менкиным ходатайство не подлежащим удовлетворению, просил минского губернатора поставить об этом в известность просителей [11, л. 12–13].

В октябре 1913 г. минский губернатор получил три официальные бумаги настоятелей Минского кафедрального костела кс. Ягелловича и Раковского приходского костела кс. Карповича за № 2275, 2280 и 1064, а также два официальных отношения настоятеля Серафимского приходского костела кс. Ивановского за № 258 и администратора Волкевичского костела кс. Зельбо за № 612, составленных на бланках с надписью: «Минская Епархия», что было воспринято губернатором как свидетельство о начавшемся с их стороны самовольном осуществлении восстановления МРКЕ. В своём отзыве к минскому губернатору А. Ф. Гирсу директор ДДДИИ 29 декабря 1913 г. отметил, что в подлинном тексте соглашения указано, что «на митрополита будет возложено апостольское управление Минской епархией». На этом основании в р.-к. епархиальных календарях (рубрицелли) названный митрополит именовался администратором Минской епархии и через ДДДИИ митрополиту передавались акты Апостольского Престола с дарованием властей по управлению Минской епархией. Таким образом, хотя в имевшемся в действовавшем законе (ст. 16 Уст. ин. исп.) перечне р.-к. епархий Российской империи МРКЕ и не значилась, однако, МВД вынуждено было признать, что епархия эта канонически никогда не упразднялась и продолжала существовать с ведома правительства. По докладу этого дела министру внутренних дел, в виду приведённых данных, последний затруднился принимать какие-либо меры по настоящему делу [11, л. 20–23].

4 марта 1917 г. управляющий МРКА И. Цепляк в циркуляре за № 1378, адресованном р.-к. духовенству МРКА и МРКЕ, призвал духовенство и всех католиков «подчиниться Временному правительству, сплотиться всецело в дружной работе для общего блага и вознести к Богу мольбы о даровании помощи и света свыше всем нам и, в особенности, всем тем, на долю которых выпало вывести Россию на новый путь» [14, л. 206]. После долгих лет безбожья Россия, по словам И. Цепляка, вступала на новый путь свободы, счастья и процветания. Управляющий МРКА выразил полную уверенность, что Временное правительство обеспечит настоящую свободу совести в стране, а у католиков наконец то будут настоящие гражданские права. Данное воззвание И. Цепляка следовало объявить народу в костелах и каплицах на родном его языке в ближайший по получении воскресный или праздничный день и тогда же совершить торжественное богослужение при выставлении святых даров и пением гимна к Божьей Матери [14, л. 206].

Возвещенные Временным правительством начала вероисповедной свободы вызвали необходимость согласования с действовавшими в стране по делам веры законоположениями. Для выполнения указанной задачи при МВД были образованы, под председательством комиссара Временного правительства профессора С.А. Котляревского, Особое совещание по вопросам, общим для всех исповеданий, и специальная Комиссия по пересмотру законодательства, определявшего положение РКЦ в Российской империи. В порядке постепенности было предложено образовывать такие комиссии отдельно по каждому из остальных инославных и иноверных исповеданий.

В состав Комиссии по делам РКЦ приглашены были представители р.-к. духовенства, с Виленским р.-к. епископом бароном фон Роппом и управляющим Могилевской р.-к. архиепархией епископом И. Цепляком во главе, некоторые члены законодательных палат, представители ведомств православного исповедания, военного, министерства юстиции, внутренних и иностранных дел, народного просвещения, представители науки, общественные деятели и другие лица, известные своими познаниями в области вероисповедных вопросов.

Приступив к занятиям 5 мая 1917 г., Комиссия прежде всего нашла необходимым определить точным образом объем и основные начала, а также наметить план предстоящих ей к выполнению задач.

Разработка законодательных норм, которые разрешали бы основные вопросы об отношении государства к отдельным исповеданиям, подлежала, по мнению Комиссии, ведению имевшегося быть со званным Учредительного собрания. Равным образом к кругу занятий Комиссии не мог быть отнесен пересмотр узаконений, общих для всех исповеданий, каковая задача возлагалась на упомянутое выше Особое совещание. За выделением этих двух областей, все остальные законоположения о РКЦ в России Комиссия признала подлежащими ее пересмотру.

Обращаясь к установлению принципов, которые надлежало бы положить в основу предстоящих работ, Комиссия не могла не отметить, что действовавшее законодательство о РКЦ было проникнуто ограничительными началами, обусловленными в значительной мере соображениями национально-политического характера. В новых условиях государственной жизни страны такие соображения, очевидно, не могли иметь места. Вместе с тем, естественным последствием возвещенных начал вероисповедной свободы являлось признание за РКЦ права на самоуправление в области внутренней церковной жизни. Исходя из приведенных предпосылок Комиссия и подвергала пересмотру действовавшие о РКЦ в Российской империи законоположения [15, л. 103–103 об.].

Учреждение новых р.-к. приходов в епархиях, а равно разделение уже существовавших, по силе действовавшего законодательства (ст. 20 Уст. ин. исп.), было подчинено регламентации правительственной власти, в лице МВД. В новых условиях религиозной жизни страны дела указанного рода, по мнению Комиссии, должны были предоставляться исключительно р.-к. духовной власти с тем, чтобы о последовавших распоряжениях она лишь доводила до сведения местных гражданских властей [15, л. 106].

Наряду с вопросом о порядке замещения духовных должностей, связанных с управлением епархиями, Комиссия не оставила также без внимания и вопрос о правах Апостольского Престола в деле учреждения в Российской империи новых р.-к. епархий. По этому вопросу в действовавшем законе (ст. 16 Уст. ин. исп.), который ограничивался лишь перечислением существовавших в пределах государства р.-к. епархий, не содержалось каких-либо указаний. Такой пробел в законе, по мнению Комиссии, подлежал бы устранению тем более, что осуществление начал вероисповедной свободы могло вызвать необходимость увеличения наличного количества епархий. В этих видах Комиссия признала соответственным постановить, что учреждение в пределах государства новых р.-к. епархий, поскольку это не было связано с расходами из средств государственного казначейства, а равно присвоение им тех или иных наименований, зависит от власти Апостольского Престола [15, л. 110].

Результатом работы особого совещания и комиссии, приступивших к занятиям ещё в первых числах мая 1917 г. явилось составление законопроектов: «О свободе совести и об изменении действующего законодательства по делам р.-к. церкви в России», внесенных 10 июня 1917 г. на уважение Временного правительства [16, л. 131].

Вследствие произошедших в 1917 г. событий, 14 декабря генеральным викарием МРКЕ был назначен Эдвард О'Рурке, который с мая 1917 г. находился в границах МРКЕ по личным делам. В авгу-

сте 1917 г. могилевский архиепископ поручил ему выяснить возможность ее возобновления. 28 июля 1918 г. в сан минского епископа бывшим митрополитом А. Каковским в архикафедральном костеле св. Яна в г. Варшаве был возведен З. Лазинский. 29 сентября 1918 г. Э. О'Рурке был назначен рижским епископом [12, с. 25]. МРКДКон была упразднена согласно решению архиепископа в 1918 г.

Заключение. Политика правительства Российской империи была направлена на кардинальное решение проблемы католицизма на территории северо-западных губерний империи. В правовом отношении РКЦ в Российской империи, вследствие нескольких десятилетий законодательства, оказалась выведена из-под непосредственного контроля Св. Престола и включена в российскую правовую систему, что означало фактическую ликвидацию автономности данной структуры, рост зависимости ее от светской власти. В свою очередь, р.-к. духовенство, паства не оставляли своих попыток в стремлении обеспечить большую самостоятельность в делах РКЦ. Произошедшие в 1917 г. события были более благоприятны для РКЦ, сумевшей отстоять традиционные для нее направления деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863–1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск : БДУ, 2002. – 199 с.
- 2 Тихонов, А.К. Власти и католическое население России в XVIII – XIX веках / А.К. Тихонов // Вопросы истории. – 2004. – № 3. – С. 140–146.
- 3 О проекте упразднения Виленской римско-католической епархии (25 марта 1902 г. – 20 сентября 1911 г.) // Российский государственный исторический архив (далее РГИА). – Ф. 821. Оп. 138. Д. 47. 13 л.
- 4 Воспоминания: из бумаг С. Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской Империи / подгот. текста, вступ. ст., коммент.: А.В. Лихоманов. – СПб. : РНБ, 2009. – 228 с.,
- 5 Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXIV. 1904. Отдѣление I. Отъ № 23839–25604 и Дополнения. – СПб., 1907. – 1257 с.
- 6 Католическая церковь накануне революции 1917 года: сб. док. / сост. и отв. ред. М. Радван. – Люблин : Науч. общ-во Католич. ун-та в Люблине, 2003. – 673 с.
- 7 Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXV. 1905. Отдѣление I. Отъ № 25605–27172 и Дополнения. – СПб., 1908. – 966 с.
- 8 Дело о разрешении употребления польского языка в официальной переписке римско-католического духовенства в Царстве Польском (1–30 ноября 1906) // РГИА. – Ф. 1276. Оп. 2. 16 л.
- 9 Докладная записка о положении римско-католической церкви, составленная Могилевским епископом и ответ МВД (27 августа 1911 г.) // Lietuvos Valstybes istorijos archyvas. – F. 696. Ap. 2. B. 360. 39 l.
- 10 По ходатайству митрополита р.-к. церквей о разделении Могилевской архиепархии (28 июня 1912 г. – 31 июля 1912 г.) // РГИА. – Ф. 821. Оп. 128. Д. 736. 42 л.
- 11 О разделении Могилевской архиепархии на несколько самостоятельных епархий (27 июня 1913 г. – 25 октября 1913 г.) // РГИА. – Ф. 821. Оп. 128. Д. 737. 26 л.
- 12 Антановіч, З.В. Архівы Магілёўскай і Мінскай рымска-каталіцкіх кансісторый: гісторыя, структура, склад дакументаў (1782–1918 гг.) / З.В. Антановіч. – Мінск : Экоперспектива, 224 с.
- 13 Указы и циркуляры Могилевской римско-католической духовной консистории и руководителя Могилевской архиепархии (1901–1917 гг.) // Национальный исторический архив Беларуси (далее НИАБ). – Ф. 1781. Оп. 28. Д. 9. 206 л.
- 14 Ведомости о количестве лиц римско-католического вероисповедания в Минской губ. (1863 г.) // НИАБ. – Ф. 1781. Оп. 32. Д. 109. 24 л.
- 15 Об изменении законодательства по делам р.-к. церкви в России (5 мая 1917 г. – 5 октября 1917 г.) // РГИА. – Ф. 821. Оп. 128. Д. 1741. 172 л.
- 16 О созыве особой комиссии для пересмотра действующих законоположений по делам р.-к. церквей в России и о разработанном этой комиссией законопроекте (26 апреля 1917 г. – сентябрь 1917 г.) // РГИА. – Ф. 821. Оп. 128. Д. 1740. 234 л.

Поступила 10.09.2018

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN THE RUSSIAN EMPIRE: PLANS AND REALITIES (EARLY XX CENTURY)

A. HANCHAR

The questions of administrative-territorial structure of the Roman Catholic Church in the territory of the Russian Empire on the basis of new archival data are considered. It is noted that the Roman Catholic clergy (higher and lower), as well as government officials, have repeatedly attempted to change the boundaries of the Roman Catholic dioceses, but for various reasons, the situation has not changed significantly. The issue of the resumption of the activity of the Minsk Roman Catholic diocese is highlighted.

Keywords: Roman Catholic, Church, diocese, Bishop, clergy, Russian Empire, territory, law.

УДК 930(476)''19''(054)

КОНЦЕПЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В.М. ИГНАТОВСКОГО

*канд. ист. наук, доц. В.А. БЕЛОЗОРОВИЧ**(Гродненский государственный университет им. Я. Купалы)*

Раскрываются взгляды известного ученого, политического деятеля В.М. Игнатовского на белорусскую историю. Утверждается, что его концептуальное видение отечественной истории представляло собой национально-коммунистическую концепцию истории Беларуси, доминировавшей в историографической парадигме 1920-х годов. Раскрыта авторская периодизация исторического процесса на белорусских землях, критерием которой являлся тип государственности. Особое внимание обращается на особенности каждого этапа исторического развития Беларуси, выделенные В. М. Игнатовским.

Ключевые слова: историография Беларуси, национальная история, историческая концепция, национально-коммунистическая концепция, историографическая традиция.

Введение. К двадцатым годам XX века белорусская историография в своем развитии получила новое направление. Параллельно национальной версии прошлого, представленной в работах М.В. Довнар-Запольского [1], В.Ю. Ластовского [2], И.Ю. Лёсика [3] и др., сформировалась национально-коммунистическая концепция истории Беларуси, разработанная В.М. Игнатовским (1881–1931).

Родился будущий историк в д. Токари Высоколитовской волости Брестского уезда в семье священника. С 1891 года он учился в Виленском духовном училище, а затем – в Виленской духовной семинарии на полном содержании (81 рубль в год). Дважды участвовал в школьных выступлениях («бунтах»). За первое выступление его постригли тупой машинкой, за второе – исключили из Виленской семинарии. С трудом В.М. Игнатовскому удалось окончить Могилевскую духовную семинарию.

В 1902 году он поступил в Петербургский историко-филологический институт, но завершить историческое образование ему пришлось в Дерптском университете через девять лет. В.М. Игнатовский обладал большим педагогическим опытом, накопленным в ходе учительской практики в школе г. Лодейное поле Олонецкой губернии, в частной женской гимназии Марии Виноградовой в г. Вильно, в Минском учительском (педагогическом) институте.

В 1920-е годы В.М. Игнатовский становится ведущим политическим деятелем БССР в должности наркома земледелия, наркома просвещения, председателя Инбелкульта, президента Белорусской Академии наук. Общественную деятельность он сочетал с научными исследованиями и преподавательской деятельностью в БГУ.

Основная часть. Национально-коммунистическая концепция белорусской истории была впервые представлена в «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» [4]. При жизни автора книга трижды переиздавалась. До 1928 года она являлась официальным разрешенным учебным пособием для школьников и студентов.

Первый период белорусской истории с подачи М.В. Довнар-Запольского был связан с историей «Полоцкой Руси», которую населяли три племени: кривичи, «дривичи», радимичи [4, с. 31]. В.М. Игнатовский не согласился с информацией, приведенной в Киевской летописи, о «некультурности» восточных славян. Для него «культурность народа» проявлялась в наличии большого количества городов, развитием погребальным обрядом, активной ремесленной деятельности [4, с. 32–33].

Историк назвал первые государства на белорусских землях «волостями» и выделил Полоцкую, Смоленскую и Туровскую волости. Прослеживается определенная идеализация и романтизация политической структуры древнерусского периода. В.М. Игнатовский к «учредительно-законодательной власти» отнес вече, а к исполнительной власти – князя и его дружину [4, с. 34]. Как и В.Ю. Ластовский, он идеализировал вечевой строй: истоки «вечевого народоправления» относил к незапамятным временам [4, с. 34–35], считал местное население не только социальной опорой полоцких князей, но и его защитником. Исследователь повторил тезис ранней белорусской историографии о соперничестве между Полоцком и Киевом, о покушении киевских князей на независимость белорусских земель в X–XI веках. Автор сформировал образ легендарного князя-патриота в лице Всеслава Полоцкого, который защищал родную землю, имея тесную «связь с массами» [4, с. 45].

Автор модернизировал историю Полоцкого княжества, считая его республикой в период с 1180 до 1190 гг. Чтобы определить причины этого феномена, автор обратился к сравнительному методу и привел пример Афинского государства [4, с. 48–49].

Как историк-марксист В.М. Игнатовский отдельно анализировал социально-экономические отношения на белорусских землях, не избежав в приводимой аргументации модернизации прошлого. Он отметил определяющую роль торговли в развитии «Руси Полоцкой», перечислил т.н. «экспортируемые

и импортируемые товары», определил степень влияния «иностранного капитала» на «Полоцкую Русь» и перечислил привилегии иностранных купцов. Для него события IX–XIII веков были наполнены классовым антагонизмом между «добрыми, лучшими» людьми и людьми «меньшими, подлыми». На верхнюю ступень социальной лестницы он поставил торговцев, землевладельцев, князей, дружину, а на нижнюю – смердов, закупов, холопов [4, с. 55–60].

Второй период истории Беларуси В.М. Игнатовский определил с XIII по XVI века как Литовско-Белорусский. Он предложил концепцию «экспорта» белорусской культуры из Полоччины в Великое Княжество Литовское. Ее носителями были князья, подлые люди, беднота, рабы. Они бежали в Литву, спасаясь от внешних врагов, «эксплуатации местного капитала», внутренних противоречий [4, с. 61, 80].

Историк считал, что государством управляли литовцы, но преобладала белорусская культура. «Ранняя» национальная историография выдвинула постулат о «золотом веке» белорусской истории, под которым подразумевался период от выхода «Библии» Франциска Скорины (1517 г.) до заключения Люблинской унии (1569 г.). Великое Княжество Литовское того времени воспринималось историком как «Литовско-Белорусское господарство». Национальный характер государства определялся наличием «белорусского права» [4, с. 99], «белорусского языка статутів», «белорусской Библией» [4, с. 100].

В.М. Игнатовский негативно оценил влияние на Беларусь, оказанное ее западным соседом (Польшей) и восточным соседом (Московским княжеством). Одну из причин Кревской унии 1385 года он видел в «империалистическом давлении... со стороны Московского государства» [4, с. 92], князя которого считали, «что Беларусь есть их «вотчина» [4, с. 96].

Исследователь показал процесс формирования служилых людей (шляхты) из княжеских дружинников, бояр, части свободных земледельцев, дал положительную оценку «Майдэборскому праву». В «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» отмечено, что на юге белорусских земель городское самоуправление долгое время сохраняло связь с вечевым обычаем. Это проявлялось в мещанско-крестьянском самоуправлении [4, с. 105].

Процесс закрепощения крестьян представлен как процесс формирования зависимости свободных сельских жителей от «капиталиста-землевладельца» [4, с. 106]. Уже в первой половине XV века появляются категории крестьян: частновладельческие, господарские, тяглые, дворовые, «похожие», «непохожие» [4, с. 107].

Третий период белорусской истории охватывает XVI–XVIII века и тесно связан с историей Речи Посполитой. Опираясь на «Дневник Люблинского сейма», В.М. Игнатовский подробно раскрыл причины унии 1569 года, ход Люблинского сейма, последствия данного политического акта. Исследователь считал, что «Польша использовала польское настроение белорусской шляхты и тяжелое положение великого княжества, ликвидировала его самобытное политическое лицо и стремилась ликвидировать лицо культурное и национальное» [4, с. 115].

Также негативно автор оценил Брестскую церковную унию 1596 года, которая представлена как результат деятельности польской стороны и ордена иезуитов. Историк не выявил национального характера греко-католической церкви, считал ее средством окатоличивания и полонизации белорусов [4, с. 125].

В.М. Игнатовский определил политический строй Речи Посполитой «панской, шляхетской республикой без всяких проявлений демократизма» [4, с. 129]. Белорусские земли, по его мнению, подверглись инкорпорации со стороны Польши [4, с. 134]. Однако Литовско-Белорусское государство сохраняло свою независимость. Автор не указал хронологические рамки этого процесса, только обозначил пункты Статута ВКЛ 1588 года, свидетельствовавшие о самостоятельности Княжества, периоды бескорольвия и проанализировал «Речь Ивана Мелешко» в качестве доказательства факта недовольства магнатов ВКЛ условиями Люблинской унии [4, с. 135–136]. По своей сути Речь Посполитая была унитарным государством. В.М. Игнатовский не придерживался федералистской концепции, представленной в работах М.К. Любавского и В.И. Пичеты.

Польша содействовала распространению «панского и католического влияния», развертыванию на белорусских землях национально-культурной и национально-социальной борьбы. Защитниками интересов низших классов («мужика», «тутэйшых») стали церковные братства и казачество.

Однако братства не смогли стать средством сохранения белорусской идентичности по причине полонизации высшего сословия. Исследователь писал: «Магнатско-шляхетская белорусская интеллигенция бросает культуру трудящихся масс народа, к которому она принадлежала, и поворачивает в польскую сторону. На защите белорусской культуры остались «худые и неславные» классы общества, которые вместе с тем взяли на себя и социальную оппозицию» [4, с. 146].

Впервые в национальной историографии В.М. Игнатовский изучил роль казачества в белорусской истории, посвятив этому сюжету отдельную главу книги. Казаки в целом символизировали собой ту общественную силу, которая вела активную борьбу против социальных эксплуататоров («панов»), а украинское казачество вдобавок выполняло миссию освобождения от религиозного и национального гнета [4, с. 147]. Интерес автора к запорожским казакам был обусловлен социальной базой этого сословия. Ранее, в 1918

году, профессор М.К. Любавский в докладе, прочитанном на первом публичном заседании Белорусского научно-культурного общества в Москве, высказал мысль, что казачество во второй половине XVI века в основном состояло из белорусов [5, с. 20].

Три раздела Речи Посполитой стали результатом внутреннего разложения государства: социальных антагонизмов, политической анархии, национальных и религиозных споров. Затем произошла инкорпорация Беларуси Россией.

Конспективно, на нескольких страницах, исследователь раскрыл четвертый период отечественной истории – нахождение в составе Российской империи. По мнению В.М. Игнатовского, экономическое и политическое положение «гнилого великого организма» предопределило процесс русификации, активно развернувшейся после восстания 1830–1831 годов. Положение Беларуси в составе империи автор оценивал как колониальное.

Историку принадлежит право постановки проблемы восстания 1863–1864 годов на территории Беларуси, поскольку в 1920-е годы это событие становится каноном белорусской национальной историографии, а Кастусь Калиновский превратился в национального героя. Дискуссии развернулись по следующим аспектам проблемы: движущие силы восстания (шляхта или крестьянство), первоочередная причина восстания (национальное или классовое угнетение), характер восстания (польское или белорусское).

В.М. Игнатовский первоначально склонялся к оценке событий 1863–1864 годов на белорусских землях как крестьянского движения, в различных формах zaangażированного представителями «красного» лагеря К. Калиновского. Против подобной трактовки выступил заместитель директора Института истории партии при ЦК КП(б)Б С.Х. Агурский, который охарактеризовал восстание как «феодално-реакционное», а газету «Мужыцкая праўда» – как польский националистический документ. К. Калиновский был назван «мифическим героем». Ареной дискуссии стал XII съезд КП(б)Б, состоявшийся в феврале 1929 года.

В ответ В.М. Игнатовский заявил, что «это было по своему характеру движение мелкобуржуазное», поскольку, признав за ним «шляхетско-дворянский характер», нужно положительно оценить действия виленского генерал-губернатора М.Н. Муравьева, направленные на подавление восстания [6, с. 136]. Через шесть месяцев, 27 сентября, на заседании Бюро ЦК КП(б)Б обсуждалось письмо В.М. Игнатовского в газету «Звезда» как ответ на запрос товарища Затонского. Историк признал свою ошибку в недостаточной акцентации «национал-демократического, мелкобуржуазного характера» восстания, поэтому создается впечатление, что «Кастусь Калиновский был лидером исключительно белорусского крестьянства» [6, с. 148]. В монографии «1863 год на Беларуси: Нарыс падзей», изданной в 1930 году, историк перешел на «официальную» позицию по данному аспекту проблемы. Он считал, что на территории Беларуси значительная часть крестьянства заняла нейтральную позицию по отношению к восстанию, часть приняла участие в восстании, часть сыграла контрреволюционную роль, выступив против восстания, считая его «панским» делом [7, с. 4].

Автор поставил под сомнение понятие «польское восстание». Вильно было отдельным центром движения, а события в белорусских губерниях свидетельствовали о белорусском характере восстания. «Красные» неоднократно «ставили вопрос о неких определенных формах политической независимости национальных территорий» [7, с. 3].

Взгляды В.М. Игнатовского на события 1863 года соответствовали исторической версии новой генерации советских историков. В «Малой Советской Энциклопедии» восстание было охарактеризовано как движение «мелкой шляхты и мелкобуржуазных элементов городов», «во время восстания 1863 крестьянство за исключением отдельных случаев выступало не на стороне восставшей шляхты и панов, а против них» [8, с. 806].

Белорусское национальное движение, направленное на возрождение родного языка, культуры, формирование национального самосознания и государственности, имело свою социальную базу и было политически обоснованным. Автор отметил, что Октябрьская революция 1917 года решила социальный вопрос и столкнулась с вопросом национальным. Поэтому партия большевиков вынуждена была провозгласить БССР [4, с. 175–181].

В 1920-е годы В.М. Игнатовский занимал ответственные государственные и партийные должности. Сферой его научных интересов становятся события новейшей истории, в частности Октябрьской революции, гражданской войны и процесса построения социализма в БССР.

В статье «Вялікі Кастрычнік на Беларусі» автор представил периодизацию Октябрьской революции, выделив пять ее этапов: первые месяцы Октябрьской революции (октябрь 1917 г. – 14 декабря 1917 г.); первый Всебелорусский конгресс и его Рада (14 декабря 1917 г. – 25 февраля 1918 г.); немецкая оккупация (25 февраля 1918 г. – 12 декабря 1918 г.); Белорусская Советская Республика (12 декабря 1918 г. – 8 августа 1919 г.); польская оккупация (8 августа 1919 г. – 11 июля 1920 г.) [9]. Таким образом, В.М. Игнатовский включил события Гражданской войны и иностранной интервенции в общую хронологию Октября на территории Беларуси.

Историк обратил внимание читателей на специфику революции в белорусских губерниях. По его мнению, здесь «социальная революция столкнулась с национальным вопросом»: «принцип единого классового фронта» вступил в противоречие с «принципом единого национального фронта» [10, с. 46]. Подробно автор раскрыл ход Всебелорусского съезда, избегая прямой оценки как решений съезда, так и действий Облискомзапа. При этом историк ранее писал о децентрализации власти, когда каждый повет и губерния не считались с областниками; считал, что «комитет более отвечает интересам фронта, чем Беларусь с ее крестьянским населением» [9, с. 197].

По мнению исследователя, после раскола Рады БНР центр белорусского национального движения переместился в Петроград и был представлен Белорусским национальным комиссариатом. Именно его представители инициировали провозглашение Белорусской советской социалистической республики. Автор подчеркнул, что между Облискомзапом и Белнакомом сложилось противостояние из-за различных подходов к вопросу о самоопределении белорусов. Члены Облискомзапа считали, что Беларусь должна была стать одной из областей Российской Федерации, а представители Белнакома настаивали на создании советской республики в противовес БНР. После падения монархической власти в Германии, возвращения частей Красной Армии в Минск образовалась Советская Социалистическая Республика Беларуси [9, с. 204].

В дальнейшем взгляды В.М. Игнатовского на события 1917 года не претерпели существенных изменений. Об этом свидетельствует обобщающая работа «Белоруссия: территория, население, экономика, важнейшие моменты истории», изданная в 1924 году.

После Февральской революции, низвергнувшей самодержавие, «демократично-интеллигентские белорусские круги» подняли вопрос о независимой Беларуси. В Минске образовался Белорусский Национальный комитет, который в июле 1917 г. организовал съезд белорусских организаций и избрал Центральную Раду для объединения национального движения. После победы Октябрьской революции был созван Всебелорусский конгресс (декабрь 1917 г.), делегаты которого не признали Облискомзап, за что форум был распущен. В Петрограде сформировался новый центр белорусского движения, возглавляемый белорусами-большевиками. Поскольку Рада БНР дискредитировала себя сотрудничеством с кайзером Вильгельмом II, то представители «красного белорусского движения» провозгласили «Независимую Советскую Социалистическую Республику Белоруссии» [10, с. 45–47].

Далее следует борьба с «белым орлом» – «империалистической Польшей», поскольку с осени 1919 года Беларусь до реки Березины была занята войсками Ю. Пилсудского [10, с. 47]. Подпольным и партизанским движением руководили Коммунистическая партия и Белорусская коммунистическая организация. Красная Армия 11 июля 1920 года освободила Минск. Повторно была провозглашена БССР как «западный авангард» Советского Союза. В.М. Игнатовский считал создание Советской Беларуси результатом Октябрьской революции и приветствовал процесс укрупнения территории республики в 1920-е годы [10, с. 48].

Закключение. Историк разработал концепцию истории Беларуси, основанную на двух подходах: национальном и марксистском. Однако с 1930 года его «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» оказался под запретом. После Октябрьского (1930 г.) Пленума ЦК КП(б)Б состоялось общее собрание историков-марксистов БССР, по результатам которого была принята резолюция «О положении на историческом фронте БССР и задачах историков-марксистов». В.М. Игнатовского обвинили в «искажении» истории БССР: абсолютизации роли национального вопроса в историческом процессе, подмене классовых конфликтов национальными, признании белорусского возрождения в начале XX века, отрицании наличия эксплуататорских классов в белорусском обществе, поддержке теории двухкоренности КП(б)Б, в отрицании существования белорусского пролетариата и пролетарского характера Октябрьской революции [6, с. 199–200]. По сути его обвинили в приверженности к национал-демократизму и национал-шовинизму.

Стенограмма допроса в ОГПУ БССР свидетельствует, что В.М. Игнатовский признал свою вину перед Коммунистической партией. Историк «кался» за допущенную им идеализацию БСГ и «нашенского периода» [6, с. 174], за «скверное марксистское образование» [6, с. 175], за создание организации «Наш край» («националистической организации лево-эсеровского направления» [6, с. 177], за приверженность эсеровской идеологии [6, с. 178]. Затем в январе 1931 года последовало исключение В.М. Игнатовского из партии как национал-уклониста [6, с. 193]. Не выдержав обвинений, он четвертого февраля покончил жизнь самоубийством. Спустя полвека историк был реабилитирован и восстановлен (посмертно) в рядах членов КПСС [6, с. 195].

ЛИТЕРАТУРА

1. Довнар-Запольский, М. Белорусское прошлое / М. Довнар-Запольский // Homo historicus 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад рэд. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай. – Вільня : ЕГУ, 2008. – С. 304–335.
2. Ластоўскі, В. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ластоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 126 с.

3. Лёсік, Я. Памятка / Я. Лёсік // Белорусские новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://naviny.by/en/node/55722>. – Дата доступа: 10.05.2018.
4. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. – 5-е выд. – Мінск : Беларусь, 1991. – 188 с.
5. Любавский, М.К. Основные моменты истории Белоруссии: Доклад, читанный на первом публичном заседании Белорусского научно-культурного общества в Москве 1 (14) июля 1918 года. (IX–XIX вв.) / М.К. Любавский. – М. : Тип. А. П. Яроцкого, 1918. – 23 с.
6. Академик В. М. Игнатовский: Документы и материалы / сост. В.В. Скалабан, Н.В. Токарев; редкол. : А.А. Коваленя (пред.) [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2010. – 277 с.
7. Ігнатоўскі, У.М. 1863 год Беларусі : працы Інстытуту гістарычных навук / У. Ігнатоўскі // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук / Беларуская Акадэмія навук. – Мінск : [б. в.], 1930. – Т. 5. – 274 с.
8. Щербаков, В. Белоруссия / В. Щербаков // Малая Советская Энциклопедия : в 11 т. – М. : Советская Энциклопедия, 1933. – Т. 1. – С. 805–809.
9. Ігнатоўскі, Ў. Вялікі Кастрычнік на Беларусі (X.1917–П/VII.1920) / Ў. Ігнатоўскі // Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі культурнага і рэвалюцыйнага руху / пад рэд. А. Сташэўскага, З. Жылуновіча, Ў. Ігнатоўскага, з дап. А. Смоліча, С. Некрашэвіча, Я. Пятровіча. – Менск : Выд. ЦВК БССР, 1924. – С. 195–214.
10. Игнатовский, Вс. Белоруссия: территория, население, экономика, важнейшие моменты истории / Вс. Игнатовский. – Минск : Белтрестпечать, 1924. – 52 с.

Поступила 18.10.2018

THE CONCEPT OF THE DOMESTIC HISTORY OF IGNATOVSKY

V. BELAZAROVICH

The article reveals the views of the famous scientist, politician V. M. Ignatovskiy on the Belarusian history. It is argued that his conceptual vision of Belarusian history was a national-communist concept of the history of Belarus, which dominated the historiographical paradigm of the 1920s. The author's periodization of the historical process on the Belarusian lands, the criterion of which was the type of statehood, is revealed. Special attention is paid to the features of each stage of the historical development of Belarus, highlighted by V. M. Ignatovskiy.

Keywords: *historiography of Belarus, national history, historical concept, national-communist concept, historiographical tradition.*

УДК 94(476)“1924”

**УЗ’ЯДНАННЕ ЁСХОДНЕБЕЛАРУСКІХ ТЭРЫТОРЫЙ
І РЭФОРМА АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ТЭРЫТАРЫЯЛЬНАГА ДЗЯЛЕННЯ Ё БССР У 1924 г.
(НА ПРЫКЛАДЗЕ ВІЦЕБСКАЙ ГУБЕРНІ)**

А.В. БАРАНОЎСКІ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

На аснове дакументаў Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці разглядаецца працэс скасавання Віцебскай губерні, прасочваецца пераход ад старога (губерня – павет – воласць) да новага (акруга – раён – сельсавет) адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення тэрыторыі губерні, што ў сакавіку 1924 г. была вернута ў склад БССР.

Ключавыя словы: Віцебская губерня, Аршанская, Віцебская, Полацкая акругі, вяртанне ў склад БССР усходнебеларускіх тэрыторый.

Уводзіны. У маі 1923 г. ЦК РКП(б) разглядзеў пытанне аб межах БССР і даў згоду на яго далейшую распрацоўку [1, с. 221]. Менавіта з гэтага часу пачалася актыўная праца па вяртанні ўсходнебеларускіх тэрыторый у склад БССР, якое заканадаўча пачало афармляцца пасля прыняцця пастановы Прэзідыума УЦВК РСФСР ад 3 лютага 1924 г. “Аб перадачы Беларусі раёнаў з пераважным беларускім насельніцтвам”. Паводле пастановы Аршанскі, Бачэйкаўскі, Віцебскі і Полацкі паветы Віцебскай губерні перадаваліся ў склад БССР. Веліжскі, Невельскі і Себежскі паветы дадзенай губерні заставаліся ў складзе РСФСР [2, с. 333].

Мэта артыкула – прасачыць працэс скасавання Віцебскай губерні РСФСР і фарміравання Аршанскай, Віцебскай і Полацкай акруг у складзе БССР. Крыніцамі пры напісанні артыкула сталі архіўныя дакументы, выяўленыя падчас працы ў Дзяржаўным архіве Віцебскай вобласці, артыкулы, апублікаваныя ў віцебскай губернскай газеце “Известия Витебского губисполкома и губкома РКП(б)”. Даследаванне абапіраецца на традыцыйныя гістарычныя метады: гісторыка-сістэмны і гісторыка-тыпалагічны. Выкарыстоўваюцца таксама агульнанавуковыя метады.

Асноўная частка. 4 сакавіка 1924 г. старшыня Віцебскага губвыканкама Д. Прышчэпаў разам са старшынёй Паўнамоцнай камісіі СНК БССР па прыёме тэрыторыі Віцебскай губерні І. Адамовічам падпісалі акт аб далучэнні часткі Віцебскай губерні агульнай плошчай 24 836, 7 кв. вярсты з насельніцтвам 1 093 426 чалавек да БССР. У гэты ж дзень прэзідыум Віцебскага губвыканкама сумесна з І. Адамовічам прыняў пастанову, у якой адзначалася, што Віцебскі губвыканкам, СНК і ЦВК БССР бяруць на сябе клопаты па абслугоўванню насельніцтва ва ўсіх абласцях. Усе пытанні, звязаныя з канчатковай ліквідацыяй губернскіх устаноў, падлягаюць вырашэнню пленумам губвыканкама, пасяджэнне якога павінна адбыцца 8 сакавіка 1924 г. Прэзідыум таксама лічыў неабходным на наступным пасяджэнні пленума ўтварыць павятова-гарадскі выканкам са штатам акруговага выканкама [2, с. 334–335, 338].

Таксама 4 сакавіка адбылося пасяджэнне бюро Віцебскага губкома РКП(б), на якім была прынята пастанова: “з прычыны таго, што 4 сакавіка падпісаны акт аб ліквідацыі з 10 сакавіка губвыканкама і яго аддзелаў, прызнаць неабходным ліквідацыю Віцебскага губкома РКП(б) з 10 сакавіка, пераназваўшы яго ў павятова-гарадскі камітэт РКП(б)” [3].

Скасаваннем Віцебскай губерні і ліквідацыяй губернскіх органаў займаліся спецыяльна вылучаныя губвыканкамам камісіі: арганізацыйная, адміністрацыйная і бюджэтная. У задачы арганізацыйнай камісіі ўваходзіла вызначэнне структуры, штатаў акруговых выканкамаў і ў прыватнасці Віцебскага павятова-гарадскога выканкама, таму што былі Віцебскі павятовы выканкам сваіх устаноў не меў, а ўсе галіны гарадскога будаўніцтва абслугоўваліся непасрэдна губернскімі аддзеламаі. У гэтай сувязі было неабходна рэарганізаваць губернскія органы і наладзіць унутраную працу створанага павятова-гарадскога апарата [2, с. 345].

Распрацоўкай праекта адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення часткі тэрыторыі губерні, што вярнулася ў склад БССР займалася адміністрацыйная камісія. У 1923 г. у Віцебскай губерні, як і па ўсёй РСФСР, было праведзена ўнутрыгубернскае раянаванне, у выніку якога былі значна ўзбуйнены паветы і воласці. У Беларускай рэспубліцы гэта яшчэ планавалася зрабіць, тут па-ранейшаму адміністрацыйныя адзінкі існавалі практычна ў дарэвалюцыйным выглядзе. Пасля таго, як стала зразумела, што ў хуткім часе абудзецца вяртанне ў склад БССР усходнебеларускіх тэрыторый, была створана спецыяльная камісія па раянаванню Беларускай рэспублікі на чале са старшынёй СНК І. Адамовічам. Камісія займалася фарміраваннем новай сістэмы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення БССР. У выніку яна прапанавала зрабіць пераход ад старога (губерня – павет – воласць) да новага (акруга – раён – сельсавет) тэрытарыяльнага дзялення БССР [4, с. 72–73]. Адміністрацыйная камісія Віцебскага губвыканкама

вырашыла на тэрыторыі ліквідуемай Віцебскай губерні, што вярнулася ў склад БССР, утварыць Аршанскую, Віцебскую і Полацкую акругі [2, с. 345].

Да Полацкай акругі было прапанавана далучыць увесь Дрысенскі і Полацкі паветы ў межах, якія існавалі да 1 студзеня 1920 г., пяць валасцей Лепельскага павета, эканамічна звязаных з Полацкам. Такім чынам, Полацкая акруга павінна была складацца з наступных частак:

I. Полацкага павета з валасцямі: Аляксандраўскай, Андрэеўскай, Арцейкаўскай, Арэхаўскай, Банонскай, Вазнясенскай, Варонецкай, Ветрынскай, Гомельскай, Дамінікаўскай, Еўфрасінеўскай, Замашанскай, Клясціцкай, Мікалаеўскай, Нацкай, Петрапаўлаўскай, Тураўлянскай, Уладзімірскай, Юравіцкай.

II. Дрысенскага павета з валасцямі: Асвейскай, Дзернавіцкай, Замашанскай, Зябкаўскай, Ігналінскай, Каменскай, Каханавіцкай, Сар'янскай, Стрыжанскай, Сушкоўскай, Таболаўскай, Філіпаўскай, Юстыянаўскай, Юхавіцкай.

III. Паўночна-заходняй часткі Лепельскага павета з валасцямі: Бабініцкай, Гутаўскай, Кубліцкай, Ушацкай, Чарвяцкай.

У склад Віцебскай акругі павінны былі увайсці цалкам Гарадоцкі і Віцебскі паветы ў межах на 1 студзеня 1920 г., увесь былы Суражскі павет з трыма валасцямі, частка Сенненскага і Лепельскага паветаў, эканамічна звязаных з Віцебскам. Такім чынам, Віцебская акруга павінна складацца з:

I. Віцебскага павета з валасцямі: Астравенскай, Бабініцкай, Веляшковіцкай, Вымянянскай, Вярхоўскай, Высачанскай, Дабрамысленскай, Жарэбыцкай, Каралёўскай, Курынскай, Лескавіцкай, Лёзненскай, Лаўжанскай, Лосвідскай, Міхайлаўшчынскай, Мішкаўскай, Серакаратнянскай, Старасельскай, Сялюцкай, Храпавіцкай, Шчэрбінскай, Янавіцкай.

II. Гарадоцкага павета з валасцямі: Болецкай, Бяскатаўскай, Вайханскай, Віраўлянскай, Вышадскай, Горкаўскай, Дубакрайскай, Зайкаўскай, Казянскай, Мішневіцкай, Обальскай, Паташынскай, Руднянскай, Селішчанскай, Стайкаўскай, Старынскай, Уладзімірскай, Халамерскай, Цёсцінскай.

III. Суражскага павета з валасцямі: Казакоўскай, Касплянскай, Кашэвіцкай.

IV. Сенненскага павета з валасцямі: Латыгаўскай, Машканскай, Пустынскай, Ульянавіцкай.

V. Лепельскага павета з валасцямі: Бачэйкаўскай, Бельскай, Бешанковіцкай, Варонецкай, Гарадчэвіцкай, Забалоцкай, Каменскай, Копцавіцкай, Марцінаўскай, Несінскай, Пышнянскай, Смалянецкай, Станіслаўскай, Стрыжаўскай, Цяпінскай, Ульскай, Усайскай, Франопальскай.

У сувязі з тым, што камісіі былі невядомы межы Горацкага і Мсціслаўскага паветаў Смаленскай губерні, яна вылучыла ў Аршанскую акругу толькі наступныя воласці Аршанскага і Сенненскага паветаў:

I. Аршанскага павета: Бараньскую, Высоцкую, Зарэчнаталячынскую, Коханаўскую, Машкоўскую, Новатухінскую, Пугляеўскую, Смальянскую, Старасельскую, Стараталачынскую.

II. Сенненскага павета: Абчужскую, Бобрскую, Высокагарадзецкую, Замоцкую, Какоўчынскую, Лісічынскую, Лукомльскую, Раснянскую, Чарэйскую [5].

У задачы бюджэтнай камісіі ўваходзіла размеркаванне сродкаў губернскага бюджэта паміж паватамі, што засталіся ў складзе РСФСР, і паватамі, што адышлі да БССР.

8 сакавіка 1924 г. у 7 гадзін вечара адбылося апошняе пасяджэнне пленума Віцебскага губвыканкама. На ім прысутнічалі прадстаўнікі ўсіх павятовых выканкамаў і загадчыкі ўсіх губерnskіх адзелаў. На парадак дня былі вынесены даклады: адміністрацыйнай камісіі аб адміністрацыйным раянанні акруг, арганізацыйнай камісіі аб структуры і штатах акруг, бюджэтнай камісіі аб размеркаванні сродкаў па губернскаму бюджэту.

Пасяджэнне пленума пачалося з даклада сакратара Віцебскага губвыканкама У. Каралёва аб выніках работы адміністрацыйнай камісіі. У аснову яе работы, на думку выступоўца, ляглі тры моманты: эканамічная цэласнасць акруг, што фарміруюцца з Віцебскай губерні; эканамічнае прыцягненне насельніцтва да таго ці іншага акруговага цэнтру; умовы шляхоў зносін. Зыходзячы з гэтага камісія вырашыла ўтварыць тры акругі: Полацкую – у складзе Дрысенскага і Полацкага паветаў у межах, якія існавалі да 1 студзеня 1920 г., акрамя таго пяці валасцей Лепельскага павета, эканамічна звязаных з Полацкам; Віцебскую – у складзе Гарадоцкага і Віцебскага паветаў у межах на 1 студзеня 1920 г., былога Суражскага павета з трыма валасцямі, часткі Сенненскага і Лепельскага паветаў, эканамічна звязаных з Віцебскам; Аршанскую – у сувязі з тым, што камісіі былі невядомы межы Горацкага і Мсціслаўскага паветаў Смаленскай губерні, вырашылі абмежавацца вылучэннем у Аршанскую акругу толькі дзесяці валасцей Аршанскага павета і дзевяці валасцей былога Сенненскага павета. У канцы свайго выступу У. Каралёў адзначыў, што да новага бюджэтнага года паветы застаюцца ў сваіх сучасных межах. Новае адміністрацыйнае дзяленне ўводзіцца з 1 кастрычніка 1924 г. [6].

Адразу пасля выступу Каралёва пачалося абмеркаванне яго дакладу. Так, старшыня Бачэйкаўскага павятовага выканкама Гейнэ адзначыў, што дадзены праект стварэння трох акруг быў складзены “без належнай падрыхтоўкі і таму мае шмат недахопаў”. Так, напрыклад, Бельская, Забалоцкая, Каменская,

Марцінаўская, Несінскія воласці Бачэйкаўскага павета імкнуцца да Полацка, але па праекце далучаны да Віцебскай акругі. Старшыня Полацкага павятовага выканкама Л. Праферансаў звярнуў увагу на тое, што “акругі складзены няправільна, Віцебская ўзбуйнена за кошт Полацкай, таму праект неабходна перарабіць і Полацкую акругу арганізаваць згодна складзенаму Полацкім павятовым выканкамам праекту”. Старшыня губсаюза кааператываў О. Консан адзначыў, што “праца адміністрацыйнай камісіі працякала ў ненармальным умовах: ёй было прапанавана на працягу 2–3 дзён скласці дадзены праект, і таму ён мае недахопы”. О. Консан прапанаваў да праекту адміністрацыйнай камісіі прыкласці матэрыялы Полацкага і Бачэйкаўскага павятовых выканкамаў і ўсё гэта перадаць у ЦВК БССР для канчатковай распрацоўкі. На падставе ўсяго вышэй выкладзенага было вырашана: праект арганізацыі акруг зацвердзіць; прапанаваць адміністрацыйнай камісіі ўнесці ў праект некаторыя змены, маючы на ўвазе прадстаўленыя Полацкім і Бачэйкаўскім павятовымі выканкамамі матэрыялы [2, с. 339–340].

З наступным дакладам аб праекце стварэння акруговага выканаўчага камітэта выступіў старшыня губвыканкама Д. Прышчэпаў. Для вызначэння правоў, абавязкаў і арганізацыйнай структуры акруговага выканаўчага камітэта і яго аддзелаў камісія ўзяла за аснову праект палажэння “Аб акруговых выканкамах Уральскай вобласці”, зацверджанае УЦВК у 1923 г. Акруговы выканкам абіраецца ў складзе не больш за 15 членаў і 5 кандыдатаў. Са свайго асяроддзя ён абірае прэзідыум у складзе 5 чалавек. Пры акруговым выканкаме ўтвараюцца аддзелы: агульны, фінансавы, зямельны, ваенны, мясцовай гаспадаркі, адміністрацыйны, працы. Акрамя таго, пры акруговым выканкаме ствараюцца: орган дзяржаўнага палітычнага кіравання, суд, пракуратура, агенства дзяржаўнага страхавання, статыстычнае бюро і ўпраўленне акруговага інжынера. Пасля непрацяглых абмеркаванняў па дакладу было прапанавана праект арганізацыйнай структуры акруговага выканкама зацвердзіць і паслаць яго на канчатковае зацвярджэнне ў ЦВК БССР. Таксама было вырашана з 10 сакавіка 1924 г. лічыць Віцебскі губвыканкам спыніўшым сваё дзеянне, перадачу спраў і канчатковую ліквідацыю губвыканкама зрабіць не пазней за 20 сакавіка. Кіраванне горадам і ўсёй тэрыторыяй былой Віцебскай губерні перадаць павятова-гарадскому выканаўчаму камітэту, які павінен дзейнічаць на правах акруговага выканкама [6].

Дакладчыкам ад бюджэтнай камісіі быў вызначаны загадчык павятова-гарадскога фінансавога аддзела С. Барадаўскі. У сваім выступе ён звярнуў увагу на парадак размеркавання сродкаў па губернскаму бюджэту ў сувязі з адыходам часткі губерні да БССР. Веліжскі, Невельскі і Себежскі паветы павіны былі быць прафінансаваны з губернскага бюджэту цалкам па 1 красавіка, С. Барадаўскі таксама адзначыў, што дадзеныя паветы пакрыўджанымі не будуць, бо ім яшчэ належыць даволі вялікая сума па лясных даходах і баяцца фінансавога крызісу паветам не трэба. Такім чынам, было вырашана бюджэты паветаў, што адыходзяць да БССР, пакінуць да выканання ў ранейшым выглядзе, далучыўшы да іх у працэнтных суадносінах воласці Веліжскага, Невельскага і Себежскага паветаў, што далучаліся да Беларусі, зрабіць поўны разлік Веліжскага, Невельскага і Себежскага павятовых выканкамаў. Заканчэнне ўсіх разлікаў і ліквідацыю запазычанасці неабходна было скончыць да 1 красавіка 1924 г. [2, с. 339–340].

Віцебская губернія як адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка перастала існаваць 10 сакавіка 1924 г. Дзяленне на воласці і паветы захоўвалася да 17 ліпеня 1924 г., калі на II сесіі ЦВК БССР 6-га склікання было прынята новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне на акругі – раёны – сельсаветы. На тэрыторыі былой Віцебскай губерні былі ўтвораны наступныя акругі:

Аршанская акруга. Яна складалася з былых паветаў: Аршанскага (без паўночна-ўсходняй траціны), Горацкага (без паўднёва-заходняга кута), паўночна-ўсходняй часткі Магілёўскага (каля ¼ часткі), паўднёва-ўсходняга вугла Сенненскага, паўночнага кута Чавускага і паўночна-заходняй ўскраіны Мсціслаўскага. Аршанская акруга займала плошчу ў 6 713 квадратных вёрст. Агульная колькасць насельніцтва – 371 300 чалавек, шчыльнасць насельніцтва на 1 кв. в. 55,5 чалавек. Цэнтрам акругі з’яўляўся г. Орша. Тут было 339 гандлёвых прадпрыемстваў. Аршанская акруга падзялялася на 10 раёнаў: Аршанскі (цэнтр г. Орша), Багушэўскі (цэнтр ч.с. Багушэўская), Горацкі (цэнтр г. Горкі), Дрыбінскі (цэнтр м. Дрыбін), Дубровенскі (цэнтр м. Дуброўна), Копыскі (цэнтр г. Копысь), Коханаўскі (цэнтр м. Коханава), Круглянскі (цэнтр м. Круглае), Ляднянскі (цэнтр м. Ляды), Талачынскі (цэнтр м. Талачын) [7].

Віцебская акруга. Яна складалася з Віцебскага, Гарадоцкага (без паўночна-заходняга кута), частак Сенненскага (паўночна-ўсходняя палова), Аршанскага (паўночна-ўсходняя траціна), Лепельскага (усходняя чвэрць), Полацкага (паўднёва-ўсходні кут) [8]. Віцебская акруга займала плошчу ў 9 956 квадратных вёрст. Агульная колькасць насельніцтва – 582 345 чалавек, шчыльнасць насельніцтва на 1 кв. в. 55,5 чалавек. Цэнтрам акругі з’яўляўся г. Віцебск. Тут было 1 519 гандлёвых прадпрыемстваў [9]. Віцебская акруга падзялялася на 12 раёнаў: Бешанковіцкі (цэнтр м. Бешанковічы), Высачанскі (цэнтр с. Высокае), Гарадоцкі (цэнтр г. Гарадок), Езярышчанскі (цэнтр ч.с. Езярышча), Паўночна-Віцебскі (цэнтр с. Заронава), Лёзненскі (цэнтр м. Лёзна), Рамнёўскі (цэнтр с. Рамні), Сенненскі (цэнтр г. Сянно), Сіроцінскі (цэнтр м. Сіроціна), Суражскі (цэнтр г. Сураж), Чашніцкі (цэнтр м. Чашнікі), Паўднёва-Віцебскі (цэнтр г. Віцебск) [10, арк. 32–34].

Полацкая акруга. Яна складалася з былых паветаў: Полацкага (без паўднёва-усходняга кута), Дрысенскага, часткі Лепельскага (без усходняй чвэрці), паўночнага кута Барысаўскага. Полацкая акруга займала плошчу ў 9 714 квадратных вёрст. Агульная колькасць насельніцтва – 344 400 чалавек, шчыльнасць насельніцтва на 1 кв. в. 35,5 чалавек. Цэнтрам акругі з’яўляўся г. Полацк. Тут было 172 гандлёвых прадпрыемства. Полацкая акруга падзялялася на 9 раёнаў: Асвейскі (цэнтр м. Асвея), Ветрынскі (цэнтр м. Ветрына), Валынецкі (цэнтр м. Валынцы), Дрэтуньскі (цэнтр ч.с. Дрэтунь), Дрысенскі (цэнтр г. Дрыса), Полацкі (цэнтр г. Полацк), Расонскі (цэнтр ч.с. Расоны), Ульскі (цэнтр м. Ула), Ушацкі (цэнтр м. Ушачы) [10, арк. 31–32].

Заклучэнне. Віцебская губерня фактычна спыніла сваё існаванне 10 сакавіка 1924 г. Апошняй кропкай у яе 122-гадовай гісторыі стала пастанова Прэзідыума УЦВК “Аб дапаўненні да пастановаў аб перадачы Беларусі раёнаў з пераважным беларускім насельніцтвам” ад 24 сакавіка 1924 г., паводле якой Веліжскі, Невельскі і Себежскі паветы былі перададзены Пскоўскай губерні РСФСР. 17 ліпеня 1924 г. на тэрыторыі БССР было скасавана старое (губерня – павет – воласць) і прынята новае (акруга – раён – сельсавет) адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне. На тэрыторыі былой Віцебскай губерні, што вярнулася ў склад БССР, былі ўтвораны Аршанская (10 раёнаў), Віцебская (12 раёнаў) і Полацкая (9 раёнаў) акругі.

ЛІТАРАТУРА

1. Хомич, С.Н. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo / С.Н. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.
2. Витебская губерния 1917–1924 гг. : док. и материалы / сост. : Н.В. Воронова [и др.] ; ред. кол. : В.И. Адамушко [и др.]. – Витебск : Витеб. обл. тип., 2012. – 408 с.
3. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 1307. Арк. 29.
4. Елизаров, С. А. Формирование и функционирование системы административно-территориального деления БССР (1919–1991 гг.) / С. А. Елизаров. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2009. – 222 с.
5. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). – Ф. 71. Воп. 1. Спр. 179. Арк. 41–41аб.
6. Известия Витебского губисполкома и Губкома РКП(б). – 1924. – 11 марта. – С. 4.
7. ДАВВ. – Ф. 10051-п. Воп. 1. Спр. 59. Арк. 34–35.
8. ДАВВ. – Ф. 71. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2.
9. ДАВВ. – Ф. 118. Воп. 1. Спр. 397. Арк. 41.
10. ДАВВ. – Ф. 10051-п. Воп. 1. Спр. 59.

Паступіў 10.09.2018

EASTERN BELARUS AREAS REUNION AND REFORM OF ADMINISTRATIVE DIVISION IN BSSR IN 1924 (THE EXAMPLE OF VITEBSK PROVINCE)

A. BARANOUSKI

On the basis of documents from the State Archives of Vitebsk Region, the process of the abolition of the Vitebsk province is considered, the transition from the old (province – uyezd – volost) to the new (okrug – district – selsoviet) administrative-territorial division of the territory of the province is traced, which in March 1924 was returned to BSSR.

Keywords: Vitebsk province, Orsha, Vitebsk, Polotsk okrug, return of eastern territory to the BSSR.

УДК 94(476)«1948/1953»:364.682:394-055.2

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ
ЦЕРКВИ И СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В 1949–1953 гг.
(ПО МАТЕРИАЛАМ БЕЛОРУССКОЙ ССР)**

Н.Г. БОЛТРУШЕВИЧ*(Витебский государственный медицинский университет)*

Рассматриваются основные причины изменений государственно-церковной политики в период с 1948 по 1953 гг. Обозначены особенности взаимоотношений Русской православной церкви и советского государства в данный период. Исследование построено на использовании широкого спектра источников Национального архива Республики Беларусь, что позволило сформулировать выводы о развитии взаимоотношений Русской православной церкви и советского государства в обозначенный хронологический период. Впервые данная проблематика рассмотрена по материалам Белорусской ССР, именно в рамках конкретно-исторического исследования с введением в научный оборот новых архивных материалов, новой интерпретацией уже известных источников.

Ключевые слова: *Русская православная церковь, государственно-церковные отношения.*

В годы Великой Отечественной войны в СССР начался новый этап государственно-церковных отношений. Причины изменений политики советского государства в отношении Русской православной церкви в годы войны были рассмотрены автором в статье: «Изменение политики советской власти в отношении Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны» [1].

Поступательное развитие государственно-церковных отношений, сложившееся в годы войны, приостанавливается в конце 1940-х гг. Цель данной статьи – выделить основные причины изменений государственно-церковной политики в период с 1948 по 1953 гг., используя материалы Белорусской ССР, обозначить особенности взаимоотношений православной церкви и советского государства в данный период.

Источниками для написания работы послужили: материалы фонда уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров по БССР (Фонд 951) Национального архива Республики Беларусь, фонда уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров по Витебской области (Фонд 4131) Государственного архива Витебской области, а также опубликованные материалы, посвященные данной теме.

Основная часть. В годы войны и в послевоенный период советское руководство во главе с И. Сталиным существенную роль во внешней политике СССР отводило Русской православной церкви. Однако с 1948 г. интерес к возможностям использования Московского Патриархата во внешнеполитических задачах постепенно утрачивается, что объясняется многими причинами. Еще 5 марта 1946 г. бывший премьер-министр Великобритании У. Черчилль произнес свою знаменитую речь в Фултоне, которую И. Сталин в интервью «Правде» расценил как «призыв к войне с СССР». Через год, в марте 1947 г., президент Г. Трумен декларировал «право» США оказывать влияние на политику других стран и продемонстрировал его на практике в Греции и Турции. В сложившейся обстановке советское руководство во внешней политике отказывается от наступательной стратегии в Европе и на Ближнем Востоке и переориентируется на укрепление и консолидацию образовавшегося восточно-европейского лагеря. Начинается «холодная война» [2, с. 305].

По итогам Всеправославного Совещания в Москве в 1948 г. Русская православная церковь отказалась принимать участие в заседаниях Всемирного Совета Церквей. Система православного единства была сформирована только для православных церквей Восточной Европы, территория которой стала приоритетным регионом для внешней политики СССР. Окончательное решение об отказе от участия Русской православной церкви в ВСЦ было принято советским руководством и патриархом Алексием в марте 1948 года. Таким образом, Московскому Патриархату не удалось захватить лидерство в экуменическом движении и закрепить систему православного единства [3, с. 25].

Следует учитывать и тот фактор, что не все партийные и советские работники положительно восприняли послевоенное «религиозное возрождение». Многие говорили о «сползании с марксистских позиций» и предлагали вернуться к прежним методам борьбы с религией. И как только проявились предпосылки к утрате интереса власти и лично И. Сталина к религиозному вопросу, идеологические структуры партии вновь попытались активизировать «антирелигиозную деятельность» [4, с. 63].

Таким образом, к 1948 г. во взаимоотношениях между советским государством и Русской православной церковью сложилась противоречивая ситуация. С одной стороны, ни в годы войны, ни в послевоенный период на официальном уровне не отменялись установки, сложившиеся ещё с 1917 г. по отно-

шению к церкви как общественному институту и к религии как к «ложному, нематериалистическому мировоззрению», с которым нужно вести идейную борьбу [5, с. 359–360.]. С другой стороны, в годы войны советское руководство, радикально изменило своё отношение к Русской православной церкви и верующим, предоставив им определённые возможности для расширения своих практик.

При изучении религиозной политики в послевоенный период следует принимать во внимание и происходившую борьбу за власть между основными руководителями страны, которые оказали своё влияние на стратегию отношений с православной церковью. Хотя И. Сталин, ставший после войны «неоспоримым лидером народа-победителя», крепко держал власть в стране, однако после войны между представителями советского руководства началась тайная политическая борьба. В эту сложную и скрытую от посторонних глаз игру ради власти были вовлечены религиозная политика и Совет по делам Русской православной церкви [6, с. 290].

Так, к концу 1940-х гг. именно Совет по делам РПЦ осуществлял почти всю работу с Церковью как внутри страны, так и за её пределами. Совет, созданный ещё в 1943 г., рассматривался И. Сталиным в качестве связующего звена между государством и Патриархом Московским и всея Руси, осуществлял полный контроль за его деятельностью. Роль и численный состав Совета к 1948 г. заметно выросли. С 1943 г. по 1946 г. количество уполномоченных увеличилось с 89 до 114, а сотрудников центрального аппарата с 9 до 57 человек. Однако с февраля 1947 г. число уполномоченных сократилось до 105. Среди основных причин такого поворота стал утраченный интерес к РПЦ со стороны МГБ и как результат к августу 1948 г. лишь 20% уполномоченных были офицерами госбезопасности, остальные пришли с советской (46%), партийной (19%) и хозяйственной (10%) работы [2, с. 338]. Всё чаще руководители идеологических структур стали критиковать работу Совета и его руководителя Г. Карпова. В свою очередь Г. Карпов неоднократно подчёркивал важность существования Совета, доказывал целесообразность продолжения политики, избранной в отношении с православной церковью в военный период, указывал на значимость религиозного фактора в сфере международных отношений в послевоенные годы. В ноябре 1948 г. Г. Карпов, который владел религиозной обстановкой в стране, в своём докладе Сталину говорил о «массах верующих», отмечал наличие «укоренённой и распространённой в советском обществе религиозности» [6, с. 300].

В условиях открытой критики Совета, жёсткой политической и партийной борьбы И. Сталин дал согласие на подготовку в 1948 г. специального постановления ЦК ВКП (б) о задачах антирелигиозной, атеистической пропаганды. В основе данного документа, за подготовку которого в ЦК партии отвечал М.А. Суслов, находилась идея форсированного наступления на религию, так как «с отсталым (религиозным) сознанием людей невозможно осуществить переход от социализма к коммунизму» [5, с. 360]. Был запланирован очередной этап борьбы с церковью и верующими. Однако И. Сталин не одобрил многие тезисы и идеи предложенного проекта, и работа в данном направлении была приостановлена.

До самой своей смерти И. Сталин выступал определённым гарантом в сохранении избранного в годы войны курса во взаимоотношениях между государством и Русской православной церковью, который не предполагал дальнейшего расширения деятельности церкви, как предлагал Г. Карпов, но и не поддерживал нового антицерковного наступления. К концу 1940-х гг. из лексикона партийных и государственных документов, по существу, исчезли и термины «антирелигиозная» или «атеистическая работа». Их не было и в Отчётном докладе ЦК ВКП (б) XIX съезда партии в октябре 1952 г., который представил делегатам Г.М. Маленков. Впервые на съезде партии вообще был обойдён вопрос о задачах антирелигиозной пропаганды. Речь шла лишь о проблемах «преодоления пережитков капитализма в сознании людей» [5, с. 360–361].

И тем не менее в основе послевоенной государственно-церковной политики сохранялось зависимое положение церковных структур от государственных органов власти, осуществлялся постоянный контроль и вмешательство во внутренние дела церкви. При этом у церкви и верующих появилась реальная возможность легализовать свою религиозную деятельность. С 1948 г., по мнению большинства исследователей, в результате политической борьбы, изменений во внешней политике СССР поступательное развитие государственно-церковных отношений в Советском Союзе было приостановлено [7, с. 369].

Основной период массовой регистрации православных церквей продолжался до 1948 г. В итоге на 1 января 1948 г. в БССР в 12 областях действовало 1 050 молитвенных домов и церквей [8, л. 265]. В октябре 1948 г. их количество увеличилось до 1 067 [8, л. 360], но к 1 января 1949 г. количество действующих церквей, молитвенных домов и монастырей в республике сократилось до 1 055 [9, л. 201]. В целом в 1949 г. проводилась активная работа по уточнению данных по количеству церквей и молитвенных домов. Так, по сведению уполномоченного по Гомельской области Цуканова в области на 1.01.1949 г. числилось 60 церквей, а в сводных уполномоченного по БССР Менькова количество церквей в области равнялось 53 [9, л. 202]. Данное несоответствие цифр вносит разногласия в современные исследования, где при изучении архивных материалов по одним и тем же периодам встречаются разные количественные показатели.

Ситуация с открытием новых церквей в послевоенный период была достаточно неоднозначной. Если в первые годы своего существования, 1943–1944 гг., Совет по делам РПЦ удовлетворял незначительное количество ходатайств, направляя все усилия на регистрацию уже существующих молитвенных точек, то в 1945–1946 гг. подобные вопросы стали разрешаться гораздо успешнее для верующих. В 1947–1952 гг. наблюдается сокращение количества удовлетворённых ходатайств [2, с. 336].

И в целом начиная с 1948 г. происходит постепенное сокращение количества церквей. Если за 1948–1949 гг. в СССР была закрыта 561 церковь, то за 1950–1953 гг. – 765 церкви. На 1 января 1953 г. в СССР Русская православная церковь располагала 10 891 действующей церковью и 2 617 молитвенными домами, функционировавшими как храмы. Среди официальных причин уменьшения количества церквей, на которые указывало руководство Совета по делам РПЦ, назывались следующие: постепенное «ослабление интереса» населения к церкви; улучшение материальных условий жизни трудящихся; укрепление положения колхозов и трудовой дисциплины в них; коллективизация в западных областях Беларуси и Украины; усиление идеологического и антирелигиозного воспитания. Однако сокращению количества церквей в первую очередь способствовало масштабное закрытие культовых зданий, открытых в годы немецкой оккупации в домах, в которых ранее размещались государственные организации или общественные учреждения. Всего в СССР за период с 1945 г. по октябрь 1949 г. были изъяты 1 150 зданий, а в последующий период, вплоть до июня 1953 г. – ещё 263 [6, с. 335–336].

В БССР в 1953 г. насчитывалось 976 действующих церквей и молитвенных домов, из которых в западных областях находилось 774 или 79,4%, в восточных – 202 или 20,6% [10, л. 186]. По состоянию на 1 января 1952 г. в 10 областях БССР действующих церквей насчитывалось 132, из них не использовались – 64, были заняты под склады – 49, под клуб – 9, под школу – 1, архив – 1, детский дом – 2, сельпо – 1, музеи – 2, общежитие – 1, сохранился как памятник архитектуры – 2. Количество действующих церквей по областям республики распределялось следующим образом: в Барановичской области – 18 церквей, Бобруйской – 21, Витебской – 35, Гродненской – 6, Могилёвской – 34, Минской – 4, Полоцкой – 6, Полесской – 6, Пинской – 2. По Гомельской области сведения отсутствуют, в Полесской области данные по действующим церквям не полные [11, л. 161–169]. По каким причинам в республике не действовали церкви? Так, из 18 действующих церквей в Барановичской области 17 были полуразрушены снарядами ещё в 1942 г. и находились в аварийном состоянии. Из 21 действующей церкви в Бобруйской области 8 были закрыты ещё в 1929–1933 гг. В этот же период были закрыты 26 церквей в Витебской области, 27 церквей в Могилёвской области. Все 6 церквей Гродненской области были закрыты в 1949–1950 гг. как ветхие и непригодные для служб помещения. В Минской области 2 церкви были закрыты в довоенный период, а 2 – в 1948–1949 гг. [11, л. 161].

Сокращение количества церквей происходило на фоне увеличения религиозности среди населения и в первую очередь в городах. Так, некоторые артисты Театра оперы и балета г. Минска пели в церковном хоре. Ряд интеллигенции, среди которой были и коммунисты, совершали религиозные обряды, посещали церкви. С 6 по 8 ноября 1947 г. в церквях г. Минска и других городах Минской области происходило массовое крещение детей и подростков. Настоятель Минского Кафедрального собора Гаагинтов рассказывал, что в эти дни он окрестил более 70 человек и добавил, что второй священник этого же собора тоже окрестил много подростков. Священники церквей г. Минска Версоцкий и Баслык окрестили в эти дни 150 детей, а священник церкви в г. Дзержинск Снабель – 30 детей [12, л. 196]. Такая ситуация наблюдалась по всей республике.

С целью активизации работы по привлечению верующих в 1948 г. Русская православная церковь организовала Минский миссионерский епархиальный Совет. Территория Минской епархии в отношении миссионерской деятельности делилась на 7 округов: Минский округ включал территории Минской и Бобруйской областей, Гомельский – Гомельскую и Полесскую области, Могилёвский – Могилёвскую и Витебскую области, Полоцкий – Полоцкую область, Молодеченский – Молодеченскую область, Барановичский – Барановичскую область, Брестский – Брестскую область [13, л. 25–26].

Более 12 лет, с января 1947 г. по апрель 1959 г., Минско-Белорусскую епархию возглавлял архиепископ Питирим (Свиридов Пётр Петрович). Управление православными церквями в Беларуси также осуществляли епископ Гродненский и Лидский – Варсонофий, архиепископ Пинский и Лунинецкий – Даниил.

В 1948 г. Патриарх Московский Алексей перевёл епископа Варсонофия из Гродненской епархии в Семипалатинск. Епископ, не согласившись с решением, дважды телеграфно запрашивал патриархию о причине его перевода, посылал в Москву делегацию членов церковного совета, ездил сам к Патриарху, собирал экстренное совещание благочинных, но благочинные в свою очередь отказались ходатайствовать об оставлении его в Гродно. Приезд нового епископа Паисия в Гродно состоялся в январе 1949 г. [8, л. 152–153]. После перевода Варсонофия решением Патриарха Московского в 1948 г. в состав Гродненской епархии была включена Брестская [8, л. 333]. Такое епархиальное управление сохранялось

в республике до 1953 г., когда произошло закрытие епископских кафедр и объединение в одну епархию во главе с Питиримом [14, л. 55–56].

Одной из проблем функционирования православных церквей являлась проблема обеспечения духовными кадрами. В подготовленном Г. Карповым в июле 1952 г. докладе о положении приходского духовенства отмечалось, что 62,3% священников были старше 55 лет, около 70% священнослужителей находились во время войны на оккупированных территориях. Многие из них прошли трагический путь гонений и репрессий [6, с. 360]. В БССР на 1 января 1948 г. в составе священников 44,9%, или 348 человек, были старше 55 лет, 32,9%, или 255 человек, – в возрасте 41–54 года, 22,2%, или 171 человек, – в возрасте до 40 лет [8, л. 268].

На 1 января 1954 г. в БССР состояли на учёте 783 священников, из них в возрасте до 40 лет 158 человек, или 20,2%, в возрасте 41–55 лет – 261 человек, или 33,3%, в возрасте старше 55 лет – 364 человек, или 46,4% [15, л. 9]. Как свидетельствуют цифры, основу духовенства составляли священники старше 55 лет, при этом сохранялась стабильность и кадровая преемственность. Следует отметить и факт значительного увеличения притока духовенства из западных областей БССР в восточные, в основном в крупные города, районные центры, железнодорожные станции. С 1948 по 1951 гг. из западных областей республики в восточные было переведено 66 священников. Эти священники имели богословское образование и вызывали авторитет у верующих [14, л. 54].

Чтобы восполнить недостаток священников епископы (особенно начиная с военных лет) начали рукополагать зрелых людей, которые проявили себя в качестве приходских активистов, но не имели богословской подготовки. Немало встречалось людей с высшим образованием, которые приняли рукоположение в годы войны или сразу после неё. Однако в целом в 1948 г. духовенство состояло из людей малообразованных: 40% священнослужителей не имели духовного образования, 75% получили только начальное школьное образование, и только 10% имели диплом об окончании Высших богословских курсов. Существовала проблема невосполняемости новыми кадрами. С 1949 по 1951 гг. из церкви по разным причинам выбыло 2 087 священников, а пополнились лишь на 955 [6, с. 360]. В составе священников по БССР на 1 января 1948 г. 64,5%, или 500 человек, имели богословское образование. С высшим духовным образованием – 9,4%, или 73 человек, со средним духовным – 55,1%, или 427 человек. А в общем 83,6% священников имели среднее и высшее образование [8, л. 269].

В отчёте о духовных учебных заведениях в марте 1952 г. Карпов подчёркивал, что «будучи крайне заинтересованной в подготовке духовенства, церковь затрачивает значительные средства на содержание учебных заведений, проводит меры по улучшению питания, оборудования и устройства общежитий, по введению прогрессивных стипендий». На 1 января 1952 г. на территории СССР действовало 8 семинарий (в Москве, Ленинграде, Киеве, Минске, Луцке, Одессе, Саратове и Ставрополе) и 2 духовные академии – Московская и Ленинградская. Преподавательский состав был достаточно квалифицированным. В семинариях обучалось 500 студентов, в академиях – 133. Число заявлений с просьбой о приёме в духовные учебные заведения в целом превышало число принятых студентов. Отбор абитуриентов производился не только в соответствии с предъявляемыми требованиями и на основе результатов вступительных экзаменов, но требовалось ещё и согласие совета по делам РПЦ, который совместно со службами безопасности проверял заявления и мог отклонить некоторые из них, если их подавали лица, осуждённые в прошлом за преступления политического характера или «по другим политическим соображениям» [6, с. 362–363].

Но не только абитуриенты духовных учебных заведений подвергались жёсткому контролю. Вся деятельность студентов и преподавателей находилась под постоянным наблюдением. Так, в 1949 г. был произведён обыск у преподавателя Минской духовной семинарии Кляевского и в связи с этим допросы учащихся и преподавателей органами МГБ. Архиепископ Минск-Белорусской епархии Питирим в разговоре с уполномоченным высказал существенное беспокойство постоянным вмешательством в дела семинарии, а также отметил, что это не только у нас (в БССР), но, как пишут другие воспитанники, которые находятся в Московской духовной академии, там тоже подобное проводится [9, л. 210].

И тем не менее к концу 1940-х гг. начался приток, пусть и небольшой, молодых священников, завершивших обучение в семинариях, открытых в первые послевоенные годы. И хотя это не могло полностью компенсировать убыль духовенства, однако началось формирование новых церковных кадров, которые имели более высокий уровень богословского образования. Новое поколение священников «выросло» и получило опыт советской действительности, в котором во всех сферах жизни господствовал антирелигиозный конформизм. Принимая решение поступать в духовную семинарию, человек руководствовался не прибыльностью церковного «ремесла», а в первую очередь религиозными мировоззренческими взглядами, которые, в той или иной мере, были чужды и противоречили существующим советским. В то же время новому поколению священнослужителей не составляло труда соотноситься с требованиями советского общества и с его отношением к власти [6, с. 361].

Вплоть до начала 1947 г. церковь вносила сотни миллионов рублей на общественно-политические цели, в том числе большую часть в благотворительные организации и фонды – помощи детям сиротам, семьям военнослужащих, Красный Крест и т.п. Эта практика, поднимавшая авторитет церкви, вызывала озабоченность властей, и в феврале 1947 г. согласно указанию из Совета Министров Патриарх Алексий предписал полностью прекратить все сборы на патриотические цели [2, с. 340]. С этого периода начался сбор средств в фонд мира, а также на строительство и восстановление храмов.

С 30 июня 1950 г. Патриарх Московский и всея Руси Алексий в обращении к архипастырям, пастырям и пастве провозгласил об открытии сбора подписей под Стокгольским Воззванием Постоянного Комитета Всемирного конгресса сторонников мира. Уже 3 июля 1950 г. духовенство г. Минска заслушало телеграфное обращение Святейшего Патриарха, поставило свои подписи и осудило агрессивные действия американцев в Корее. 3 августа 1950 г. уполномоченному Совету по делам РПЦ по БССР Г. Семёнову поступило сообщение, что Архиепископ Минский и Белорусский Питирим, настоятель Минского кафедрального собора, 28 благочинных округов Минской епархии, все настоятели церквей, члены их семей, причты и верующие с энтузиазмом подписались под Стокгольским Воззванием [16, л. 94-98].

Заключение. В основе послевоенной государственно-церковной политики сохранялось зависимое положение церковных структур от государственных органов власти, осуществлялся постоянный контроль и вмешательство во внутренние дела Русской православной церкви. При этом у церкви и верующих появилась реальная возможность легализовать свою религиозную деятельность. С 1948 г. в результате политической борьбы, изменений во внешней политике СССР поступательное развитие государственно-церковных отношений в Советском Союзе было приостановлено. При этом фактор международной политики является ключевым при определении смены курса во взаимоотношениях между советским государством и РПЦ в изучаемый период.

Начиная с 1948 г. наблюдается постепенное сокращение количества церквей: если в 1948 г. в БССР в 12 областях действовало 1 050 молитвенных домов и церквей, то в 1953 г. – 976. При этом религиозность среди населения и в первую очередь в городах увеличивается. Сложившееся после войны в Беларуси епархиальное управление сохранялась в республике до 1953 г., когда произошло закрытие епископских кафедр и объединение в одну епархию во главе с Питиримом.

После 1948 г., периода массовой регистрации православных церквей, осуществлялась активная работа по уточнению данных по их количеству. С 1948 г. до 1953 г. разрыв между поданными ходатайствами и количеством открытых церквей увеличивался с каждым годом.

Одной из основных проблем функционирования православных церквей являлась проблема обеспечения приходов и церквей духовными кадрами. В изучаемый период основу духовенства в республике, как в целом по стране, составляли священники старше 55 лет с богословским образованием.

Церковь выделяла значительные средства на содержание духовных учебных заведений, проводила меры по улучшению питания, оборудования и устройства общежитий, по введению прогрессивных стипендий. Центром духовного образования в БССР в конце 1940-х гг. являлась Минская духовная семинария.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болтрушевич, Н.Г. Изменение политики советской власти в отношении Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны / Н.Г. Болтрушевич // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2018. – № 9. – С. 42–47.
2. Шкаровский, М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 2005. – 400 с.
3. Болотов, С.В. Роль Русской православной церкви в международной политике СССР в конце 1930-х – начале 1950-х гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.В. Болотов; Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2011. – 24 с.
4. Одинцов, М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М.И. Одинцов // На пути к свободе совести: сб. статей; под общ. ред. Д.Е. Фурмана и О. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – С. 29–72.
5. Алексеев, В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
6. Роккуччи, А. Сталин и патриарх: Православная церковь и советская власть, 1917 – 1958 / Адриано Роккуччи; пер. с итал. О.Р. Щелоковой. – М.: Политическая энциклопедия, 2016. – 582 с. – (История сталинизма).
7. Одинцов, М.И. Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917–1953 гг. / М.И. Одинцов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 424 с. – (История сталинизма).
8. Отчётно-информационные доклады о работе уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви по западным областям БССР // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. Д. 12.
9. Отчётно-информационные доклады о работе уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви по областям БССР за 2 полугодие 1949 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. – Д. 18.
10. Отчётно-информационные доклады уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви по БССР и уполномоченных областям за 3 и 4 кварталы 1952 г. о деятельности РПЦ в Белоруссии // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. Д. 33.

11. Материалы о деятельности РПЦ. Переписка с Советом по делам Русской православной церкви при СМ СССР, с управлением делами Совета Министров БССР и облисполкомами по делопроизводству и личному составу // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 1. Д. 31.
12. Отчётно-информационные доклады о работе уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви по восточным областям БССР // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. Д. 9.
13. Приказы, протоколы заседаний Совета, протоколы совещаний уполномоченных Совета, докладные записки // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 1. Дело. 13.
14. Постановления местных органов государственной власти и партийных органов, относящихся к деятельности уполномоченных Совета и переписка с Советом по делам Русской православной церкви, протоколы заседаний Совета // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. Д. 37.
15. Статистические сводки о действующих церквях, монастырях, духовенстве и духовной семинарии // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 2. Д. 42.
16. Переписка с Советом по делам Русской православной церкви при СМ СССР, с управ. делами СМ БССР, Облисполкомами и др. о деятельности РПЦ, сообщения, сведения, списки памятников архитектуры за 1950 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 951. Оп. 1. Д. 28.

Поступила 22.11.2018

**SOME FEATURES OF THE RELATIONSHIPS OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
AND THE SOVIET STATE IN 1949-1953
(ON THE MATERIAL OF THE BELARUS SSSR)**

N. BOLTRUSHEVICH

The main causes of changes in the state-church policy in the period from 1948 to 1953. The features of the relationship of the Russian Orthodox Church and the Soviet state in this period are indicated. The study is based on the use of a wide range of sources of the National Archives of the Republic of Belarus, which made it possible to formulate conclusions about the development of relations between the Russian Orthodox Church and the Soviet state in the designated chronological period. For the first time, this problem was considered based on the materials of the Byelorussian SSR, specifically in the framework of a concrete historical study with the introduction of new archival materials into the scientific circulation, a new interpretation of already known sources.

Keywords: *Russian Orthodox Church, state-church relations.*

УДК 94(476)

**МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ ПРОЦЕССА СОХРАНЕНИЯ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О СОБЫТИЯХ ПОЛОЦКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ
ЛЕТА 1944 Г.: НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ****С.А. КАМИНСКИЙ***(Полоцкий государственный университет)*

Рассматриваются направления междисциплинарных связей в рамках изучения процесса мемориализации событий Полоцкой наступательной операции лета 1944 г, реализация которых в перспективе способствует комплексному изучению данного феномена. Выделяются методы, применимые в обозначенном исследовании. Определяются различные междисциплинарные области исследований в гуманитарных науках, стратегия и результаты исследования которых могут быть вовлечены в среду комплексного изучения вопросов мемориализации Великой Отечественной войны на микро- и макроуровне.

Ключевые слова: мемориализация, культура памяти, историческая память, Великая Отечественная война, Полоцкая наступательная операция, Полоцк.

Введение. Мемориализация событий Великой Отечественной войны является комплексной политикой, затрагивающей различные сферы деятельности человека. Качество и содержание реализации данного направления государственной деятельности имеет прямую зависимость от экономического состояния, идеологии, а также общественного отношения к данной проблеме. Поскольку политика увековечения имеет большое значение в воспитании чувства патриотизма, её актуализация происходит в новых формах, в том числе таких как Интернет-ресурсы. Помимо этого, культура памяти имеет под собой основания, происходящие из традиции почитания своих предков. В такой ситуации мы можем говорить о достаточно сильной взаимосвязи различных научных дисциплин в области изучения проблемы увековечения памяти о Великой Отечественной войне.

Основная часть. Следует отметить что мемориализация как процесс имеет высокую общественную значимость. В настоящее время некоторые исследователи считают, что с учетом косвенных потерь за годы Великой Отечественной войны погибло от 2,5 до 3 и более млн. жителей Беларуси, т.е. не менее, чем каждый третий [1]. Из этого следует что практически каждая семья в Беларуси в большей или меньшей степени столкнулась с войной, что безусловно делает память о ней актуальной для населения. Однако, в связи со сменой поколений и развитием общества, отношение к процессу сохранения исторической памяти трансформируется, что в последствии приводит и к изменению содержания мемориальной политики. Подобные преобразования отражены в социологических исследованиях. На сегодняшний день данные, полученные в результате социологических опросов, позволяют определить степень значимости сохранения исторической памяти в общественно-политической жизни различных возрастных групп, а также представление о месте данной политики в соседних государствах [2; 3]. Несмотря на пользу данных источников, необходимо учитывать качество и репрезентативность проведённых исследований, а также специфику поставленных перед участниками вопросов.

Мемориализация является одним из векторов политики Республики Беларусь в соответствии с указом от 24 марта 2016 г. № 109 «Об увековечении памяти о погибших при защите Отечества и сохранении памяти о жертвах войн». Постановка данной проблемы на государственном уровне обусловила её комплексное изучение, в частности в области юриспруденции. Исследование процесса сохранения памяти о погибших в годы войны в юридическом поле отражает статус и цель увековечения памяти на законодательном уровне, а также преобразования в содержании объекта политики сохранения памяти в советское время и в наши дни [4]. Существует также проблема массовых захоронений, которые проводились в советский период в соответствии с установленным порядком. Изучение работы этого механизма в рамках юриспруденции даёт возможность выявить нарушения в конкретном процессе [5].

Систематизация многих данных, использующихся в исследовании проблемы увековечения памяти, происходит в рамках статистики – науки, в которой происходит изучение массовых общественных явлений в числовой форме. Исходя из определения понятия, мы можем говорить об использовании статистики как дополнительного источника информации, полученной в результате обработки больших массивов данных в области социологии и демографии. Кроме того, применяемые в рамках статистики методы также представляют большой интерес для сравнительной характеристики количественных показателей в рамках обозначенной проблемы. Так, например, на основе метода статистической сводки был проведен сравнительный анализ сбора памятников истории и культуры Витебской области, содержащего информацию о типе памятника, местоположении и количестве захороненных, и обновлённого варианта сборника – Каталога воинских захоронений на территории Республики Беларусь, результат которого ука-

зывает как на положительные, так и отрицательные тенденции в развитии мемориализации и учёта воинских захоронений [6]. Нужно отметить, что проведение подобных аналитических операций стало возможно с использованием информационных технологий, методы применения которых рассмотрены в рамках аналитического компонента исторической информатики.

Немаловажную информацию содержат данные этнографии и культурной антропологии, в частности это отражается в таких междисциплинарных направлениях, как этнопсихология, военно-историческая антропология и гуманитарная география. Этнопсихология как направление позволяет охарактеризовать особенности восприятия опыта войны, сформированные в традиционной картине мира белорусов и отношения жителей к отдельным категориям участников войны [7]. Отражённые в представленном направлении результаты исследований дают возможность рассмотреть не только политическую сторону проявления культуры памяти, базирующуюся преимущественно на идеологии, но и модели сохранения памяти, действующие в рамках традиционного культа почитания предков.

Если этнопсихология позволяет определить какая модель психовосприятия участников войны сформировалась у местного населения под влиянием традиционного восприятия и самого события, то гуманитарная география обращает внимание на интерпретацию самих памятных мест в традиционном и культурном ландшафте. В связи с этим интерес представляют исследования знаковых мест, являющиеся пространством (территория, акватория, ландшафт, урочище), имеющим определённые семиотические характеристики в рамках конкретного метaproстранства (пространства, обладающего по отношению к знаковому месту большей семиотической размерностью) [8, с. 34]. Знаковыми могут быть природные и культурные памятники. Данное понятие коррелирует с понятием «места памяти» – единством духовного и материального, которое со временем стало символическим элементом наследия национальной памяти общности [9]. Вовлечение этих данных является перспективным подходом в изучении мемориализации, который требует использования методов устной истории.

Одним из источников изучения мемориализации событий Полоцкой наступательной операции в воспоминаниях очевидцев являются данные, полученные в результате специального анкетирования. Ещё в советское время пионерские организации «Красных следопытов» разработали анкеты, рассылка которых происходила на территории всего СССР ветеранам Полоцкой наступательной операции. Важно отметить, что данные анкеты не предполагали только односложные ответы. В них также содержались вопросы, которые были направлены на сбор наиболее запомнившихся моментов, в рассмотрении которого находит своё применение такого социально-лингвистического метода, как дискурс-анализ. Перспектива использования данного метода заключается в возможности дать оценку подобным анкетам как историческому источнику. Поскольку дискурс-анализ подразумевает изучение содержания текста, на основе полученных данных мы можем определить модели описания событий войны в указанном регионе, а также выделить форму их изложения. Полученные результаты позволяют понять, насколько влияет отношение бланка к идеологической и государственной сфере на манеру изложения субъекта. Данный метод также применим в отношении изучения воспоминаний, полученных при записи интервью [10].

Устная история как одно из направлений изучения прошлого довольно давно удерживает стабильные позиции в исторической науке. Все больше историков обращаются к сбору устного материала для изучения различных аспектов социальной и политической истории общества. Критический дискурс-анализ становится одним из актуальных методов интерпретации текста устного интервью. Данный метод позволяет выявлять условия производства текста, тем самым анализу подвергается не только сам рассказ о периоде войны, но и время создания этого текста, то есть социальная практика современности. Таким образом, изучение воспоминаний участников событий войны характеризуется применением историко-антропологического подхода [10].

Помимо вышеупомянутого аналитического компонента исторической информатики, изучаемый предмет имеет тесную связь с инфраструктурным компонентом в области исторической информатики. Данный компонент направлен на формирование цифровых аналогов архивов и информационных баз (как текстовых, так и графических), а также электронных библиотек и научно-образовательных порталов [11, с.78]. Поскольку использующийся в рамках исследования данной проблемы массив источников позволяет наиболее комплексно изучить послевоенный период в истории Полотчины, а также показать места памяти, связанные с подвигом Полоцкой наступательной операции, они будут положены в основу электронной базы данных, разрабатываемой научно-образовательной группой из студентов и специалистов в области информационных технологий и истории. Такой проект требует разработки определённого способа систематизации базы данных, который будет соответствовать исторической логике и удобству использования Интернет-ресурса. Для качественной демонстрации предоставленной в базе данных информации также необходимо применение методов цифровой картографии. Данный аспект работы является одним самых ярких проявлений междисциплинарного взаимодействия – цифровой гуманитаристики (Digital Humanities).

Военно-историческая антропология в отличие от этнографии ставит целью изучение различных слоёв населения. Данное направление является фактологическим источником по формированию отношений между группами, характерными для военного времени, а также восприятия этих групп. [12, с. 329]. Процессы формирования представлений изучаются психологией взаимовосприятия, которая занимается не только проблемой вырабатывающиеся в бытовых условиях отношений, но и выработку восприятия и образов в сознании человека посредством постоянного воздействия. Так, например, немаловажной темой является формирование образа врага в рядах Красной армии [12, с. 302]. Релевантность этих данных в рамках темы мемориализации событий Полоцкой наступательной операции связана с устройством послевоенной идеологии, в которой происходило формирование не только образа врага, но и противоположного ему положительного образа героя и жертвы. Так, например, вопреки существующим на сегодняшний день стереотипам об образе жертвы войны, многие, являющиеся таковыми, не становились объектом мемориализации. В частности, это относится к категории военнопленных и отдельным этническим группам, таким как евреи. Переосмысление отношения к личности жертвы во время войны на современном этапе открывает новые возможности для исследования, пережитого в стрессовой ситуации опыта. На этом фоне представляется перспективным исследование коллективной травмы [13].

Немаловажным источником является периодика выбранного для исследования региона. На данный момент существует разработанная методика источниковедческого анализа периодических изданий, которая будет необходима при изучении этой группы источников. Например, представляется целесообразным использование метода контент-анализа, позволяющего структурировать и выделять составные элементы (единицы) в текстовом массиве. Контент-анализ даёт возможность определить периоды актуализации событий Великой Отечественной войны, а также наиболее значимые с точки зрения государственных изданий темы [14].

На сегодняшний день тематика Великой Отечественной войны активно разрабатывается отечественными и зарубежными исследователями, поскольку данная тема не теряет актуальности. Повышенный интерес к проблемам войны стимулирует специалистов искать новые подходы к изучению войны, привлекать максимально широкий круг источников. История Полоцка времён Великой Отечественной войны активно разрабатывается А.И. Корсак и С.П. Копылом. Так, например, С.П. Копыл в своей работе «Пятый сталинский удар. Полоцкая фронтовая наступательная операция 29 июня – 4 июля 1944 г.» даёт подробное описание событий операции день за днём [15]. Это событие является значительным в освобождении Беларуси, о чём свидетельствует количество памятников и памятных знаков, установленных погибшим на полях сражений [16, с. 838–842]. Анализ послевоенной деятельности по увековечению памяти на примере наиболее крупных братских могил, находящихся в черте города Полоцка, представлен в работе А.И. Корсак [17]. Следует отметить, что стратегию реализации политики, отражённую в данном исследовании, мы можем считать универсальной по отношению ко всему Полоцкому району, что позволяет определить общие проблемы в деле реализации процесса увековечения памяти. Информация данной области исторических исследований является необходимым контекстом для понимания процессов становления, совершенствования политики увековечения памяти и её механизмов.

Заключение. В рамках изучения процесса мемориализации событий Полоцкой наступательной операции лета 1944 года в советский период реализуется широкий спектр междисциплинарных связей, которые обусловлены не только постоянной актуализацией темы войны и победы в определённые даты, но и последствиями, которые коснулись всего общества. Это, в свою очередь, отразилось в формировании культуры памяти о Великой Отечественной войне на территории всей Республики Беларусь. Использование междисциплинарного подхода является наиболее перспективным способом изучения проблематики увековечения памяти, поскольку взаимодействие дисциплин значительно расширяет фактологию исследуемого предмета, а также создаёт условия для исторического изучения проблемы, в соответствии с современными тенденциями исторических исследований. Опора на социологический материал и опыт юридической науки делает возможным составление целостной картины отношения общества к сохранению исторической памяти конкретного региона и страны, а также правовой базы, формирование которой отражает ценность данного явления для государства. Статистические методы и методы аналитического направления исторической информатики в исследовании мемориализации способствуют осуществлению анализа большого количества, на первый взгляд, однотипной информации. В частности, это относится к данным об учёте воинских захоронений, количественные показатели которых являются отражением качества. Результаты исследований в области этнопсихологии и военно-исторической антропологии делают возможным более детальное осмысление образа врага, жертв и участников войны, модели сохранения памяти о которых имеют различия в официальной (общегосударственной и идеологической) и частной (семейной и традиционной) среде. В свою очередь, данные гуманитарной географии дают чёткую интерпретацию знакового места относительно контекста модели сохранения памяти. Для наглядности результатов исследования обозначенного предмета также используются опыт и методы цифровой гуманитаристики и картографии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Последствия Великой Отечественной войны для Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://archives.gov.by/index.php?id=697135>. – Дата доступа: 24.12.2018.
2. Проказина, Н.В. Историческая память о Великой Отечественной войне в общественном сознании жителей Беларуси и России / Н.В. Проказина // Социологический альманах / «Беларуская навука»; сост.: И.В. Котляров – Минск, 2015. – С. 203–209.
3. Филлипов, В.М., Сравнительный анализ представлений о Великой Отечественной войне: межпоколенческий срез (Россия, Украина, Беларусь) : сб. ст. / В.М. Филлипов, Ж.В. Пузанова, Т. И. Ларина // Вестн. Российского университета дружбы народов. Сер.: Политология / Российский университет дружбы народов ; сост.: Ю.М. Почта. – М., 2015. – С. 117–126.
4. Юрчак, Д.В. Памятники и воинские захоронения: объекты историко-культурного наследия или мемориальные объекты? / Д.В. Юрчак // Победа – одна на всех : материалы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 24 апр. 2014 г. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. – С. 295–298.
5. Бабанин, Т.В. Укрупнение воинских захоронений в 1940–1960-е гг. и проблемы увековечивания памяти погибших защитников Отечества (на примере братского кладбища в деревне Сергейцево Пустошкинского района Псковской области) / Т.В. Бабанин // Вестник РГТУ. – 2014. – № 17 (139). – С. 185–199.
6. Каминский, С.А. Мемориализация событий Великой Отечественной войны на примере памятных мест Витебщины / С.А. Каминский // Беларускаяе Падзвінне : вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : электронны зб. IV міжнар. навук. канф. да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк, 19–20 крас. 2018 г. / пад агул. рэд. кан. гіст. навук, дац. А.І. Корсак. – Наваполацк : ПДУ, 2018. – С. 804–809.
7. Великая Отечественная война в зеркале народной речи и фольклора: Тексты. Исследования. Аудиоприложение / под общ. ред. Н.В. Большаковой ; сост. : Н.В. Большакова, М.И. Муратова, Г.И. Площук ; В.А. Лобач. – Псков : ЛОГОС, 2016. – 332 с.
8. Замятин, Д.Н. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук / Д.Н. Замятин // Социологическое обозрение. – 2010. – Т. 9, № 3. – С. 26–50.
9. Франция-память / П. Нора [и др.]. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 328 с.
10. Реброва, И.В. Возможности критического дискурс-анализа как метода интерпретации устных историй о Великой Отечественной войне / И.В. Реброва // Былые годы. – 2012. – № 3 (25). – С. 90–97.
11. Гарскова, И.М. Основные направления развития исторической информатики в конце XX – начале XXI в. / И.М. Гарскова // Вестник МГУ. Сер. 8 : История. – 2010. – № 6 – С. 75–103.
12. Военно-историческая антропология. Ежегодник. 2003/2004. Новые научные направления / редкол.: Е.С. Сенинская [и др.] – М.: РОССПЭН, 2006. – 463 с.
13. FAQ: Историческая травма как культурное явление [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://postnauka.ru/faq/26580>. – Дата доступа: 23.12.2018.
14. Павлова Е.Я. События Второй Мировой войны в освещении белорусских периодических изданий / Е.Я. Павлова // Россия в глобальном мире / Издательство Политехнического университета ; редкол.: Ю.С. Васильев [и др.] – СПб., 2016. – С. 354–370.
15. Копыл, С.П. «Пятый сталинский удар»: Полоцкая фронтовая наступательная операция : 29 июня – 4 июля 1944 / С.П. Копыл. – Полоцк : Полоцк. кн. изд-во, 2014. – 71 с. : ил.
16. Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка Полацка / рэд. кал. : Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2002. – 912 с. : іл.
17. Корсак, А.И. Увековечение памяти о событиях Великой Отечественной войны на примере братских могил советских солдат, погибших при освобождении города Полоцка в июле 1944 года / А.И. Корсак. // Вестн. Полоцк. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2017. – № 9. – С. 6–14.

Поступила 26.12.2018

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE STUDY OF THE PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY ABOUT THE EVENTS OF POLOTSK OFFENSIVE OPERATION IN THE SUMMER OF 1944: TRENDS AND PROSPECTS

S. KAMINSKI

The directions of interdisciplinary relations in the study of the process of memorialization of the events of the Polotsk offensive in the summer of 1944, the implementation of which in the long term contributes to a comprehensive study of this phenomenon. The methods used in the indicated study are highlighted. There are different interdisciplinary fields of research in the Humanities, the strategy and the results of which contribute to the creation of an environment of comprehensive study of the issues of memorialization of the great Patriotic war at the micro- and macro-level.

Keywords: *memorialization, preservation of historical memory, the Great Patriotic war, Polotsk.*

УДК [355.02+355/359.08]:94(476)

**ПОДГОТОВКА ЛЮДСКИХ РЕЗЕРВОВ ДЛЯ КРАСНОЙ АРМИИ В ПЕРИОД 1921-1939 гг.:
НА ПРИМЕРЕ БЕЛАРУСИ****Е.В. КОМАР***(Институт истории Национальной академии наук Беларуси, Минск)*

Рассматриваются отдельные направления деятельности советского военно-политического руководства по строительству военной организации государства, а также комплекс мероприятий военного строительства в межвоенный период (1921–1939 гг.), направленный на подготовку на территории республики военно-обученного резерва вооруженных сил. Раскрывается эволюция форм военного обучения, процесс пропаганды и вооружения белорусского населения теоретическими знаниями и практическими навыками военного дела в системе народного образования и просвещения, а также в результате деятельности общественных, оборонно-массовых и физкультурных организаций. Прослеживается динамика роста численности оборонно-массовых организаций и результативности проводимых ими мероприятий. Выявлена взаимосвязь расширения масштабов и повышения качества военной подготовки гражданского контингента с изменениями уровня напряженности международной обстановки. На основе анализа архивных документов и научной литературы сделаны выводы о ходе и особенностях подготовки людских резервов для действий в регулярных и партизанских формированиях в приграничной БССР.

Ключевые слова: *военное строительство, людские резервы, военная подготовка, оборонно-массовая работа, общественные организации, подготовка партизанских действий.*

Одной из основных задач укрепления обороноспособности советского государства в период между двумя мировыми войнами была всесторонняя подготовка трудящихся масс к его защите. Актуальность ее диктовалась характером будущих войн и военной опасностью, исходившей от империалистического окружения. Тотальный характер минувших войн, бурное развитие вооружения и военной техники, перенос борьбы в глубокие тылы, стирание грани между фронтом и тылом свидетельствовали о том, что времена, когда вооруженные противостояния велись только армиями, – канули в Лету. Советское военно-политическое руководство прекрасно осознавало, что в грядущей войне в боевые действия будут втянуты не только кадровые армии, не только способные носить оружие, но и все население воюющих стран. «В ходе Первой мировой войны полуторамиллионная русская армия только на одну четверть состояла из кадрового состава, на исходе первого года противостояния соотношение составило 1:7, а к концу конфликта – 1:15 – 1:25 в пользу мобилизационных народных масс», – подчеркивалось в докладной записке №12810 Главного управления Рабоче-крестьянской Красной Армии за 1924 г. [1, л. 1-5].

К началу 20-х гг. сложилась трудная ситуация, когда с одной стороны продолжавшая накаляться международная обстановка требовала создания действенной системы обеспечения безопасности страны, а с другой – низкие экономические возможности не позволяли создать нормальные условия функционирования и развития военной организации. Указанные противоречия предопределили стратегические ориентиры политики государства в области военного строительства. Перед руководством страны стояла сложная задача – найти оптимальный баланс между необходимостью обеспечения военных потребностей и возможностями экономики.

В начале 20-х гг. в сложившихся, объективных условиях экономической реальности правительство вынужденно пошло на серьезное сокращение армии.

Немногочисленные вооруженные силы были не в состоянии основательно и прочно сдерживать агрессию вероятного противника, поэтому выходом из создавшейся ситуации виделась широкомасштабная военизация¹ (оборонно-массовая работа) населения, создание массовых резервов, так называемых трудовых армий.

Военная подготовка белорусского населения началась еще с 1918 г., когда был образован Всеобуч – отдел по всеобщему военному обучению при Военно-учебном управлении Наркомата по военным делам. Задачей Всеобуча, как отмечалось на IV съезде компартии Беларуси, было «поголовное обучение трудящихся военному делу» [3, с. 81]. Курс обучения включал занятия по огневой и строевой подготовке, политграмоте и пр., составлял 96 часов, и пройти его обязан был каждый трудящийся [4, л. 158].

В приграничной Беларуси вопросам военной подготовки населения придавалось особое значение. В архивных документах начала 20-х гг. отчетливо прослеживается, что руководство республики

¹ Под термином «военизация» понималось как непосредственное военное обучение масс, так и воспитание у них понимания необходимости защиты Советской Родины, вовлечение в разностороннюю практическую работу по укреплению ее обороноспособности [2, с. 18].

выдвигало военизацию на одно из важнейших мест в системе военного строительства и требовало оказания органам Всеобуча всемерной поддержки [4, л. 32]. С 1921 по 1923 гг. военную подготовку в системе Всеобуча прошли 100 тыс. призывников БССР, Витебской и Гомельской губерний [5, с. 15].

Следует отметить, что темпы и качество оборонно-массовой работы в 20-х гг. были невысокими ввиду слабой материально-технической базы, нежелания граждан отрываться от трудовой деятельности и ряда других факторов.

В середине 20-х гг. Красная Армия перешла на территориально-милиционный принцип комплектования, когда часть военнослужащих проходила военную службу без отрыва от основной трудовой деятельности. В этот период Всеобуч сменила допризывная подготовка граждан. Допризывное обучение охватывало два возраста, предшествующих призыву, осуществлялось в целях военной, военно-политической и физической подготовки молодежи к службе в рядах вооруженных сил. Срок обучения допризывников составлял 2 месяца в зимний период и во время лагерных сборов летом, где закреплялись полученные ранее знания и навыки [6, с. 9-17].

Постепенно советская республика превращалась в военный лагерь.

Военная подготовка молодежи также проводилась в ходе обучения в техникумах, совпартшколах, рабфаках, школах фабрично-заводского ученичества. В учреждениях среднего звена с 1932 г. в пределах учебных планов устанавливался 120-часовой курс военного дела. Программа включала занятия по физической культуре с военно-прикладным уклоном, по стрелковому делу, противовоздушной и противохимической обороне, военной топографии, строевой и тактической подготовке. Учащиеся, усвоившие курс, считались прошедшими допризывную подготовку [7, л. 10, 11; 8, с. 11].

Подготовка резервов армии осуществлялась и в вузах. С 1925 г. для студентов вводился теоретический и практический курсы военного дела (180 часов и летняя двухмесячная практика), после усвоения которых срок действительной военной службы вузовцев сокращался и проходил при наличии вакансий на должностях младшего комсостава [9, л. 105–120].

Существенную роль в повышении качества подготовки студенческой молодежи сыграло развитие законодательства в военной сфере. Так, в 1930 г. был утвержден более совершенный «Закон об обязательной военной службе». Документом устанавливалась высшая вневоинсковая подготовка, которая охватывала теоретический курс (430–580 часов) в учебном заведении и прохождение в течение 3–4 месяцев учебных сборов в воинских частях. По окончании вуза обучающиеся сдавали испытание на звание среднего начальствующего состава запаса и освобождались от действительной военной службы [10, с. 32–37].

В связи с резким обострением международной обстановки 1 сентября 1939 г. Верховный Совет СССР принял новый «Закон о всеобщей воинской обязанности». Согласно закону студенты вузов обязаны были проходить допризывную подготовку (2 часа в неделю), а вневоинсковая подготовка упразднялась, так как в сложившихся условиях диктовалась необходимость массовой подготовки рядового резерва к грозящей войне [11, с. 16].

Военная подготовка женщин в высших и средних учебных заведениях охватывалась специальными кружками – санитарными, связи, противовоздушной обороны и др. [12, л. 11].

В рассматриваемый период государство готовило будущих защитников начиная со школьной скамьи. С 1927 г. в общеобразовательных школах проводился еженедельный военный час, начиная с 5-го класса [13, с. 13]. Обучение военному делу учеников старших классов было введено в БССР в 1930 г. Учащиеся приобретали знания о характере современной войны, структуре вооруженных сил, изучали военную литературу, знакомились с основами топографии и стрелкового дела [9, л. 50; 14, с. 15]. С началом Второй мировой войны в школах была введена начальная военная подготовка для учащихся 5–7 классов. В учебных планах на нее отводилось 2 часа в шестидневку. Школьники трех старших классов (8, 9, 10) начали проходить допризывную военную подготовку [11, с. 16].

Важным элементом военной подготовки белорусского населения стали мероприятия по созданию условий для ведения масштабной партизанской борьбы. В БССР в период с 1930 по 1936 гг. Специальным бюро Государственного политического управления был предпринят целый комплекс мер по подготовке к партизанской войне [15, с. 86, 87].

С гражданским населением проводились теоретические и практические занятия по подготовке к действиям непосредственно в полосе боевых операций. В ходе обучения отрабатывались вопросы поведения в зоне конфликта, техники проведения разведки и составления донесений, ведения партизанской борьбы [16, с. 134].

Обучение партизанских кадров проводилось в спецшколах, обычно составляло от 3 до 6 месяцев и велось по группам специалистов: диверсанты, снайперы, минеры, радисты и т.д. До 10% занятий проводилось в ночное время. По учебным дисциплинам сдавались экзамены и зачеты, после сдачи которых группы выводились в лагерь для проведения практических занятий в обстановке, максимально приближенной к боевой. Качество подготовки и возможности диверсионных отрядов контролировались в ходе проведения специальных и общевоинских учений [17, с. 30, 31].

В 1932 г. В Беларуси были сформированы 6 отрядов (Минский, Бобруйский, Борисовский, Мозырьский, Полоцкий и Слуцкий) по 300–500 человек, прошедших подготовку в спецшколах [18, с. 71]. Кроме того, в 1934 г. по приказу начальника штаба Рабоче-крестьянской Красной Армии в приграничных округах, во всех стрелковых и кавалерийских дивизиях создавались саперно-маскировочные взводы, в которых военнослужащие проходили спецподготовку и после увольнения расселялись в приграничной полосе. В случае вооруженного конфликта, они должны были прибыть в ближайшую воинскую часть, получить вооружение, имущество и приступить к диверсионной деятельности и развертыванию партизанского движения [19, с. 33–38].

В конце 30-х гг. мероприятия по подготовке к партизанским действиям были свернуты, а отряды партизан расформированы, часть кадров репрессирована [20].

Важным инструментом осуществления оборонно-массовой работы являлись добровольные общественные организации. Одним из таких объединений стало военно-научное общество (далее – ВНО), созданное в 1920 г. Первоначально ВНО представляло собой сугубо армейскую организацию, действующую в воинских частях через военно-научные кружки и кружки военных знаний (военно-исторические, изучения опыта гражданской войны, стрелковые, технические, административно-организационные, военно-политические, санитарно-гигиенические, спортивные и др.) [21, л. 75; 22, с. 12, 13].

Постепенно начала разворачиваться работа и среди гражданского населения. Пропагандировались идеи общества через печать, проводились агитационные мероприятия, оборудовались военные кабинеты и библиотеки, уголки военных знаний на предприятиях, в учреждениях и учебных заведениях, в деревнях и селах. Рабочие, колхозники, студенты прикреплялись к военно-научным кружкам воинских частей округа.

Со временем ВНО стало превращаться в массовую организацию. В республике в 1926 г. общество объединяло около 6 тыс. военнослужащих и 13 тыс. гражданских членов [22, с. 17].

В 1926 г. ВНО было реорганизовано в Общество содействия обороне СССР (далее – ОСО), в 1927 г. в рядах объединения состояло 18 тыс. граждан БССР [22, с. 19; 23, л. 109–113].

На равных правах с ОСО в 1923 г. развернуло свою деятельность Общество друзей воздушного флота (далее – ОДВФ) и его белорусское отделение [13, с. 14]. Организация пропагандировала знания об авиации среди населения и оказывала помощь государству в строительстве и укреплении воздушного флота. В губерниях и уездах создавались ячейки общества, которые проводили агитационную работу, осуществляли добровольный сбор средств на постройку самолетов, аэродромов, посадочных площадок и развитие авиационного спорта, создание авиационных уголков, секций и кружков.

О росте популярности ОДВФ в Беларуси красноречиво говорят следующие цифры: по состоянию на 15 февраля 1924 г. в организации состояло более 15 тыс. человек, а ровно через год количество членов составляло уже более 56 тыс.; на строительство воздушного флота было собрано 125 тыс. рублей, закуплено три самолета и два агитационных самолета, организована Белорусская эскадрилья, оборудовано 2 аэродрома и две посадочные площадки [24, л. 25–31; 25, л. 636, 637].

Военная подготовка населения также проводилась в рамках Добровольного общества друзей химической обороны и химической промышленности СССР (далее – Доброхим), основанного в 1924 г. Членами организации собирались денежные средства, выпускалась литература, создавались химуголки, закупались учебники, средства защиты, проводились лекции, беседы, тематические вечера по вопросам использования химической продукции в мирных целях и занятия по изучению основ применения химического оружия и защиты от него. За год деятельности общества в республике было создано около 300 ячеек, объединявших более 21 тыс. членов [25, л. 639].

Для выхода на более качественный уровень и консолидации усилий двух оборонно-массовых обществ в 1925 г. ОДВФ и Доброхим были объединены в единую общественную организацию – Авиахим. К началу 1927 г. в состав Авиахима и ОСО БССР входило около 100 тыс. человек, функционировало свыше 500 стрелковых, 500 сельскохозяйственных, более 300 военно-научных и других кружков, действовало более 50 авиахимкоманд и постов воздушного наблюдения [22, с. 29, 33; 26, л. 45, 48, 50].

В начале 1927 г. ОСО и Авиахим была реорганизована в «Союз обществ друзей обороны и авиационно-химического строительства СССР» (далее – Осоавиахим) [27].

Создание нового общества увеличило размах оборонно-массовой работы, разнообразило их формы и методы. К I Всебелорусскому съезду Осоавиахима (май 1928 г.) в Республике действовало 2500 ячеек, насчитывавших 135 тыс. членов [22, с. 42]. Серьезное значение придавалось вовлечению женщин в оборонно-массовую работу. Если в начале 20-х гг. слабый пол посещал в основном химические и санитарные кружки, то в дальнейшем тысячи девушек и женщин проходили обучение в качестве снайперов, связисток, пулеметчиц и т.д.

Не меньшее внимание уделялось военной подготовке школьников. Воспитание детей осуществлялось на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа. В осоавиахимовских кружках изучались действия солдата в бою, строевая подготовка, топография, связь и сигналы, санитарное дело, проводились военизированные эстафеты и походы [28].

Ко II съезду Осоавиахима БССР (февраль 1931 г.) в республике насчитывалась 4051 ячейка, 8 Домов обороны, 1962 военных уголков, объединявших 268 250 осовиахимовца [22, с. 47].

Осоавиахимом массово развивался стрелковый спорт, так как он был одним из наиболее доступных и популярных, да и умение метко стрелять было одним из наиболее важных навыков резерва армии, основу которой составляли стрелковые части. Для повышения стрелкового мастерства в 1932 г. было утверждено звание «Ворошиловский стрелок». Только, за 1934–1935 гг. в республике было подготовлено 46 тыс. ворошиловских стрелков [2, с. 34; 29, с. 94], а за 1936 г. 45 950 юных ворошиловца [30].

Развитие авиации, создание воздушно-десантных подразделений и потребности военно-воздушных сил Красной Армии диктовали необходимость массовой подготовки летчиков, планеристов и парашютистов. В республике расширяется сеть аэроклубов, функционируют планерная школа, школа авиамоделизма и парашютные станции. В 1936 г. в 45 районах имелись планеры и парашютные вышки, аэрокулубы располагали самолетами, аэродромами и планерами. Только за 1935 г. органами Осоавиахима в БССР без отрыва от производства было подготовлено 98 пилотов, 120 парашютистов и около 2 тыс. планеристов, а в 1937 г. 557 летчиков, 765 планеристов, 460 авиатехников и мотористов, 1110 парашютистов и эти цифры продолжали расти [29, с. 118, 119]. В 1939 г. белорусскими аэроклубами было подготовлено 1 112 летчика [22, с. 71].

Большое военно-прикладное значение имел конный спорт. В начале 30-х гг. на территории БССР дислоцировались 3-й кавалерийский корпус и восемь отдельных кавалерийских эскадронов в составе стрелковых дивизий, для которых также требовалась подготовка резервов. Органами Осоавиахима развивался конный спорт, на предприятиях и в учреждениях создавались кавалерийские кружки. Для увеличения размаха кавалерийской подготовки молодежи в 1936 г. утверждаются нормы комплекса и знак «Ворошиловский всадник». В этом же году в республике открывается кавалерийская школа, действуют 153 кружка [22, с. 66, 67].

Приграничное положение Республики, усиленная подготовка капиталистических стран к войне против СССР, вооружение их армий мощной бомбардировочной авиацией, оснащенной разрушающими, зажигательными и химическими средствами поражения, все это обуславливало повышение внимания в республике к противовоздушной и противохимической обороне. На предприятиях и в учреждениях создавались команды противовоздушной обороны, пожарные, противохимические и санитарные дружины [31, л. 1–7]. В 1927 г. в БССР действовало 200 авиахимкоманд, в которых прошли обучение 6 тыс. человек [29, с. 81].

Важной формой военной подготовки населения являлось выполнение комплекса и сдача норм на знак «Готов к противовоздушной и противохимической обороне» (далее – ГПВХО), введенного в 1935 г. для повышения практических навыков населения. В 1936 г. принимаются нормы комплекса второй степени, а через год – нормы на коллективный знак ГПВХО [13, с. 88]. Государственными и осовиахимовскими органами в трудовых коллективах проводятся учения, тренировки, соревнования, походы, практикуются работы в противогазах, в школах и на предприятиях строятся газоубежища, подвалы специального назначения. В 1936 г. нормы ГПВХО в республике выполнили около 100 тыс. человек, был открыт первый в стране клуб ПВХО (Орша) [29, с. 99].

III съезд Осоавиахима БССР (1937 г.) подвел итоги работы организации и определил пути дальнейшего развития. В республике увеличилось количество первичных организаций общества, качество военной подготовки, работало 8 домов и 112 хат обороны, 5 клубов ПВХО, 8 аэроклубов, 9 стрелковых клубов, 194 военных кабинета и 1426 военных уголков, 89 военно-учебных пунктов, 6 военно-учебных автопунктов, а также кавалерийская, стрелковая и планерная школы [29, с. 100].

Подготовка резерва армии проводилась и структурами Всероссийского добровольного общества содействия развитию автомобилизации и улучшению дорог «Автодор», созданного в 1927 г. с целью организации общественного содействия внедрению автомобильного транспорта и строительству дорог. Белорусское отделение «Автодор» начало свою деятельность в начале 1928 г., которая заключалась в подготовке спецкадров для войск округа, привлечении населения к дорожному строительству, создании ячеек по распространению знаний об автомобилях, обучении правилам их эксплуатации и вождения [32, л. 173].

В конце 1935 г. общество было ликвидировано, а ряд его функции и полномочия делегировались на местные советы физической культуры и органы Осоавиахима, при которых были созданы автомобильные секции. По линии Осоавиахима в Беларуси в 1938 г. автомотоделу было обучено 1429 человек, а за 5 месяцев 1939 г. 1025 шоферов и мотоциклистов, а еще 3965 – продолжали учебу [22, с. 72].

Еще одним общественным объединением, осуществляющим оборонно-массовую работу, было Белорусское общество Красного Креста. Организация была создана в 1921 г. для решения социальных проблем, помощи жертвам вооруженных конфликтов и чрезвычайных ситуаций, пропаганды международного гуманитарного права [33, с. 274].

С 1927 г. в БССР при содействии общества стали создаваться военно-санитарные курсы, кружки первой помощи для подготовки резерва медсестер, формироваться санитарные дружины. С 30-х гг. основные усилия Белорусского общества Красного Креста сосредотачиваются на санитарно-оборонной работе. К этому времени в Республике действовало 1235 кружков первой помощи, в которых обучалось 25 тыс. человек [29, с. 86].

В целях содействия лучшему усвоению военно-санитарных знаний в 1934 г. был учрежден комплекс и значок «Готов к санитарной обороне страны» (ГСО), а в 1935 г. вторая степень комплекса. Школьники сдавали испытания на значок «Будь готов к санитарной обороне СССР» [34, с. 108]. Введение на практике комплексов придавало военно-санитарной подготовке более практическую направленность. Итогом проведенных мероприятий стали высокие результаты. В 1935 г. в республике состоялась олимпиада медсестер, нормы комплекса ГСО в 1936 г. сдало 23 тыс. девушек и женщин [29, с. 97], а в 1939 г. – 32 тыс. [22, с. 73].

Деятельность по подготовке резерва для войск связи осуществляла добровольная общественная организация Общество друзей радио. В его задачи входила пропаганда идей радиовещания, популяризация радиотехнических знаний, содействие развитию радиолюбительства, помощь государственным органам в радиофикации страны. В 1932 г. в БССР насчитывалось 467 ячеек общества, объединявших 16 600 членов. С 1935 г. к подготовке радистов-коротковолновиков приступил Осоавиахим. В учреждениях и на предприятиях создавались кружки и клубы радиолюбителей [13, с. 98, 99].

Усилия, предпринимаемые добровольными оборонно-массовыми организациями по подготовке населения к защите Отечества, давали высокие результаты. За 1939–1940 гг. в республике было подготовлено более 750 тыс. человек, сдавших нормы ГТО, ГСО, ПВХО, «Ворошиловский стрелок», а также 6350 пулеметчиков, 500 снайперов [29, с. 106; 35, с. 255].

Подготовка людских резервов к специфике военной службы требовала выработки быстрой реакции, выносливости и других физических качеств, а темпы социалистического строительства высокой работоспособности, поэтому физическая подготовка стала составной, обязательной частью всеобщего воинского обучения населения и проводилась в целях подготовки к трудовой деятельности и вооруженной защите страны. С первых дней существования советской власти физическая культура получила государственное признание. Истоком зарождения и становления массового «красного спорта» являлся Всевобуч. На фабриках, заводах, в школах, воинских частях и других государственных и общественных учреждениях строились спортплощадки, городки, организовывались кружки, физкультурячки, а из молодежи допризывного возраста – звенья, отделения, взводы. Ячейки объединялись в районные и участковые центры физкультуры [36, л. 5–7; 37, л. 15, 16].

Граждане приписывались к ближайшим спортплощадкам и посещали занятия, проводимые инструкторами, подготовка которых проводилась в единственной на то время в республике военно-окружной школе инструкторов физического образования (Смоленск) [38, л. 15].

В начале 20-х гг. спортивная активность белорусского населения была не слишком высокой, однако проведение агитационных мероприятий, Общесоюзных с 1923 г. [39, л. 11, 11 (об)] и Вселюбелорусских с 1924 г. [40, с. 7] праздников физкультуры и других соревновательных форм продемонстрировало большие возможности использования спорта в воспитательном процессе. Постепенно у граждан пробуждался интерес к физической культуре, открывавшей пути к самовыражению личности.

Физкультурное движение в БССР принимало все больший размах. С 1924 г. физическая культура вводится в средних и высших учебных заведениях [41, с. 57]. В 1926 г. в Республике насчитывалось 102 тыс. физкультурников, была проведена вторая Всебелорусская олимпиада, в 1928 г. – первая Всебелорусская спартакиада по зимним видам спорта, в 1929 г. – военизированный лыжный пробег (150 км), первый Всебелорусский лыжный пробег, первый Всебелорусский велопробег, Всебелорусская сельская и пионерская спартакиады, двухнедельник физкультуры [29, с. 110; 42, л. 8, 31]. В Минске в 1929 г. начал деятельность Белорусский техникум физической культуры, в стенах которого велась подготовка инструкторов [41, с. 67]. В 1933 г. ряды физкультурников насчитывали 600 тыс. человек [29, с. 114].

В целях дальнейшей популяризации физкультурного движения руководством республики принимались все возможные меры. Проводилась агитационно-пропагандистская работа, совершенствовались формы и методы физвоспитания, интенсивно развивались различные виды спорта (легкая атлетика, бокс, лыжный спорт, борьба, поднятие тяжестей и др.).

Учитывая геостратегическое положение Беларуси и обострение международной обстановки, руководством СССР, республики и округа целенаправленно проводились мероприятия по сближению физкультурного движения с задачами обороны. В 1930 г. ЦК КП(б)Б принял специальное постановление об оборонной работе среди населения, которым ставились задачи по военно-физической подготовке молодежи. В этом же году в программу физподготовки учебных заведений были включены упражнения военно-прикладного характера, в приграничных районах создавались военизированные спортивно-физкультурные группы, осуществлявшие помощь в охране государственной границы, увеличивались ассигнования на развитие физкультуры [29, с. 111, 112; 43, л. 1–3].

Уже развернувшейся работе в значительной степени поспособствовало принятие в 1931 и 1933 гг. новой формы внедрения элементов военизации в физкультурное движение – комплекса «Готов к труду и обороне» (далее – ГТО) первой и второй ступени. Мероприятия по пропаганде и подготовке граждан к сдаче норм комплекса в одночасье становятся основным направлением деятельности государственных органов и общественных организаций в области физкультуры. Принятые меры дали ощутимые результаты. Уже в 1931 г. в республике нормы комплекса выполнило 2,5 тыс. человек, а в следующем году – 50 тыс. Беларусь в 1932–1934 гг. занимала первое место в СССР по подготовке значкистов ГТО.

Активно вовлекались в спортивную жизнь республики учащиеся школ и молодежь. Увеличивалось количество кружков, проводились школьные спартакиады, в 1934 г. были введены нормы юношеской ступени ГТО – «Будь готов к труду и обороне», которые в 1935 г. выполнили 14 тыс. белорусских юношей и девушек [41, с. 71-78].

Быстрый рост популярности физкультурного движения привел к созданию добровольных физкультурных обществ «Спартак», «Динамо» и др., придавших более организованный характер спортивно-массовой работе.

Высокой эффективности достигла пропаганда оборонного значения физкультуры и спорта, проводимая всеми средствами массовой информации. Все больший упор делался на массовые формы военно-прикладного характера: военизированные переходы, эстафеты, кроссы, в том числе вдоль границы, военно-спортивные игры и др. Динамично развивались военно-технические виды спорта: авиа, авто, конный, стрелковый, парашютный, планерный.

С каждым годом увеличивались масштабы физической подготовки населения в республике, возрастали финансовые отчисления на физкультурную работу (в 1931 г. 620 тыс. рублей, в 1939 г. – 8347 тыс.), совершенствовалась материально-техническая база, значительно выросло количество спортивных состязаний. В 1939 г. в БССР проведено 1876 соревнований, 35 первенств Республики в которых приняло участие 146 тыс. спортсменов. В течение года 30 тыс. человек выполнили нормы ГТО [29, с. 113, 125, 127].

Как видно, массовое физкультурное движение в Беларуси стало одним из действенных каналов военно-патриотического и морально-волевого воспитания граждан, а также эффективным средством формирования готовности к воинской службе, высокой личной ответственности за защиту Родины, развития военно-прикладных навыков и физических качеств, необходимых для выполнения воинского долга.

Важное место в подготовке населения к будущим войнам, наряду с физическим воспитанием, принадлежало здравоохранению. В БССР система медицинского обслуживания постепенно развивалась, со временем были сняты острые эпидемиологические последствия вооруженных конфликтов, успешно проходила борьба с социальными болезнями (туберкулез, сифилис, трахома), возрастало количество подготовленного медперсонала [32, л. 382], осуществлялось добровольное обучение гражданского населения, на предприятиях и в учреждениях создавалась широкая сеть санитарных постов и дружин, школы оборудовались под госпитали [44, л. 45]. Повышалось финансирование [45, л. 255], доступность и качество контроля за состоянием здоровья, лечебно-оздоровительных мероприятий, увеличивалась культура личной, общественной гигиены и питания. Эти качественные сдвиги приносили неплохие результаты в масштабах страны и республики. О снижении процента негодных к военной службе в Советском союзе говорят следующие цифры Центрального статистического управления СССР: в 1924 г. – 19,4%, в 1935 г. – 12,38%, в 1938 г. – 4%. Кроме того, уменьшалось количество физически недоразвитых призывников с 3,9% в 1928 г. до 1,08% в 1935 г. В свою очередь, повышались физические данные призывников. Если в 1923 г. средний рост и вес составляли 162,4 см и 59–60 кг, то в 1936 г. – уже 168, и 64–65 кг [46, с. 45]. В 1938 г. в БССР по состоянию физического здоровья более 80% призывников были годными к военной службе. По минскому призывному пункту все новобранцы имели средний вес – 80–85 кг, рост – 170–175 см [47]. Сомнения вызывают такие габариты белорусских богатырей, опубликованные в газете «Советская Белоруссия», и наводят на мысль о завышении веса военнослужащих.

Анализ архивных документов и опубликованных научных источников показывает, что военная подготовка гражданского населения была одним из ключевых элементов военного строительства страны в целом и республики. Она отвечала требованиям времени, экономической, внешне и внутриполитической ситуациям.

Подготовка резервов проводилась в массовом масштабе и в тесной связи с учебно-воспитательным процессом, при активном участии органов народного образования и просвещения БССР и других государственных организаций и учреждений. Большой объем работ был проведен по мобилизации населения на овладение военными знаниями, укрепление обороны республики и страны, значительную роль в которых сыграли общественные организации: осоавиахимовские, комсомольские, физкультурные, профсоюзные. В межвоенные годы через военно-учебные пункты, военные лагеря, занятия в системе военной подготовки в учебных заведениях прошли сотни тысяч призывников, военнообязанных, студентов, которые получили базовые военные знания и навыки.

Военное обучение осуществлялось со всеми категориями граждан, но особый акцент руководством республики делался на работе с молодежью как наиболее активной и передовой частью общества. Резервисты проходили обучение по основным направлениям военного дела и готовились для различных родов войск.

Оборонно-массовой работе в приграничной Беларуси уделялось повышенное внимание. Воспитание и обучение велось в духе высокой бдительности, готовности немедленно вступить на защиту Родины, умения владеть оружием и военной техникой, поддержания высокого уровня физической готовности.

Таким образом, комплекс целенаправленного воздействия, проведенный государственными, партийными, профсоюзными, общественными органами, организациями и учреждениями, сформировал идеологически, морально и физически мощную трудовую армию, способную к ведению вооруженной борьбы как в действующей армии, так и в партизанских формированиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Российский государственный военный архив. – Ф. 54. Оп. 3. Д. 165.
2. Чигринов, П.Г. Деятельность КПСС по военно-патриотическому воспитанию трудящихся в период построения и упрочения социализма : 1926-июнь 1941 г. : (на материалах Компартии Белоруссии) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.01 / П.Г. Чигринов / Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Минск, 1985. – 43 с.
3. Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК : в 6 т. / под общ. ред. В.И. Бровикова (пред. ред. колл.). – Минск : Беларусь, 1983. – Т. 1 : 1918–1927. – 527 с.
4. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.13.
5. Кушнер, В.Ф. Военно-патриотическое воспитание и подготовка трудящихся Белоруссии к защите Родины (1921 – 1925 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.Ф. Кушнер / Минский гос. пед. инст. им. А.М. Горького. – Минск, 1976. – 25 с.
6. Ивашов, Л.Г. Опыт военной реформы 1924-1925 годов / Л.Г. Ивашов, А.С. Емелин // Военная мысль. – 1991. – № 4. – С. 9–17.
7. Российский государственный военный архив. – Ф. 54. Оп. 10. Д.3.
8. Праграма ваеннай падрыхтоўкі для ФЗС і ШКМ : праект / Народны камісарыят асветы БССР, Дзяржаўны вучоны савет ; распацаваў В.А. Кароцкі. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, Вучпедсектар, 1932. – 57 с.
9. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.675.
10. Об обязательной военной службе. Закон Союза сов. соц. респ. от 13 августа 1930 г. : с изм. до 5 августа 1931 г. – М. : Советское законодательство, 1931. – 64 с.
11. О всеобщей воинской обязанности : Закон Союза сов. соц. респ. от 1 сентября 1939 г. – М. : Воениздат, 1940. – 32 с.
12. Российский государственный военный архив. – Ф. 54. Оп. 10. Д.5.
13. Хромченко, Д.Н. Оборонно-массовая работа общественных организаций Беларуси в 1920–1940-е годы / Д.Н. Хромченко. – Минск : БНТУ, 2017. – 204 с.
14. Санникова, А.В. Военно-патриотическое воспитание учащихся в школах Советской Белоруссии (1931–1941 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А.В. Санникова : Минский гос. пед. инст. им. А.М. Горького. – Минск, 1973. – 23 с.
15. Боярский, В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра : историко-документальный очерк / В.И. Боярский. – М. : изд. дом «Граница», 2003. – 448 с.
16. Верхайскай, Б.К. Грамадскае насельніцтва і вайна : што рабіць рабочаму і сялянину ў часе вайны ў паласе баявых дзеянняў / Б.К. Верхайскай. – Выд. 20-е, выпр. і паш. – Менск : выд. аргагiтпрапсекцiі ЦС Асаавiахіму БССР, 1929. – 134 с.
17. Попов, А.Ю. НКВД и партизанское движение / А.Ю. Попов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 383 с.
18. Басюк, І.А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі / І.А. Басюк. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 237 с.
19. Князьков, А.С. Подготовка к партизанским действиям в СССР в 1920–1930 гг. / А.С. Князьков // Военно-исторический журнал. – 2016. – № 4. – С. 33-38.
20. Ваупшасов, С.А. На тревожных перекрестках: записки чекиста / С.А. Ваупшасов. – М. : Политиздат, 1971. – 464 с.
21. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.205.
22. Школа мужества и патриотизма : крат. очерк истории ДОСААФ Белорус. ССР / С.А. Аслезов [и др.]. – Минск : Беларусь, 1976. – 285.
23. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.2308.
24. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.2345.
25. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.1759.
26. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.2881.
27. Статут прыхільнікаў абароны і авіяцыйна-хімічнага будаўніцтва БССР (Асаавiахім БССР) // Збор Законаў і Загадаў Рабоча-Сялянскага ўрада БССР 19 верасня 1931 г. – № 29. – 348 с.
28. Дзітрых, Г. Ваенiзацiя ў пiянератрадзе : пер. з рус. мовы / Г. Дзітрых. – Мiнск : Белдзяржвыд., 1930. – 80 с.

29. Чигринов, П.Г. Военно-патриотическое воспитание трудящихся : из опыта Компартии Белоруссии (1926–1941 гг.) / П.Г. Чигринов. – Минск : Беларусь, 1981. – 205 с.
30. «5 год работы комсомола Беларусі» : справаздачны даклад сакратара ЦК ЛКСМБ тав. Аўгустайціса XI з’езду / Чырв. змена. – 1936. – 17 сак. – С. 5.
31. Российский государственный военный архив. – Ф. 23. Оп. 1. Д.77.
32. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.6217.
33. Республика Беларусь : энцикл. : в 6 т. / редкол.: Г. П. Пашков (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелЭн, 2007. – Т. 4. – 768 с.
34. Барсуков, М.И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР : крат. ист. очерк / М.И. Барсуков. – М. : Медгиз, 1946. – 156 с.
35. Комсомол нашей доблестной партии сын : из истории Ленин. коммунист. Союза молодежи Белоруссии / ред.: А.К. Зинин, А.А. Маркевич. – Минск : Госиздат БССР, 1960. – 491 с.
36. Российский государственный военный архив. – Ф. 65. Оп. 13. Д.50.
37. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.115.
38. Российский государственный военный архив. – Ф. 65. Оп. 3. Д.5.
39. Российский государственный военный архив. – Ф. 25883. Оп. 5. Д.2263.
40. Куликович, Е.К. Становление и развитие массовых форм физической культуры как средство коммунистического воспитания трудящихся : (на примере БССР) : автореф. дис. ... канд пед. наук : 13.00.04 / Е.К. Куликович / Гос. ин-т физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1985. – 20 с.
41. Куликович, К.А. Развитие физической культуры и спорта в БССР / К.А. Куликович. – Минск : Беларусь, 1969. – 166.
42. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.1929.
43. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 6. Оп. 1. Д.2316.
44. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 611. Оп. 1. Д.4.
45. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 4п. Оп. 1. Д.4762.
46. Прилуцкий, В.В. Деятельность государственных органов и общественных организаций по военно-патриотическому воспитанию населения СССР (1922 – июнь 1941 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / В.В. Прилуцкий / Военный университет. – М., 2001. – 50 с.
47. Ровесники Октября призываются в Красную Армию / Сов. Белоруссия. – 1938. – 8 сент. – С. 1.

Поступила 10.09.2018

PREPARATION OF HUMAN RESERVES FOR THE RED ARMY IN THE PERIOD 1921–1939: ON THE EXAMPLE OF BELARUS

Y. KAMAR

The article is devoted to specific areas of activity of the Soviet military-political leadership in the construction of the military organization of the State. The complex of measures of military construction in the inter-war period (1921–1939) aimed at training on the territory of the republic of a military-trained reserve of the armed forces, is considered. It reveals the evolution of military training forms, the process of propaganda and the arming of the belarusian population with theoretical knowledge and practical skills of military affairs in the system of soviet public education, as well as in the result of the activities of public, mass defense and physical education organizations. The dynamics of growth in the number of mass defense organizations and the effectiveness of their activities is traced. The interrelation of the expansion and improvement of the quality of military training of civilians with changes in the level of tension in the political situation has been revealed. Based on the analysis of archival documents and scientific literature, conclusions are drawn on the progress and characteristics of the preparation of human reserves for action in regular and partisan formations in the border BSSR.

Keywords: military construction, human reserves, military training, mass defense work, public organizations, preparation of guerrilla actions.

УДК 94(47) «1939/45»

УЧАСТИЕ 7-ГО АВИАЦИОННОГО БРЯНСКОГО КОРПУСА ДАЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ
В ОСВОБОЖДЕНИИ ПОЛОЦКА ЛЕТОМ 1944 ГОДА

С.П. КОПЫЛ

(Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник)

Исследуется боевая деятельность советского авиационного корпуса дальнего действия в июне-июле 1944 г. при освобождении г. Полоцка от немецко-фашистских захватчиков.

Ключевые слова: *Авиация дальнего действия, железнодорожный узел, бомбардировка.*

В ходе подготовки к проведению Белорусской стратегической наступательной операции «Багратион» 20.06.1944 г. заместитель командующего Авиацией дальнего действия генерал-полковник авиации Н.С. Скрипка на аэродроме Певцы Черниговского аэроузла (Украина) провёл совещание с руководящим составом пяти авиакорпусов дальнего действия. В мероприятии приняли участие командиры, заместители начальников штабов по оперативной работе и штурманы 1, 3, 4, 6 и 7-го корпусов. В ходе совещания до присутствующих была кратко доведена информация о готовности наземных войск к наступлению. На период предстоящих боевых действий руководящий состав корпусов был ориентирован о своих предстоящих задачах; кто, где и в чьих интересах будет работать; как, где и кому надлежит организовывать взаимодействие с наземными войсками. Особое внимание обращалось на организацию светонаведения бомбардировщиков на назначенные цели на случай действия непосредственно у линии боевого соприкосновения с врагом.

С утра 23.06.1944 г. после мощной артиллерийской и авиационной обработки позиций противника войска 1-го Прибалтийского и 3-го Белорусского фронтов перешли в наступление на Бешенковичском, Богушевском и Оршанском направлениях, стремясь обойти г. Витебск с северо-запада и юго-востока. В течение дня в результате ожесточённых боёв на фронте 3-й немецкой танковой армии создалось критическое положение. Стремясь его стабилизировать, командование противника приступило к переброске своих резервов на угрожаемые направления [2, с. 51-149]. С целью воспрепятствовать их подходу к линии фронта советская Авиация дальнего действия получила приказ о нанесении ночных ударов по станциям выгрузки немецко-фашистских войск. На полоцком направлении начали действовать сразу несколько авиационных корпусов дальнего действия. Среди них – 7-й АК¹ ДД².

Сформированному весной 1943 г. уже в сентябре того же года за отличия в Брянской фронтовой наступательной операции ему было присвоено почётное наименование «Брянский». Командовал корпусом генерал-лейтенант авиации В.Е. Нестерцев (рис. 1).

Рисунок 1. – Генерал-лейтенант авиации В.Е. Нестерцев

¹ АК – авиационный корпус.

² ДД – дальнего действия.

Соединение состояло из двух дивизий: 1-ой авиационной Сталинградской дивизии ДД (командир – полковник В.А. Картаков) и 12-ой авиационной Мгинской дивизии ДД (командир – до 28.06.1944 г. гвардии полковник Г.Д. Божко, а затем – полковник И.И. Глушенко). В состав каждой дивизии входило по три авиаполка. Два из них, 334-й авп ДД и 338-й авп ДД, начали своё формирование в марте 1944 г. Остальные имели большой опыт боевой работы. На вооружении частей находились военно-транспортные самолёты Ли-2, оснащённые бомбардировочным вооружением, и транспортные С-47, получаемые по Ленд-лизу из США. Ли-2, первоначально разработанный для сугубо мирных целей, в ударном варианте мог нести 4хФАБ-250³, или 2хФАБ-500+2хФАБ-250, или на пределе возможностей – 4хФАБ-500. Для защиты от истребителей противника он был вооружён тремя пулемётами. Экипаж самолёта состоял из шести человек. Дислокация авиаполков 1-й и 12-й авиадивизий 7-го АК ДД, их командный состав и типы самолетов представлены в таблице 1.

Таблица 1. – Дислокация авиаполков и их командный состав

Наименование	1-я авд ⁴ ДД			12-я авд ДД		
	101-й авп ДД	102-й авп ДД	334-й авп ДД	12-й гв. ⁵ авп ДД	110-й авп ДД	338-й авп ДД
Командир	п/п-к С.С. Запыленов	п/п-к Б.П. Осипчук	п/п-к В.И. Лебедев	гв. п/п-к Н.Г. Богданов	п/п-к М.И. Гаврилов	ГСС ⁶ п/п-к В.И. Масленников
Тип самолёта	Ли-2	Ли-2, С-47	Ли-2	Ли-2, С-47	Ли-2	Ли-2
Аэродром	Климово	Бровничи	Бровничи, Воротыньск	Ленинский	Стародуб	Ленинский

Источник: [1].

В 19.15 26.06.1944 г. Командующий АДД⁷ Маршал авиации А.Е. Голованов шифротелеграммой № 5702/ш поставил корпусу боевую задачу – в ночь с 26.06 на 27.06 уничтожить эшелоны и разрушить пути на ж.д. узле Полоцк. Командир корпуса с учётом метеоусловий, успешных действий наземных войск, состояния материальной части и уровня подготовки экипажей принял решение нанести удар всеми 115-ю боеготовыми экипажами, осуществив бомбардировку в 00.50-01.10 с высоты 3700-3900 (м). Выход самолётов на цель предстояло осуществить по маршруту: исходный пункт маршрута (ИПМ) – Шаталово с обходом Смоленска с востока – Велиж – Усвяты – Полоцк. Заход на цель с северо-востока, уход – левым разворотом. Полёт от цели производить тем же маршрутом (рис. 2).

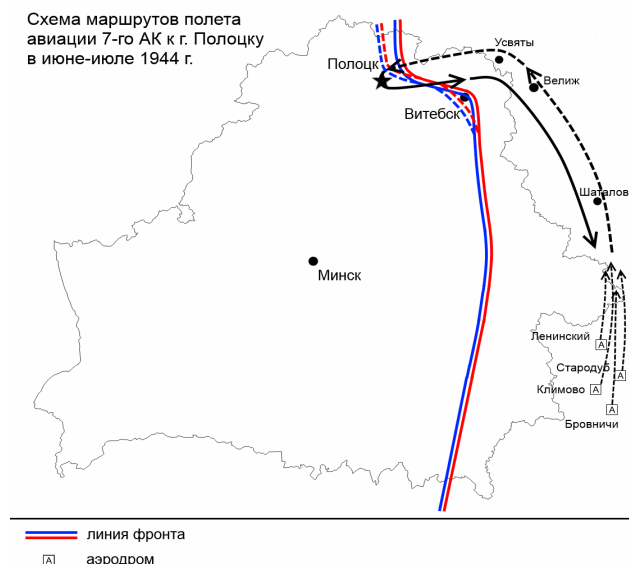

Рисунок 2. – Маршруты полета авиации 7-го АК ДД к г. Полоцку в июне-июле 1944 г.

³ ФАБ – фугасная авиационная бомба.

⁴ авд – авиационная дивизия.

⁵ гв. – гвардии.

⁶ ГСС – Герой Советского Союза.

⁷ АДД – авиация дальнего действия.

По разведывательным данным противник всеми силами и средствами стремился удержать сильно укрепленный г. Полоцк с его развитой ж.д. сетью, через которую подбрасывал свои войска, технику и вооружение. По состоянию на 25.06.1944 г. город и ж.д. узел прикрывали до 10 батарей зенитной артиллерией среднего и мелкого калибра, шесть прожекторов и в ночное время – истребители типа Ме-109, Ме-110. Для предстоящего удара привлекались 1-я авиационная Сталинградская и 12-я авиационная Мгинская дивизии дальнего действия. В 19.35 это решение было доведено до командиров авиадивизий Боевым распоряжением № 128.

В 20.40 командир 1-ой авиационной Сталинградской дивизии ДД лично поставил боевую задачу командирам всех трёх авиаполков, вручив им Боевое распоряжение № 66. Согласно которому полки должны были «...бомбардировочными действиями уничтожить скопление ж.д. эшелонов и ж.д. пути узла ПОЛОЦК (восточный) в период 00.50-01.10 с высоты 3700-3900 метров. Заход на цель с северо-востока, уход – левым разворотом. Удар произвести массированно в строго указанное время. Выделить сильные экипажи для подсвета цели и для наведения остальных экипажей на цель. Запасной аэродром для частей дивизии ОЛСУФЬЕВО...» [6, л. 115]. Подготовка экипажей проходила в сжатые сроки ввиду позднего времени получения боевой задачи. Лётчики готовились к боевому применению на полный радиус полёта самолётов.

Разведка погоды не производилась. Вылет состоялся в период 22.02-22.51. На задание ушло 60 экипажей. При полёте к цели в районе г. Смоленска в 00.50 на высоте 2300 м один самолёт 334-го авиаполка ДД был атакован немецким истребителем типа Ме-109, который произвёл две атаки снизу, сзади. Отбиваясь из бортового оружия, экипаж манёвром по курсу и высоте уклонился от атак противника, и тот его потерял из виду. Вторую половину маршрута лётчикам пришлось лететь в сложных метеорологических условиях (СМУ), преодолевая двухъярусную, мощно-кучевую облачность. Линию фронта экипажи перелетели в районе н.п. Усвяты. За 3-5 минут до подхода основной группы «осветители» сбросили 27 светящихся авиационных бомб типа САБ-100. При подходе к цели советских бомбардировщиков встретил заградительный огонь до 3-х батарей мелкокалиберной зенитной артиллерии (МЗА). Небо освещалось 6-ю зенитными прожекторами. Огнём зенитной артиллерии на высоте 2900 м один самолёт 102-го авиаполка ДД получил две пробоины от осколков снарядов. В результате чего был пробит капот мотора и повреждён стабилизатор. Несмотря на это экипаж благополучно посадил бомбардировщик на свой аэродром. За период 00.50-01.20 с высоты 1800-3000 метров бомбардировку осуществили 58 экипажей. Два самолёта 101-го авиаполка ДД ввиду отказа материальной части не выполнили боевой задачи: один из-за неисправности гидросистемы до основной цели не дошёл и бомбардировал случайную цель в 2-х км юго-восточнее г. Орша, экипаж другого Ли-2 сбросил бомбы на «пассив» в лес в 15 км южнее аэродрома базирования.

Всего на цель было сброшено 334 авиабомбы общим весом 64,094 тонны, преимущественно фугасного типа ФАБ-500, 250 и осколочного – АО-25.

По докладам контролирующих и самих экипажей бомбардировка происходила малоэффективно и не массированно. На это повлияли два обстоятельства: *сложные метеоусловия* в районе Полоцка, из-за чего самолёты растянулись цепочкой; *самолёты-осветители*, опять-таки из-за СМУ, *неточно вышли на цель* и часть из них осветили не станцию, а восточную часть города.

В результате удара 1-ой авиационной Сталинградской дивизии ДД отмечены мощный взрыв в юго-западной части ж.д. узла, предположительно взорвался склад с боеприпасами, и три очага пожара. Один из них образовался в центре и два других – на восточной окраине ж.д. станции Полоцк (восточная). Ввиду плохих метеоусловий результаты бомбардирования не фотографировались.

Получив в 19.35 Боевое распоряжение командира корпуса № 128, командир 12-ой авиационной Мгинской дивизии дальнего действия полковник Г.Д. Божко решил нанести удар всеми 54-мя подготовленными экипажами 12-го гвардейского и 338-го авиаполков.

110-й авиаполк ДД в это время выполнял спецзадание в интересах 16-ой воздушной армии 1-го Белорусского фронта по транспортировке боеприпасов, вооружения, горюче-смазочных материалов, имущества штабов, личного состава истребительных и штурмовых авиаполков на передовые аэродромы. В отчётных документах дивизии отмечено, что задача по уничтожению эшелонов и путей на ж.д. станции Полоцк (восточная) до экипажей была доведена перед самым вылетом, т.к. она была поздно получена из штаба корпуса. Массированный удар должен был состояться в 00.50-01.10. В предыдущую ночь из-за погодных условий самолёты растянулись в длинную цепочку и подходили к объекту (ж.д. узел Толочин) по одному, попадая в зону зенитного огня немецких батарей. В результате на аэродромы не вернулись два экипажа. Поэтому командир дивизии подчеркнул необходимость уложиться в отведённое для бомбардирования время, создав плотность удара превышающие возможности ПВО противника.

Первым в 21.35 вылетел экипаж-осветитель. Через пять минут начала взлетать основная группа бомбардировщиков. Последняя машина оторвалась от земли в 22.05. Линию фронта пересекли в районе Сиротино на высоте 2100-2200 (м). При подходе к г. Полоцку наблюдали интенсивную артиллерийскую

стрельбу советской артиллерии. В небе над целью уже находились самолёты 1-ой авиационной Сталинградской дивизии ДД. Подход новой группы советских самолётов привёл к усилению противодействия вражеской противовоздушной обороны. Экипажи отметили огонь до 3-х батарей зенитной артиллерии среднего калибра, 4–5 батарей МЗА и работу до 8 прожекторов. Особенно интенсивный огонь ЗА был в период 00.58–01.00. Кроме того, на высоте 2200 м было замечено патрулирование истребителей Ме-109. В период с 00.50 по 01.15 с высоты 2200–2500 (м) 48 экипажей произвели бомбардировку основной цели, на которую было сброшено 250 авиабомб общим весом 55,2 т. В результате удара на станции возникло 5 очагов пожара и 3 взрыва, один из них сильный с образованием пожара красного цвета. По донесениям экипажей и контролёров бомбардировка была успешно выполнена. Четыре экипажа задание не выполнили из-за неисправности материальной части и два – из-за отсутствия радиосвязи.

Пока полки выполняли боевые задачи, в период 00.15–01.50, Климовский аэроузел блокировался 30-ю (предположительно) самолётами противника типа Ю-88, которые летали вокруг него на высоте 3000 м и пытались обнаружить действующие аэродромы. С 00.25 по 01.55 немецкие бомбардировщики Ю-88 в количестве 18–20 машин на высоте 1200–200 (м) пытались блокировать и Стародубский аэроузел, сбросив до 20 светящихся авиабомб. Противник предпринял попытку связаться с радиостанцией 338-го авиаполка ДД, давал позывной нашего самолёта и просил разрешения на посадку. Перед этим на этой же частоте была слышна речь на немецком языке. В виду соблюдения правил светомаскировки и работы ложных стартов противник отбоявился вне действующих аэродромов. Советские самолёты в это время находились в зоне ожидания, соблюдая режим полного радиомолчания, и совершили посадку после ухода немецких блокировщиков.

В целом по итогам разбора работы 7-го Брянского авиакорпуса ДД в ночь на 27.06.1944 г. бомбардирование ж.д. станции Полоцк (восточная) было признано успешным. Боевую задачу по бомбардировке выполнили 111 экипажей, сбросив 612 авиабомбы общим весом 124,28 т. Станции и скопившимся на ней эшелонам были нанесены большие повреждения.

28.06.1944 г. наземные советские войска, в интересах которых действовал корпус, продолжали развивать наступление на Полоцком направлении, стремясь обойти его с севера и юга. В 17.50 в штабе корпуса была получена шифротелеграмма № 52/ш заместителя командующего Авиацией дальнего действия, в которой ставилась боевая задача: «...в ночь на 29.6.44 бомбардировать ж.д. узел ПОЛОЦК. Для выполнения задачи выделить половину сил, а остальным предоставить время для осмотра матчасти» [4, л. 249]. Генерал-лейтенант авиации В.Е. Нестерцев решил удар нанести силами 60-ти экипажей, назначив от 1-ой авиадивизии ДД 40 самолётов, а от 12-ой авиадивизии ДД – 20 самолётов. Первая группа бомбардировщиков должна была разбомбить станцию Полоцк (восточная). Целью второй группы являлась станция Полоцк (западная). В соответствии с Боевым распоряжением штаба корпуса № 130 от 28.06.1944 г. «Удар нанести в период 23.46–24.00. высота бомбардирования – 3100 м. Маршрут полёта: ИПМ – МСТИСЛАВЛЬ – КРАСНОЕ – РУДНЯ (50 км. северо-западнее СМОЛЕНСК) – СУРАЖ – ГОРОДОК – цель. Заход с востока, разворот – левый» [4, л. 249].

Командир 1-ой авиационной Сталинградской авиадивизии ДД полковник В.А. Картаков в 18.25 лично поставил командирам 101-го, 102-го и 334-го авиационных полков боевую задачу, подтверждённую Боевым распоряжением № 68. Для её выполнения первый и второй полки должны были выделить по 15 экипажей каждый, а третий – 10 экипажей. Бомбардирование приказывалось произвести в период 23.45–24.00 с высоты 3100 м. Для освещения целей каждая часть выделяла по одному опытному экипажу. Задачи им были поставлены в течение последующих 30 минут. Первые самолёты вылетели в 20.45, последние – в 21.25. Взлетели все 40 экипажей. Линию фронта перелетели в районе н.п. Городок. Облачность по маршруту на высоте 3500 м достигала 3–4 балла, видимость – 4–5 (км). В районе цели было ясно, в воздухе присутствовала дымка, видимость – 2–3 (км). Цель прикрывалась огнём до 3-х зенитных артиллерийских батарей среднего и крупного калибра, а также 6-ю прожекторами. При подходе к г. Полоцку два экипажа были атакованы снизу и сзади истребителями типа Ме-109. Открыв ответный огонь и применив энергичное маневрирование, советские бомбардировщики Ли-2 уклонились от атаки. При этом было израсходовано 40 патронов калибра 12,7-мм к пулемётам «УБТ»⁸.

В период 23.43–00.03 с высоты 2500 м 40 экипажей бомбардировали цель. Было сброшено 274 авиабомбы общим весом 42,4 т. По докладам экипажей и контролёров в 23.53 в юго-восточной части станции отмечен взрыв большой мощности (предположительно взорвался склад с боеприпасами), один пожар в западной части и один пожар в восточной части ж.д. узла, который хорошо освещался САБ(ами).

На разборе удара был сделан вывод, что бомбардирование произведено эффективно, боевых потерь, происшествий и невыполнения боевой задачи нет. Общая оценка – «Хорошо».

⁸ УБТ – универсальный Березина турельный (пулемет).

12-я авиационная Мгинская дивизия дальнего действия получила из корпуса задачу: «Уничтожение ж.д. эшелонов и разрушение ж.д. путей на ж.д. ст. Полоцк /зап./ произвести ограниченным количеством самолетов в составе 20 экипажей» [5, л. 273]. Новый командир дивизии полковник И.И. Глушенко, как и в предыдущем ударе, решил использовать только 12-й и 338-й авиаполки. А 110-й авиаполк на задание не посылать, т.к. экипажи этого полка днём 29.06.1944 г. готовились к переброске грузов на передовые аэродромы. Боевая задача экипажам была поставлена своевременно и усвоена ими хорошо. В период 20.45–21.25 на выполнение задания вылетели 23 самолёта. Линию фронта прошли на высоте 3300–3700 (м) в районе Городок – Сиротино. При их подходе к цели противник открыл заградительный огонь, в постановке которого участвовало 3–4 батареи МЗА и 2 батареи среднего калибра. Работало три зенитных прожектора. На высотах 3800–4000 (м) наблюдалось патрулирование 1–2-х немецких истребителей Ме-109 и Ме-110. В период 23.45–23.56 бомбардировали ж.д. станцию Полоцк (западный) 21 экипаж. На цель было сброшено 149 авиабомб весом 22,11 т. Не выполнили боевое задание 2 экипажа 12-го гв. авп ДД из-за отказа материальной части. На самолёте № 20 (командир корабля Гришин) засел редукционный клапан масляной помпы. А у Ли-2 гв. лейтенанта А.М. Маркирьева, который вылетал осветителем, при наборе высоты на наружной подвеске загорелась САБ-100. Пришлось все 8 авиабомб САБ-100 сбросить на «пассив» в 10 км севернее г. Стародуба.

В результате нанесённого удара на станции возникло 4 очага пожаров. Наблюдался взрыв большой силы в центре скопления эшелонов. Результаты успешного бомбардирования были достигнуты благодаря умелому и хорошему подсвечиванию заданной цели. На обратном пути в районе г. Рославль самолёты преодолели грозу. Все экипажи произвели посадку на аэродромы в период 01.43–02.29.

На основании боевых донесений авиадивизий и рапортов контролёров был сделан вывод, что обе цели были поражены, при этом было сброшено 439 авиабомб весом 66,303 т. Подсвечивание восточной цели было организовано хорошо. Западная не освещалась. Фотографирование не получилось из-за плотной дымки.

На следующий день (29.06.1944 г.) в 20.00 Командующий авиацией дальнего действия приказал командиру корпуса в ночь на 30.06.1944 г. выделить 30% экипажей для удара по ж.д. станции Крулевщина (58 км юго-западнее г. Полоцк) и 70% экипажей для действий по ж.д. узлу Полоцк. Задача была прежняя: уничтожить подвижный состав, станционные постройки, живую силу и технику противника.

Проанализировав наземную, воздушную обстановку, прежде всего погодные условия, генерал-лейтенант авиации В.Е. Нестерцев принял решение бомбардировать станцию Полоцк (восточная) силами 1-ой авиадивизии ДД, выделив для этого экипажи, наиболее подготовленные к полётам ночью в сложных метеоусловиях. Удар необходимо было нанести в период 00.15–00.30 с высоты 2900 м, маршрут полёта самолётов: ИПМ – Мстиславль – Красное – Рудня – Сураж – Городок – цель и обратно. Задача была передана на дивизионный узел связи по телеграфному аппарату СТ-35. Начальник штаба дивизии в 19.40 поставил боевую задачу начальникам штабов 101-го, 102-го и 334-го авиационных полков ДД с вручением Боевого распоряжения № 69.

Командир дивизии полковник В.А. Картаков приказал бомбардирование произвести массированно в указанное время, уменьшив высоту полёта на боевом курсе до 1900 м. В 20.20 боевая задача была доведена до экипажей, которые быстро её уяснили с учётом опыта предыдущих ударов по назначенному объекту. Первые экипажи вылетели в 22.10, последние – в 22.47. Всего стартовало 47 самолётов: 21 – от 101-го, 14 – от 102-го и 12 – от 334-го авиаполков дальнего действия. В первой половине маршрута до района г. Рославль погода была хорошая, далее до Городка появилась дымка и облачность, которая усилилась до 5–8 баллов, видимость составила не более 4 км. Чем ближе к цели, тем погода становилась все хуже и хуже: экипажи встретили мощно-кучевую 10-ти балльную облачность высотой 500–800 метров, началась гроза с проливным дождём. В 00.04–00.10 экипажи получили приказ при невозможности пробиться к Полоцку, уходить на запасную цель – ж.д. ст. Крулевщина. Тем не менее к основной цели сумели пробиться 19 самолётов. По данным корпуса на этот день ж.д. узел Полоцк прикрывался тремя батареями ЗА среднего калибра, тремя батареями МЗА и тремя прожекторами. Подлетающие советские бомбардировщики были встречены огнём до 3-х зенитных артиллерийских батарей разного калибра. Небо освещали два прожектора. Выход на цель осуществлялся с контрольного ориентира. В качестве его использовалась р. Западная Двина. Несмотря на сложные погодные условия и с 45-ти минутным опозданием командиры кораблей сумели в период 01.00–01.15 с высоты 1100–3300 (м) достаточно компактной группой обеспечить бомбардирование цели. Всего было сброшено 186 авиабомб общим весом 21,6 т. Бомбардирование производилось из-за облаков по разрывам снарядов ПВО противника. По предварительным данным на станции возникло три очага пожара, один из них большой силы, и два очага пожара и один взрыв в восточной части города. Из-за погодных условий 18 экипажей вернулись с маршрута; из них 16 произвели посадку с бомбами. Два экипажа сбросили бомбы в режиме «пассив». Только один бомбардировщик сумел отбомбиться по запасной цели, остальные – бомбили случайные цели.

Результаты боевой работы по ж.д. станции Полоцк (восточная) командованием корпуса были признаны неудовлетворительными. Отмечалось, что предварительный прогноз погоды не оправдался. Сложные метеоусловия в районе цели не позволили качественно выполнить поставленную боевую задачу. Плюсом было то, что на аэродромы базирования сумели вернуться все вылетевшие экипажи.

На вторую половину 30.06.1944 г. командир 7-го авиационного Брянского корпуса дальнего действия располагал 115-ю боеготовыми экипажами. В 18.30 он получил предварительное распоряжение штаба АДД о боевой работе по уже хорошо известной цели – ж.д. узел Полоцк. Штаб корпуса оперативно ориентировал командиров дивизий и полков о предстоящей работе. В 21.00 по маршруту полёта бомбардировщиков вылетел разведчик погоды, который доложил по радио о неблагоприятных условиях полёта. С учётом последних данных о большом скоплении вражеских эшелонов на ж.д. узле и состоянии погоды Виктор Ефимович Нестерцев принял решение, которое в 21.50 шифротелеграммой было доведено до командиров авиадивизий. Дивизиям было приказано к нанесению воздушного удара привлечь наиболее подготовленные экипажи. При этом цели распределялись следующим образом: для 1-ой авиационной Сталинградской дивизии ДД – ж.д. станция Полоцк (восточная), а для 12-ой гвардейской авиационной Мгинской дивизии ДД – ж.д. станция Полоцк (западная). «...*Время удара 01.00-02.20. Маршрут – ИПМ – ДУБРОВНО – ВИТЕБСК (обходить с востока) – ГОРОДОК – цель. Заход на цель с востока, уход – левым разворотом. Высота бомбардирования – 2700 метров. Запасная цель – ж.д. станция КРУЛЕВЩИЗНА*» [4, л. 259].

Командир 1-ой авиадивизии ДД в 20.25 Боевым распоряжением № 70 поставил боевую задачу своим полкам:

«Массированным ударом в строго указанное время произвести бомбардировочный удар. Маршрут полета: ИПМ, ДУБРОВНО, ВИТЕБСК /обход с востока/, ЦЕЛЬ.

101 АКП и 102 АККП ДД результаты бомбардирования сфотографировать с высоты бомбардирования.

101 АКП подготовить разведчика погоды по боевому маршруту; стартовая готовность 19.00.

Командирам АП ДД иметь сильный вариант экипажей.

Боевой состав: 101 АКП – КЛИМОВО = 25 экипажей.

102 АККП – БРОВНИЧИ = 25 экипажей.

334 АП ДД----- = 19 экипажей» [5, л. 252].

На бомбардировку вылетело 33 самолёта. По маршруту полёта экипажи встретили облачность 6–7 баллов на высоте 1200 м, при этом видимость составила 4–6 (км). В районе цели – ясно, дымка, видимость 3–4 (км). Линию фронта пересекли в районе Городка под нижней кромкой облаков. При подходе к цели наблюдалось большое количество пожаров в г. Полоцке. Цель была прикрыта заградительным огнём до 2-х батарей МЗА. В районе станции наблюдались истребители противника.

В период 01.34–02.00 с высоты 2600–2800 (м) 32 экипажа нанесли удар по назначенной цели. Всего было сброшено 342 авиабомбы весом 33,26 т. По докладом командиров экипажей и контролёров бомбардирование было проведено эффективно. В результате удара на ж.д. узле возникло два очага пожара больших размеров с последующим сильным взрывом, за которым последовала серия взрывов меньшей силы. Подсвет станции был организован хорошо. Результаты бомбардировки дивизии подтверждались фотографированием. В момент боевой работы в 01.49 самолёт командира корабля Потапова был атакован истребителем. Немецкий лётчик атаковал снизу, сзади, слева. Однако экипаж отбил атаку из бортового оружия. При этом было израсходовано патронов калибра 12,7-мм – 70 штук и калибра 7,62-мм – 50 штук.

Командир 12-ой авиадивизии ДД на основании Боевого распоряжения штаба корпуса № 70 принял решение выполнить боевую задачу по уничтожению эшелонов и живой силы противника на ж.д. станции Полоцк (западная) силами 20-ти экипажей от двух авиаполков: от 12-го гв. полка выделить 12 самолётов, от 334-го – 8 самолётов. В каждой группе иметь по одному осветителю цели с обязательным фотографированием результатов бомбардирования в конце удара. Задача до экипажей была доведена вовремя, т.е. за 3 часа до вылета. Первые самолёты стартовали в 23.08, последние – в 23.28. Всего вылетело 26 самолётов. В бой было выпущено больше экипажей, чем требовалось, за что командиры полков получили от командира дивизии замечание. При подходе к цели с высоты 2700–2900 (м) хорошо наблюдалась линия боевого соприкосновения наземных войск, которая проходила в 2–3 км восточнее города. Подошедшие за 3–4 минуты до основной группы лётчики самолётов-осветителей наблюдали в городе множество пожаров, по скоплению вражеских эшелонов на станции вела огонь советская артиллерия. Видимость была хорошая, поэтому было принято решение – САБы не бросать. Бомбардирование цели началось в 01.50 и продолжалось до 02.03 с высоты 2700–2900 (м). Удар нанесли 25 экипажей. Ими было сброшено 141 авиабомба, общим весом 25,6 т. В результате бомбардирования на станции возникло 6 пожаров и два взрыва. Фотографирование показало, что все бомбы упали на ж.д. путях: горел один эшелон и было разрушено депо. Противник вёл неорганизованный огонь силами 1–2-х батарей мелкокалиберной артилле-

рии. Истребительная авиация немцев пыталась атаковать, но была отогнана бортовым огнём. Представляя командира корабля мл. лейтенанта А.В. Васильева к награде командование отмечало: «...В ночь на 1.7.44 г. экипажу была поставлена задача сфотографировать бомбардирование военно-промышленных объектов в г. Полоцке. В момент сбрасывания первого ФОТАБ⁹ экипаж подвергся атаке со стороны истребителя. Огнем бортовых пулеметов стрелки отбили атаку, а летчики смелым маневром произвели повторный заход и оставшимися ФОТАБ⁹ами сфотографировали цель. За настойчивость, мужество и инициативу, проявленные при выполнении боевого задания, приказом командира 7 АВК ДД всему экипажу объявлена благодарность. Кроме того, члены экипажа сфотографированы у развернутого полкового знамени» [7].

По возвращении самолётов с боевого задания в штабе корпуса был сделан вывод, что обе дивизии поставленную боевую задачу выполнили успешно, при этом подсвет станций был организован хорошо, экипажи точно вышли на цели, бомбардирование прошло результативно. Железнодорожному узлу Полоцк были нанесены большие разрушения. Несмотря на противодействие зенитной артиллерии противника и его истребителей боевых потерь не было.

В целом результаты боевой работы шести авиаполков 7-го авиационного Брянского корпуса за четыре ночных удара при полётах в сложных метеоусловиях, на предельную дальность с Климовского и Стародубского аэроузлов Брянской области представлены в таблице № 2.

Таблица 2. – Результаты боевой работы 7-го Брянского АК ДД с 26.06 на 01.07.1944 г.

Наименование	1-я авд ДД	12-я авд ДД	7-й АК ДД
Самолётовывлетов	180	103	283
Бомбардировали ж.д. ст. Полоцк-товарная (экипажей)	149	94	243
Пропали без вести (экипажей)	нет	нет	нет
Сброшено бомб по типам	данных нет	данных нет	данных нет
Количество (шт.)	1136	568	1704
Вес (т)	161,354	107,896	269,25
Средняя нагрузка (т)	1,08	1,148	1,108

Источник: 5, лл. 243, 246, 275; 6, лл. 116, 118, 119, 122.

Также успешные результаты боевой работы 7-го АК ДД отображены на рисунках 3 и 4.

Рисунок 3. – Развалины вокзала станции Полоцк

⁹ ФОТАБ – фотоосветительная авиационная бомба.

Рисунок 4. – Стены вокзала Полоцк-2 (Громы)

В ходе освобождения Полоцка Авиация дальнего действия систематическими массированными ударами срывала организацию немецкого контрудара во фланг успешно продвигающимся танково-механизированным клиньям Красной армии. Уничтожение вооружения, боеприпасов, горюче-смазочных материалов зафиксировано и со стороны противника. Один из участников тех событий Вернер Хаупт писал: «...Прибывающие на грузовиках и по железной дороге немецкие батальоны попали под сильные вражеские авианалеты. У размещенных под Полоцком 7 тяжелых, 4 средних и 3 легких зенитных батарей в эти дни и ночи не было передышки. В ночь на 1 июля крупные советские авиаподразделения совершили налет на вокзал Полоцка. 900 т боеприпасов в эту ночь взлетело на воздух!» [3, с. 234, 239].

ЛИТЕРАТУРА

1. Авиаторы Второй мировой войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://allaces.ru>. – Дата доступа: 19.07.2018.
2. Операция «Багратион». Освобождение Белоруссии / В.А. Жилин [и др.] ; под общ. ред. В.А. Жилина. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 488 с.
3. Хаупт, В. Группа армий «Север». Бои за Ленинград. 1941–1944 / В. Хаупт. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 382 с. – (За линией фронта. Мемуары).
4. Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). – Ф. 20510 (7 АК ДД). Оп. 1. Д. 29
5. ЦАМО РФ. – Ф. 20510 (7 АК ДД). Оп. 1. Д. 32.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 20006 (1 град ДД). Оп. 1. Д. 7.
7. ЦАМО РФ. – Ф. 33. Оп. 690155. ед .хр. 22046648.: Награждения личного состава [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podvignaroda.ru/filter/filterimage?path=VS/365/033-0690155-6292%2B011-6289/00000545.jpg&id=39355627&id1=d2a7670bdec152684396bc641508cdf>. – Дата доступа: 21.07.2018.

Поступила 24.10.2018

PARTICIPATION OF THE 7TH AVIATION BRYANSK AVIATION CORPS IN THE LIBERATION OF POLOTSK IN THE SUMMER OF 1944

S. KOPYL

The combat activities of the Soviet aviation corps during the liberation of Polotsk from the Nazi invaders in June-July of 1944 is investigated.

Keywords: Long-range aviation, railway junction, bombardment

УДК 930

ВІЦЕБСКІЯ ПАСОЛЬСКІЯ СОЙМІКІ Ў ПАНАВАННЕ АЎГУСТА III У 1735–1763 гг.¹

А. МАЦУК

(Інстытут гісторыі НАН Беларусі)

На падставе новых рукапісных дакументаў даследуюцца віцебскія пасольскія соймкі ў панаванне Аўгуста III у 1735–1763 гг. Удалося ўстанавіць колькасць сарваных і скончыўшыхся пасяхова выбарам паслоў на сойм віцебскіх пасольскіх соймкіаў. Атрымалася скласці поўны спіс віцебскіх паслоў на сойм у гэты час, а таксама іх прыналежнасць да пэўных магнацкіх групавак. Згодна пасольскіх інструкцый былі выяўлены асноўныя пытанні, якія турбавалі віцебскую шляхту ў гэты час. Выяўлена ступень удзелу магнацкіх групавак у функцыянаванні віцебскіх пасольскіх соймкіаў у панаванне Аўгуста III.

Ключавыя словы: соймкі, сойм, шляхта, магнаты, парламентарызм, пасольская інструкцыя, соймкіавая пастанова.

Уводзіны. Віцебскае ваяводства знаходзілася на паўночным-усходзе ВКЛ. Віцебскія соймкі адбываліся на замку ў Віцебску. У Віцебскім ваяводстве знаходзіліся значныя магнацкія ўладанні, але галоўным чынам яны знаходзіліся ў Аршанскім павеце. Адначасова ў Віцебскім павеце вялікімі ўладаннямі з магнатаў валодаў толькі род Агінскіх. На яго чале быў віцебскі ваявода Марцыян Агінскі. Разам з Марцыянам Агінскім на віцебскіх соймках актыўна дзейнічалі і яго сыны: абозны ВКЛ, а потым надворны маршалак ВКЛ і вялікі маршалак ВКЛ Ігнат; мсціслаўскі кашталян, а потым віцебскі кашталян Станіслаў; ашмянскі гродскі староста, а потым пісар ВКЛ і троцкі кашталян Тадэвуш. Валодалі магнаты і старостамі на тэрыторыі віцебскага павета. Так, Чартарыйскія мелі веліжскае і ўсвяцкае староствы, а Салагубы – азярышчанскае староства. Менавіта таму Чартарыйскія і Салагубы мелі моцныя ўплывы сярод мясцовай шляхты [1, s. 302]. Радзівілы мелі магчымасць уплываць на віцебскую шляхту з недалёка размешчаных сваіх уладанняў Невеля і Себежа (Полацкае ваяводства) і Копысі (Аршанскі павет), а Сапегі – з недалёкага Дубровенскага графства (Аршанскі павет). Ключавую ролю пры гэтым адыгрывалі адміністратары гэтых уладанняў. Радзівілы прызначалі адміністратарам у Невель і Себеж уплывовага сярод віцебскай шляхты віцебскага стольніка і віцебскага гродскага пісара Паўла Багамольца. Адміністратары Радзівілаў з Копысі Павел Цюндзевічкі і Ян Яблонскі ўплывалі сярод іншых і на віцебскія соймкі [2, k. 407–408; 3, k. 272, 273–274]. Сапегі мелі значную групоўку сваіх прыхільнікаў сярод віцебскай шляхты, якая ў канцы 1759 – пачатку 1760 гг. складалася з ўплывовых віцебскага харужага Мікалая Рэвута, віцебскага земскага пісара Ігната Качаноўскага і рода Багамольцаў (на чале з віцебскім стольнікам Пятром Багамольцам) [1, s. 311].

У гістарыяграфіі маюцца даследванні віленскіх, троцкіх, ковенскіх, гарадзенскіх, полацкіх, слонімскіх, брэсцкіх пасольскіх соймкіаў [4–10]. У той жа час праблема віцебскіх пасольскіх соймкіаў панавання Аўгуста III не была ў цэнтры ўвагі айчынных і замежных даследчыкаў. Мэтай гэтага артыкула з’яўляецца даследванне віцебскіх пасольскіх соймкіаў у панаванне Аўгуста III у 1735–1763 гг.

Асноўная частка. Першым соймам у панаванне Аўгуста III быў пацыфікацыйны (прымірэнчы) сойм 1735 г. Праўда, на момант правядзення сойма і перадсоймавых соймкіаў канчатковага прымірэння яшчэ не адбылося. Значная колькасць прыхільнікаў Ляшчынскага яшчэ не прызнала ўладу Аўгуста III і знаходзілася за мяжой у Каралёўцы. Сярод іх пераважалі падтрымаўшыя Ляшчынскага ў ВКЛ прадстаўнікі магнацкіх родаў Сапегі і Агінскіх. Аднак іх прыхільнікі ў Княстве не маглі актыўна супрацьстаяць прыхільнікам Аўгуста III, якія былі ў асноўным прадстаўлены магнацкай групоўкай Радзівілаў. У выніку пасламі на віцебскім пасольскім соймкіу 1735 г. былі абраны радзівілаўскі прыхільнік віцебскі стольнік і віцебскі гродскі пісар Павел Багамалец і саксонскі прыхільнік загараўскі староста Дунін². Багамалец уключыў пункты ў інтарэсе Радзівілаў у інструкцыю паслам з гэтага соймкіа [11, с. 123–124; 12, р. 129]. На жаль саму інструкцыю нам выявіць не ўдалося.

Перад наступнымі пасольскімі соймкіамі 1736 г. прыхільнікі Ляшчынскага ўжо прызналі ўладу Аўгуста III і вярнуліся ў Рэч Паспалітую. Зрабілі так Сапегі і Агінскія. У выніку на віцебскім пасольскім соймкіу 1736 г. пасламі былі абраны пшэвальскі староста Тадэвуш Агінскі і віцебскі земскі пісар Казімір Гурко [12, р. 283; 13, s. 218]. Апошні таксама быў прызны Агінскім і прадстаўляў уплывовы мясцовы шляхецкі род Гуркаў.

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах праекта БРФФД № Г17ЛИТГ-001 ад «22» мая 2017 г. «Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі: інстытуты, парламентарыі, парламенцкая практыка».

² У адным з рэстраў з невядомых прычынаў памылкова названы пасламі віцебскі падваявода Рэмігян Сяліцкі і віцебскі земскі пісар Казімір Гурко [25, s. 75].

Нажаль нічога невядома пра наступны віцебскі пасольскі соймак 1738 г. акрамя таго, што ён быў сарваны [14, р. 63; 15, р. 3v]. У 1740 г. у Віцебску на пасольскім соймаку пасламі сталі віцебскі земскі пісар Казімір Гурко і віцебскі стольнік і віцебскі гродскі пісар Павел Багамалец [15, р. 99v; 16, s. 711, 787; 17, s. 632v; 18, р. 55v; 19, р. 117; 20, s. 79v]. Як бачна, пасламі былі абраны прадстаўнікі мясцовай павятовай эліты і ўплывовыя павятовыя ўраднікі: земскі пісар з стольнікам і гродскім пісарам.

Наступны сойм, у сувязі з адсутнасцю караля Аўгуста III з-за вайны за аўстрыйскую спадчыну ў Рэчы Паспалітай, быў скліканы толькі ў 1744 г. Пасламі на гэты сойм на віцебскім пасольскім соймаку 1744 г. пад дырэкцыяй віцебскага войскага Андрэя Васілеўскага былі абраны ашмянскі гродскі староста і пісар ВКЛ Тадэвуш Агінскі і віцебскі земскі пісар Казімір Гурко [21, арк. 641-641adv; 22, р. 127; 23, s. 324]. Выбар Агінскага стаў магчымы дзякуючы дапамозе радзівілаўскіх прыхільнікаў. Сам Агінскі і выбраў калегу да пасольства Гурко, хоць значную падтрымку да выбара паслом меў і радзівілаўскі прыхільнік Бенедыкт Заранак [24, к. 13-14]. У выніку віцебскі земскі пісар Казімір Гурко быў абраны паслом на сойм трэці раз у панаванне Аўгуста III. Прычым гэта адбылося на трох запар віцебскіх пасольскіх соймаках, якія скончыліся выбарам паслоў, а не былі сарванымі. Як казалася вышэй, выбару паслом Гуркі садзейнічаў Тадэвуш Агінскі, але і вялікія ўплывы віцебскага земскага пісара сярод мясцовай шляхты таксама дапамаглі яму. Тадэвуш Агінскі не абмежаваўся прысутнасцю простым паслом на сойме 1744 г. і быў абраны яго маршалкам. Гэта адзіны вядомы выпадак у панаванне Аўгуста III, калі віцебскі пасол быў абраны соймавым маршалкам.

Удалося выявіць соймавую інструкцыю віцебскім паслам на сойм. У ёй заяўлялася аб падтрымцы каралеўскіх просьбаў з дасланага ўніверсала. Асабліва мясцовая шляхта падтрымлівала павялічэнне войска, але каб гэта адбылося без абцяжарвання земскіх уладанняў. Віцебская шляхта патрабавала, каб быў наведзены парадак у артылерыі ВКЛ, і для гэтага трэба было правесці справаздачу генерала артылерыі ВКЛ у Скарбовым Трыбунале і люстрацыю належных яму ўладанняў Геранён і Ліпнішак. Акрамя таго, генерал артылерыі ВКЛ заставаўся дысідэнтам і таму прапаноўвалася прызнаць гэты ўрад вольным. Мясцовая шляхта хацела адкрыцця ў Рэчы Паспалітай уласнага манетнага двара. Дадатковыя сродкі прапаноўвалася ўзяць з старостваў усяго Княства, якія мелі прыкладам старостваў з Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага ваяводстваў і Аршанскага, Мазырскага і Рэчыцкага павеатаў плаціць “дупла” (падвойную кварту). Для лепшага вызначэння выплаты ў планавалася правесці люстрацыю гэтых старостваў. Мясцовая шляхта хацела забараніць ужыванне ў Рэчы Паспалітай замежных грошай. Катэгарычна віцебская шляхта не хацела прызнання імператарскага тытулу расійскай царыцы, бо “Чорная, Чырвоная і Белая Русь” былі часткамі Рэчы Паспалітай. Для рэформы судовай сістэмы прапаноўвалася, каб у Трыбунал ВКЛ перадаваліся справы толькі для апеляцыі пасля прынятага па ім рашэння гродскім ці земскім судом. Мясцовая шляхта патрабавала абароны ўласных купцоў і абмежавання дзейнасці замежных, асабліва расійскіх, якія скуплялі тавары ў ВКЛ вывозілі іх замяжу не плаціўшы падатку. Менавіта таму віцебская шляхта патрабавала скасавання каралеўскага абарончага (“жалезнага ліста”) для замежных купцоў, які быў апублікаваны ў Рызе. Падскарбі ВКЛ меў штогод даваць справаздачу з даходу і тратаў у Скарбовым Трыбунале, а таксама зрабіць справаздачу з трымання эканомій і старостваў. Шляхта патрабавала, каб яўрэі не трымалі ніякіх уладанняў і нават не працавалі на мытні. Больш таго, каб яўрэі не трымалі слугамі хрысціян, а калі парушалі гэта, то мелі выплаціць па талеру з “мужчынскай галавы” і поўталеры з жаночай. Гэтымі выплатамі мелі заняцца спецыяльна вызначаныя па павеатах камісары. Асабліва моцна мясцовая шляхта скардзілася на генерала артылерыі ВКЛ Юрыя Флемінга, які быў трымальнікам каралеўскіх эканомій і для заняцця яе ўладанняў і розных экзэкуцый выкарыстоўваў войскі, часта на чале з камандзірамі-дысідэнтамі. Яны рабілі значныя шкоды мясцовай шляхце і тая патрабавала, каб больш ніколі трымальнікамі каралеўскіх эканомій не быў іншаземец і дысідэнт, а войска ВКЛ не выкарыстоўвалася да ніякіх экзэкуцый. Акрамя дырэктара соймака гэтую інструкцыю з мясцовых ураднікаў падпісалі чашнік і гродскі суддзя Антоній Мікалай Жаба, віцебскі пачашы Юрый Заронаўскі Лускіна і віцебскі скарбнік Антоній Пюра [21, арк. 641-648adv].

Праз два гады на пасольскім соймаку ў Віцебску ў 1746 г. пасламі былі абраны азярышчынскі староста Антоній Салагуб і віцебскі крайчы і віцебскі падваявода Мікалай Рэвут [22, р. 166; 23, s. 441; 26, s. 239; 27, 100v; 28, s. 678v]. Напэўна існавалі супрацівы супраць выбараў соймакавага дырэктара і паслоў на гэтым соймаку. Менавіта таму па загаду Антонія Салагуба 25 жніўня 1746 г. былі праведзены пошукі ў аршанскім гродскім суддзе на існаванне пратэстацыі супраць віцебскага пасольскага соймака. У выніку ніякай пратэстацыі не было знойдзена [29, арк. 556-556adv]. З ліста віцебскага стольніка і віцебскага гродскага пісара Паўла Багамольца становіцца вядомым, што на сам рэч было абрана не два, а тры паслы. Акрамя вышэйзгаданых Салагуба і Рэвута паслом быў абраны і Павел Багамалец. Усе тры кандыдаты мелі дамовіцца паміж сабой, хто з іх саступіць і адмовіцца ад пасольства. Сам Багамалец прасіў дапамогі Радзівілаў, а прычынай такіх выбараў бачыў у адсутнасці з-за хваробы на соймаку віцебскага ваяводы Марціна Агінскага. На думку Багамольца, Агінскі яшчэ падчас соймака ўгаварыў бы аднаго з канкурэнтаў адмовіцца ад пасольства, а без яго “маладыя голавы” (напэўна Станіслаў Агінскі і Антоній

Салагуб) не могуць дасягнуць згоды [30, к. 259–261]. У выніку канкурэнты на пасольства дамовіліся паміж сабой. Праўда, адмовіцца ад пасольства прыйшлося Багамольцу, а Салагуб і Рэвут як віцебскія паслы паехалі на сойм у Варшаве. Цікавым было і тое, што ўпершыню ў панаванне Аўгуста III паслом на віцебскім пасольскім сойміку не быў абраны віцебскі земскі пісар Казімір Гурко.

У красавіку 1748 г. памірае віцебскі кашталян Станіслаў Агінскі. Гэта мела значныя наступствы для віцебскіх соймаў. Станіслаў Агінскі планаваўся праз бацьку Марціяна Агінскага на лідара рода ў Віцебскім павеце. Смерць Станіслава Агінскага аслабіла пазіцыі групы Агінскіх у Віцебскім павеце і на віцебскіх соймах. Віцебскім кашталянам пасля смерці Станіслава Агінскага становіцца прыхільнік Фаміліі Юзаф Салагуб, які для гэтага нават адмовіўся ад больш прэстыжнага ўрада – жмудскага кашталяна. Як лічыць польскі даследчык Пшэмыслаў Раманюк, прычынай было жаданне больш актыўна ўдзельнічаць у павятовых соймах Віцебскага ваяводства [31, s. 320]. У такіх абставінах віцебскі пасольскі сойм 1748 г. быў сарваны [22, р. 272v; 23, s. 465; 26, s. 304; 32, s. 441, 593; 33, s. 112v; 34, к. 257; 35]. Як удалося выявіць сарваны ён быў па просьбе Радзівілаў і за іх грошы віцебскім падваяводай Мікалаем Рэвутам [36, к. 4]. Магчымай прычынай бачыцца абвастранне канфлікта паміж Радзівіламі і Фаміліяй [7, с. 313–319]. У такой сітуацыі Радзівілы палічылі за лепшае сарваць пасольскія соймікі, дзе маглі адбыцца выбары прыхільнікаў Фаміліі. У тым ліку віцебскі падваявода Мікалай Рэвут па іх загаду сарваў віцебскі і полацкі пасольскія соймікі [36, к. 4]. Цікава, што супрацоўнічаўшы з Радзівіламі віцебскі ваявода Марцін Агінскі не арыентаваўся ў ролі апошніх у зрыве віцебскага пасольскага сойма 1748 г. і выказваў вялікаму гетману ВКЛ Міхалу Казіміру Радзівілу вялікія шкадаванні з-за зрыва гэтага сойма з прычыны канфлікта паміж мясцовай шляхтай [37, к. 98].

Перад пасольскімі соймамі 1750 г. Міхал Казімір Радзівіл зноў вызначыў адказным за выбары паслоў на ўсходніх соймах Княства свайго адміністратара ў Копысі Паўла Цюндзевіцкага. Той меў дамовіцца аб выбару прыхільных паслоў на полацкім, віцебскім, аршанскім і мсціслаўскім соймах з генералам артылерыі ВКЛ Антоніям Салагубам. Прычым толькі адносна аршанскага сойма былі вызначаны канкрэтныя кандыдатуры на пасольства (адзін з іх вышэйзгаданы Салагуб). З іншых пасольскіх соймаў Радзівіл хацеў выбара паслом смаленскага падкаморыя Марціна Храпавіцкага. Цюндзевіцкі меў дазвол выдаць грошы для выбара прыхільных паслоў. Праўда, усе гэтыя дзеянні Цюндзевіцкі меў рабіць у вялікай таямніцы і адкрыць планы Радзівіла толькі перад Антоніям Салагубам [38, к. 407–408]. У выніку на віцебскім пасольскім сойміку 1750 г. пасламі былі абраны алькеніцкі староста Леанард Пацей і віцебскі падчасы Юрый Заронаўскі³ Лускіна [23, к. 693; 34, к. 140, 256; 39, р. 218]. Нажаль нам невядомы падрабязнасці гэтага сойма. Можна толькі заўважыць, што ў панаванне Аўгуста III гэта быў першы выбар паслом на віцебскім сойміку прадстаўніка ўплывовага ў Віцебскім павеце рода Пацей. У канцы 1750 г. адбылася падзея, якая аказала значны ўплыў на сітуацыю на віцебскіх соймах – смерць віцебскага ваяводы Марціна Агінскага. У 1751 г. новым ваяводай быў абраны віцебскі кашталян Юзаф Салагуб, які быў прыхільнікам Фаміліі. Віцебскім кашталянам замест яго адмовіўся стаць Леанард Пацей, які захацеў атрымаць замест гэтага ўрада ўрад якога-небудзь дыгнітарыя (у выніку стаў абозным ВКЛ). Адбыліся змены і сярод павятовых земскіх ураднікаў у сувязі з правядзеннем элекцыйных соймаў па выбару падкаморыя, харужага, земскага судзі, падсудка і земскага пісара. У выніку віцебскім падкаморыям стаў віцебскі гродскі сурагатар Юзаф Гурко, віцебскім харужым – віцебскі крайчы Мікалай Рэвут, віцебскім земскім судзі – віцебскі гараднічы Антоній Заронаўскі Лускіна, віцебскім падсудкам – віцебскі лоўчы Бенедыкт Заранак, віцебскім земскім пісарам – віцебскі стражнік Ігнат Качаноўскі. Як бачна, гэтыя ўрады размеркаваліся паміж прадстаўнікамі розных родаў, а вышэйшым мясцовым ураднікам пасля ваяводы і кашталяна стаў віцебскі падкаморы Юзаф Гурко. Гэта чарговы раз пацвердзіла вялікі ўплыў гэтага рода ў Віцебскім павеце.

Галоўным пытаннем на пасольскіх соймах ВКЛ 1752 г. была справа рэкамендацыі ў пасольскіх інструкцыях да ўрада падканцлера ВКЛ. Фамілія падтрымала да гэтага ўрада аднаго з сваіх лідараў падляшскага ваяводу Міхала Антонія Сапегу, а Радзівілы – мсціслаўскага ваяводу Ігната Сапегу [41]. На віцебскім пасольскім сойміку аб уключэнні рэкамендацыі у падтрымку Ігната Сапегі мелі пастарацца віцебскі падсудак Бенедыкт Заранак і віцэ-інстыгатар ВКЛ і адміністратар Копысі Аляксандр Вяжэвіч. Апошні нават быў спецыяльна для гэтага дасланы Міхам Казімірам Радзівілам на віцебскі пасольскі сойм [2, к. 341–342]. У выніку ў 1752 г. у Віцебску пасламі на сойм пад дырэкцыяй віцебскага стражніка і віцебскага ротмістра Ігната Качаноўскага былі абраны Леанард Пацей і віцебскі гараднічы Марцін Гурко [23, s. 746]. Як бачым, пасламі былі абраны прадстаўнікі ўплывовых у Віцебскім павеце родаў Пацей і Гуркоў. Прычым Леанард Пацей быў абраны паслом у панаванне Аўгуста III другі раз запар. У інструкцыі паслам мясцовая шляхта ў першую чаргу звяртала ўвагу на зрыў соймаў. Для паспяховага сканчэння сойма прапаноўвалася не разглядаць ніякія прыватныя справы на гэтым сойме, а толькі тыя, якія толькі для “паспалітага дабра”. Усе пытанні, якія зацягвалі паспяховае заканчэнне сойма,

³ Існавала несапраўдная інфармацыя, што другім паслом з Пацеям быў абраны Гурко [40, р. 59–59v].

трэба адкласці да іншых соймаў. Шляхта хацела, каб, як згодна соймавай альтэрнатыве, сойм быў у ВКЛ у Гродна, першым голас таксама меў пасол з Княства, а дакладней першы віленскі пасол. Віцебская шляхта выказвалася за павялічэнне войска, якое лічыла неабходным рабіць згодна ранейшым праектам ваяводства і ў згодзе з іншымі пасламі з Княства. Новае войска планавалася набраць з такіх падаткаў, каб не абцяжарыць Віцебскае ваяводства, дзе і так было мала дымоў. Пасля звярталася ўвага на рэфармаванні судаводства. Акрамя таго, мясцовая шляхта хацела, каб урады ў Кароне даставаліся толькі караняжам, а ў Княстве – літвінам, а тыя, што займалі ўрады не меючы індэгенату, павінны былі іх вызваліць, а ўрады прызнаваліся вольнымі. Выказваліся вялікія скаргі на памежных расійскіх жыхароў, а асабліва на іх шкоды, зробленыя ўладанням месціслаўскага падстаросты Юзафа Галынскага. Мясцовая шляхта хацела, каб быў адкрыты манетны двор у Рэчы Паспалітай. Таксама прапаноўвалася ачышчыць рэкі для лепшага гандлю. Віцебская шляхта звяртала ўвагу, што ўсё часцей мяшчане набывалі ва ўласнасць у шляхты земскія ўладанні. Менавіта таму, прапаноўвалася забараніць мяшчанам набываць шляхецкія ўладанні. Вялікія скаргі былі на дзейнасць расійскіх купцоў з Рыгі, якія гандлююць насуперак праву ў ВКЛ. Прапаноўвалася, каб яны маглі гандляваць толькі ў Рыге і партовых гарадах. Акрамя таго, рыжскія купцы не маглі купляць тавары ў шляхецкіх дварах, а мелі гэта рабіць толькі ў Крыжборку. Мясцовая шляхта патрабавала забараніць яўрэям мець слуг-хрысціян. Таксама ў інструкцыю памясцілі пункт аб аднаўленні подпісаў у паведах перад харужым і павятовымі ротмістрамі. Віцебская шляхта рэкамендавала за заслугі да ўрада канцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага, а да ўрада падканцлера ВКЛ – падляндскага ваяводу Міхала Антонія Сапегу. Мясцовая шляхта патрабавала аднаўлення соймавых канстытуцый забароны будаваць дызунітам і дысідэнтам “новых цэркваў, кірхаў, збораў і манастыроў”. Да новых урадаў рэкамендаваўся жмудскі гродскі староста Юзаф Тышкевіч. Віцебская шляхта хацела ўраўнаважання ў правах віленскай і кракаўскай акадэміі. Акрамя таго, патрабавалася зацвердзіць фондушы віцебскім базыліянам, віцебскім іезуітам і віцебскім піярам. Інструкцыю падпісала 42 шляхцічы на чале з дырэктарам сойма і мясцовымі ўраднікамі: земскім сурагатарам Юзафам Гурком, гараднічым Антоніям Лускінам Заронаўскім, лоўчым Міхалам Заранкам і мечнікам Янам Шульцам [42, арк. 159-162адв].

Перад пасольскімі соймамі 1754 г. сітуацыя ў Рэчы Паспалітай абвастралася з-за падзелу Астрожскай ардынацыі і заняцця яе ўладанняў кароннымі войскамі па ініцыятыве вялікага кароннага гетмана Яна Клеменса Браніцкага. Такім спосабам Браніцкі імкнуўся перашкодзіць падзелу Астрожскай ардынацыі і адпаведна ліквідацыі “ардынацкай міліцыі”, якая ўваходзіла ў кароннае войска. Падзел Астрожскай ардынацыі падтрымала Фамілія, а супраць яе ў Княстве выступіў вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл. Каралеўскі двор пасля пэўных развагаў падтрымаў Браніцкага і выступіў супраць падзелу Астрожскай ардынацыі. Фамілія канчаткова перастае быць прыдворнай партыяй і пераходзіць у шэрагі антыкаралеўскай апазіцыі. Важна было як у справе падзелу Астрожскай ардынацыі выказацца павятовым соймамі. Лідар Фаміліі Міхал Чартарыйскі прасіў віцебскага стольніка Пятра Багамольца супрацоўнічаць у справе віцебскага пасольскага сойма з віцебскім ваяводам Юзафам Салагубам. Мэтаю было змясціць пункт у справе Астрожскай ардынацыі ў віцебскую пасольскую інструкцыю [43, р. 2]. У сваю чаргу Радзівілы даслалі свае пункты для ўключэння ў інструкцыю паслам у Віцебск свайму адміністратару ў Копысі Яну Яблонскаму. Адначасова Яблонскі стараўся аб выбары прыхільных паслоў на віцебскім сойміку ў віцебскага падсудка Бенедыкта Заранка. Праўда, заўважаў, што Заранак перайшоў ужо на бок прыхільнікаў Фаміліі. Да таго ж Яблонскі не меў грошай, каб кампенсіраваць ранейшыя выдаткі Заранка ў падтрымку Радзівілаў на віцебскіх соймах [3, к. 272, 273–274]. Праўдападобна, аднак, што Заранак застаўся верным Радзівілам. З яго ініцыятывы пасля пачатку пасяджэнняў сойма быў чытаны ліст ад Міхала Казіміра Радзівіла. Стараўся Заранак і аб выбары паслом. Прычым яго падтрымлівала ўся сабраўшаяся віцебская шляхта. Іншая справа, што шляхта не пагаджалася на ніводнага з канкурэнтаў на выбар калегай Заранку [24, к. 4–5]. Іншым канкурэнтам на выбар паслом у Віцебску ад групы Радзівілаў быў Павел Багамалец. Здавалася, што выбар Паўла Багамольца⁴ адбудзецца без праблемаў. Аднак усё перамянілася падчас сойма і частка адданных прыхільнікаў Радзівілаў здрадзіла, і ў выніку пасольскі сойм 1754 г. быў сарваны [23, s. 830; 30, к. 595]. Як можна меркаваць, прычынай зрыва сойма была барацьба паміж прыхільнікамі Фаміліі і Радзівілаў. Прыхільнікі Фаміліі былі гатовы пагадзіцца на выбар паслом радзівілаўскага прыхільніка Бенедыкта Заранка (магчыма перацягнулі яго ўжо на свой бок), але не маглі пагадзіцца на другога прадстаўніка групы Радзівілаў – Паўла Багамольца.

Пасольскія соймы 1756 г. прайшлі ў сітуацыі абвастрэння барацьбы паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі. Апошнія атрымалі падтрымку і каралеўскага двара. Барбары Радзівіл стала вядома, што Міхал Чартарыйскі прасіў віцебскага ваяводу Салагуба ўключыць у інструкцыю будучым паслам пункты, дасланыя ад Фаміліі. У такім выпадку Барбара Радзівіл прасіла Міхала Казіміра Радзівіла папярэдзіць абознага ВКЛ Леанарда Пацея аб гэтым і каб той перашкодзіў такім планам Фаміліі [44, к.

⁴ Павел Багамалец заставаўся прыхільнікам Радзівілам, а яго сын Пётр перайшоў на бок прыхільнікаў Фаміліі.

166–167]. У выніку ў Віцебску на пасольскім сойміку 1756 г. пасламі былі абраны абозны ВКЛ Леанард Пацей і віцебскі падкаморы Юзаф Гурко. На думку Людвіка Пацея, абодва былі прыхільнікамі Радзівілаў, і ў іх інструкцыі змяшчаліся пункты, карысныя для радзівілаўскай групы [45, к. 22]. На сам рэч віцебскі пасольскі сойм 1756 г. скончыўся кампрамісам, бо Юзаф Гурко быў прыхільнікам Фаміліі. Прычым выбар паслом Леанарда Пацея адбыўся на трэцім запар віцебскім пасольскім сойміку, які не быў сарваны. У панаванне Аўгуста III гэта было паўтарэнне выбару тры разы запар паслом віцебскага земскага пісара Казіміра Гуркі.

Праўда, супраць віцебскага пасольскага сойма 1756 г. была пададзена пратэстацыя ў аршанскую гродскую кнігу. Яна была падпісана 17 шляхцічамі (прадстаўнікамі рода Вайніловічаў) на чале з паручыкам ЯKM Рыгорам Сялянкай, Францішкам Ясінскім і Антоніям Сняжком. Яны сцвярджалі, што пратэставалі супраць сойма яшчэ нават да пачатку яго першым мясцовым ураднікам. Іх пратэстацыя не была прынята ў віцебскім гродзе і яны мелі паехаць у Оршу [46, арк. 728-728адв]. Законнасць выбара віцебскіх паслоў не разглядалася на соймавых ругах, бо сойм 1756 г. не адбыўся з-за адстунасці Аўгуста III у Рэчы Паспалітай з-за пачаўшайся Сямігадовай вайны.

На наступным віцебскім пасольскім сойміку 1758 г. пасламі былі абраны віцебскі стольнік Пётр Багамолец і віцебскі падстолі Казімір Заронаўскі Лускіна [23, s. 856; 47, p. 331; 48, p. 1v; 49, s. 270]. Як бачна, чарговы раз у панаванне Аўгуста III пасламі былі абраны прадстаўнікі мясцовых родаў: Багамольцаў (трэці) і Лускінаў (другі). Абраныя паслы былі прыхільнікамі Фаміліі. Па інфармацыі Ігната Агінскага, абодва віцебскія паслы раней былі на двары канцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. Віну за такія няўдалыя выбары Агінскі ўскладаў на Пацея, а дакладней на стражніка ВКЛ Людвіка Пацея. Агінскія прапаноўвалі яму даслаць на віцебскі пасольскі сойм 1758 г. Ксаверыя Агінскага, але той пераканаў, што пасламі будзе абраны абозны ВКЛ Леанард Пацей і віцебскі падкаморы Юзаф Гурко. Прычым Пацей нікому не саступіць сваёй канкурэнцыі да выбара паслом [50, к. 58-59]. Магчыма, на прыхільнасць віцебскага падстоля Лускіны спадзяваліся на каралеўскім двары. Перад соймам кароль Аўгуст III пісаў да Лускіны з просьбай пастарацца аб уключэнні пункта ў інструкцыю віцебскім паслам на сойм [51, p. 162].

Захавалася інструкцыя віцебскім паслам на сойм 1758 г. На пачатку інструкцыі віцебскім паслам выказвалася падзяка Аўгусту III аб захаванні спакою сярод ваяваўшых дзяржаваў у Еўропе. Віцебская шляхта выказвала вялікія шкадаванні ў зрыве соймаў. Таму прапаноўвалася адкласці ўсе прыватныя справы, а таксама ўсеагчымыя іншыя шматлікія дзяржаўныя справы адкласці да будучых соймаў, каб вырашыць толькі найбольш патрэбныя справы і пазбегнуць няўдалага заканчэння сойма. Асабліва звярталася ўвага, каб чаго не выйшла дрэннага падчас сойма ў сітуацыі прысутнасці ў Рэчы Паспалітай замежных войскаў. Мясцовая шляхта спадзявалася на хуткае заключэнне міра паміж ваяваўшымі краінамі і таму прапаноўвала даслаць з сойма пасла на мяркуемы мірны кангрэс, каб на ім не былі прынятыя варожыя для Рэчы Паспалітай рашэнні. Віцебская шляхта пратэставала супраць фальшывых грошай, якія распаўсюдзіліся па Рэчы Паспалітай. Прапаноўвалася адкрыць уласны манетны двор. Астрожскую ардынацыю і яе “міліцыю” прасілася аддаць пад кіраўніцтва Рэчы Паспалітай. Мясцовая шляхта выказалася ў падтрымку павялічэння войска. Віцебская шляхта хацела паляпшэння эканамічнай сітуацыі ў краіне праз памнажэнне гандля і мануфактур, а таксама паляпшэння становішча гарадоў. Адначасова патрабавалася забараніць мяшчанам набываць шляхецкія ўладанні, што прыносіла значную шкоду шляхце. Прапаноўвалася мяшчанам прадаць шляхце раней набытыя ўладанні. Калі і пасля гэтага шляхцічы будуць прадаваць уладанні мяшчанам, то прапаноўвалася адбіраць такія ўладанні ў шляхты. Таксама прапаноўвалася правесці рэформу судовай сістэмы для паляпшэння працы Трыбунала ВКЛ, гродскіх і земскіх судов. Мясцовая шляхта патрабавала забараніць дысунітам аднаўляць і будаваць цэрквы. Яўрэйам згодна законам зноў забаранялася трымаць уладанні, працаваць на мытнях і мець слуг-хрысціян. Таксама віцебская шляхта хацела, каб групам замежных жыхароў, асабліва з Расіі з Рыгі, якія ездзілі па гарадам і мястэчкам і скупалі тавары, было забаронена гэта рабіць. З гэтага часу, каб яны набывалі тавары з ВКЛ толькі ў Рызе і ў іншых партовых гарадах. Прасілася і аднавіць каталіцкі касцёл у Рызе. Віцебская шляхта скардзілася на памежныя шкоды з боку Расіі, перамяшчэнне фарпостаў на тэрыторыю Віцебскага ваяводства і захоп памежных уладанняў. Таму прапаноўвалася аднавіць перарваныя ў 1726 і 1736 гг. перамовы аб вызначэнні мяжы з Расіяй. Захопленыя расіянамі раней уладанні прапаноўвалася вярнуць і выплаціць кампенсацыю. Згодна каралеўскаму ўніверсалу не ўдавалася аднавіць працу памежных судов, а менавіта на іх расіяне патрабавалі судовых рашэнняў аб вяртанні збеглых падданных. Прапаноўвалася вырашыць пытанне выбару складу гэтых судов, а таксама, як у Кароне, вызначыць узнагароджанне з Скарбу ВКЛ для памежных суддзяў. Віцебская шляхта прасіла пільванаць “альтэрнатыву соймаў”, каб кожны трэці сойм адбываўся ў ВКЛ, і першым слова на ім меў віленскі пасол. Адначасова патрабавалася, каб урады ў Кароне надаваліся караням, а ў ВКЛ – літвінам, а не даваліся іншаземцам, якія не маюць індыгенату. Рэкамендаваўся да новых наданняў полацкі кашталян Адам Бжастоўскі, а Ігнат Масальскі – да атрымання віленскай каад’юторыі. У інструкцыі падрабязна апісвалася справа забойства Ксаверыя Цеханавецкага і патрабавалася, каб вінаваты ў ёй

Юзаф Струтынскі не хаваўся ад суда ў расійскай вайскавай службе. Свае подпісы разам з дырэктарам сойма абозным ВКЛ Леанардам Пацеям паставілі наступныя мясцовыя ўраднікі: падкаморы Юзаф Гурко, падваявода Стэфан Косаў, харужы Мікалай Рэвут, земскі суддзя Антоній Заронаўскі Лускіна, земскі пісар Ігнат Качаноўскі, стражнік Юзаф Пюра, чашнік Станіслаў Жаба, лоўчы Шымон Мількевіч, канюшы Самуэль Рагоша і крайчы Ануфры Заронаўскі Лускіна [52, арк. 176–183адв].

Вядома, што маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі хацеў, каб паслом на віцебскім пасольскім сойміку 1760 г. быў абраны яго пляменнік мерацкі староста Матэвуш Агінскі. Для яго і іншых кандыдатаў Агінскіх маршалак ВКЛ прасіў дапамогі ў Радзівілаў [50, к. 202–203]. Гэта не дапамагло, і віцебскі пасольскі соймік 1760 г. быў сарваны [23, s. 902; 53, к. 260; 54, s. 217].

Пасламі на віцебскім сойміку 1761 г. пад дырэкцыяй віцебскага стольніка Пятра Багамольца былі абраны абозны ВКЛ Леанард Пацей і прыхільнік Фаміліі віцебскі падкаморы Юзаф Гурко [55, s. 282; 56, s. 212; 57, к. 390; 58, к. 316]. Фактычна гэта было паўтарэнне сітуацыі з віцебскага пасольскага сойма 1756 г., калі Пацей і Гурко былі абраны пасламі на сойм. Гэта быў яго ўжо чацвёрты выбар паслом з віцебскага пасольскага сойма ў панаванне Аўгуста III. У сваю чаргу прадстаўнік рода Гуркоў быў абраны паслом у панаванне Аўгуста III з віцебскага пасольскага сойма ўжо 6 раз.

У інструкцыі паслам з віцебскага сойма было катэгарычна заяўлена, што сойм скліканы насуперак праву, бо перад ім не было Рады Сената. Вызначэнне абменнага курсу злотых з фальшывым злотым віцебскага шляхта аддавала падскарбію ВКЛ, а яго рашэнні мелі быць надрукаваны для інфармацыі ўсім жыхарам ВКЛ. Віцебская шляхта выступала за павелічэнне войска і для аднаўлення замкаў. Акрамя таго, у сітуацыі вайны навокал Рэчы Паспалітай і хуткага магчымага прымірэння паміж ваяваўшымі краінамі прапаноўвалася, каб Рэч Паспалітая прыняла ўдзел у прымірэнным кангрэсе і дамагалася кампенсацыі за зробленыя яе жыхарам шкоды. Асабліва падкрэсліваліся заслугі рода Пацеяў для ВКЛ і таму прапаноўвалася надаць урад падканцлера ВКЛ стражніку ВКЛ Людвіку Пацею. Таксама прасілася надрукаваць справаздачы падскарбія ВКЛ Яна Салагуба, які памёр яшчэ ў 1748 г. Інструкцыю разам з дырэктарам сойма падпісала 41 шляхціч на чале з мясцовымі ўраднікамі: падсудкам Бенедыктам Заранкам, падстолям Казімірам Заронаўскім Лускінай, земскім пісарам Ігнатам Качаноўскім, гродскім суддзёй Паўлам Мікошай, канюшым Самуэлем Рагошай, абозным Міхалам Кушалеўскім [59, арк. 483адв–487адв].

На віцебскім пасольскім сойміку 1762 г. пасламі былі абраны⁵ мерацкі староста Матэвуш Агінскі і віцебскі земскі пісар Ігнат Качаноўскі [54, s. 218; 60, арк. 237]. У іх інструкцыі, па-першае, выказвалася падзяка прымасу за яго дзейнасць для Рэчы Паспалітай. Асабліва патрабавалася знайсці сродкі супраць распаўсюджвання фальшывых грошай у Рэчы Паспалітай. Акрамя таго, у інструкцыі паслам было змешчана шмат рэкамендацый. Упаміналіся заслугі віцебскіх ваяводаў Леанарда і Казіміра Пацеяў і ўвогуле гэтага рода і таму стражнік ВКЛ Людвік Пацей рэкамендаваўся да ўрада польнага гетмана ВКЛ. Маршалак ВКЛ Ігнат і троцкі кашталян Тадэвуш Агінскія рэкамендаваліся да вольных урадаў. Міхал Масальскі быў рэкамендаваны да ўрадаў вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводы. Таксама да вольных урадаў рэкамендаваліся мечнік ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл, полацкі ваявода Аляксандр Сапега, Міхал Казімір Агінскі, пісар ВКЛ Міхал Бжастоўскі, мсціслаўскі ваявода Канстанцін Плятэр, крамянецкі староста Юзаф Сангушка і каронны падчасы Фелікс Чацкі. Антоній Пшаздзецкі быў рэкамендаваны да ўрада падканцлера ВКЛ. Познаньскі кашталян Ігнат Твардоўскі рэкамендаваўся да ўрада кароннага канцлера. Віцебская шляхта скардзілася на крыўды ад памежных расійскіх жыхароў, якія парушалі мяжу і захоплівалі ўладанні мясцовай шляхты і нават бралі яе ў палон. Акрамя таго, з расійскімі пашпартамі, нібыта як купцы, па Віцебскім ваяводстве разыйшлося шмат людзей, якія займаліся “шышоўствам і разбоям”. Таксама мясцовая шляхта скардзілася на жыхароў Курляндзіі, якія перашкаджалі вольнаму гандлю па рацэ Заходняй Дзвіне і збіралі падаткі, а да таго ж грабілі разбіўшыся караблі. Патрабавалася падтрымаць у Расіі даўнія прэтэнзіі віцебскага харужага Мікалая Рэвута да казацкага гетмана Разумоўскага. Неабходна было зацвердзіць фондуш львоўскай акадэміі. Віцебская шляхта прасіла зацвердзіць фондуш шчуцкім піярам мінскага кашталяна Аляксандра Юзафовіча, які яшчэ на сойме 1726 г. быў адкладзены для зацвярджэння для будучага сойма. Прасілася, каб кароль кампенсіраваў шляхцічу Антонію Памарнацкаму шкоды, зробленыя яго бацьку саксонскім войскам, якое ў 1700 г. ішло пад Рыгу. Таксама прасілася вызваліць ад пастаяў дэпутатаў і жаўнераў двор у Мінску на Нямізе шляхцічаў Жыжэмскіх. Мясцовая шляхта прасіла вызначыць узнагароджанне для памежных суддзяў са скарбу караля ці Рэчы Паспалітай. Інструкцыя акрамя дырэктара сойма абознага ВКЛ Леанарда Пацея была падпісана 33 шляхцічамі на чале з мясцовымі ўраднікамі: падкаморыям Юзафам Гурко, земскім суддзёй Антоніям Заронаўскім Лускінай, стольнікам Пятром Багамольцам, падстолям Казімірам Заронаўскім Лускінай, гараднічым Марцінам Гурком, гродскім суддзёй Паўлам Мікошай, гродскім пісарам Янам Гурком, страднікам Станіславам Пюрам, канюшым Самуэлем Рагожай, мечным Янам Шульцам, ляснічым Лявонам

⁵ Згодна памылковай інфармацыі віцебскі пасольскі соймік быў нібыта сарваны [57, s. 251].

Бірулай, чашнікам Францішкам Жабай, лоўчым Сымонам Мількевічам, пагранічным суддзёй Міхалам Мікошай і абозным Міхалам Кушэлёўскім [60, арк. 237-240адв].

Высновы. З 15 віцебскіх пасольскіх соймаў у панаванне Аўгуста III было сарвана 4 (1738, 1748, 1754 і 1760 гг.). Безумоўна гэта не можа параўнацца з “незрываемым” ковенскім соймам, які ўвогуле не зрываўся ў панаванне Аўгуста III. Таксама складана параўнаць з слонімскім пасольскім соймам, які ў панаванне Аўгуста III зрываўся толькі аднойчы. Аднак 4 сарваныя пасольскія соймы гэта даволі малая лічба сарваных соймаў для ўсходу ВКЛ гэтага часу, дзе было сарвана 8 месціслаўскіх пасольскіх соймаў, 6 полацкіх пасольскіх соймаў, 7 мінскіх пасольскіх соймаў. Падобным чынам была толькі сітуацыя з аршанскімі і рэчыцкімі пасольскімі соймамі, якіх было сарвана, таксама па 4 соймыкі. Ва ўсім ВКЛ гэта можна параўнаць яшчэ з ваўкавыскім і брэсцкім пасольскімі соймамі, якіх у панаванне Аўгуста III, таксама было сарвана па 4 соймыкі.

Часцей усяго на віцебскім пасольскім сойму пасламі абіраліся: абозны ВКЛ Леанард Пацей – 4 разы, віцебскі земскі пісар Казімір Гурко – 3 разы. Часцей усяго пасламі абіраліся прадстаўнікі родаў Гуркоў – 6 разоў (віцебскі земскі пісар Казімір – 3 разы, віцебскі падкаморы Юзаф – 2 разы і віцебскі гараднічы Марцін – 1 раз), Пацеяў – 4 разы (усе 4 разы абозны ВКЛ Леанард Пацей), Багамольцаў – 3 разы (віцебскі стольнік і віцебскі пісар Павел – 2 разы і віцебскі стольнік Пётр – 1 раз) і Агінскіх – 3 разы (ашмянскі гродскі староста і пісар ВКЛ Тадэвуш Агінскі – 2 разы і мерацкі староста Матэвуш Агінскі – 1 раз). Як вядома з віцебскіх пасольскіх соймаў у сойме Рэчы Паспалітай удзельнічала 22 паслы. У 1746 г. на віцебскім пасольскім сойму было абрана адразу 3 паслы. У выніку адзін з іх, віцебскі стольнік і віцебскі гродскі пісар Павел Багамалец, пагадзіўся адмовіцца ад пасольства і саступіў двум іншым кандыдатам. Усяго пасламі абіраліся прадстаўнікі 8 родаў: Агінскіх, Багамольцаў, Гуркаў, Качаноўскіх, Лускінаў, Пацеяў, Рэвутаў, Салагубаў. Усе вышэйзгаданыя роды складалі эліту Віцебскага павета, прадстаўнікі якой і дамінавалі на мясцовых пасольскіх соймах. З магнатаў на віцебскім сойму абіраліся прадстаўнікі рода Агінскіх (1736, 1744 і 1762 гг.) і Салагубаў (азярышчынскі староста Антоній Салагуб – 1746 г.). Акрамя таго, Леанард Пацей належыў да рода, што меў значныя ўплывы ў іншых паветах ВКЛ (троцкі, ковенскі, аршанскі, месціслаўскі і інш).

Удалося выявіць асобы 5 дырэктараў віцебскіх пасольскіх соймаў: 1744 г. – віцебскі войскі Андрэй Васілеўскі, 1752 г. – віцебскі стражнік і віцебскі ротмістр Ігнат Качаноўскі, 1758 і 1762 гг. – абозны ВКЛ Леанард Пацей, 1761 г. – віцебскі стольнік Пётр Багамалец. Як бачым, вядома, што двойчы дырэктарам віцебскага пасольскага сойма быў уплывовы ў Віцебскім павеце абозны ВКЛ Леанард Пацей. У іншых выпадках гэта былі мясцовыя шляхцічы. Аднак колькасць выяўленых дырэктараў соймаў не дазваляе зрабіць падрабязны аналіз, якія асобы выбіраліся на гэты ўрад падчас віцебскіх пасольскіх соймаў.

Спіс літаратуры

1. Macuk, A. Stronictwo sapieżyńskie w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Augusta III / A. Macuk // Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2014. – S. 287–318.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych (далей AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далей AR). – Dz.IV. Sygn. 874.
3. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 5748.
4. Jurgaitis, R. Nuo bajoriškosios savivaldos iki parlamentarizmo: Vilniaus seimelio veikla, 1717–1795 m. / R. Jurgaitis. – Vilnius, 2016.
5. Zakrzewski, A. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki. / A. Zakrzewski. – Warszawa, 2000.
6. Jusupović, M. Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku: działalność polityczna rodziny Zabiełłów w latach 1733–1795 / M. Jusupović. – Warszawa, 2014.
7. Мацук, А. Барацьба магнатаў на гарадзенскім сойму ў панаванне Аўгуста III / А. Мацук // Гарадзенскі палімпсест 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры. – Мінск, 2011. – С. 198–216.
8. Мацук, А. Соймыкі Полацкага ваяводства ў панаванне Аўгуста III / А. Мацук // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2011. – № 7. – С. 32–39.
9. Мацук, А. Пасольскія соймыкі Слонімскага павета ў панаванне Аўгуста III / А. Мацук // Да сваёй гісторыі: Сярэдневечча і Ранні Новы час : зб. навук. артыкулаў, прысвечаных памяці Паўла Лойкі. – Смаленск, 2013. – С. 104–118.
10. Konieczna, D. Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763 / D. Konieczna. – Warszawa, 2013.
11. Мацук, А. Паслы з ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1735 г. / А. Мацук // Гісторыка-археалагічны зборнік. – 2017. – Вып. 32. – С. 118–126.
12. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (далей LMAB). – F. 148. B. 123.
13. Palkij, H. Sejmij 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej / H. Palkij. – Kraków, 2000.
14. LMAB. – F.148. B.89.
15. LMAB. – F.148. B.126.
16. Teka Gabriela Junoszy Podolskiego. – Poznań, 1856. – T. 4.
17. Biblioteka Jagiellońska. – Sygn. 115.

18. LMAB. – F.17. B.38.
19. LMAB. – F.148. B.98.
20. Biblioteka PAN – Sygn. 1108.
21. НГАБ. – Ф. 1709. Воп. 1. Спр. 14.
22. LMAB. – F. 148. B. 127.
23. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 597.
24. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 18476.
25. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 2250.
26. Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII. – Warszawa, 1912. – Т. II.
27. LMAB. – F.148. B. 85.
28. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 214.
29. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей НГАБ). – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 30.
30. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 1047.
31. Romaniuk, P. Sołłohub Józef / P. Romaniuk // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa–Kraków, 2001. – Т. XL, cz. 3, zesz. 166. – S. 319–323.
32. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 587.
33. Biblioteka Raczyńskich. – Sygn. 202.
34. Archiwum Narodowe, odz. na Wawelu. – Archiwum Młynowski Chodkiewiczów. – Sygn. 1282.
35. Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden. – 10026 Geheimes Kabinett. – Loc. 3605/9.
36. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 13086.
37. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 10717.
38. AGAD. – AR. – Dz.IV. Sygn. 872.
39. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. – Polen II. – № 23.
40. LMAB. – F.139. B. 2558.
41. Мацук, А. Барацьба магнатаў за ўрад падканцлера ВКЛ у 1752 г. / А. Мацук // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2010. – №1. – С. 57–64.
42. НГАБ. – Ф. 1709. Воп. 1. Спр. 19.
43. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – F.599. B. 262.
44. AGAD. – AR. – Dz.IV. Sygn. 640.
45. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 11914.
46. НГАБ. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 34.
47. LMAB. – F. 148. B.96.
48. LVIA. – F. 598. B. 125.
49. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 594.
50. AGAD. – AR. – Dz.V. Sygn. 17702. Cz. 4.
51. LMAB. – F. 509. B. 294.
52. НГАБ. – Ф. 1709. Воп. 1. Спр. 21.
53. AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 333.
54. Czeppe, M. Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763 / M. Czeppe. – Warszawa, 1998.
55. Biblioteka PAU. – Sygn. 312.
56. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn. 599.
57. Archiwum Narodowe, odz. na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 518.
58. AGAD. – Zbior Branickich. Sygn. 134/158.
59. НГАБ. – Ф. 1709. Воп. 1. Спр. 23.
60. НГАБ. – Ф. 1709. Воп. 1. Спр. 25.

Пастыніў 13.09.2018

VITEBSK EMBASSY SEJMIKS IN THE REIGN OF AUGUST III IN 1735–1763

A. MACUK

On the basis of the new hand-written documents Vitebsk embassy sejmiks in the reign of August III in 1735–1763 are studied. It was possible to set the number of broken and ended successful elections after the sejmiks on the Vitebsk Regional Parliament embassy. It managed to compile a complete list of Vitebsk ambassadors at the seim at this time, and that they belong to a certain aristocratic groups. According to the embassy statement identified the major issues that bothered Vitebsk gentry at this time. Revealed the degree of participation in the functioning of magnate groups embassy Vitebsk Regional sejmiks in the reign of August III.

Keywords: sejmik, Sejm, gentry, magnates, parliamentarism, ambassadorial instruction, sejmik's ruling.

УДК 351.853.3(476.5)+904:726.82(476.5)«13/17»

ПАХАВАЛЬНЫЯ ПОМНІКІ ПОЛАЦКА XIV–XVIII стст.¹

В.У. ЧАРАЎКО

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаюцца пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. У пазначаны перыяд насельніцтва Полацка хавала памерлых унутры цэркваў, на некропалях каля храмаў і на могілках, сувязь якіх з культавымі пабудовамі не ўстаноўлена (культавыя пабудовы або невядомы нам, або адсутнічалі). Пахаванне ўнутры царквы сведчыла аб высокім сацыяльным статусе памерлага. Адзначаецца, што некропалі каля манастырскіх храмаў выкарыстоўваліся для пахавання не толькі манахаў, але і свецкіх асоб. Развіццё могілак Полацка як элемента тапаграфічнай структуры горада звязана з яго тэрытарыяльным і планіровачным развіццём. Пераважная большасць пахаванняў з’яўляецца безыменнай, што характэрна і для сельскіх могільнікаў XIV–XVIII стст.

Ключавыя словы: Полацк, пахавальныя помнікі XIV–XVIII стст., пахаванні, могілкі.

Уводзіны. Неад’емнай часткай горада з’яўляліся некропалі – месцы пахавання гараджан. Іх тэрытарыяльнае развіццё залежала ад росту горада і развіцця яго планіроўкі. Пашырэнне і змены тапаграфічнай структуры гарадскіх пасяленняў Беларускага Падзвіння з сярэднявечча і да нашага часу прыводзілі да знікнення могілак і забудовы іх тэрыторыі [1, с. 106; 2, с. 218]. Шэраг могільнікаў быў пашкоджаны пры актыўным будаўніцтве мураваных храмаў у XVII–XVIII стст., таму некропалі гарадоў Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стст. да нашых дзён практычна не захаваліся [2, с. 218].

Асноўная частка. Працяглы час археалагічнае даследаванне могілак XIV–XVIII стст. адбывалася пераважна ў выніку выпадковага выяўлення. Мэтанакіраванае археалагічнае вывучэнне гарадоў Беларусі XIV–XVIII стст. пачалося з 1976 г. і звязана з імем В.М. Ляўко [3, с. 7]. У лік выяўляемых і вывучаемых аб’ектаў увайшлі і гарадскія познесярэднявечныя могілкі. Сістэматычная публікацыя вынікаў вывучэння гарадскіх пахаванняў XIV–XVIII стст. пачалася ў 2000-х гг. У чацвёртым томе акадэмічнай «Археалогіі Беларусі» (2001) упершыню з’явіліся асобныя параграфы, прысвечаныя пахаванням у гарадах і археалагічнаму вывучэнню гарадскіх і вясковых могільнікаў (Л.У. Дучыц, А.В. Іоў, В.М. Ляўко) [3, с. 124–138]. У сучаснай навуковай літаратуры характарыстыка познесярэднявечных могілак Беларускага Падзвіння складае арганічную частку манаграфій В.М. Ляўко (2004, 2010) [2; 4], Д.У. Дука (2010) [1], калектыўнай працы «Полацк» (2012) [5]. Прысвечаны полацкім могілкам артыкул маецца ў энцыклапедыі «Археалогія Беларусі» (2011) [6, с. 214–215].

Развіццё гарадскіх могілак. Да распаўсюджвання хрысціянства жыхары протакіраваных цэнтраў Беларускага Падзвіння і вясковае насельніцтва хавалі памерлых у курганах [7, с. 23–24]. Курганны некропалі меліся ў ваколіцах Полацка і Віцебска [1, с. 107–108; 2, с. 222]. З увядзеннем хрысціянства курганныя пахаванні змяніліся бескурганнымі. У полацкай акрузе апошнія курганы датуюцца XI ст. [5, с. 58]. У адпаведнасці з канонамі хрысціянства пахаванні павінны быць звязаны з культавымі пабудовамі. Прадстаўнікоў духавенства і кшціараў хавалі ў храмах. Могілкі каля цэркваў прызначаліся для астатняга насельніцтва [7, с. 20].

Колькасць гарадскога насельніцтва ўзрастала. У адрозненне ад размешчаных у прадмессях курганных некропалей папярэдняга перыяду, якія маглі расці ў супрацьлеглых ад горада бакі, гарадскія прыхрамавыя могілкі мелі абмежаваныя магчымасці для пашырэння. У сувязі з гэтым апраўданым з’яўляецца дапушчэнне В.М. Ляўко аб існаванні ранніх хрысціянскіх могілак за межамі гарадоў Беларускага Падзвіння побач з курганнымі некропалямі [2, с. 222]. У Віцебску яны маглі размяшчацца ў прадмессях на Кстоўскай гары і ў Заручаўі, дзе ў XIV–XVII стст. яшчэ фіксаваліся «валатоўкі», а ў XIV–XVI стст. узніклі Нікольскі і Святадухаўскі храмы з могілкамі [2, с. 222]. Д.У. Дук дапускае існаванне асобных хрысціянскіх пахаванняў, ці могілак, на тэрыторыі «ўсходняга курганнага некропаля» Полацка яшчэ ў канцы X–XI ст. [1, с. 108, 113–114]. «Валатоўкі» названага могільніка згадваюцца яшчэ ў XVIII ст. Заходняя мяжой некропаля была мясцовасць, прылеглая да Багаяўленскага манастыра, каля якога ў XVI ст. засведчана існаванне могілак [1, с. 107–108, 113–114]. Магчыма, хрысціянскія пахаванні меліся і на тэрыторыі «паўночнага курганнага некропаля» Полацка, дзе пазней узнік упершыню згаданы ў пачатку XVI ст. Міхайлаўскі манастыр на Гарадку [1, с. 106].

¹ Работа выканана ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» на 2016–2020 гг. (падпраграма 12.1. «Гісторыя і культура», заданне 1.1.01. «Беларускія землі ў першабытную эпоху, сярэднявёкае і ранні Новы час: археалагічныя помнікі, тэрыторыя, насельніцтва, эканоміка і культура», навукова-даследчая работа «Насельніцтва Полацкага Падзвіння ў I–II тыс. н.э.»).

На развіццё пахавальных помнікаў Полацка XIV–XVIII стст. уплываў комплекс фактараў, уплыў кожнага з якіх на працягу вывучаемага перыяду змяняўся: 1) гістарычная традыцыя (наяўнасць месцаў пахавання – могілак і храмаў – папярэдняга перыяду); 2) пашырэнне горада і развіццё яго тапаграфічнай структуры; 3) канфесійная структура грамадства; 4) развіццё культавай архітэктуры; у канцы перыяду – 5) дзяржаўная палітыка ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак. Пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. прадстаўлены грунтовымі могілкамі каля храмаў, грунтовымі могілкамі без культавых пабудов і пахаваннямі ў храмах.

У XIV ст. у якасці месцаў для пахавання палачане працягвалі выкарыстоўваць могілкі і культавыя пабудовы папярэдняга перыяду. Адзіным гарадскім некропалем Беларускага Падзвіння, функцыянаванне якога ў XII ст. археалагічна пацверджана, на сённяшні момант з’яўляюцца *могілкі на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку* [7, с. 23]. Археалагічныя даследаванні, праведзеныя Д.У. Дукам і А.Л. Коцам у 2014 г. на стрэлцы Ніжняга замка, выявілі там пахаванні XIII–XIV стст. [8, с. 178]. Гэта дазваляе становіцца адказам на пытанне аб пераемнасці паміж пахавальнымі традыцыямі XII–XIII стст. і позняга сярэдняв’яку. Асобныя пахаванні могільніка выявіў у 1962 г. Г.В. Штыхаў. Навукоўцам выказана меркаванне аб наяўнасці на стрэлцы Ніжняга замка царквы і прыхрамавых могілак [9, с. 28]. Адкрыццё храма і працяг даследавання могілак звязаны з імем П.А. Рапапорта, гэта адбылося ў 1977 г. [10, с. 151, 154]. Мураваны храм пабудаваны ў першай палове XII ст. (верагодна, на месцы драўлянай царквы на каменных падмурках). Пры гэтым пляцоўка была падсыпана жоўтым суглінкам, які перакрыў некалькі больш ранніх пахаванняў [10, с. 154–155; 11, с. 27]. Яшчэ некалькі пахаванняў адкрыта на ўзроўні падсыпкі. Гэта дазволіла П.А. Рапапорту вызначыць іх храналогію перыядам функцыянавання храма (першай паловай XII – першай паловай XVI ст.) [10, с. 155].

У 2008 г. недалёка ад храма Д.У. Дукам было ўскрыта пахаванне XV – першай паловы XVI ст., моцна пашкоджанае пры будаўніцтве дома першай паловы XVI ст. [1, с. 145; 12, с. 11, 24]. Вывучэнне стрэлкі полацкага Ніжняга замка было працягнута Д.У. Дукам і А.Л. Коцам у 2014 г. Зыходзячы з асаблівасцей размяшчэння шкідлаў, глыбіні магіл, арыенціроўкі касцякоў і пахавальнага інвентара, даследчыкі вылучылі тры групы пахаванняў, датавалі іх XIII–XIV стст. (I група), XVII ст. (III група) і XVIII ст. (II група), а таксама адзначылі адсутнасць пераемнасці паміж пахаваннямі I і II–III груп [8, с. 172–181]. Паколькі пахаванні I групы выяўляюць пераход паміж пахавальнымі традыцыямі XII–XIII стст. і эпохі позняга сярэдняв’яку, спынімся на пытанні іх датавання асобна. Прымаючы абгрунтаваную Д.У. Дукам і А.Л. Коцам даціроўку, адзначым, што выяўленыя ў трох пахаваннях «каменныя падушкі» з плінфы як сімвал хрысціянскага аскетызму сустракаюцца на шэрагу старажытна-рускіх некропалей. Яны зафіксаваны ў склепе храма-пахавальні полацкіх епіскапаў Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра (XII–XIII стст.), у руінах Ніжняй царквы ў Гродна (канец XII – першая палова XIII ст.), на могілках вакольнага горада ў Наваградку (другая палова XI–XIII ст.) [8, с. 177; 13, с. 114–116]. У храмах Смаленска «каменныя падушкі» выяўлены ў некалькіх дзесятках пахаванняў XII–XIV стст. [13, с. 114–115]. Названая традыцыя прысутнічае таксама на некропалях Кіева XVI–XVIII стст. і на маскоўскіх могілках XVII–XVIII стст., але найбольш характэрна для другой паловы XII–XIII стст. [13, с. 112; 14, с. 171; 15, с. 121].

Побач з пахавальным інвентаром гэта падмацоўвае XIII ст. як ніжнюю дату ажыццяўлення I групы пахаванняў. Размяшчэнне пахаванняў групы I на пэўным аддаленні ад храма ўпісваецца ў логіку пашырэння могілак: калі пахаванні XII ст. адбываліся непасрэдна каля царкоўных сцен, то ў далейшым засвойвалася больш аддаленая ад храма прастора. Высокая шчыльнасць пахаванняў I групы, размяшчэнне іх у некалькі ярусаў і парушэнне шэрагу з іх сведчыць аб працяглым і інтэнсіўным выкарыстанні могілак, што падмацоўвае XIV ст. як верхнюю мяжу функцыянавання гэтай часткі некропаля.

Д.У. Дук і А.Л. Коц абгрунтавалі наступную рэканструкцыю існавання могільнікавых комплексаў на стрэлцы Ніжняга замка. У XII ст. на занятай сядзібамі гараджан тэрыторыі была пабудавана мураваная царква. Пры ёй пачалі фарміравацца могілкі, часткай якіх з’яўляецца даследаваная ў 2014 г. I група пахаванняў. Могілкі дзейнічалі працяглы час і ў XV – першай палове XVI ст. былі часткова забудаваны сядзібамі. Царква працягвала існаваць у час Лівонскай вайны і пасля яе. У XVII ст. пры ёй узніклі новыя, не звязаныя са старымі могілкі, што перакрылі папярэднія (II–III групы пахаванняў). Разбурэнне царквы на стрэлцы Ніжняга замка адбылося ў XVII ст., пасля чаго могілкі заняпалі. У XVII–XVIII стст. на гэтай тэрыторыі ўзніклі жылыя і гаспадарчыя пабудовы гараджан [8, с. 181].

На нашу думку, прапанаваная схема варты ўдакладнення. Поўнае або частковае разбурэнне мураванай царквы на стрэлцы Ніжняга замка адбылося раней за XVII ст. Функцыянаванне будынка царквы з XII ст. па XVII ст. без сур’ёзнага рамонтнага выглядае малаверагодным. Нягледзячы на тое, што храм не даследаваўся цалкам, следоў яго перабудовы П.А. Рапапорт не адзначыў [10, с. 154–155]. У развале будаўнічых матэрыялаў ад царквы знойдзена манета Аляксандра Казіміравіча 1501–1506 гг. [10, с. 155]. Плінфа з храма выкарыстана ў падмурку пабудовы, адкрытай Д.У. Дукам у 2008 г. і ўзведзенай не пазней за першую палову XVI ст. [12, с. 10, 25]. Гэта дазволіла даследчыку казаць аб поўным ці частковым

разбурэнні храма на гэты час. Пабудова парушыла пахаванне XV – першай паловы XVI ст. [5, с. 145; 12, с. 10, 24]. Гэта ўказвае на будаўніцтва на могілках ў пачатку XVI ст. Раскопкі Д.У. Дука і А.Л. Коца 2014 г. выявілі новыя драўляныя пабудовы на падмурках з плінфы, таксама датуюмыя пачаткам XVI ст. [16, с. 31]. Трэба меркаваць, што паміж разбурэннем царквы і выкарыстаннем будаўнічых матэрыялаў ад яе для ўзвядзення пабудовы на прыхрамавых могілках павінен быў прайсці некаторы перыяд.

Канчатковае разбурэнне царквы на стрэлцы Ніжняга замка і перапыненне функцыянавання могілак пры ёй добра суадносіцца з гістарычным кантэкстам XVI ст. У сувязі з абвастрэннем адносін паміж Вялікімі Княствамі Літоўскім і Маскоўскім вакол раней не абароненага Вялікага пасада Полацка ў 1501–1503 гг. узведзены ўмацаванні [5, с. 226–227]. У 1508, 1513 і 1518 гг. Вялікі пасада разам з умацаваннямі неаднаразова спалваўся маскоўскімі войскамі. Гэта выклікала перасяленне часткі насельніцтва за Дзвіну, на левабярэжныя пасады Полацка [1, с. 93]. Адбывалася і частковае аднаўленне забудовы на стрэлцы Ніжняга замка, аб чым сведчаць пабудовы першай паловы XVI ст. Для падмуркаў некаторых з іх выкарыстоўвалася плінфа ад храма. У час Лівонскай вайны тапаграфія горада змянілася. На частцы тэрыторыі спаленага Вялікага пасада ў 1563 г. быў пабудаваны Ніжні замак, у межах якога апынуўся некропаль. Насельніцтва горада і яго ваколіцы скарацілася, доступ мясцовых жыхароў на заселеную стральцамі тэрыторыю Ніжняга замка быў абмежаваны [1, с. 46; 5, с. 312]. Разбурэнне царквы, змены ў тапаграфіі горада і істотнае скарачэнне насельніцтва садзейнічалі заняпаду могілак, што тлумачыць перапынак у іх функцыянаванні.

Пахаванні XVII ст. не абавязкова звязаны з царквой на стрэлцы Ніжняга замка. Па пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. у Полацку вядомы шэраг пакуль не лакалізаваных храмаў [1, с. 80–81]. Могілкі XVII–XVIII стст. маглі або існаваць пры адным з іх, або не мець культавай пабудовы (па прыкладу некропаля на полацкім гарадзішчы). Удакладніць сітуацыю могуць далейшыя археалагічныя раскопкі на стрэлцы Ніжняга замка.

Акрамя згаданай царквы, у Полацку працягвалі дзейнічаць і іншыя храмы ды манастыры папярэдняй эпохі, а таксама будаваліся новыя. Гэта дазваляе выказаць меркаванне аб дзейнасці могілак і каля іх. Пашырэнне Полацка за кошт пасадаў ускладняла структуру горада і прыводзіла да ўзнікнення новых могілак, якія выкарыстоўваліся пасадскім насельніцтвам. Найбольш ранняе з даследаваных пахаванняў **на тэрыторыі будучага Багаяўленскага манастыра** на Вялікім пасадзе датуецца XV – першай паловай XVI ст. [1, с. 113–114]. Ніжняя дата пахаванняў, выяўленых Д.У. Дукам і І.У. Магалінскім на **Запалоцкім пасадзе**, таксама з’яўляецца XV ст. Даследаваныя могілкі дзейнічалі па XVII ст. [5, с. 147].

У канцы XV–XVI ст. Полацк пашыраўся за кошт пасадаў на левым беразе Дзвіны. Актыўнае перасяленне гараджан за Дзвіну тлумачылася пытаннямі бяспекі: у пачатку XVI ст. Полацк неаднаразова бралі ў аблогу маскоўскія войскі [1, с. 47; 5, с. 226]. Развіццё левабярэжных пасадаў патрабавала ўзнікнення могілак. Адны з іх – **могілкі на Востраве** Заходняй Дзвіны – упершыню выявіў мастак Д.М. Струкаў, які ў 1860–1890-я гг. неаднаразова наведваў беларускія губерні [17, с. 93–94]. На Востраве ён заклаў 2 шурфы і выявіў чалавечыя косці [18, с. 16, 100–101]. У 1959 г. шурфоўку ва ўсходняй частцы Вострава правёў Л.Д. Побаль, які выявіў шэраг безынвентарных пахаванняў, арыентаваных галавой на захад. Некаторыя з пахаванняў былі пераадкладзены [19, с. 10–11]. Пахаванні можна звязаць з манастыром Іаана Прадцечы [1, с. 111]. Прадцечанскі манастыр надзейна фіксуецца ў пісьмовых крыніцах з сярэдзіны XV ст. і заняпаў у пачатку XVI ст. Не выключана, што яго заснаванне адносіцца да больш ранняга перыяду. Жыхары левабярэжных полацкіх пасадаў, найперш Слабадскога і ўсходняй часткі Крыўцовага, маглі выкарыстоўваць для пахаванняў **могілкі пры Бельчыцкім (Барыса-глебскім) манастыры**. Маюцца звесткі аб іх існаванні, але тэрыторыя манастыра забудавана і часткова парушана ў XX ст. [5, с. 135–136, 150], што перашкаджае археалагічнаму выяўленню некропаля.

Лівонская вайна прывяла да зменаў у тапаграфіі Полацка і да скарачэння колькасці яго жыхароў. Левабярэжныя пасады засталіся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, правы бераг перайшоў пад кантроль Рускага царства [5, с. 230]. Верхні і новазбудаваны Ніжні замкі былі заняты маскоўскім гарнізонам, мяшчане – пераселены на Запалоцкі пасада. Вялікі пасада ў 1563–1579 гг. заставаўся незаселеным пажарышчам [1, с. 46–47]. Верагодна, у гэты час адбываецца перапынак у функцыянаванні некропаля на стрэлцы Ніжняга замка. Наяўнасць некалькіх могілак на Запалоцці адзначаў пры апісанні ўзяцця Полацка войскамі Рэчы Паспалітай у 1579 г. Р. Гейдэнтштэйн [20, с. 58]. Вяртанне горада ў склад Вялікага Княства Літоўскага дало пачатак паступоваму аднаўленню Полацка.

У апошнія дзесяцігоддзі XVI ст. да двух асноўных фактараў развіцця пахавальных помнікаў Полацка – гістарычнай традыцыі і ўскладнення тапаграфічнай структуры горада – дадаўся трэці: ускладненне рэлігійнай структуры гарадскога насельніцтва [1, с. 111]. Да Лівонскай вайны абсалютная большасць палачан была праваслаўнай. На момант вяртання горада большасць мураваных цэркваў была разбурана. Царкоўныя ўладанні пацярпелі ад вайны. Перадача Стэфанам Баторыем маёмасці большасці праваслаўных цэркваў і манастыроў езуітам ды дзяржаўнае спрыянне каталіцкай канфесіі стварыла ўмовы для актыўнага развіцця апошняй [1, с. 80]. У 1596 г. праваслаўны епіскапат Рэчы Паспалітай пад-

пісаў з каталіцкім касцёлам Брэсцкую унію. Падтрымка яе дзяржаўнай уладай пры непрыняцці большасцю праваслаўнага духавенства і міран прывялі да абвастрэння канфесійных адносін, у тым ліку да змагання за культавыя будынкі. Сітуацыя ўскладнялася тым, што праваслаўны бок на нейкі час апынуўся без уласнай іерархіі і юрыдычна павінен быў падпарадкоўвацца ранейшым епіскапам, якія прынялі унію. Асаблівую вастрыню супрацьстаянне прыхільнікаў і праціўнікаў царкоўнай уніі ў Полацку набыло ў пачатку 1620-х гг.

У канцы XVI – першай палове XVII ст. актыўна развіваліся *могілкі каля царквы Ражаства Хрыстова* (царквы на рове). На момант пачатку будаўніцтва езуіцкага калегіума паміж Верхнім замкам і горадам (1589 г.) яны ўжо існавалі [21, с. 16, 19; 22, с. 100]. Не выключана, што пахаванні каля царквы на рове маглі адбывацца яшчэ ў XII–XV стст., але наўрад былі шматлікімі [12, с. 44]. Могілкі пачалі пашырацца пасля ўзяцця Полацка Іванам IV або Стэфанам Баторыем [21, с. 19]. Гэта суадносіцца з перапынкам у функцыянаванні могільніка на стрэлцы Ніжняга замка. Паколькі насельніцтва горада было пераселена на Запалоцце, не выключана, што ў час Лівонскай вайны могілкі маглі выкарыстоўвацца рускім гарнізонам. Пазней на іх хавала памерлых праваслаўнае мяшчанства.

Пасля Брэсцкай уніі царква Ражаства Хрыстова з могілкамі пры ёй адышла да ўніятаў. Гэта суправаджалася канфліктамі паміж імі і праваслаўнымі [1, с. 114]. У 1621 г. полацкі лентвойт Пётр Васільевіч разам з сынам пахаваў на згаданых могілках ўнука. Пахаванне адбылося «свавольна», без удзелу духавенства. Па словах Пятра Васільевіча, «попа на провод тела внука моего не упросили есмо, проводят и звонить не хотел» [23, с. 119–120]. Відаць, уніяцкі святар адмовіўся праводзіць пахавальную цырымонію для дызунітаў, а праваслаўнага святара ў горадзе не было. Дазнаўшыся аб «свавольстве», полацкі ўніяцкі архіепіскап Іасафат Кунцэвіч загадаў святару і сваім слугам выкапаць цэла памерлага дзіцяці і здзейсніць неабходныя абрады. Пётр Васільевіч з сынамі і «многими помочниками своими», «нашедши ктвалтом» на могілкі, перашкодзілі выканаць распараджэнне архіепіскапа [23, с. 120]. На Варшаўскім сейме 1623 г. паслы полацкай шляхты казалі пра спробы парушыць праваслаўныя пахаванні па загадзе Іасафата Кунцэвіча ў 1622 г. [24, с. 401]. Магчыма, падобныя інцыдэнты адбываліся неаднаразова.

Могілкі каля царквы Ражаства Хрыстова ўзгадваюцца ў тэстаменце мешчаніна Лаўрына Бялкоўскага 1657 г. Згодна з завяшчаннем тэстатара павінны былі пахаваць «пры царкве Ражаства святога» [5, с. 671]. Тэстамент складзены ў час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг., калі Полацк быў заняты расійскімі войскамі. З улікам канфесійнай палітыкі Аляксея Міхайлавіча на беларускіх землях («жидам в Белой Руси не быть», «униатам не быть», «костёлам не быть, а петь в домах») [25, с. 84], трэба разумець, што ў гэты час царква разам з могілкамі адышла да праваслаўнай канфесіі. У 1660–1670-х гг. царква была разбурана, а могілкі спынілі сваё існаванне [1, с. 80, 148; 21, с. 19]. Частка пахаванняў XVI–XVII стст. была адкрыта Д.У. Дукам і А.С. Салаўёвым [1, с. 114; 5, с. 148; 12, с. 40–44; 21, с. 22].

У XVII ст. дзейнічалі *могілкі каля Сафійскага сабора*, які перайшоў манахам-базыльянам. «Цвінтар» каля яго ўзгадваецца ў інвентары 1637 г. [1, с. 113]. Верагодна, могілкі каля Сафіі існавалі раней і да перадачы сабора ўніятам выкарыстоўваліся праваслаўным насельніцтвам. Археолага-архітэктурныя даследаванні П.П. Пакрышкіна 1914 г. выявілі каля Сафійскага сабора чалавечыя парэшткі, у тым ліку дзіцячыя, і рэшткі трун. Касцёлы пераважна мелі ўсходнюю або паўночную арыентацыю, што можа ўказваць на іх прыналежнасць уніятам [26, с. 82]. У XVII ст. на Экіманскім пасадзе існавала ўніяцкая царква святога Мікалая, магчыма, пабудаваная на падмурку ранейшай царквы Іаакіма і Ганны XVI ст. Могілкі каля яе даследаваліся Д.У. Дукам [12, с. 87–89]. У Экімані ў XVII ст. была пабудавана яшчэ адна ўніяцкая царква – святога Георгія. У далейшым на яе месцы ўзнік касцёл, перабудаваны ў XIX ст. у праваслаўную царкву. На могілках каля храма меліся каменныя крыжы [1, с. 88–89; 27, с. 116–117], больш тыповыя для сельскіх пахаванняў Беларускага Падзвіння. Наяўнасць іх на гарадскіх могілках можна растлумачыць памежным размяшчэннем Экімані на ўскрайку горада.

У 1633 г. Уладзіслаў IV даў дазвол на заснаванне Багаяўленскага праваслаўнага манастыра. На гэтай тэрыторыі ўжо меліся могілкі [1, с. 113]. Драўляны храм брацкага манастыра пачаў выконваць функцыі прыходскага для праваслаўных вернікаў [28, с. 200–201]. Быць пахаванымі «пры царкве святога Багаяўлення» у 1656–1657 гг. завяшчалі мяшчане Аўдоцця Гаўрылаўна Сямёнаўна Табарова, Фёдар Якаўлевіч Запека і Таццяна Якаўлеўна Амелянава Шараметава – маці Сімяона Полацкага [5, с. 547–548, 636–637, 678–682; 29, с. 47].

Узнікненне вядомых нам каталіцкіх некропалей у Полацку звязана з дзейнасцю езуітаў. У канцы XVI ст. недалёка ад перададзенага ў іх уладанне Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра яны заснавалі *Ксавераўскія могілкі* [1, с. 83, 115]. *Некропаль каля касцёла Паднясення Святога Крыжа* ў Плігаўках (XVII–XVIII стст.) размяшчаўся на ўсход ад Ніжняга замка каля вуліц Плігаўскай, Прабойнай і Крыжовай (у раёне сучаснага Дома афіцэраў) [1, с. 81, 83–84, мал. 36, 38].

У XVII–XVIII стст. працягнула дзейнічаць большая частка ранейшых могільнікаў і былі заснаваны новыя. Д.У. Дукам і М.В. Клімавым даследаваны *могілкі на полацкім гарадзішчы*, сувязь якіх з кultaвай пабудовай не ўстаноўлена. Могілкі выкарыстоўваліся шляхтай каталіцкага веравызнання ў

XVII–XVIII стст. Шкілеты некаторых мужчынскіх пахаванняў маюць траўмы, якія магчыма суаднесці з войнамі гэтага перыяду [1, с. 112; 30, с. 29–30]. З ваеннымі падзеямі можна звязаць і аднаўленне могілак на стрэлцы Ніжняга замка: II–III групы пахаванняў амаль выключна прадстаўлены касцямі мужчын маладога ўзросту, а сярод знаходак прысутнічаюць кулі [31, с. 180]. Характэрныя прыжыццёвыя траўмы маюцца на шкілетах, знойдзеных І.У. Магалінскім і А.Л. Коцам на *могілках каля Спаса-Праабражэнскай царквы* Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Могілкі каля царквы XII ст., ператворанай езуітамі ў касцёл, узніклі ў XVIII ст. [31]. XVIII ст. датуюцца *могілкі каля дамініканскага кляшчара*, пахаванні якіх выяўлены С.В. Тарасавым і М.В. Клімавым [1, с. 113; 30, с. 30–31]. Яшчэ адны могілкі ўзніклі ў другой палове XVII–XVIII ст. на задзвінскім Крыўцовым пасадзе, дзе паводле плана 1707 г. фіксуецца вялікі некропаль з капліцай. Не раней за сярэдзіну XVIII ст. побач з ім узніклі Фатынаўскія могілкі, якія існуюць і зараз [1, с. 115].

У канцы XVIII ст. набыў актуальнасць такі фактар развіцця пахавальных помнікаў Полацка, як дзяржаўная палітыка Расійскай імперыі ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак. Яна заключалася ў стварэнні новых могілак па-за межамі гарадоў і забароне выкарыстання старых гарадскіх некропалей. Падобная палітыка знаходзілася ў рэчышчы еўрапейскіх тэндэнцый і тлумачылася санітарна-гігіенічнымі меркаваннямі [32, с. 45–48]. Гэтай тэндэнцыі адпавядае заснаванне ў Полацку яшчэ адных могілак, якія размяшчаліся на ўсходняй ускраіне горада. У 1781 г. на іх была ўзведзена Пакроўская царква [1, с. 114].

Пахаванні ўнутры храмаў. Побач з пахаваннямі на могілках каля храмаў і без культавых пабудов у Полацку меліся і пахаванні ў храмах. Яны вядомыя з XII–XIII стст. [7, с. 20–24]. Такія пахаванні належалі вышэйшаму духавенству і прадстаўнікам княжацкага роду (кшцітарам). Пахаванні XII–XIII стст. маглі размяшчацца ў аркасолях, а таксама ў саркафагах з шыферу або плінфы, якія знаходзіліся непасрэдна пад падлогай, магчыма – у крытах або ў інтэр’еры храма ўздоўж сцен [7, с. 20, 24–25]. Практыка пахаванняў у полацкіх храмах была працягнута і ў разглядаемы перыяд і залежала ад развіцця культавай архітэктуры.

Так, «у царкве Багаяўлення святога ў Полацку» хацела быць пахаванай Арына Савічаўна Мярэцкая Лук’янавая Лукашэвічава [5, с. 563–564]. Настасся Пракопаўна Васільева Павуковая жадала знайсці апошні прытулак «у прытворы ў царкве Багаяўлення святога» [5, с. 576–577]. Аднаведную інфармацыю ўтрымліваюць іх тэстаменты, складзеныя ў 1656 г. [5, с. 563, 576]. У храмах хавалі прадстаўнікоў сацыяльнай эліты: Арына Лукашэвічава была ўдавой полацкага бурмістра, а сын Настасі Павуковай з’яўляўся полацкім райцам [1, с. 114; 5, с. 563, 577]. Не выключана, што заможныя і ўплывовыя кшцітары-мяшчане маглі мець у царкве сямейныя ўчасткі для пахавання. На такую думку наводзіць просьба Арыны Лукашэвічавай пахаваць яе каля магілы мужа Лук’яна Лукашэвіча [5, с. 564]. Удакладненне «ў зямлі» азначае пахаванне пад падлогай храма. Падкрэслім, што ў сярэдзіне XVII ст. Багаяўленскі сабор быў драўляным, тады як вядомыя нам пахаванні ў храмах XII–XIII стст. звязаны з мураванымі пабудовамі.

Вядомы таксама пахаванні ў склепах мураваных храмаў, якія ў межах даследуемага перыяду найбольш актыўна будаваліся ў XVIII ст. У 2005 г. Д.У. Дук даследаваў сутарэнні Спаса-Еўфрасіннеўскай царквы. Даследчык прыйшоў да высновы, што крыты пад царквой XII ст. пабудаваны ў другой палове XVIII ст. У трох склепах з васьмі выяўлены моцна парушаныя і фрагментаваны асобныя чалавечыя косці. У склепе 3 знаходзілася калектыўнае перапахаванне шасці мужчын сталага ўзросту [1, с. 114; 33, с. 34;]. Склеп прызначаўся для пахавання шляхты і кіраўнікоў ордэна езуітаў ў Полацку [1, с. 83, 114; 27, с. 133]. У пабудаваным у XVIII ст. езуіцкім касцёле святога Стэфана меліся скляпенні, прызначаныя для пахаванняў. Для зручнасці ў іх было зроблена некалькі ўваходаў у розных месцах [27, с. 76].

Мастак Д.М. Струкаў бачыў некалькі трун з пахаваннямі ў сутарэннях аднаго з храмаў Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Труны былі моцна пашкоджаны вадой, што сабралася ў склепе. Па словах настояцеля манастыра, адно пахаванне, якое захавалася лепш за астатнія, магло належаць памерламу ў пачатку XIX ст. архімандрыту Кіпрыяну [18, с. 16]. Трэба меркаваць, што астатнія пахаванні належалі духоўным асобам, памерлым не пазней за другую палову – канец XVIII ст. Шматлікія непахаваныя косці мастак заўважыў і ў сутарэннях полацкага касцёла Узнясення [18, с. 14]. Наяўнасць разбітых трун у скляпеннях колішняга бернардзінскага касцёла святой Ганны XVIII ст. у Задзвінні, ператворанага ў XIX ст. у царкву Іаана Багаслова, адзначалася яшчэ ў 1920 г. [34, с. 857–858].

Маюцца звесткі і аб пахаваннях, зробленых у інтэр’еры храмаў у спецыяльных нішах. Да іх адносіцца пахаванне Фларыяна Грабніцкага, даследаванае А.П. Сапуновым ў нішы Сафійскага сабора [35, с. 351–358], і, магчыма, пахаванне яшчэ аднаго ўніяцкага архіепіскапа Гедэона Бральніцкага [36, с. 343]. Пахаванні архірэяў былі зроблены ў багатым царкоўным аблачэнні, якое адлюстроўвала іх статус. Увогуле, пераважная большасць полацкіх пахаванняў XIV–XVIII ст. з’яўляецца безынвентарнай, што слушна для ўсіх даследаваных некропалей, суадносіцца з данымі па сінхронных сельскіх могілках і адлюстроўвае тагачасны пахавальны абрад. Высокае грамадскае становішча сацыяльная і эканамічная эліта падкрэслівала не інвентаром, а абраннем храма ў якасці месца апошняга спачыну.

Висновы. Пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. прадстаўлены пахаваннямі ў храмах, на прыхрамавых могілках і на могілках без храмаў. На іх развіццё ўплывалі гістарычная традыцыя (наяўнасць месцаў пахавання – могілак і храмаў – папярэдняга перыяду і іх выкарыстанне); пашырэнне горада і развіццё яго тапаграфічнай структуры (узнікненне новых могілак на пасадах); канфесійная структура грамадства (заснаванне асобных могілак для кожнай канфесіі); развіццё культавай архітэктуры (практыка пахаванняў у скляпеннях мураваных храмаў адрадылася пасля іх актыўнага будаўніцтва ў XVIII ст.); дзяржаўная палітыка ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак (вынас могілак на гарадскую перыферыю ў канцы XVIII ст.).

Пахаванні ў храмах прызначаліся для сацыяльнай эліты – вярхушкі мяшчанства і вышэйшага духавенства, якая такім чынам падкрэслівала высокае сацыяльнае становішча. Падобныя пахаванні выяўлены ў скляпеннях (Спаса-Праабражэнская царква, касцёл святога Стэфана), пад падлогай (Багаяўленская царква) або ў нішах у інтэр’еры будынка (Сафійскі сабор). Пахаванні на прыхрамавай прасторы маглі належаць прадстаўніку любога сацыяльнага слою. Канфесійны падзел грамадства адбываўся і на месцах пахавання: для розных рэлігійных напрамкаў існавалі асобныя могілкі. Археалагічна адзначана існаванне ў Полацку могілак, сувязь якіх з культавымі будынкамі не ўстаноўлена (могілкі на гарадзішчы). Яны маглі ўвогуле не мець храма ці капліцы ў сваёй структуры або належаць да невядомага нам храма, які не захаваўся і археалагічна не выяўлены. Далейшыя археалагічныя даследаванні гарадскіх некропалей дазваляць укладніць наша ўяўленне аб пахавальных помніках Полацка XIV–XVIII стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
2. Левко, О.Н. Витебск / О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2010. – 335 с. ; ил.
3. Археалогія Беларусі : у 4 т. – Минск : Бел. навука, 1997–2001. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В.М. Ляўко [і інш.]. – 2001. – 597 с. ; ил.
4. Левко, О.Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: формирование и развитие / О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2004. – 280 с.
5. Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.] ; редкол. : А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2012. – 743 с. ; ил.
6. Дук, Д.У. Полацкія могілкі 12–18 ст. / Д.У. Дук // Археалогія Беларусі : энцыкл. : у 2 т. – Минск : БелЭн, 2009–2011. – Т. 1. А – К. – 2009. – С. 214–215.
7. Вайцяховіч, А.В. Пахавальны абрад некропалей полацкіх культавых будынкаў XII–XIII стагоддзяў / А.В. Вайцяховіч // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2008. – № 7. – С. 20–27.
8. Дук, Д.У. Могілікі на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку / Д.У. Дук, В.А. Емялянчык, А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск, 2018. – Вып. 29. – С. 171–182.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 136 с. ; ил.
10. Раппопорт, П.А. Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 142–161.
11. Раппопорт, П.А. Отчёт о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1977 г. / П.А. Раппопорт // ФАНД ЦНА НАН Беларусі. – Спр. № 527.
12. Дук, Д.У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX–XVIII стст. (па выніках раскопак 2004–2012 гг.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – 248 с. ; ил.
13. Макаров, Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей / Н.А. Макаров // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 111–116.
14. Беляев, Л.А. Каменные «подушки» монашеских погребений и их ветхозаветный прототип / Л.А. Беляев // Российская археология. – 2005. – № 4. – С. 171–175.
15. Мельник, О.О. Похавальні пам’яткі Києва XVI–XVIII ст. [Электронный ресурс] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 – археалогія / О. О. Мельник ; Ін-т археології НАН України. – Київ, 2017. – 397 с. – Режим доступа: <http://www.iananu.kiev.ua/Institute/ssovet/specsovvet.html>. – Дата доступа: 25.05.2017.
16. Дук, Д.У. Старажытны Полацк: новыя даныя па выніках раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка ў 2014 годзе / Д.У. Дук, А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск, 2016. – Вып. 27. – С. 31–41.
17. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси: XVI в. – 30-е годы XX в. / Л.В. Алексеев ; под ред. Б.А. Рыбакова. – Минск : Беларуская навука, 1996. – 206 с.
18. Струков, Д.М. Альбом рисунков, 1864–1867 [Изоматериал] / Д. М. Струков. – Минск : БелЭн, 2011. – 305 с. ; ил.
19. Поболь, Л.Д. Отчёт об обследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 г. / Л.Д. Поболь // ФАНД ЦНА НАН Беларусі. – Спр. № 112.
20. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578–1582 гг.) / Р. Гейденштейн. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1899. – LXXXVI с. + 309 с. + 28 стб.
21. Соловьёв, А.А. Полоцкий иезуитский коллегийум в ретроспективе (1581–1914): архитектурно-археологический очерк / А.А. Соловьёв. – Полоцк : Полоц. книж. Изд-во, 2012. – 97 с. ; ил.
22. Страчаная спадчына / Т.В. Габрусь [і інш.] ; уклад. Т.В. Габрусь. – 2-е выд. – Минск : Беларусь, 2003. – 351 с. ; ил.

23. Витебская старина / сост. А. Сапунов. – Витебск : В Тип. Витебского губернского правления и Г. Малкина, 1888. – Т. V. Материалы для истории Полоцкой епархии, ч. I. – 2 с. + С. ССXXVII–CLXVII + 650 с. + XX с.
24. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. материалов и документов : в 3 т. – Минск : Изд-во АН БССР, 1959. – Т. 1. – С древнейших времён до середины XVII в. – 516 с.
25. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емяльянчык [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2004. – Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.). – 344 с. ; іл.
26. Полоцк. Археологические раскопки // Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 52-му. – СПб. : Типография главного управления уделов, 1914. – С. 82–83.
27. Дэйніс, І. П. Полацкая даўніна / І. П. Дэйніс. – Мінск : Медисонт, 2007. – 330 с. ; іл.
28. Гліннік, В. Полацкія саборныя цэрквы (X – XX стст.) / В. Гліннік // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі : зб. навук. прац. – Наваполацк, 2001. – С. 198–205.
29. Гордеев, М.Ю. Новые данные к биографии Симеона Полоцкого: завещание матери просветителя / М.Ю. Гордеев // Славяноведение. – 1999. – № 2. – С. 37–47.
30. Клімаў, М.В. Археалагічныя даследаванні гарадзішча і Вялікага пасада Полацка ў 2009 г. / М.В. Клімаў // Середньовічні міста Полісся : тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції. – Київ ; Олевськ, 2011. – С. 29–31.
31. Магалинский, И.В. Предварительные результаты археолого-архитектурных исследований на территории Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиньевского монастыря в городе Полоцке в 2018 г. / И.В. Магалинский, А. Л. Коц, Е. Н. Торшин, П. Л. Зыков // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвинья и сопредельных регионов : сб. науч. работ Междунар. науч.-практ. конф. к 50-летию Полоцкого гос. ун-та, Новополоцк, 18–19 октября 2018 г. / под общ. ред. В.Е. Овсейчика (отв. ред.), Г.И. Захаркиной, Р.М. Платоновой. – Новополоцк : Полоцкий гос. ун-т, 2018. – С. 45–50.
32. Грунтоў, С. З’яўленне могілак. Рэформа месцаў пахавання на беларускіх землях канца XVIII–пачатку XIX ст. у антрапалагічнай перспектыве / С. Грунтоў // Homo Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2016. – Т. IV. – С. 45–56.
33. Емяльянчык, В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998–2008 гады / В.А. Емяльянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку) : зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20–21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – С. 30–37.
34. Памяць : гіст.-дакум. хроніка Полацка / рэд. кал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2002. — 912 с. ; іл.
35. Сапунов, А. Чей прах покоится в нише полоцкого Софийского собора? (Доклад в ученой архивной комиссии) / А. Сапунов // Полоцко-Витебская старина. Издание Витебской ученой комиссии. Вып. II. – Витебск : Типолит. Насл. М.Б. Неймана, 1912. – С. 351–358.
36. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна : В тип. О. Блюмовича, 1874. – Т. X.VIII с. + 391 с.

Паступыў 12.11.2018

THE FUNERARY MONUMENTS OF POLOTSK OF THE 14th–18th CENTURIES

V. CHARAUKO

The article is devoted to the elements of the funerary monuments of Polotsk of the 14th–18th centuries. During this period, the population of Polotsk buried the dead inside churches, in the churchyards and in the cemeteries whose connection with religious buildings was not established (religious buildings are either unknown to us or were absent initially). The burial inside the temple meant the high social status of the deceased. Churchyards near the monastery churches were not only religious, but also secular. The development of the cemeteries of Polotsk as an element of the topographic structure of the town is linked to its territorial and planning development. The overwhelming majority of burials didn't have the grave goods, which is also characteristic of the rural burials of the 14th–18th centuries.

Keywords: Polotsk, funerary monuments of the 14th–18th centuries, burials, churchyards.

УДК 930

**НАРОДНАЯ ГУЛЬНЯ МОЛАДЗІ “ЯШЧАР” НА ПАСТАЎШЧЫНЕ
ЯК АРХАІЧНАЯ ПРАЯВА НАЦЫЯНАЛЬнай НЕМАТЭРЫЯЛЬнай СПАДЧЫНЫ
І ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЯ КАШТОЎНАСЦЬ БЕЛАРУСІ**

Л.Я. ЧАТОВІЧ*(Цэнтр культуры і народнай творчасці Пастаўскага раёна)*

На падставе аналізу гісторыяграфіі навуковых даследаванняў і фальклорных запісаў народнай гульні моладзі “Яшчур” (“Яшчар”), зробленых савецкімі, расійскімі і беларускімі этнографамі, і сучасных яе фіксацый на Беларусі з выкарыстаннем семантычных падыходаў на аснове прац А. ван Генэпа і К. Юнга ў некаторых новых аспектах раскрыта міфалагічная, рытуальная і гульнёвая сутнасць гэтай яркай праявы традыцыйнай культуры Беларусі. Упершыню прасочаны этапы яе трансфармацыі ад старажытнага абраду жаночай ініцыяцыі да гульні, што з’яўляецца навізнай гэтага даследавання. Вывучэнне варыянтаў “Яшчура”, запісаных у Пастаўскім раёне Віцебскай вобласці ад прамых носьбітаў, дазволіла выявіць наяўнасць найбольш архаічных рыс гэтага элемента народнай культуры ў дадзенай мясцовасці (у марфалогіі тэкстаў, ходзе гульні, прымеркаванасці яе ў календары), што і стала падмуркам для адраджэння “Яшчара” ў комплексе з іншымі традыцыйнымі гульнямі і танцамі на вясковых вечарынах, якія праводзіць фальклорны гурток Гуцкага сацыяльна-культурнага цэнтра, дзе паспяхова актуалізуецца і трансліруецца культурная спадчына краю. Зроблены высновы для абгрунтавання ўнясення народнай гульні моладзі “Яшчар” у в. Гута Пастаўскага раёна ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.

Ключавыя словы: Яшчур (Яшчар), татэмная істота, архетyp, абрад, кантагіёзная магія, жаночая ініцыяцыя, народная гульня моладзі, трансфармацыя, гульнёвыя заданні, вечарына, аўтэнтычнае перайманне, гісторыка-культурная каштоўнасць.

Уводзіны. Змей – Яшчур – Дракон – адзін з найбольш цікавых і таямнічых міфалагічных вобразаў, звязаных з іншасветам, рэшткі культу якога можна назіраць да цяперашняга часу [1, с. 21]. Расійскі навуковец В.В. Іваноў у энцыклапедыі “Міфы народаў свету” вызначае, што вобраз змея прадстаўлены амаль ва ўсіх вядомых міфалагічных сістэмах чалавецтва і звязаны з урадлівасцю, зямлёй, жанчынай, яе плоднасцю, вадой, дажджом з аднаго боку, а з другога – з агнём, дамашнім ачагом, мужчынскай апладняльнай сілай. Найбольш раннія знойдзеныя выявы-сведчанні культу змея адносяцца яшчэ да канца верхняга палеаліту (12–10 тыс. гадоў таму). Значэнне гэтага вобраза як сімвала ўрадлівасці прысутнічае ў ранняй міфалагічнай сімволіцы старажытных земляробчых культур і менавіта шумерскай (IV–III тыс. да н. э.), гістарычна звязанай са славянскай [2, с. 387–388]. Па меркаванні этнографаў, сюжэт змеяборства, уяўляючы апазіцыю антаганістаў – вярхоўнага антрапаморфнага бажства Грамавержца і хтанічнага Змея – галоўнага ўвасаблення “ніжняга свету”, – з’яўляецца “асноўным міфам” [2]. Гэты хтанічны магутны персанаж знайшоў сваё адлюстраванне ў архітэктуры, у рэчах бытавога ўжытку, у фальклорных жанрах, у тым ліку абрадах і гульнях.

Асноўная частка. Гісторыяграфія, генэзіс гульні. Міфалагічныя ўяўленні і семантыка абраду з Яшчурам, яго эвалюцыя. Дарэчы будзе прывесці ўяўленні беларусаў пра Змея-Цмока-Яшчура, занатаваныя Н.Я. Нікіфароўскім у пачатку XX ст.: “Знешне Цмок акуратней за астатніх нячысцікаў, любіць купацца, хадзіць у лазню, штодзённа мыецца... На людзей сямейных Цмокі не нападаюць. Затое парушальнікі грамадскіх абавязкаў – першыя іх ахвяры” [3, с. 81]. Відавочна, што беларускі Цмок мае таксама дачыненне да вады, паважае традыцыі, сям’ю, а значыць дзетанараджэнне. У.В. Васілевіч прыводзіць таксама запіс М. Федароўскага з кракаўскага выдання “Люд беларускі на Русі Літоўскай” 1897 г., дзе Змей жыве невядома дзе “і па паветры лятае” [там жа]. Фіксацыю пра Змея-грашаносца, яго бінарную сутнасць знаходзім у А.Я. Багдановіча, што гэта вогненны лятаючы Змей, выгадаваны гаспадаром з яйка чорнага пеўня, які прыносіць яму грошы, але, раззлаваўшыся, можа спаліць і хату [4, с. 73–75]. Беларускі даследчык А. Лозка змяшчае ў сваіх працах таксама ўяўленне пра Яшчура паводле М. Федароўскага, што “гэта такая фігура, якая акружана таямнічасцю і славіцца як спакуснік дзявочай цнатлівасці і сквапны на шлюбны вянок” [5, с. 32]. Такім чынам, назва “Яшчур” (на Пастаўшчыне часта “Яшчар”) нагадвае міфічную істоту, якой, па меркаванні савецкага і расійскага археолага, даследчыка славянскай культуры акадэміка Б.А. Рыбакова, прыносілі ў ахвяру прыгожых цнатлівых дзяўчат, што адлюстравана і ў іншых жанрах фальклору [6]. Н.К. Казлова прыводзіць вынікі даследаванняў пра якасць змяінай прыроды – слепату (В.В. Іваноў і У.М. Тапароў), агульную марфему хтанічных істот “шчур” (Л.Г. Неўская) і якасці прырэватня (Т.А. Бернштам) у абрадзе “Яшчур”. Аўтар зазначае таксама, спасылаючыся на працы Н.І. Талстога, што можна “супаставіць слепату змей і слепату

істот, якія належаць да свету памерлых, свету продкаў” [7]. “Яшчур” – старажытная летняя абрадавая дзея ўсходніх славян, як мяркуюць этнографы, мае дачыненне да рытуальнага шлюбу з татэмнай істотай, выбудаваннем з ёй пазітыўных адносін. Даследчыкі рускага эратычнага фальклору звяртаюць увагу, што на святках у розных мясцінах Расіі былі распаўсюджаны эратычныя гульні з пераапанутымі, дзе кожная дзяўчына павінна была ўступіць у кантакт з імі, калі яны ўвасаблялі мужчынскі пачатак, а пацалунак надзяляўся жыватворнай сілай [8, с. 180–181]. Цэнтральным атрыбутам гульні “Яшчур” быў сімвал дзявочай нявіннасці – вянок, які пазней (у асноўным узімку) стаў замяняцца на іншыя жаночыя рэчы – хустку, пярсцёнак, грабенчык і г.д. Іх патрабавалася выкупіць у хлопца-Яшчура рознымі спосабамі: не засмяяцца, калі Яшчур смешыць, ці яго пацалаваць, ці выканаць іншае заданне. У сучасных папулярных інтэрнэт-рэсурсах найчасцей адлюстраваны запіс рускай гульні “Яшчур” (“Яша”). Ён з завязанымі вачыма хапае аднаго з ўдзельнікаў карагоду. Калі гэта хлопец, то займае месца вядучага, калі дзяўчына – то тая можа адкупіцца пацалункам. Адзначым захаванне старажытнай сутнасці ва ўмоўнасці: Яшчур “нясе тапіць яе да ракі” [9].

Фіксацыі і даследаванні гульні “Яшчур” зроблены шэрагам беларускіх навукоўцаў. Т. Бярковіч узгадвае пра большую прымеркаванасць гульні да Каляд на большай частцы тэрыторыі Беларусі (паводле запісаў П. Бяссонава, М. Федароўскага, Р. Шырмы, Л. Мухарынскай, З. Мажэйка, І. Назінай) [10, с. 61–70]. Аднак можна таксама заўважыць, што па запісах А.Я. Багдановіча канца XIX ст. у Барысаўскім павеце “У Яшчура” гулялі дзеці і падлеткі “зімой в хате, весной – на лужайке”. Этнограф зазначае, што Яшчур адасабляў сябе, завязваюшы на плечы вялікую хустку накішталт манты. У словах гэтага варыянта ўзгадваюцца не толькі “белая ручка, русая коска”, але і “золата-персень” – сярод іншага, сімвал шлюбу [4, с. 93–94]. Цікава, што вянок трэба было перш за ўсё выплакаць (там жа). Заўважым, што слёзы адлюстроўваюць найчасцей эмоцыі страты і характэрныя для пахавальных абрадаў. На падабенства зместаў старажытнай рускай веснавой гульні “Олей”, зафіксаванай таксама і ў Беларусі, і “Яшчура” ўказвае А. Лозка. Ім прыведзены запіс гульні польскага славяназнаўцы К. Машынскага, зроблены ў Мазырскім павеце ў 1914 г., дзе вядучы Олей “атрымлівае” па чарзе ўсіх дзяўчат, якія з карагоду павінны перайсці да яго ў круг [5, с. 33]. А. Лозка і сам напаткаў у 1986 г. у Жыткавіцкім раёне адразу і “Яшчара”, і “Олея” і адзначыў на аснове прац іншых навукоўцаў роднасць рускіх гуляняў “Олень”, “Алень”, “Уля”, “Тюлень”, “Лень” [там жа, с. 34]. Цікава, што ў запісах Машынскага яшчэ прысутнічаў дыялог Яшчура і дзяўчыны пра вала, якога павінен зарэзаць бацька. Даследчык тлумачыць гэта звычаем ахвяравання жывёлы Яшчуру, як і “некаторым іншым боствам” [там жа, с. 32]. Беларускі навуковец сабраў некалькі дзясяткаў запісаў гульні “Яшчур” (“Яшчар”) і адзначае, што “беларускія варыянты выглядаюць больш кансерватыўнымі, архаічнымі”, а прыпеў “ладу, ладу”, вядомы ў шматлікіх праявах фальклору, у дачыненні да гульні “Яшчур” – сведчанне “злучэння двух культаў – гаспадара ніжняга свету і вялікай багіні вяснова-летняй урадлівасці, царыцы вяселляў, шлюбнага жыцця”. Ён робіць высновы, што, верагодна, такое аб’яднанне з’явілася пазней, калі свята Яшчура набыло рысы шлюбных гуляняў моладзі [11]. Запісы гульні “Яшчур” А. Лозка размясціў таксама ў грунтоўных выданнях “Гульні, забавы, ігрышчы” (1996, 2000, 2003) і “Беларуская фалькларыстыка: народныя гульні (2012, 2014). У кнізе “Гульні, забавы, ігрышчы” складальнік узгадаў таксама запісы Раманава (Магілёўская губ.) з абразлівымі словамі Яшчура пра дзявочы вянок, якія сведчаць, мяркуюцца, пра сімвалічнае ўніжальнае выкарыстанне гэтага атрыбута як дзявочай каштоўнасці [5, с. 89]. Падобнае знаходзім у этнографічным выданні 1887 г., падрыхтаваным П.В. Шэйнам [12, с. 111–112]. У сучасных запісах такія словы страціліся. Сведчанне эвалюцыі сакральнай дзеі да забавы можна назіраць у словах карагоду, запісаных М. Федароўскім у канцы XIX ст.: “Бела ручка да нямытая, // Руса коса да не чэсана...” [13, с. 177]. Цікава, што ў гэтым варыянце дзяўчаты падыходзілі да Яшчура адразу па дзве, што, мяркуюцца, рабілася не толькі дзеля надання большай дынаміцы гульні, але і для адчування парнасці – прыкметы шлюбу. Нагадаем тут пра значэнне блізнячнасці, якое этнографы разглядаюць як інцэст альбо андрагіннасць – пачатак усяго існага [7]. Дапамагаць Яшчуру расмяшыць дзяўчат дазвалялася ўжо і іншым хлопцам.

А. Лозка прыводзіць і летнія варыянты гульні, у адным з якіх хлопец-Яшчур сам “накідвае хустку на ўказаную ў песні дзяўчыну і пачынае з ёю кружыцца пад песню “Каса”, якая не запісана. Яшчур аддае вянок за пацалунак, дзяўчына радасна спявае і скача” [5, с. 196–197]. Відавочна, гэта абрадавая дзея рытуальнага шлюбу, яго замацаванне накідваннем хусткі і перакручваннем. У кнізе “Земляробчы каляндар” знаходзім пераклад А.І. Гурскага запісаў “Яшчура” С.І. Карскага, якія ён змясціў у “Віленскім весніку” 1891 г. Этнограф занатаваў, што ў гэтай гульні моладзі патрабавалася адгадаць, каму з удзельнікаў забавы Яшчур перадаў фант, забраны за парушэнне правілаў гульні [14, с. 101]. Верагодна, яго аддавалі хлопцу ці дзяўчыне, якім, па меркаванні вядучага-Яшчура, сімпатызаваў уладальнік гэтай рэчы. У варыянце, запісаным К. Машынскім у пачатку XX ст., у ролі Яшчура магла выступаць ужо і дзяўчына, якую пераносяць на руках як існасць, якая прыналежыць іншасвету, і садзяць на покуце, дзе клалі і пакойнікаў, што яднае гульню з вясельнымі абрадамі, якія захоўваюць і да цяперашняга часу некаторыя пахавальныя матывы [13 с. 178–179; 15]. У гэтым запісе таксама вызначаецца парнасць дзяўчат і пры-

сутнічае цікавая дэталі: калі якая дзяўчына засмяецца, Яшчур пырскае ёй у твар вадой. Разам з забаўляльным зместам тут верагодна захаванне рэшткаў уяўленняў аб сувязі Яшчура з вадой. Лінейны карагод дзеля падбору пары з хлопцам змяшчае ў сабе гульня, запіс якой зроблены ў Мінскім павеце ў канцы XIX ст., і які выкарыстаны ў працы М. Доўнара-Запольскага “Нататкі па беларускай этнаграфіі”. Цікава, што тут у тэксце прысутнічае земляробчая тэма: “Расцеця, красачкі, тонкія, высокі, // На лісцейка шырокі, // На карэнне глыбокі” [13, с. 179–180]. У варыянце, занатаваным Г.А. Барташэвіч, сімвалічна прадстаўлена паступовае авалоданне Яшчурам дзяўчыны. Ён бярэ яе спачатку за касу, за руку, потым за палец, нарэшце ўдзельніца гульні аддае вядучаму і сваю рэч [там жа, с. 180].

Адзін з варыянтаў гульні, калі ўсе хлопцы ў ролі Яшчура набывалі сабе пару, потым усе дзяўчаты разам спявалі, выпрошваючы кожная па чарзе сваю рэч у таго хлопца, якому аддала, занатаваны І.І. Круком [16, с. 201]. Трансфармаваная накішталт варыянтаў гульні “У жмуркі” ці “Сляпы музыка”, прымеркаваная да лета дзіцячай гульні “Яша” (зафіксавана ў в. Стаўры Аршанскага раёна), змешчана М.А. Козенкам у раздзеле “Народныя гульні” шматтомнага выдання “Традыцыйная мастацкая культура Беларусі” [17, с. 693]. Трэба адзначыць захаванасць “слепаты” галоўнага героя ў згаданых гульнях, бо Яшчур па сваёй хтанічнай прыродзе мог быць “сляпым” (па меркаванні лінгвіста Р.В. Якабсона, на якое спасылася Н.К. Казлова, марфема “шчур” абазначае недахоп святла [7]).

Больш разгорнуты варыянт той жа дзіцячай гульні “Яша”, які таксама запісаны ў Аршанскім раёне, дзе вядучы – хлопчык ці дзяўчынка з завязанымі вачыма – пазнае выбранага навомацак, змешчаны ў метадычным матэрыяле з вопыту работы клубаў нацыянальнай кухні, гульні і абраду Віцебскай вобласці “Прыдзвінскія прысмакі” [18, с. 26]. Уяўляе сабой і пэўную цікавасць магчымасць прасачыць гісторыка-этнаграфічныя з’явы жыцця беларусаў на прыкладах тэкстаў гульні “Яшчур”. У гэтым сэнсе звяртае на сябе ўвагу запіс Я. Протас, зроблены ў Стаўбцоўскім раёне ў 80-я гг. XX ст., дзе спявалася: “...Ой, я ж яго (вянок) руціла, // Пару золотых плаціла. // Пару золотых чырвоных // За свой венчык злётны, // Два-конікі-іржакі, // Два музыкі-казакі, // Дзве шабелкі ясныя, // Дзве паненкі красныя [19, с. 133]. Адначасна таксама і ў гэтай фіксацыі неаднаразовую наяўнасць парнасці – магчымае нагадванне галоўнай уласцівасці шлюбу.

Аб аб’яднанні гульні “Яшчур” і “Кальцо, да мяне!” у адну дзіцячую забаву сведчыць і запіс, зроблены ў в. Дзедзіна Докшыцкага раёна¹.

Запісы гульні “Яшчур” (“Яшчар”) з Пастаўшчыны нароўні з іншымі былі выкарыстаны ў працах беларускіх навукоўцаў. Т. Бярковіч зрабіла аналіз жанрава-стылявых і тыпалагічных уласцівасцей мелодыка-рытмавых мадэляў узораў напеваў у гульні з розных рэгіёнаў Беларусі. Даследчык прасочвае вобразна-рытмічную апазіцыйнасць першай і другой частак напеваў. “Карагодна-гульнявое слаўленне” галоўнага героя з “рухальнай прыродай музычнага рытму” змяняецца “выплакваннем вянка”. Запісы з Пастаўскага раёна, зробленыя Т.Г. Гарошка ў 1992 г., далі навукоўцу падставу вызначыць тут музычны вобраз напева ў другой частцы гульні як “суггестыўна-заклінальны”, набліжаны да жалобных вясельных напеваў [10, с. 76].

К. Сідаровіч у артыкуле “Міф і рытуал у беларускай песенна-гульнявой дзеі “Яшчар”” падкрэслівае, што рытмавая аснова напеваў гульні пераважна адносіцца да каляднага часу [20, с. 85].

У дадатку Т. Бярковіч змяшчае запісы гульні, дзе істота Яшчара мае дачыненне да мора. У іншых рэгіёнах Беларусі ўзгадваецца і багіня Лада: “Сядзіць Яшчар, ладу, ладу!” На Віцебшчыне зафіксаваны варыянты, дзе локус Яшчара ўяўляецца самым сакральным месцам у хаце, дзе клалі і пакойнікаў: “Сядзіць Яшчар на куце. // Дзержыць вянок на руцэ”². У варыянце напева “Яшчара” з в. Карабы Ашмянскага раёна шлюбны сэнс выбару дзяўчыны падкрэслены ў словах “Узяў за ручонку і павёў у карчомку”³. Вядома, што менавіта ў карчме адбываліся тагачасныя запойны. І.А. Алексіна з выкарыстаннем таксама варыянтаў, зафіксаваных на Пастаўшчыне, робіць высновы, што гэта гульня “ўяўляе сабой гульнёвую тэатралізацыю з элементамі імправізацыі” [21, с. 226]. Набліжаючы “Яшчара” да фальклорнага тэатра, даследчык таксама вызначае: “... у некаторых рэгіёнах Беларусі (напрыклад, Заходняе Паазер’е) яны (фальклорныя тэатры) захоўваюцца (зразумела, у вельмі змененым выглядзе) да канца XX ст. там, дзе адсутнічаюць прафесійныя і аматарскія тэатры” [там жа, с. 228].

Грунтуючыся на погляды французскага этнографа А. ван Генэпа аб кантагіёзнай магіі [22] і тэорыі архетыпаў К. Юнга [23], можна прасачыць і этапы трансфармацыі гульні “Яшчур”. Мяркуецца, што пэўны час лічылася, што вярнуць сабе вянок – гэта, праходзячы абрад ініцыяцыі, нібы атрымаць ад міфічнай істоты ласку, пазітыўную энергію, якая дапаможа дзяўчыне ў будучым паспяхова выйсці замуж

¹ Зап. эксп. БДАМ у 1998 г. у в. Дзедзіна Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. ад Дайлідовіч Галіны Маркаўны, 1922г. н. (ФЭ БДАМ, 646602 / 161).

² Зап. эксп. БДАМ у 1998 г. у в. Дзедзіна Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. ад Карніловіч Клаўдзіі Ільвіч, 1933 г. н. (ФЭ БДАМ, 646599 / 67).

³ Зап. эксп. БДАМ у 1987г. у в. Карабы Ашмянскага р-на Гродзенскай вобл. ад Сазановіч Ганны Гаўрылаўны, 1898 г.н. (ФЭ БДАМ, 646264 / 231).

і мець дзяцей. Гэта пацвярджаецца, на наш погляд, тымі запісамі гульні, дзе Яшчурам быў моцны жанаты мужчына, магчыма, які ўжо меў дзяцей [13, с. 176]. Напэўна, тут іграе сваю магічную ролю апладняльная моц сямейнага мужчыны. Дарэчы, можна ўзгадаць таксама ілюзію тэлегоніі, якая, верагодна, існавала ў свядомасці тагачаснага соцыуму. Паводле П.В. Шэйна, гульнявому выпрабаванню падпадалі нароўні з дзяўчатамі і маладухі: “Маладухі (замужнія жанчыны) і дзяўчаты нясуць Яшчура на лаўку; ён прымушае іх скакаць: хто выканае яго жаданне, атрымлівае ад яго “падарунак ды пацалунак” [24, с. 341]. Трэба зазначыць і асаблівасць, якая адлюстравана ва ўсходнеславянскім фальклоры і, мабыць, існавала ў архаічных варыянтах абраду “Яшчур”: у ім прымалі ўдзел разам з дзяўчатамі ўдовы, якія не мелі кантакту з мужчынамі [7]. Традыцыйна Яшчура апраналі ў вывернуты кажух, што сведчыць не толькі пра прыналежнасць персанажу іншаму, незвычайнаму свету, але і пра яго моц, багацце (нагадаем старажытныя ўяўленні, якія да гэтага часу адлюстраваны ў гаворцы на Пастаўшчыне: “валасаты – багаты”, “кудлаты – багаты”). Калматая шкура жывёл лічылася сімвалам багацця ў многіх народаў [15, с. 24].

Паводле тэорыі архетыпаў К. Юнга, генетычнай спадчыне ўзораў і матываў паводзін, вобразаў ва ўяўленнях людзей як праяў культурна-гістарычнай памяці ў “калектыўным бессвядомым”, выкажам меркаванне, што, з аднаго боку, фігура старажытнага вобраза выклікала страх як чужародная існасць, а з другога – адчуванне бажаства, яго моцы. Гэта адна з назваў “фактарам, якія ён (чалавек) выявіў у сваім свеце ў якасці магутных, небяспечных; альбо маючых магчымасць здзейсніць такую дапамогу, што з імі трэба лічыцца; альбо дастаткова велічных, цудоўных, асэнсаваных, каб багагавейна любіць іх, глыбока шанавала іх” [23]. Дарэчы будзе нагадаць, што акт дэфларацыі ў некаторых старажытных народаў лічыўся цяжкай і небяспечнай справай. Таму існавала рытуальная дзея пазбаўлення цнатлівасці, якую давяралі дэфларатару – жрацу, правадыру, суверэну і іншым “магутным” прадстаўнікам супольнасці, а таксама чужынцу. Абрады яднання з бажаством альбо чужаземцам, падкрэслівае А. ван Генэп, якія, як лічаць некаторыя народы, апырыры маюць “ману” – запас магічнай моцы, станоўча ўплывае на дзета-родную функцыю жанчын супольнасці [22, с. 36–37, с. 42]. А аб “гвалтоўным авалоданні вяноком”, якое можа здарыцца, сведчаць такія словы карагоду: “Яшчар салгаў – вянок садраў” [5, с. 91]. Т.А. Бернштам у сваіх працах зазначае, што Яшчур валодае і якасцямі гвалтаўніка жанчын [1, с. 23].

Варыянты гульні “Яшчур” (“Яшчар”), запісаныя на Пастаўшчыне, іх архаічныя рысы. У фальклорным архіве Цэнтра культуры і народнай творчасці Пастаўскага раёна захоўваюцца 18 запісаў гульні “Яшчар”, атрыманых вусным шляхам ад носьбітаў традыцыйнай культуры. Яны зафіксаваныя як у пісьмовым выглядзе, так і на аўдыё-відэа. Аб прымеркаванасці ў народным календары гульні “Яшчар” на Пастаўшчыне можна адзначыць, што ў большасці выпадкаў (6 з 18 запісаў) у яе гулялі ў калядны пост, але ёсць сведчанні, што так забаўлялася моладзь таксама ўлетку пад жытам (2 запісы), на Купалле (2 выпадкі) і ў велікодны пост (3), у астатніх варыянтах – “абы калі”. На Варапэўшчыне-Лучайшчыне праводзілі гэту гульню, як і даўней, на летнім свяце Купалля (з успамінаў народнай спявачкі К.І. Касарэўскай (1935 г. н., в. Голбія) і В.Б. Мацур (1919 г. н., в. Грэйцева)). Гульня пэўным чынам адрозніваецца ў розных мясцінах Пастаўшчыны. Гэта датычыцца не толькі напеваў, але і самога ходу гульні. Нязменнымі застаюцца найчасцей толькі сэнсатворныя прыкметы – выбар галоўнага героя – Яшчара, якога садзяць у цэнтры, а таксама рух карагоду з песняй вакол яго (“пачыналі вадзіць па сонцы” – паведамліла В.П. Сідаровіч з в. Лескава⁴). Таксама можна было рухацца да Яшчара, а потым ад яго. Яшчар мог спецыяльна апранацца ў вывернуты кажух, шапку, падпярэзвацца дзягай альбо ручніком⁵. Гэта апазіцыя супраць будзённага выгляду падкрэслівала прыналежнасць галоўнага персанажу да іншасвету, з якім астатнім удзельнікам выпадала ўзаемадзейнічаць. Замест вяноку ўзімку дзяўчаты накідвалі хустачкі на плечы⁶. Летам, зразумела, выкарыстоўваліся сапраўдныя вяночкі з кветак, якія хлопцы, жартуючы, спачатку проста адбіралі ў дзяўчат⁷. Пасля кожнага напева Яшчар забіраў вяночкі ці хусткі, якія трэба было потым выкупіць. Для надання большай дынамікі ў гульнівай дзеі зафіксаваны варыянт і збору хустак пасля адзінага карагоду з напевам⁸. Можна зазначыць, што хусткі выкарыстоўваліся, мяркуюцца, не толькі па прычыне зручнасці, але і таму, што гэты аtryбут, як і вяночкі, – сімвал жаночасці, а потым і замужжа. Хадзіць з непакрытай галавой у даўнейшы час жанчыне лічылася ганебным, а сарваць з яе галавы хустку – тое самае, што абразіць. У вёсках Волахі, Грэйцева, Дуброва, Лескава, Мажэйкі, Мацуры

⁴ Зап. ад Валянціны Пятроўны Сідаровіч, 1923 г. н. (в. Лескава), у в. Кураполле Пастаўскага раёна Чатовіч Л.Я. у 1998 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-205).

⁵ Зап. ад Валянціны Вацлаваўны Скабейка, 1936 г. н. (в. Вайшкуні), у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэска К.В., Марозавай С.М. і Чатовіч Л.Я. у 1915 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-209/відэа - Ф-152).

⁶ Зап. ад Веры Уладзіміраўны Павініч, 1933 г. н. (в. Голбія), у в. Гута Пастаўскага раёна Грэска К.В., Чатовіч Л.Я. і Умпяровіч Д.Я. у 1915 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-210/відэа - Ф-159).

⁷ Зап. ад Антаніны Дзмітрыеўны Кундра, 1936 г. н., у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэска К.В., Марозавай С.М. і Чатовіч Л.Я. у 2015 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-208/відэа - Ф-152).

⁸ Зап. ад Любові Казіміраўны Адамовіч, 1908 г. н. (в. Казяны), у в. Дзеткава Пастаўскага раёна Чатовіч Л.Я. у 1998 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-206).

існаваў і такі ход гульні “У Яшчара”: хлопец-вядучы, які сядзіць на зэдліку, выбраўшы дзяўчыну, садзіцца альбо становіцца з ёй побач⁹. А далей назначаюць другога Яшчара, які таксама падбірае сабе пару, каб пагуляць на вечарынах разам. Так у традыцыйна сціплай форме выказвалася сімпатыя маладых людзей.

У в. Мажэйкі Ярэўскага сельсавета, ходзячы карагодам вакол Яшчара, дзяўчаты спявалі: “Сядзіць, сядзіць Яшчар, ой на моры (*паўтараецца пасля кожнага паўрадка*), // На залатым крэсле, // На шчаслівым месце, // Пан калёсы точыць, // Ён жаніцца хочыць, // Бяры сабе панну, каторую хочаш”¹⁰. Яшчар выбіраў дзяўчыну па сваім жаданні альбо яе для выпрабавання (пацалунка) прапаноўвалі самі ўдзельніцы: “Бяры сабе Аню” і гэтак далей, “усіх пералічаць” (расказала З.В. Белая з в. Чашуны)¹¹. У Пастаўскім раёне часцей сустракаецца рэфрэн “Ой на моры (муры)!”¹², чым магчымае “Гэй, нам!”¹³. (сем запісаў супраць аднаго, астатнія зафіксаваныя варыянты рэдуцыраваныя – без прыпева). Адносна сэнсу апошняга рэфрэну Т. Бярковіч спасылаецца на літоўскага этнамузыкалага Д. Урбанавічэне, на думку якой трансфармаваны заклік “эйнам” азначае “пойдзем” [10, с. 74]. Верагодна, што ў прыпеве аб моры адлюстравана дачыненне галоўнага героя да вады. Ва ўсіх зафіксаваных запісах Яшчар “сядзіць на залатым крэсле” (“золаця-крэсле”), што падкрэслівае значнасць яго вобразу. Дадаткова ў адным з варыянтаў узгадваецца, што ён сядзіць “пад яловым кусточкам” ці лазою (*два разы носьбіт гаварыла па-рознаму*)¹³. У сувязі з гэтым можна нагадаць, што яліна, як і некаторыя іншыя вечназялёныя дрэвы, а таксама лаза сімвалізуюць у розных культурах адыход старога і нараджэнне новага, а вінаградная лаза – яшчэ і пладавітасць, і жыццёвую сілу [25]. Адзначым, што і ў даследаваннях абрадаў беларускага вяселля таксама запісаны рытуальныя дзеянні з дрэўцамі, якое ўпрыгожвалі напярэдадні гэтай важнай падзеі дома ў нявесты, бывала, і ў жаніха – “вілі ёлку” [15, с. 20]. Можна таксама заўважыць, што вянкi для вяселля на Пастаўшчыне, як і ў некаторых іншых рэгіёнах Беларусі, вілі з вечназялёнай “руты”, з якой звязаны і іншыя павер’і.

У большасці запісаў Пастаўшчыны (4-х) “пан калёсы точыць” – напэўна, рыхтуецца “ў сваты”, у 2-х варыянтах спаткаліся словы “Яшчар зямлю точыць, жаніцца хочыць” – усведамленне ў старажытнасці аднасіць плоднасці зямлі і жанчыны. Паводле Б.А. Рыбакова, дзея з зямлёй – “выкопванне ямкі” – мае пахавальны матыў – адпавядае сэнсу пераходу ахвяры ў хтанічны свет [6, с. 145]. Але варыянты нахштальт “(Яшчур) пшанічаньку точа”, прыведзены Т. Бярковіч, які сустраўся ў Лагойскім раёне¹⁴, дае падставу пагадзіцца з семантычнай сувяззю ў этнакультурным архетыпе “Зямля”, якая валодае экзистэнцыяльнымі каштоўнасцямі, з самім жыццём, што было паказана беларускай даследчыцай А.У. Свечнікавай [26, с. 127]. У сваёй працы гэты аўтар спасылаецца таксама на Я.І. Мірончыка, які выказаў меркаванне, што зааморфныя міфічныя вобразы з’яўляюцца эмацыянальна-псіхалагічным кодам, дазваляючым спасцігнуць семантыку архетыпаў беларусаў.

Словы “Яшчар грошы точыць”, зразумела, пазнейшага паходжання, бо галоўны герой, пэўна, “багаты”, і ў гэтым жа запісе ён ужо не “панок”, а “кумок” (назіраецца далейшая трансфармацыя ў словах напеваў)¹⁵. У в. Рабёкі ад А.Д. Кундра мы запісалі, што Яшчар “арэшкі лускае, сабе дзевак выбіраць...”¹⁶.

У сувязі з арэхавым кустом ці лuskanнем арэхаў можна адзначыць, што ў этнаграфічнай літаратуры дакладна выяўлены эратычны змест гэтых вобразаў [7]. У артыкуле Л. Салавей энцыклапедычнага слоўніка “Беларуская міфалогія” аўтар звяртае ўвагу, што Пярун-грамавержац не пускае стрэлы на арэшнік, бо гэта локус і месца бяспекі змея, а арэхі здаўна лічацца прыналежнасцю да калядных свят [27, с. 580].

У такіх элементах размоўнага фальклору, бытуючых на Пастаўшчыне, як загадцы “рос, рос, аблупіўся і дзеўкам згадзіўся” і прыказцы “ну і п. (ж.)... як арэх, так і просіцца на грэх”, можна знайсці

⁹ Зап. ад Ксеніі Міхайлаўны Бароўка, 1916 г. н. (в. Дуброва), у в. Заброддзе Пастаўскага раёна Гарошка Т. Г. у 1992 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-201).

¹⁰ Зап. ад Браніславы Віктараўны Скрыдлеўскай, 1927 г. н. (в. Мажэйкі), у в. Хацілы Чатовіч Л. Я. у 1995 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-203).

¹¹ Зап. ад Зінаіды Валяр’янаўны Белай, 1929 г. н. (в. Чашуны), у в. Андроны Чатовіч Л. Я. у 1998 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-204).

¹² Зап. ад Эмы Вікенцьеўны Мацур, 1930 г. н. (в. Мацур), у г. п. Варапаева Пастаўскага раёна Грэська К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 1915 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-211/відэа - Ф-153).

¹³ Зап. ад Антаніны Дзмітрыеўны Кундра, 1936 г. н., у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэська К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 2015 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-208/відэа - Ф-152).

¹⁴ Зап. Назіна І.Д. у 1996 г. у в. Гайна Лагойскага р-на Мінскай вобл. ад Грынкевіч А. М., 1935 г. н. (асабісты архіў І. Д. Назінай).

¹⁵ Зап. ад Любоўі Казіміраўны Адамовіч, 1908 г. н. (в. Казяны), у в. Дзеткава Пастаўскага раёна Чатовіч Л. Я. у 1998 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-206).

¹⁶ Зап. ад Антаніны Дзмітрыеўны Кундра, 1936 г. н., у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэська К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 2015 г. (архіў ЦКіИТ Пастаўскага раёна, ЭГ-208/відэа - Ф-152).

таксама пацвярджэнне даследаванню, што лусканне арэхаў усведамляецца ў славянскім фальклоры ў якасці сімвала коітусу. У мясцовых запісах Яшчару прапануюць: “Бяры сабе паню (пару – два разы носьбіт гаварыла па-рознаму) // За белую ручку, // За русую коску”¹⁷. Адзначым, што вобраз касы сімвалізуе ў розных праявах беларускага фальклору дзявоцкасць, прыгажосць, дзявочую вольнасць. Пэўную цікавасць уяўляюць сабой і два тэксты на конт выбару Яшчарам дзяўчыны: “Ці што ў атласе, // У сінім паясе”¹⁸. Сіні колер адпавядае Яшчару і як паветранай лятаючай істоце, і як бажаству падземна-падводнага свету, а для дзяўчыны сіні колер пояса ў процівагу чырвонаму сімвалізуе, мяркуецца, якраз адыход ад былога жыцця (сімвалічнае ўміранне) і дачыненне да неба альбо вады. З.В. Белая з в. Чашуны ўспомніла варыянт слоў дзяўчыны на выкуп вянка, які пацвярджае ўзгаданы раней сэнс усведамлення вянка як сімвала дзявочай цнатлівасці: “Іду-пайду да Яшчара, // Да краснага. // Яшчар-панок, // Аддай мне вянок. // Зіму, лета тулялася, // Ад матухны хавалася, // Вянок пляла, // Табе аддала”¹⁹. У словах на выкуп “вянка”, якія былі запісаны ад В.В. Скабейка (в. Вайшкуні), вызначаецца разам з уплывам польскай мовы таксама традыцыйны сэнс дзявоцкага вянка, па недарэчнай страце якога маці дзяўчыны будзе вельмі засмучана: “Яшчар, Яшчар, Яшчарочак, // Проша отдаць мой вяночак. // Мой вяночак лемантовы // Я страціла са сваёй гловы. // Мама мне сем год пляла, // А на восьмы аддала”²⁰. Цікава, што ў гэтым варыянце называецца ўзрост па сучаснай перыядызацыі жыцця чалавека “другога дзяцінства”, калі ўжо сфарміраваны асновы вышэйшай нервовай дзейнасці, і дзяўчынка пачынае кантраляваць свае паводзіны. Можна таксама адзначыць, што ўжо ў гэты перыяд – 8–10 гадоў, за 2–3 гады да палавога выспявання – у дзяўчынак пачынаюцца змены ў дзетародных органах і з’яўляюцца другасныя палавыя прыкметы [28]. Параўнаем таксама словы ўзгаданага варыянта “Зіму, лета тулялася, // Ад матухны хавалася” з запісам А.П. Ральцэвіча, зробленым у Магілёўскай губерні, які прыводзіць П.В. Шэйна у выданні канца XIX ст.: “Я ручки, ножки познабіла, // Як за вянком походила, // От батьки ховалася, // От татки тулялася.” [12, с. 111–112]. Мяркуецца, што словы, дзе нагадваецца адхіленне старажытнага інцэсту, які асабліва ярка адлюстраваны ў варыянце “брат і сястра” ў “купальскім міфы” з часам змяніліся [7]. Н.І. Гродзь з в. Манеўшчына ўспомніла, што Яшчар лавіў дзяўчат, якія разбягаліся пасля карагоду²¹. Тут можна нагадаць, што, па меркаванні расійскіх этнографаў, старажытны вясенні рытуал “Яшчур” мог належаць і да “адгонных абрадаў”, мэта якіх – не папасці дзяўчыне “ў міфічныя палюбоўніцы” [там жа]. Разбяганне можа быць дэманстрацыяй такога нежадання. Верагодна, у больш архаічным варыянце, існаваўшым у в. Відлы, вядучы-хлопец дае заданні ўсім злоўленым дзяўчатам па сваім жаданні (“Каго люблю, таго хаплю”), пакідаючы іх каля сябе ў крузе²². Такім чынам ствараюцца два карагоды, першы з іх паступова знікае, і потым гульня аднаўляецца з новым Яшчарам. Дарэчы, у гульні “Яшчур” у рускіх запісах, таксама як і “Алень”, “Олей”, патрабуецца сабраць удзельніц карагоду ў цэнтр, а ўжо потым выкупіць сваю стужку ці хустку пацалункам Яшчуру ці якім творчым заданнем. Такі ход гульні пераклікаецца і з варыянтам гульні “Олей”, занатаваным яшчэ К. Машынскім, а потым А. Лозкам у Мазырскім раёне [5, с. 33]. Падобную дзею можна расцэньваць як умоўную “прыналежнасць” удзельніц карагоду галоўнаму персанажу (магчымым і рэшткі кантагіёзнага абраду праз адлегласць [22 с. 12]).

На Пастаўшчыне зафіксаваны і пазнейшыя варыянты гульні “У Яшчара” з фантамі: дзяўчаты аддавалі Яшчару пярсцёнкі, хусткі, каралі, якія потым будуць выкупляць. Прысутныя хлопцы падказвалі вядучаму заданні для дзяўчат і дапамагалі іх рассямшыць. Калі якая засмяецца, “вянок” ёй не вяртаецца і яна выходзіць з карагоду”²³. Асобную цікавасць уяўляе сабой выпрабаванне дзяўчыны “не засмяцца, калі Яшчар смешыць”. Спакушэнне смехам разглядаецца этнографамі як выпрабаванне пры абрадах ініцыяцыі, якія звязаны з актам пераходу ў іншы ўзроставы стан і змыкаецца з рытуальным смехам [29, с. 231]. Выкуп фанты пацалункам Яшчару, які ўяўляе цесны кантакт з сакральнай істотай пры ініцыяцыі дарослай дзяўчыны, таксама зафіксаваны на Пастаўшчыне²⁴. Далейшая гістарычная трансфармацыя

¹⁷ Зап. ад Валянціны Пятроўны Сідаровіч, 1923 г. н. (в. Лескава), у в. Кураполле Пастаўскага раёна Гарошка Т. Г. у 1993 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-202).

¹⁸ Зап. ад Эмы Вікенцьеўны Мацур, 1930 г. н. (в. Мацур), у г. п. Варапаева Пастаўскага раёна Грэска К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 2015 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-211/відэа - Ф-153).

¹⁹ Зап. ад Зінаіды Валяр’янаўны Белай, 1929 г. н. (в. Чашуны), у в. Андроны Чатовіч Л. Я. у 1998 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-204).

²⁰ Зап. ад Валянціны Вацлаваўны Скабейка, 1936 г. н. (в. Вайшкуні), у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэска К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 1915 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-209/відэа - Ф-152).

²¹ Зап. ад Надзеі Іосіфаўны Гродзь, 1924 г. н. у в. Юнькі Дзеравянка І. А. у 2017 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-217).

²² Зап. ад Алены Іосіфаўны Шнітоўскай, 1927 г. н. (в. Відлы), у в. Лапінцы Кашаевай А. В. у 2017 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-215).

²³ Зап. ад Веры Уладзіміраўны Павініч, 1933 г. н. (в. Голбія), у в. Гута Пастаўскага раёна Грэска К. В., Чатовіч Л. Я. і Умпяровіч Д. Я. у 1915 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-210/відэа - Ф-159).

²⁴ Зап. ад Антаніны Дзмітрыеўны Кундра, 1936 г. н., у в. Рабёкі Пастаўскага раёна Грэска К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 2015 г. (архіў ЦКіІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-208/відэа - Ф-152).

абраду-гульні перанесла гэты сімвалічны акт на іншых удзельнікаў-хлопцаў. Г.П. Танана паведаміла, што ў дзяцінстве яна гуляла “У Яшчара” ў роднай вёсцы Грэйцева, навучыўшыся ад сваёй маці зусім інакш: у карагодзе прымалі ўдзел і хлопцы, і дзяўчаты. Яшчар кланяўся той, каго хацеў пацалаваць, а потым выбраная ім дзяўчына, накішталт народнага карагоду “Падушачка”, выбірала другога хлопца. “Так гульня прадаўжаецца, покуль не наскучыць”²⁵. І больш сталыя па ўзросце інфарматыры расказвалі, што кругам маглі хадзіць як хлопцы, так і дзяўчаты²⁶. У запісах, зробленых на Пастаўшчыне, гэтаксама пацвярджаецца тэндэнцыя, адзначаная яшчэ ў канцы XIX ст. А.Я. Багдановічам, пераўтварэння гульні “Яшчар” у падлеткавую і дзіцячую забаву²⁷ [4, с. 93–94]. А ў в. Куніцкія, успомніў Г.С. Салавей, “Яшчурам” яшчэ называлі і гульню “У калечка” з “рукамі ў прыгоршнях”, якая, па сутнасці, таксама мае дачыненне да шлюбнай тэматыкі, і менавіта Яшчур павінен знайсці пярсцёнак ці манетку ў далонях удзельнікаў²⁸.

Адраджэнне гульні “Яшчар” у Пастаўскім раёне як актуалізацыя гісторыка-культурнай спадчыны беларусаў. На аснове ўспамінаў мясцовых носьбітаў традыцыйнай культуры (нарадзіліся ў 10–30-я гг. XX ст.), якія сведчаць аб шырокім распаўсюджанні на Пастаўшчыне народнай гульні моладзі “Яшчар”, гульня аднаўлялася ў 90-я гг. у фальклорных гуртках і Няздзельным ліцэі беларускай культуры, які існаваў у г. Паставы ў 1992–1993 гг. Пасля перапынку традыцыйная гульня “Яшчар” зноў выкарыстоўваецца ў асяродку моладзі на вечарынах у вёсцы Гута Варапаеўскага пассавета. Гульня праводзіцца наступным чынам: дзяўчаты апранаюць хлопца, вызначанага Яшчарам, у вывернуты кажух, на галаву – шапку-вушанку, падперазаюць дзягай. Ён садзіцца на зэдлік пасярод пакоя. Старэйшыя дзяўчаты накідваюць сабе хустачкі на плечы, становяцца ў круг і, водзячы карагод вакол вядучага, спяваюць. Песня-праслаўленне Яшчара выконваецца столькі разоў, колькі ў крузе дзяўчаты, а галоўны персанаж пасля кожнага прыпявання зрывае хустачкі з іх плячэй. Потым распачынаецца выкуп хустака. Дзяўчаты па чарзе падыходзяць да хлопца і спяваюць, выпрошваючы свой “вянок”. Яшчар дае розныя заданні ўдзельніцам гульні: ці паказвае рухамі нейкае дзеянне, якое трэба адгадаць альбо паўтарыць, ці загадвае патанцаваць, праспяваць, пацалаваць яго альбо іншага хлопца. Таксама ён імкнецца рассямшыць каторую з дзяўчат, а тая не павінна засмяцца. Выдумвае і іншыя іспыты, паказваючы сваю кемлівасць і валоданне сітуацыяй. Часам вядучы жартуе з дзяўчынай, размахваючы хусткай, каб тая не схпіла яе адразу. Пасля таго, як усе вянк-хусткі выкуплены, выбіраецца новы Яшчар і гульня паўтараецца. Асабліва цікава становіцца тады, калі вядучым трапляецца хлопец, які вылучаецца якасцямі завадатара моладзёвых забаў – умее жартаваць, трапіна імправізаваць і асабіста ведае некаторых удзельнікаў вечарыны, каб даць ім адпаведныя заданні па іх здольнасцях і ўменнях (магчымы і процілеглы варыянт для стварэння смешных недарэчнасцей), што спрыяе стварэнню эмацыянальна-насычанай і нязмушанай атмасферы вечарыны. Назіранне за гульнёй, па водгуках прысутных, таксама прыносіць задавальненне ад інтрыгі гульні і артыстызму ўдзельнікаў, які выяўляецца спантанна. Забава праводзіцца ў атачэнні мясцовых варыянтаў побытавых танцаў – кракавяк, падэспань, лысы, лядоніха, абэрак, вальсы, полькі, карагоды “Падушачка”, “У карагодзе мы былі”, а таксама розных народных гульняў, якія традыцыйна праводзіліся на мясцовых вечарынах, – “У лямура”, “У суседку”, “У дзягу”, “На вішаньку”, “Прарок”, “Сповідзь”, “Галубка”, “Літоўская гульня”, “Карміць галубцоў” і інш. Музычнае суправаджэнне ажыццяўляе ансамбль народных інструментаў сям’і Пачкоўскіх – лаўрэат абласных святконкурсаў “Трай, гармонік!”, удзельнік V Рэспубліканскага этнаграфічнага канцэрта “Фальклор беларускай глыбіні”. Гульня “Яшчар”, адноўленая ў фальклорным гуртку моладзі Гуцкага СКЦ падчас сустрэч з носьбітамі, выкарыстоўваецца таксама ў мерапрыемствах паводле народнага свята Купалля культработнікамі Пастаўшчыны, а таксама ўводзіцца ў выхаваўчыя мерапрыемствы па народных традыцыях у школах Пастаўскага раёна. У 2017 г. у план Цэнтра культуры і народнай творчасці Пастаўскага раёна ўведзены культурна-этнаграфічныя акцыі “Святкуем па-беларуску” ў аграгарадках з удзелам фальклорнага гуртка Гуцкага СКЦ з выкарыстаннем найбольш яркіх элементаў народнай культуры Пастаўшчыны – побытавых танцаў, народных гульняў і менавіта гульні “Яшчар”. У маі 2017 г. такая акцыя была праведзена ў Варапаеўскім гарпасялковым Доме культуры. У красавіку 2018 г. гульня “Яшчар” была арганізавана для гасцей на велікодных вячорках у Гуцкім СКЦ і як традыцыйна прымеркаваная ў часе – на раённым “Шляхецкім балі “Віват, Вясна!” у аграгарадку Дунілавічы. А 28 красавіка прапаноўвае аб наданні народнай гульні моладзі “Яшчар” у в. Гута Пастаўскага раёна ў комплексе з

²⁵ Зап. ад Гераімы Пятроўны Танана, 1943 г. н. (в. Грэйцева), у г. Паставы Чатовіч Л. Я. у 2017 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-214).

²⁶ Зап. ад Ксеніі Міхайлаўны Бароўка, 1916 г. н., (в. Дуброва), у в. Заброддзе Пастаўскага раёна Гарошка Т. Г. у 1992 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-201).

²⁷ Зап. ад Эмы Вікенцьеўны Мацур, 1930 г. н. (в. Мацур), у г. п. Варапаева Пастаўскага раёна Грэська К. В., Марозавай С. М. і Чатовіч Л. Я. у 1915 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-211/відэа - Ф-153).

²⁸ Зап. ад Генадзія Сцяпанавіча Салаўя, 1937 г. н. (в. Бартасоўшчына), у в. Куніцкія Маслоўскай Т. В. у 2017 г. (архіў ЦКІНТ Пастаўскага раёна, ЭГ-216/відэа-Ф-160).

іншымі традыцыйнымі гульнямі Пастаўшчыны статусу гісторыка-культурнай каштоўнасці Рэспублікі Беларусь была станоўча разгледжана на Беларускай рэспубліканскай навукова-метадычнай радзе па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны пры Міністэрстве культуры Беларусі. Спалучэнне традыцыйнай пабудовы гульні “Яшчар” з імправізацыйнымі элементамі дазваляе ёй працягнуць сваё існаванне ў адноўленым выглядзе, бо яна спрыяе рэалізацыі творчых і разумовых здольнасцей яе ўдзельнікаў, садзейнічае новым кантактам, уключэнню ў пэўную супольнасць, адчуванню прыналежнасці да беларускага народа. Менавіта гульня “Яшчар” дапамагае таксама сацыялізацыі асобы, удасканаленню навыкаў узаемадзеяння, у тым ліку з прадстаўнікамі процілеглага полу. Дзякуючы традыцыйнаму зместу, выкарыстанню мясцовага дыялекту і аўтэнтычнага музычнага суправаджэння, такія праявы народнай культуры, як музыка, гульні, танцы, спевы, традыцыйныя варожбы на вячорках моладзі, могуць уяўляць сабой цікавасць і для турыстаў як своеасаблівыя фальклорна-этнаграфічныя адметнасці краіны.

Пачатак народнай гульні моладзі “Яшчар” (карагод) на вячорках у в. Гута Пастаўскага раёна

Гісторыка-культурная значнасць элемента на Пастаўшчыне была адлюстравана ў 13 публікацыях, у тым ліку эксперта элемента – кандыдата філалагічных навук А. Лозкі і галоўнага спецыяліста аддзела інфармацыйна-аналітычнага забеспячэння дадатковай адукацыі дарослых ІПКиПК БДУКМ А. Каліноўскай. Пастановай Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь №38 ад 10 мая 2018 г. народнай гульні моладзі “Яшчар” у в. Гута Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці быў нададзены статус гісторыка-культурнай каштоўнасці і катэгорыі “Б” як нематэрыяльнаму праяўленню творчасці чалавека.

Заклучэнне. Такім чынам, народная гульня “Яшчур” (“Яшчар”) – адна з найбольш старажытных праяў культурнай спадчыны Беларусі, што бярэ пачатак з абраду часоў язычніцкага ахвярапрынашэння бажавству падземна-падводнага свету, які меў амбівалентную сутнасць. Гэта гульня прайшла этап абраду шлюбнай ініцыяцыі моладзі і павышэння дзетароднай функцыі маладых жанчын праз сімвалічнае ўміранне і далучэнне да моцнага мужчынскага пачатку – жыватворнай сілы па аналогіі з плоднасцю зямлі (“Яшчар зямлю точыць... // Жаніціся хочыць...”; “Арэшкі лускае – дзевак выбірае”; адбіранне Яшчурам вянка – сімвала цнатлівасці ці хусткі – замены вянка; “выплакванне вянка”, падыход дзяўчат да Яшчура па парах; выкуп – пацалунак Яшчура, забарона смеху).

Запісы канца XIX – пачатку XX стст. сведчаць аб трансфармацыі гульні ў забаву, калі карагодам маглі хадзіць таксама хлопцы і дзеці. Хлопцу-Яшчуру (Яшчару) можна было аддаць не толькі вянок ці хустку, але і любую сваю рэч, а потым яе выкупіць, выканаўшы пэўнае заданне.

Сучасныя запісы гульні ад прамых носьбітаў, якія нарадзіліся ў 10–30-я гг. XX ст., даюць падставу меркаваць аб далейшай яе трансфармацыі па падабенстве з гульнівым карагодам “Падушачка”, а таксама ў дзіцячую забаву з разнастайнымі заданнямі і аб’яднаннем “Яшчура” (“Яшчара”) з гульнямі жмуркі, “Кальцо, да мяне!”, якія таксама маюць сваё архайчнае паходжанне і па сімваліцы перасякаюцца з гульнівай “Яшчур” (“Яшчар”). Дзеянні з пацалункамі і забарона смеху застаюцца.

На Пастаўшчыне зафіксаваны архайчныя формы абраду-гульні “Яшчур” (“Яшчар”) у тэкстах (рэфрэны: “Ой, на мора!”, “Тэй, нам!”, у напевах: Яшчар “зямлю точыць”, “арэшкі лускае”, сядзіць “пад яловым кусточкам”, “пад лазою”, бярэ дзяўчыну “за русую коску”, якая можа быць “у сінім паясе”). Вызначаюцца як архайчныя з’явы і прымеркаванасць некаторых запісаў да веснавага і летняга часу, народнага свята Купалля, калі гулялі менавіта з вянкамі (в. Рабекі, в. Голбія, в. Грэйцева), варыянт разб’ягання дзяўчат, якіх Яшчар ловіць, – магчымае дачыненне да “адгонных абрадаў” накіраваных на старажытнай гульні “Олей” (в. Манеўшчына), пакіданне ўдзельніц гульні вядучым-Яшчарам каля сябе – іх “прысваенне” (в. Відлы), а таксама пераапраанне галоўнага персанажу (в. Вайшкуні). Прыпеў “Ладу, ладу”, які даследчыкі адносяць да больш позняга часу існавання “Яшчура” (“Яшчара”), на тэрыторыі Пастаўскага раёна не зафіксаваны.

У параўнанні з даступнымі для аналізу сучаснымі запісамі гульні “Яшчур” (“Яшчар”) з іншых рэгіёнаў Беларусі (Віцебская, Гродзенская, Мінская вобласці), дзе прасочваецца большая трансфармаванасць сэнсу старажытнага абраду жаночай ініцыяцыі, можна адзначыць, што большасць варыянтаў гэтага элемента народнай культуры Пастаўшчыны вызначаецца найбольшай старажытнасцю, а перайманне фальклорным гуртком Гучкага СКЦ узору, традыцыйнага для гэтай мясцовасці, па выніках палявых назіранняў з’яўляецца аўтэнтчным.

У сучасны час адноўленая па ўзорах Пастаўшчыны першай паловы XX ст. народная гульня моладзі “Яшчур” (“Яшчар”) у комплексе з іншымі традыцыйнымі гульнямі выконвае мемарыяльную, сацыялізуючую і эстэтычную функцыі. Яе кансалідуруючую і каштоўнасцю значнасць можна бачыць у садзейнічання адчуванню прыналежнасці маладых людзей да мясцовай супольнасці, да беларускага народа, вытокаў яго культуры. Гэты элемент характарызуецца старажытнай гісторыяй, пэўнай эвалюцыяй, мясцовымі варыянтамі і можа быць захаваным, прадоўжыць сваё існаванне ў якасці гісторыка-культурнай каштоўнасці Рэспублікі Беларусь. Уключэнне ў Дзяржаўны спіс НКС дазваляе прыняць дадатковыя меры па захаванні, папулярызацыі і выкарыстанні гэтага помніка ранне-традыцыйнай культуры беларусаў рознымі шляхамі: праз СМІ, інтэрнэт, дапаможнікі па традыцыйнай культуры, фальклорна-этнаграфічныя імпрэзы, семінары і інш. Верагоднае з’яўленне і новага рэсурсу турыстычна-рэкрэацыйнага развіцця на Пастаўшчыне.

ЛІТАРАТУРА

1. Бернштам, Т.А. Следы архаічных ритуалаў і культаў у рускіх моладзевых іграх «Яшчур» і «Олень» (Опыт реконструкцыі) / Т.А. Бернштам // Фальклор і этнаграфія. Праблемы реконструкцыі фактаў традыцыйнай культуры : сб. навуковых прац / отв. ред. В.Н. Путилов. – Л. : Наука, 1990. – С. 17–36.
2. Иванов, В.В. Змей [Электронный ресурс] / В.В. Иванов // Мифы народов мира : энциклопедия / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : Рос. энцикл., 2008. – С. 387–389.
3. Мифы бацькаўшчыны / уклад. У.А. Васілевіч ; маст. Т.В. Шабунько. – Мінск : Бел. Энцыкл., 1994. – 109 с. : іл.
4. Богданович, А.Е. Пережитки древнего міросозерцання у беларусоў : этнаграфічны агляд / А.Е. Богданович. – Мінск : Беларусь, 1995. – 186 с. – (Репринт. изд. 1895 г.).
5. Гульні, забавы, ігрышчы / склад. А.Ю. Лозка. – Мінск : Беларуская навука, 1996. – 534 с. : нот. іл. – (Бел. нар. творчасць).
6. Рыбаков, Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М. : София, Гелиос, 2001. – 744 с.
7. Козлова, Н.К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты. [Электронный ресурс] / Н.К. Козлова ; научн. ред. В.М. Гацак. – Омск : Издат. дом “Наука”, 2006 – 460 с. – Режим доступа: http://svitk.ru/004_book_book/15b/3317_kozlova-o_zmeyah.php. – Дата доступа: 16.05.2017.
8. Лурье, М.Л. Эротические игры ряженых в русской традиции [Электронный ресурс] / М.Л. Лурье // Топорков, А. Русский эротический фольклор. Песни. Обряды и обрядовый фольклор. Народный театр. Заговоры. Загадки. Частушки. – С. 177–241. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/topork/. – Дата доступа: 17.04.2017.
9. Народные игры славян. Игра Яшчур [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slavians.mythology.info/games-people/ayzsher.html>. – Дата доступа: 9.06.2017.
10. Бярковіч, Т. Песенна-гульнявыя дзеі перыяду сонцавароту ў этнамузычнай традыцыі беларусаў / Т. Бярковіч. – Мінск : Бел. дзярж. акадэмія музыкі, 2015. – 169 с.
11. Беларускі народны каляндар [Электронный ресурс] / аўт.-укл. А.Ю. Лозка. – 2-е выд. перапрац. і дап. – Мінск : Палымя, 2002. – 240 с. – Режим доступа: <http://shkola.of.by/narodniya-guleni-vuchebni-dapamojnik-vitrimki-z-knigi-minsk-20.html?page=2>. – Дата доступа: 12.04.2017.
12. Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П.В. Шейн. – СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1887. – Т. 1 : Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях, ч. 1. – 512 с.
13. Народны тэатр / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ; уклад. і камент. М.А. Каладзінскага ; уступ. арт. А.С. Фядосіка ; рэд. выд. А.С. Фядосік, А.В. Сабалеўскі. – 2-е выд., выпр. і дапрац. – Мінск : Бел. навука 2004. – 554 с. – (Беларус. нар. творчасць).
14. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад., класіф., сістэмац. матэрыялаў і камент. А.І. Гурскага ; уступ. арт. А.І. Гурскага, А.С. Ліса. – 2-е выд., выпр. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 429 с.
15. Вяселле: Абрад / рэдкал.: уклад., уступ. арт. і камент. К.А. Цвіркін ; муз. дадат. З.Я. Мажэйка [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 683 с., нот. іл. – (Бел. нар. творчасць).
16. Крук, І.І. Следам за сонцам: Беларускі народны каляндар: Дапаможнік для педагогаў дзіцячых дашк. устаноў. / І.І. Крук. – Мінск : Ураджай, 1998. – 216 с.
17. Традыцыйная мастацкая культура Беларусі. Віцебскае Падзвінне / рэдкал.: Т.Б. Варфаламеева (нав. рэд. і склад.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – Т. 2. – 910 с.
18. Прыдзвінскія прысмакі: метадычны матэрыял з вопыту работы клубаў нацыянальнай кухні, фальклору і гульні Віцебскай вобласці / Віцебскі абл. метадыц. Цэнтр нар. творч. ; саст.: І.І. Алюшына. – Віцебск : АМЦНТ, 2017. – 46 с.
19. Беларускі фальклор у сучасных запісах. Традыцыйныя жанры. Мінская вобласць / уклад. В.Д. Ліцвінка. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 477 с. : іл., нот. іл.

20. Сідаровіч, К. Міф і рытуал у беларускай песенна-гульнявой дзеі “Яшчар” [Электронны рэсурс] / К. Сідаровіч. // Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі : зб. навук. арт. / пад нав. рэд. В.В. Прыемка, Т.В. Лук’янавай ; уклад.: Т.А. Марозава. – Мінск : Права і эканоміка, 2013. – Вып. 10. – С. 82–86. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/90726/1/Ксенія%20Сідаровіч%20Міф%20і%20рытуал%20у%20беларускай%20песенна-гульнявой%20дзеі%20_Яшчар_.pdf. – Дата доступу: 10.03.2018.
21. Алексніна, І.А. Карагод-гульня “Яшчур” (“Яшчар”) у кантэксце ўсходнеславянскага фальклорнага тэатра / І.А. Алексніна // Беларуская культура ва ўмовах глабалізацыі : матэрыялы нав. канф., прысв. 35-годдзю БДУКМ, Мінск, 3 снежня 2010 г. : у 2 т. / Беларус. дзярж. унів. культ. і маст. ; рэдкал.: М.А. Мажэйка [і інш.]. – Мінск : БДУКМ, 2011. – Т. 1. – С. 224–228.
22. Геннеп, А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – пер. с франц. – М. : Издат. фирма “Восточная литература” РАН, 1999. – 198 с.
23. Юнг, Карл. Об архетипах коллективного бессознательного. [Электронны рэсурс] / Карл Юнг // Архетип и символ. – Ренессанс, 1991. – 343 с. – Рэжым доступу: <http://www.booksgid.com/loadbook/42232>. – Дата доступу: 10.04.2017.
24. Шейн, П. В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний / П. В. Шейн. – СПб. : Тип. Майкова, 1874. – 566 с.
25. Трессидер, Джек. Словарь символов [Электронны рэсурс] / Джек Трессидер. – Рэжым доступу: <http://e-libra.ru/read/133274-slovar-simvolov.html>. – Дата доступу: 22.06.2017.
26. Свечникова, Е.В. Этнокультурные архетипы в белорусской антиутопии / Е.В. Свечникова // Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. Е. Педагогические науки. – 2011. – № 15. – С. 126–129.
27. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
28. Возрастные периоды развития человека [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.libma.ru/psihologija/psihologija/p18.php>. – Дата доступу: 6.02.2015.
29. Пропп, В.Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне) / В.Я. Пропп // Собрание трудов В.Я. Проппа ; научн. ред., комм. Ю.С. Рассказова. – М. : Лабиринт, 1999. – 288 с.

Паступіў 16.10.2018

FOLK GAME OF YOUTH “YASCHAR” (“LIZARD”) IN POSTAVY DISTRICT AS THE ARCHAIC MANIFESTATION OF THE NATIONAL INTANGIBLE HERITAGE AND THE HISTORICAL AND CULTURAL VALUE OF BELARUS

L. CHETOVICH

Based on the analysis of studies of historiography and the folk records of Soviet, Russian and Belarusian ethnographers, the folk game of youth “Yaschar” or “Yaschur” (“Lizard”) and its modern fixations of Belarus using semantic method founded on the works by A. van Genep and Carl Yung, let disclose its mythological, ritual and game meaning in some new aspects of the vivid manifestation of the traditional culture of Belarus. For the first time it traced the stages of its transformation from ancient rite of female initiation to the game, that is the novelty of the research. The study of different variants of the game, recorded in Postavy district, Vitebsk region from direct experts on folklore revealed the presence of the most archaic features of this element in the morphology of the texts and by the course of the game and on the occasion of the folk calendar which was the foundation for the revival of it in conjunction with other local games and dances at village parties, which are successfully held by a folk circle of Guta social and cultural center for the transition and conservation of the cultural heritage of their region. Article conclusions justify the inclusion of the Young People’s Folk Game “Yaschar” or “Yaschur” (“Lizard”) in the village Guta of Postavy District into the Cultural heritage of Belarus.

Keywords: “Yaschar” (“Lizard”), totem, powerful, archetype, rite, contagious magic, female initiation, folk game of youth, transformation, tasks of game, evening, authentic transition, historical and cultural value.

УДК 658.8(091)(476)

**СОЦИАЛЬНЫЙ СОСТАВ СЛУЖАЩИХ ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ
БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.****С.О. СИДОРОВА***(Белорусский государственный университет, Минск)*

Рассматриваются особенности формирования штата учреждений связи почтово-телеграфных округов, в состав которых входили пять белорусских губерний. Показан процесс комплектации личного состава сети почтово-телеграфных учреждений, отражена сословная и конфессиональная принадлежность, возрастной состав и образовательный уровень служащих почтово-телеграфного ведомства. Характеризуются и анализируются требования, предъявляемые к кандидатам на должности почтово-телеграфных служащих белорусских губерний. Выявлены факторы, которые негативно сказывались на пополнении штата учреждений связи новыми сотрудниками, и их влияние на текучесть квалифицированных кадров на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: почта, телеграф, почтово-телеграфные служащие, кадровый состав, учреждения связи, белорусские губернии.

Введение. Исследования социального состава почтово-телеграфных служащих Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. имеют фрагментарный характер. В дореволюционной литературе представлены лишь косвенные характеристики социального состава почтово-телеграфных служащих, отрывочные сведения об организации работы в почтовых конторах и телеграфах, формировании штата учреждений связи. В современной историографии освещены лишь отдельные аспекты рассматриваемой темы. Ценные сведения о структуре кадрового состава почтово-телеграфных учреждений содержатся в архивных документах Национального исторического архива Беларуси и Российского государственного исторического архива, в губернских статистических изданиях и сборниках, в материалах периодической печати данного периода времени. Несмотря на значимость рассматриваемой проблемы, комплексное научное исследование отсутствует, что подчеркивает актуальность рассматриваемой темы.

Основная часть. В конце XIX в. в Российской империи была проведена почтово-телеграфная реформа, в ходе реализации которой в 1884–1885 г. произошло объединение учреждений связи – почты и телеграфа и, соответственно, личного состава учреждений [1]. Положение от 28 мая 1885 г. «О преобразовании местных почтовых и телеграфных учреждений» было распространено на все белорусские губернии. С этого времени служащие связи по своему правовому и материальному положению были подразделены на две группы: почтово-телеграфные чиновники и служащие низших разрядов, которые должны были выполнять функциональные обязанности сразу двух ведомств [2]. Согласно всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. в белорусских губерниях общее количество почтово-телеграфных служащих составило 3373 человека: в Минской губернии – 906 (27%), в Виленской – 725 (21,5%), в Гродненской – 679 (20%), в Витебской – 555 (16,5%), в Могилевской – 508 служащих (15%) [3–7].

В соответствии с Положением «О преобразовании местных почтовых и телеграфных учреждений» в учреждения связи могли быть назначены лица в возрасте с 21 года, учитывался их образовательный уровень и физическое состояние. Зачисление на службу производилось после подачи соответствующих документов: удостоверения личности, прошения о приеме на работу, иногда требовалось ходатайство местных властей. Следовало также предоставить аттестат об «окончании курса наук» уездного училища или равного ему учебного заведения, без чего зачисление на службу ни в коем случае состояться не могло, так как работник учреждений связи был обязан быть грамотным. Не менее важным документом при поступлении на работу являлся экзаменационный лист, в котором содержались сведения о пройденных теоретических и практических испытаниях на знание профессии. Так как служащие почтово-телеграфных контор постоянно имели дело с техникой, то для этого требовалась специальная практическая подготовка. Для получения должности нижних служителей почтово-телеграфного учреждения, таких как рассыльный или сторож, достаточно было предоставить, кроме удостоверения личности и прошения, лишь удостоверение от местных властей об отсутствии судимости и нравственном поведении [8].

Помимо всего вышеназванного при назначении на свободные вакансии в учреждения почтово-телеграфного ведомства учитывались моральные качества служащих, осуждалось пьянство, безнравственное поведение работников. При приеме на работу они приносили присягу и давали подписку о сохранении почтовой и телеграфной тайны. На почтово-телеграфную службу было разрешено принимать отставных военных, а также совершеннолетних детей служащих учреждений связи, которых зачастую с самого рождения приписывали к ведомству [9, с. 22]. Представляет интерес циркуляр начальника Смо-

ленского почтово-телеграфного округа, в котором он просит начальников учреждений связи Витебской губернии предоставить ему полный список служащих, которые могут претендовать на открывшиеся вакансии почтово-телеграфных чиновников разных разрядов. Подчеркивалось, что основными критериями отбора на вакантные места будут «полное знание телеграфного дела, отличные умственные способности служащих, безупречное поведение и высокие моральные качества» [10, л. 21].

На практике при формировании штата почтово-телеграфных учреждений в белорусских губерниях оказалось сложным выдержать перечисленные выше требования. Прежде всего, это было обусловлено тем, что католикам доступ в почтово-телеграфное ведомство, которое относилось к Министерству внутренних дел, был ограничен. Законодательно это было зафиксировано Указом императора от 17 октября 1868 г. «О не определении на почтовую службу лиц польского происхождения католиков» [11, с. 217]. Руководство Главного управления почт и телеграфов (далее – ГУПТ) после преобразований 1884–1885 гг. направило начальникам почтово-телеграфных округов белорусских губерний циркуляр «О порядке определения на службу почтово-телеграфного ведомства лиц польского происхождения римско-католического вероисповедания», в котором отмечалось, что даже после объединения двух ведомств распоряжение от 17 октября 1868 г. остается в силе [12, л. 131]. Отступления от закона могли быть только в исключительных случаях и с особого разрешения начальника ГУПТ. Как свидетельствуют архивные документы, на должности начальников учреждений и их помощников в белорусских губерниях не могли быть назначены лица не только католики, но и православные, женатые на католичках. В почтово-телеграфных учреждениях, которые располагались при крепостях (например, почтово-телеграфная контора при Брест-Литовской крепости), это правило было распространено на все должности без исключения [13]. Стоит отметить, что для лиц лютеранского вероисповедания ограничений при приеме на работу в ведомство установлено не было.

Что касается конфессиональной принадлежности почтово-телеграфных работников белорусских губерний, по данным переписи 1897 г., большинство были православными (88,5%) и их удельный вес численности постоянно увеличивался. Однако второе место по численности после православных служащих занимали католики (5%). Несмотря на установленные законом ограничения, больше всего их насчитывалось в Виленской и Витебской губерниях (8 и 7% от общего числа служащих соответственно). Это были специалисты, которым было разрешено занимать должности почтово-телеграфных служащих при подтверждении их политической благонадежности и исключительно с разрешения руководства ГУПТ. Также среди работников учреждений связи на территории Беларуси встречались лютеране (4%) и иудеи (1,5%) [3–7].

Национальный состав служащих учреждений связи белорусских губерний исходя из родного языка, согласно переписи 1897 г., включал 2091 (62 %) русских и 846 (25%) белорусов. Также в состав учреждений связи входили служащие-поляки – 143 человека (4%), немцы – 97 (3%), евреи – 50 (1,5%), украинцы – 49 (1,5%), латыши – 35 (1%), литовцы – 16 (0,5%) и другие национальности, а также те, кто не указал родной язык. Необходимо отметить, что количественное соотношение представителей разных национальностей в личном составе учреждений связи во многом зависело от губернии: в Виленской, Витебской и Могилевской после русских и белорусов наибольшее количество должностей занимали поляки (60, 38 и 26 служащих соответственно), в Гродненской – украинцы (22 человека), а в Минской – немцы и евреи (по 13 человек в каждой) [3–7].

Большинство служащих почтово-телеграфных учреждений проживали в городах – 68%. Больше всего их было в Гродненской (71% от общего количества служащих губернии) и Виленской (66%) губерниях. В Могилевской губернии соотношение городских и сельских служащих почтово-телеграфных учреждений было практически равно – 51% и 49% соответственно. В Витебской губернии служащие, проживающие в городе, составили 62% от общего количества, в Минской – 57% [3–7].

В 1897 г. удельный вес служащих почтово-телеграфного ведомства на территории Беларуси в возрасте до 19 лет составлял 12% (417 человек), от 20 до 39–70% (2355 человек), от 40 до 60 лет – 17% (560 человек), старше 60 лет – 35 человек (1%). Больше всего служащих в возрасте от 13 до 19 лет насчитывалось в Виленской (92 человека (13% от общего количества)), Минской (110 человек (12%)) и Гродненской (80 (12%)) губерниях. В Гродненской, по сравнению с остальными губерниями, также было больше представителей старшей возрастной группы от 60 лет – 13 человек (2%) [3–7].

Относительно образовательного ценза, который был достаточно высоким по отношению к кандидатам в должности чиновников почтово-телеграфного ведомства, количество служащих, получивших образование в белорусских почтово-телеграфных округах, по официальным данным ведомства в 1910 г., распределялось следующим образом. Виленский почтово-телеграфный округ (в состав его входила Виленская губерния): высшее – 5 служащих, среднее – 68, низшее – 1415, домашнее – 506. Минский округ (Минская и Могилевская губернии): высшее – 2, среднее – 45, низшее – 1293, домашнее – 291. Гродненский округ (в составе Гродненская губерния): высшее – 2, среднее – 55, низшее – 1023, домашнее – 550. Смоленский округ (в составе с Витебской губернией): высшее – 2, среднее – 7, низшее – 894; домашнее – 250.

Необходимо отметить, что в Смоленском почтово-телеграфном округе был самый низкий показатель почтово-телеграфных служащих со средним образованием в Российской империи [14, с. 27]. Относительно образовательного уровня служащих учреждений в белорусских губерниях наибольшее число лиц с высшим образованием составляли инженеры-электрики. Домашнее образование зачастую указывали те служащие, которые образования как такового не имели в целом.

Важное место в деятельности почтово-телеграфного ведомства занимала подготовка кандидатов на вакантные должности в учреждениях связи. Обучение почтово-телеграфному делу преследовало цель не только комплектования кадров почтово-телеграфных контор и отделений, но и создания резерва чинов почтово-телеграфного ведомства на время военных действий. Так, при белорусских губернских почтово-телеграфных конторах действовали почтовые школы и школы надсмотрщиков, где желающие вступить в должности служащих ведомства изучали основные предметы и сдавали экзамены на соответствие занимаемой должности. Испытывая недостаток квалифицированных и опытных специалистов, руководство МПТО в 1910 г. открыло в Минске первое на территории современной Беларуси образовательное учреждение для чинов почтово-телеграфного ведомства. Образовательный ценз для желающих поступить в школу был установлен не ниже городского или уездного училища, или полные 4 класса гимназии, реального училища или прогимназии. Также к занятиям могли быть допущены лица, окончившие курс ремесленного училища по слесарному отделению [15].

При Управлениях почтово-телеграфных округов начальники учреждений связи в случае желания повысить свой разряд были обязаны проходить переподготовку, а также сдавать экзамены на соответствие занимаемой ими должности. Интерес представляет тот факт, что большинство начальников почтовых и телеграфных станций белорусских губерний не только не получили должное образование в учебных заведениях округов, но и не сдавали необходимые экзамены на повышение должности в соответствующие чины. Немногочисленные чины ведомства могли говорить на английском, французском или немецком языках, хотя знание одного иностранного языка являлось обязательным для поступления на службу. Впоследствии для предотвращения занятия должности начальников почтово-телеграфных учреждений некомпетентными лицами начальник ГУПиТ запретил принимать в ведомство лиц без соответствующего образования. Однако в связи с отсутствием кандидатов на должности, отвечающим всем требованиям ГУПТ, эти предписания нередко приходилось обходить. Например, в минской почтово-телеграфной конторе в 1912 г. в случае недостаточного количества кандидатов в телеграфный отдел для поступления на службу достаточно было предъявить свидетельство об окончании 4-х классов гимназии, и в этом случае знание иностранных языков уже не было важным критерием отбора [16, л. 61]. Это приводило к тому, что зачастую простые почтовые служащие не могли правильно оформить почтово-телеграфную документацию и даже грамотно писать.

Почта и телеграф стали первыми учреждениями в Российской империи, которые начали принимать на работу женщин. Привлечение женщин на службу в учреждения связи было вызвано необходимостью в квалифицированных кадрах. Еще в 1865 г. было разрешено в виде временной меры принимать на работу по вольному найму, а в 1871 г. женщинам разрешили занимать должности телеграфистов IV разряда на постоянной основе в определенной пропорции от общего количества должностей [17, с. 51]. После преобразований 1884–1885 гг., которые привели к объединению почты и телеграфа, женщины получили право занимать должности всех разрядов. Однако женщины, имеющие звание почтово-телеграфных чиновников, не могли быть назначенными начальниками учреждений связи и работать в Управлениях почтово-телеграфных округов, выполняя канцелярские обязанности [18, с. 153]. Как отмечалось в циркуляре начальника Минского почтово-телеграфного округа, они могли быть приняты в учреждения связи только для работы на телефонных аппаратах или для производства почтовых операций [19, л. 73].

На работу брали женщин в возрасте с 18 и не старше 25 лет. Предельный срок службы сначала составлял 35 лет, а с 1906 г. – 30 лет. В начале XX в. вышло распоряжение, на основании которого утвердили «Инструкцию о службе женщин по почтово-телеграфному ведомству», которая предполагала возможность зачисления на службу женщин старше 30 лет только с личного разрешения начальника ГУПиТ, в зависимости от местных условий и по ходатайству местных почтово-телеграфных начальников [20, с. 120]. В учреждения связи принимали на работу вдов и незамужних девушек, из замужних только тех, что уже находился в браке с чиновниками почтово-телеграфного ведомства. Девушки до 21 года при приеме на работу должны были представить письменное согласие родителей, замужние соответственно – разрешение от мужа. Замуж сотрудницы почтово-телеграфного ведомства имели право выходить только за почтово-телеграфного работника и с разрешения начальника учреждения в котором работали. В случае необходимости муж почтово-телеграфной чиновницы должен был заменить ее на рабочем месте [21, с. 125]. Только в 1908 г. женщинам-связисткам позволили брак с лицами, которые не служили в почтово-телеграфном ведомстве. Тем не менее при приеме на работу предпочтение отдавалось незамужним и бездетным вдовам. Нередко при назначении на должность от них брали подписку, о том, что они обязаны оставить службу в учреждениях ведомства в случае замужества на лице, не имеющем отношения

к ведомству [16, л. 24]. Образовательный ценз для женщин был высоким и никогда не снижался. От женщин, вступавших на службу, требовали знание русского, французского и немецкого языков, арифметики и географии. Требовалось свидетельство об получении среднего образования, чаще всего гимназического, а с 1900 г. – свидетельство об окончании учебных курсов не менее четырех первых классов женских гимназий, епархиальных женских училищ и других соответствующих им учебных заведений. При поступлении в почтово-телеграфные школы ученическое довольствие женщины не получали. Количество женщин-служащих в белорусских губерниях равнялось 3% от общего количества почтово-телеграфных работников (105 сотрудниц): в Минской губернии этот показатель составил 4% (38 сотрудниц), в Гродненской и Могилевской – 3,7% (25 и 19 человек соответственно). В Виленской и Витебской губернии число сотрудниц составило всего 1,8% от общего количества служащих [3–7].

На практике при формировании штата почтово-телеграфных учреждений руководство Управлений почтово-телеграфных округов белорусских губерний столкнулось с рядом проблем. Прежде всего, недостаточное финансирование личного состава со стороны ГУПТ привело к дефициту должностей особенно высших разрядов. В частности, на основании почтово-телеграфной статистики 1906 г., доход учреждений связи в белорусских губерниях составил 4 442 303 р., а расход на содержание личного состава всего 1 111 852 р. (25% от общей суммы дохода) [22]. Стремление сократить расходы на личный состав приводило к тому, что рост числа работников совершенно не соответствовал росту почтовых и телеграфных отправок. Вследствие чего, чиновники были вынуждены переходить на службу в другие ведомства. В связи с высокой интенсификацией труда в учреждениях почтово-телеграфного ведомства и сравнительно невысокой заработной платой, желающих вступить на работу ведомство среди лиц с высоким образовательным уровнем было не много. В связи с этим зачастую в почтово-телеграфные учреждения принимали работников, не достигших совершеннолетия, с физическими недостатками или низким образовательным цензом. Как следует из местной периодической печати, клиенты учреждений связи зачастую не были довольны качеством и своевременностью оказываемых им услуг [23]. Как следует из архивных документов, начальники почтово-телеграфных округов, в которые входили территории белорусских губерний, неоднократно обращались к руководству Главного Управления почт и телеграфов с просьбой увеличения штата не только губернских контор, но и других местных учреждений связи округов. Они объясняли эту необходимость постоянно возрастающей деятельностью учреждений связи, вследствие с «пограничным положением со странами Западной Европы, а также с развитием промышленности края и ростом грамотности населения» [24, л. 202–204].

Однако следует обратить внимание на то, что, несмотря на определенные сложности при формировании штата учреждений связи в белорусских губерниях, в начале XX в. почтово-телеграфное ведомство располагало стабильными кадрами со средним стажем около десяти лет. Во многом это связано с тем, что на работу в почтово-телеграфные учреждения белорусских губерний приходили выходцы из мещан, разночинцев, семей мелких чиновников и даже дворян. Анализ формулярных списков почтово-телеграфных учреждений белорусских губерний дает возможность сделать вывод, что в «нижние служители» – почтальоны, рассыльные, сторожа – набирали в основном из крестьян, однако нередкими были случаи поступления на службу детей простых военнослужащих или религиозных лиц [25, л. 64]. Мощным мотивационным стимулом для них стала возможность повысить свой социальный статус, став чиновниками Министерства внутренних дел. Так они получали возможность перейти в состояние «личных почетных граждан», а дослужив к VIII классного чина – получить и личное дворянство. Кроме того, после выхода в отставку им, в соответствии с законом, назначалась пенсия.

Заключение. Формирование штата учреждений белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв. проходило в соответствии с законодательными актами Российской империи. Основной упор при назначении на должность почтово-телеграфного чиновника был сделан на образовательный ценз, конфессиональную принадлежность и морально-нравственные качества кандидатов. Однако недостаточное количество лиц православного вероисповедания с необходимым образовательным уровнем в белорусских губерниях стало одним из главных затруднений при формировании штата учреждений связи. Несмотря на установленные ограничения, на работу в почтово-телеграфные учреждения принимали католиков и иудеев. На практике не всегда была возможность укомплектования кадрами учреждения связи с необходимым образовательным уровнем, вследствие чего нередко служащими почтово-телеграфных учреждений становились православные кандидаты, однако без должного образования и порой не достигшие совершеннолетия или с физическими недостатками. Показательным было то, что по этой же причине почтово-телеграфное ведомство разрешило принимать на службу в учреждения связи, предъявляя им гораздо более высокие требования относительно их образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. О преобразовании местных почтовых и телеграфных учреждений // ПСЗРИ. Собрание третье. – СПб. : Гос. Тип., 1887. – Т. V. 1885. – С. 239–240.

2. Временное расписание классных должностей в местных почтово-телеграфных учреждениях // ПСЗРИ. Собрание третье. – СПб. : Гос. Тип., 1887. – Т. V. 1885 : (Приложение к V тому: Штаты и таблицы). – С. 112–113.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. – Вып. 4 : Виленская губерния. Тетрадь 3 (последняя). – XI, 179 с.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. – Вып. 5 : Витебская губерния. Тетрадь 3. – ХГУ, 281 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. – Вып. 11 : Гродненская губерния. – XV, 319 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. – Вып. 22 : Минская губерния. – XVI, 243 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1903. – Вып. 23 : Могилевская губерния. – XV, 275 с.
8. О соединении почтовых и телеграфных учреждений // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IV. 1884. – СПб. : Гос. Тип., 1887. – С. 306–307.
9. Стеткевич, А.С. Почта и телеграф в царствовании Александра III / А.С. Стеткевич. – СПб. : тип. М-ва вн. дел, 1901. – 80 с.
10. Переписка Управления Виленского телеграфного округа с начальником Виленской телеграфной станции // Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 2619. Оп. 1. Д. 1.
11. Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1864–1914 гг. / А.П. Жытко. – Мінск : БДПУ, 2003. – 233 с.
12. Переписка с начальниками почтово-телеграфных контор и отделений (1899–1900) // НИАБ. – Ф. 448. Оп. 1. Д. 5.
13. Циркуляры начальника почтово-телеграфного округа по вопросам деятельности учреждений // НИАБ. – Ф. 448. Оп. 1. Д. 7.
14. Глембоцкий, А.О. Содержание личного состава почтово-телеграфных учреждений / А.О. Глембоцкий // Почтово-телеграфный вестник. – 1912. – № 10. – С. 27–28.
15. О найме помещений для школы надсмотрщика и чиновников (1912–1913) // НИАБ. – Ф. 449. Оп. 1. Д. 10.
16. Циркуляры Главного Управления почт и телеграфов. Копии (1905–1915) // НИАБ. – Ф. 448. Оп. 1. Д. 10.
17. Заремский, В.К. Организация работы женщин в почтово-телеграфных учреждениях Российской империи / В.К. Заремский // Весн. Магілёўскага дзярж. ун-та імя А.А. Куляшова. Сер. А, гум. навукі: гісторыя, філасофія, філалогія. – 2010. – № 1 (35). – С. 50–58.
18. Циркуляр министра внутренних дел о службе женщин по почтово-телеграфному ведомству от 20 марта 1893 г. // Почтово-телеграфный журнал (отдел официальный). – 1893. – № 13. – С. 153.
19. Об изменении личного состава и разрядов учреждений Виленского почтово-телеграфного округа (1897–1899) // Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1289. Оп. 3. Д. 794.
20. Глембоцкий, А.О. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству : в 2 ч. / сост. А.О. Глембоцкий. – Кишинев : тип. А. Гольденштейна, 1899–1910. – Т. 2 : Почтовая. – 1899. – 1072 с.
21. Соколов, Н.И. О допущении женщин на службу по почтово-телеграфному ведомству / Н.И. Соколов. – Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1896. – Январь. – С. 125–127.
22. Почтово-телеграфная статистика по отдельным учреждениям Российской империи за 1906 год. – СПб. : Гл. упр. почт и телеграфов, 1909. – [2], IV, 2073 с.
23. Бич. Почтовые недоразумения / Бич // Полесская жизнь. – 1911. – 4 янв. – С. 2.
24. Дело об изменении личного состава и разрядов учреждений Минского почтово-телеграфного округа // РГИА. – Ф. 1289. Оп. 3. Д. 793.
25. Циркулярные указания начальника округа по личному составу, выдача пособий, прием на почту поврежденных изданий, переводов и др. (2.01-2.12.1912 г.) // НИАБ. – Ф. 448. Оп. 1. Д. 36.

Поступила 15.10.2018

THE SOCIAL COMPOSITION OF THE EMPLOYEES OF POST AND TELEGRAPHICAL INSTITUTIONS OF BELARUSIAN PROVINCES IN THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

S. SIDOROVA

The article describes the features of formation of state institutions of communication in Belarusian provinces, the process of a complete set of staff of a network of organizations of post-telegraph districts, which included the Belarusian lands. The analysis of the social composition of postal and telegraph employees the territory of Belarus allowed to draw a conclusion about the direct dependence of its formation on the tasks solved by the government in the national and cultural sphere.

Keywords: *post, telegraph, postal and telegraph employees, personnel, communication institutions, Belarusian provinces.*

УДК 323.15:930 (476)“1991/2017”

**ЭТНІЧНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ Ў 1991–2017 ГАДАХ:
БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ****А.М. АБУХАВА****(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)**

Паказаны працэс фарміравання беларускай гістарыяграфіі, прысвечанай гісторыі этнічных супольнасцяў у Рэспубліцы Беларусь у 1991–2017 гг. Вызначаны асноўныя напрамкі ў вывучэнні праблемы, прааналізавана тэматыка даследаванняў у рамках кожнага напрамку. Найбольш вывучанымі аспектамі тэмы былі гісторыя польскай і яўрэйскай этнічных супольнасцяў Беларусі ў постсавецкі перыяд, развіццё адукацыі этнічных меншасцяў, гісторыя этнічных супольнасцяў Гродзеншчыны. Адзначана, што ў рамках кампаратыўнага напрамку даследчыкамі былі выяўлены асаблівасці рэалізацыі этнічнымі меншасцямі заканадаўча зацверджаных правоў на захаванне сваёй культурнай самабытнасці, таксама былі прапанаваны тыпалагізацыя і перыядызацыя грамадска-палітычнага жыцця і культурнай дзейнасці этнічных супольнасцяў. Зроблена выснова, што ў гістарыяграфіі праблемы пераважалі працы, прадметам даследавання якіх была дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў этнічных супольнасцяў, у той жа час адчуваўся недахоп работ на гісторыі мастацтва этнічных супольнасцяў, гісторыі палякаў, украінцаў і яўрэяў Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI стст. на беларускай і рускай мовах.

Ключавыя словы: этнічныя супольнасці, гістарыяграфія, грамадскія аб'яднанні, рускія, палякі, яўрэі, украінцы, літоўцы, татары.

Уводзіны. Дэмакратызацыя грамадскага жыцця ў постсавецкі час абумовіла актывізацыю навуковых даследаванняў раней не распрацаваных тэм па гісторыі Беларусі, у тым ліку гісторыі этнічных супольнасцяў. Даследчыкаў цікавілі як храналагічна аддаленыя перыяды, так і разнастайныя аспекты жыцця этнічных супольнасцяў у 1990–2000-х гадах. На сённяшні момант у беларускай гістарычнай навуцы ўжо сфарміраваўся пэўны комплекс работ па праблеме, у сувязі з чым наспела неабходнасць сістэматызаваць атрыманыя вынікі даследаванняў, выявіць асноўныя тэматычныя напрамкі вывучэння тэмы, вызначыць ступень даследаванасці розных аспектаў гісторыі этнічных супольнасцяў Беларусі ў постсавецкі перыяд у айчынай гістарыяграфіі.

Даследаванняў, прысвечаных аналізу гістарыяграфіі гісторыі этнічных супольнасцяў у 1991–2017 гг., пакуль няма. Кароткі агляд прац па сучаснай гісторыі этнічных супольнасцяў дадзены І.А. Пушкіным у манаграфіі 2007 года выдання [1, с. 7–8], у 2008 годзе выйшаў яго артыкул, дзе асвятляліся падыходы ў айчынай гістарыяграфіі да вывучэння дзейнасці этнічных супольнасцяў Беларусі [2]. Больш поўны гістарыяграфічны аналіз становішча этнічных меншасцяў у Рэспубліцы Беларусь быў зроблены І.А. Пушкіным ва ўводзінах калектыўнай манаграфіі «Нацыянальны сегмент грамадзянскай супольнасці Рэспублікі Беларусь», якая выйшла ў 2015 г. [3, с. 9–18]. Беларускую гістарыяграфію развіцця адукацыі этнічных меншасцяў Беларусі у 1990-х – пачатку XXI ст. прааналізавала Н.Л. Улейчык [4; 5]. Аналіз гістарыяграфіі культурнага развіцця этнічных супольнасцяў у 1991–2004 гг. быў зроблены ў кандыдацкай дысертацыі А.М. Макрушыч [6, л. 11–15].

Асноўная частка. Увесь комплекс навуковых прац па гісторыі этнічных супольнасцяў у 1991–2017 гг. можна падзяліць на *тры групы* згодна з асноўнай праблематыкай даследавання.

Да першай групы адносяцца навуковыя даследаванні, прысвечаныя **гісторыі адной этнічнай групы**, агульнай характарыстыцы яе становішча ў перыяд незалежнай Рэспублікі Беларусь ці вывучэнню асобных аспектаў грамадска-палітычнага ці культурнага жыцця.

Гісторыі **рускай этнічнай супольнасці** ў постсавецкі перыяд прысвечана невялікая колькасць навуковых прац. І. Левяш прааналізаваў вынікі сацыялагічнага апытання рускіх і беларусаў, якое прайшло ў чэрвені 1992 г., паказаўшы іх меркаванні наконт моўнай і міжнароднай палітыкі новастворанай Рэспублікі Беларусь [7]. У прыватнасці, 82,7% апытаных рускіх не лічылі сябе прадстаўнікамі нацыянальнай меншасці, 63,9% лічылі, што дзяржаўнымі мовамі ў краіне павінны быць руская і беларуская мовы [7, с. 141]. Да аналізу дэмаграфічных характарыстык рускіх Беларусі звярталіся Г.І. Каспяровіч [8], А.Ф. Смаленчук (у кантэксце вывучэння гісторыі рускай супольнасці на беларускіх землях) [9]. У 2010 г. выйшаў зборнік артыкулаў «Русские в Беларуси», дзе ў асобным раздзеле была прадстаўлена інфармацыя аб дзейнасці пяці рускіх грамадскіх аб'яднанняў рэспублікі [10, с. 231–244].

Да даследавання гісторыі **палякаў** Беларусі ў перыяд пасля 1991 г. даследчыкі звярнуліся ў 2000-х гг.: М. Гуменнік [11] і Т. Крышын [12] аналізавалі дзейнасць польскіх грамадскіх аб'яднанняў у 1990-х гг., аналізу дэмаграфічных характарыстык палякаў прысвечаны артыкул Д. Ліна і А. Парахневіча [13], куль-

турнае жыццё польскай этнічнай супольнасці ў канцы XX – пачатку XXI стст. разглядалася ў артыкуле А.М. Макрушыч [14]. У кантэксце вывучэння ўзаемаадносін Рэспублікі Беларусь з Польшчай у 1991–2004 гг. было прааналізавана становішча польскай супольнасці Беларусі ў кандыдацкай дысертацыі І.І. Дарняка [15]. Найбольш значнай працай па гісторыі польскай супольнасці ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляецца манаграфія «Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005», падрыхтаваная ў 2010 г. Т. Гавіным, дзесячам польскага грамадскага руху [16]. У ёй падрабязна асветлены разнастайныя аспекты грамадска-культурнай дзейнасці польскіх грамадскіх аб’яднанняў у канцы 1980-х – пачатку 2000-х гг. (узаемаадносіны з уладнымі структурамі, развіццё польскай адукацыі, станаўленне адносін з польскімі арганізацыямі па дапамозе суайчыннікам і інш.).

Невялікая колькасць прац прысвечана гісторыі *ўкраінцаў* Беларусі. Г.Я. Калюжная ў пачатку 2000-х гг. падрыхтавала два артыкулы аб дзейнасці ўкраінскага грамадскага аб’яднання «Ватра», членам якога яна з’яўлялася [17, с. 372–375; 18], у далейшым гісторыя грамадска-культурнага жыцця ўкраінскай супольнасці Беларусі закраналася ў манаграфіі Д.В. Юрчака ў кантэксце вывучэння гісторыі беларуска-ўкраінскіх міждзяржаўных адносін [19].

Як і пры вывучэнні гісторыі палякаў і ўкраінцаў Беларусі, даследаванне сучаснага становішча беларускіх *яўрэяў* пачалося з аналізу дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх аб’яднанняў (Э.Р. Іофе [20; 21], Н.В. Бурая [22]). Станаўленне яўрэйскай адукацыі асвятлялася ў артыкулах А. Гальперына [23], Э.Р. Іофе [24], аналіз дэмаграфічных характарыстык яўрэйскай супольнасці ў канцы XX ст. быў дадзены ў артыкуле Я. Разенблата і І. Яленскай [25]. Што датычыць манаграфічных даследаванняў, то Э.Р. Іофе ў 1999 г. была падрыхтавана праца «Джойнт в Беларуси», дзе ён паказаў ролю гэтай амерыканскай арганізацыі ў яўрэйскім культурным адраджэнні 1990-х гг. [26]. У 2012 г. выйшаў навукова-папулярны нарыс Л.М. Лыча «Яўрэйская культура Беларусі – яе агульны духоўны набытак» [27]. У дадзенай працы цэлы раздзел – «Ухабістымі шляхамі нацыянальна-культурнага адраджэння» – быў прысвечаны асэнсаванню асаблівасцяў і праблем культурнага развіцця яўрэяў Беларусі, больш увагі было нададзена перыяду канца 2000-х – пачатку 2010-х гг.

Вывучэнне фарміравання дыяспар *народаў з Каўказскага рэгіёну* ў Рэспубліцы Беларусь і іх сацыякультурнай адаптацыі ў краіне стала прадметам дысертацыйнага даследавання А.Н. Рагімава [28]. У 2014 г. выйшла манаграфія Б.А. Ганбарава, у якой усебакова асвятляліся жыццё і дзейнасць азербайджанскай дыяспары Беларусі ў 1989–2013 гг. [29]. Гродзенскі даследчык Н.С. Авецян у 2015 г. падрыхтавала манаграфію аб армянскай дыяспары ў Беларусі [30], у якой разглядаліся сацыякультурнае жыццё і дэмаграфічныя характарыстыкі дадзенай этнічнай супольнасці. У далейшым яна працягнула працу над гісторыяй армянскай абшчыны Беларусі [31].

Гісторыю культурнага адраджэння *татараў* Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI ст. вывучаў І.Б. Канапацкі [32, с. 10–14; 33; 34] і З.І. Канапацкая [35], гэтая праблема таксама была закранута ў манаграфіі Л.М. Лыча «Татары Беларусі на пераломе сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.)» [36]. Усе вышэйпералічаныя даследчыкі звярталіся да гісторыі беларускіх татараў мясцовага паходжання, якія гуртаваліся вакол мусульманскіх абшчын і грамадскага аб’яднання «Зікр уль-Кітаб». Дзейнасці грамадскага аб’яднання «Татаро-башкірское культурное наследие «Чишма», створанага татарами, што прыехалі ў Беларусь у савецкі і постсавецкі час, быў прысвечаны артыкул, змешчаны ў зборніку «Рускія ў Беларусі» [10, с. 243–244].

Іншыя этнічныя супольнасці былі меншыя па колькасці прадстаўнікоў і не так актыўна публічна праяўлялі сябе, таму ім прысвечана невялікая колькасць прац. Асаблівасці этнакультурнай адаптацыі і інтэграцыі ў грамадства беларускіх цыганоў былі разгледжаны ў артыкуле І. Чаквіна і В. Бартош [37]. Грамадска-культурная дзейнасць літоўцаў Беларусі напрыканцы XX – пачатку XXI стст. была каратка ахарактарызавана ў кандыдацкай дысертацыі Ю.І. Внуковіча, прысвечанай этналагічнаму аналізу літоўскай этнічнай групы Беларусі [38]. Дзейнасць грамадскіх аб’яднанняў латышоў і літоўцаў прааналізаваў І.А. Пушкін [39]. Карэйскія традыцыі і грамадска-культурная дзейнасць карэйцаў Беларусі асвятляліся ў кнізе С.І. Тэна [40], культурнае адраджэнне немцаў Беларусі прааналізавала Т. Горбач [41].

Другім накірункам даследаванняў стала **кампаратыўнае даследаванне гісторыі этнічных супольнасцяў**. Вывучэнне грамадска-палітычнага і культурнага жыцця (ці іх асобных аспектаў) адразу некалькіх этнічных супольнасцяў дазваляла вызначыць агульнае і асаблівае ў сацыякультурным развіцці апошніх, выявіць прычыны ўзнікнення адрозненняў і падабенстваў.

Развіццё адукацыі этнічных супольнасцяў разглядалася ў артыкулах В.Ф. Касовіч [42, с. 161–169], С.А. Яцкевіча [43, с. 35–37; 44, с. 11–19], В.П. Паўлоўскай [42, с. 153–160], А.М. Абухавай [45]. Вывучэнне дэмаграфічных характарыстык этнічных супольнасцяў Беларусі актывізавалася пасля публікацыі матэрыялаў першага перапісу насельніцтва Рэспублікі Беларусь 1999 г. Абапіраючыся на дадзеныя матэрыялы, А.Ф. Смаленчук і Л.П. Шахоцька праналізавалі трансфармацыю этнічнай структуры насельніцтва Беларусі ў першае дзесяцігоддзе незалежнасці краіны [46; 47]. Выкарыстанне матэрыялаў Другога перапісу насельніцтва Рэспублікі Беларусь 2009 г. дазволіла Л.П. Шахоцька паказаць дынаміку колькаснага складу і змены ў іншых дэмаграфічных паказчыках этнічных супольнасцяў краіны за апошнія 20 год [48].

Увагу даследчыкаў прыцягнула гісторыя фестывалю нацыянальных культур, якія ў 2000-х гг. сталі самымі маштабнымі культурна-масавымі мерапрыемствамі ў краіне з удзелам салістаў і самадзейных калектываў этнічных меншасцяў. У 2009 г. выйшаў артыкул А.М. Макрушыч, прысвечаны гэтай тэме [49], у 2014 г. І.А. Паповым быў падрыхтаваны раздел пра гісторыю фестывалю нацыянальных культур у складзе калектывнай манаграфіі «Этнокультурные процессы Гродненского Понеманья в прошлом и настоящем» [50, с. 389–406], у 2016 г. сціслую характарыстыку гэтых культурных мерапрыемстваў даў І.А. Змітровіч [51].

У 2007 г. выйшла манаграфія І.А. Пушкіна «Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурная-асветніцкая дзейнасць 1990–2005 гг.» [1]. Аўтар прааналізаваў палітыка-прававыя ўмовы ўдзелу этнічных меншасцяў у грамадска-культурным жыцці Беларусі і ацаніў іх як ў цэлым спрыяльныя [1, с. 27]. Другі раздел манаграфіі быў прысвечаны характарыстыцы палітыкі беларускіх улад у адносінах да этнічных супольнасцяў Беларусі [1, с. 70–120]. Уласна гісторыю этнічных меншасцяў у 1990–2005 гг. І.А. Пушкін аналізаваў па двух напрамках. У трэцяй главе былі паказаны асаблівасці колькаснага складу і рассялення, гісторыя стварэння, мэты і дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў найбольш шматлікіх этнічных супольнасцяў (усяго каля 20) у 1990-х – пачатку 2000-х гг. [1, с. 121–160]. Аўтар прыйшоў да высноў, што найбольш актыўнымі з'яўляліся яўрэйскія і польскія грамадскія арганізацыі, асноўным напрамкам работы ўсіх грамадскіх аб'яднанняў быў культурна-асветніцкі [1, с. 180]. У чацвёртай главе І.А. Пушкін разглядаў дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў этнічных супольнасцяў асобна ў кожным з рэгіёнаў Беларусі ў 2001–2006 гг., у выніку былі зроблены высновы аб больш нізкім узроўні актыўнасці этнічных супольнасцяў на ўсходзе краіны, асабліва на Гомельшчыне. Таксама навукоўцам былі прааналізаваны праявы экстрэмізму на этнічнай глебе, што мелі месца ў краіне ў вывучаемы перыяд [1, с. 161–174].

Аналізу культурна-асветніцкай дзейнасці этнічных супольнасцяў Беларусі ў 1991–2004 г. была прысвечана кандыдацкая дысертацыя А.М. Макрушыч [6]. Аўтар вызначыла асноўныя напрамкі культурна-асветніцкай дзейнасці: асветніцкі, мастацкі і інфармацыйны, праналізавала асаблівасці іх рэалізацыі этнічнымі супольнасцямі, ахарактарызавала ўдзел ў гэтым працэсе беларускіх улад і краін паходжання. Аўтар прыйшла да высноў, што найбольшая колькасць этнічных супольнасцяў займалася ў 1991–2004 гг. развіццём мастацкай самадзейнасці, што было абумоўлена значнай дзяржаўнай падтрымкай дадзенага напрамку, рэалізаваць свае адукацыйныя ініцыятывы найбольш паспяхова змаглі палякі і літоўцы (усяго у гэты перыяд існавалі адукацыйныя праекты 14 этнічных супольнасцяў), а найменшая актыўнасць этнічных супольнасцяў назіралася ў рэалізацыі інфармацыйнага напрамку з-за праблем з фінансавымі сродкамі.

У 2015 годзе выйшла з друку калектывная манаграфія выкладчыкаў Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта харчавання «Нацыянальны сегмент грамадзянскай супольнасці Рэспублікі Беларусь», першы раздел якой – «Нацыянальныя супольнасці ў Рэспубліцы Беларусь» – быў напісаны гісторыкам І.А. Пушкіным [3, с. 29–167]. У параўнанні з папярэдняй манаграфіяй яго ж аўтарства ў дадзеным даследаванні была пашырана крыніцазнаўчая і гістарыяграфічная база. Аўтарам быў прааналізаваны нацыянальны склад насельніцтва Рэспублікі Беларусь з 1926 па 2009 гады, вызначны фактары, якія ўплывалі на фарміраванне спакойных і талерантных адносін у этнічнай сферы краіны. Становішча этнічных супольнасцяў у Рэспубліцы Беларусь аналізавалася І.А. Пушкіным па схеме, падобнай да выкарыстанай у яго манаграфіі 2007 г. выдання: асобна разглядалася статутная дзейнасць грамадскіх арганізацый этнічных супольнасцяў у 1990-х – 2000-х гг., былі паказаны іх ўзаемаадносіны з уладамі [3, с. 87–138], дадаткова былі вызначаны рэгіянальныя асаблівасці ў працы этнічных грамадскіх арганізацый у 2000–2010 гг. [3, с. 138–152]. Даследчык вылучыў тры этапы ў грамадска-палітычным і культурным жыцці этнічных супольнасцяў (1991–1995 гг., 1996–2000 гг. і пачатак 2000-х гг. – сённяшні час), крытэрыем перыядызацыі была ступень актыўнасці этнічных супольнасцяў у публічнай прасторы і асаблівасці палітыкі дзяржаўных органаў у гэтай сферы [3, с. 152]. І.А. Пушкіным адзначалася змяншэнне актыўнасці этнічных супольнасцяў пасля 1999 г., былі вызначаны прычыны такой з'явы. Аўтар разглядаў не толькі станоўчы вопыт рэалізацыі заканадаўча вызначаных праў этнічных супольнасцяў, але апісаў выпадкі непаразуменняў у стасунках з уладамі, складанасці інтэграцыі ў грамадства цыганоў [3, с. 154–166].

Пэўную навуковую цікавасць уяўляе навукова-папулярнае выданне «Кто живёт в Беларуси», якое ў 2012 г. было падрыхтавана вучонымі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы [52]. У ім была прадстаўлена інфармацыя аб матэрыяльнай і духоўнай культуры, моўнай сітуацыі і дэмаграфічных працэсах беларусаў і больш чым 15 этнічных супольнасцяў Беларусі (рускіх, украінцаў, палякаў, яўрэяў, літоўцаў і інш.). Аўтарамі разглядалася гісторыя з'яўлення і рассялення этнічных супольнасцяў на Беларусі, сцісла ахарактарызавалася дзейнасць створаных імі грамадскіх аб'яднанняў у перыяд пасля 1991 г. [52].

Яшчэ адным накірункам даследаванняў стала вывучэнне *рэгіянальнай гісторыі этнічных супольнасцяў* у Рэспубліцы Беларусь у канцы 1980-х – пачатку ХХІ ст. Вялікая колькасць навуковых

артыкулаў прысвечана даследаванню дзейнасці этнічных грамадскіх аб'яднанняў: Гродзеншчыны (польскіх – Д.А. Крывашэй [53], украінскіх і татарскіх – В.В. Шейбак [54; 55], яўрэйскіх – А.С. Рамашэўская [56], літоўскіх – Н.Л. Улейчык [57]), Магілёўшчыны (І.А. Пушкін [58; 59]), Віцебшчыны (А.А. Крумплеўская [60]). Высокая актыўнасць этнічных супольнасцяў Гродзеншчыны ў справе развіцця адукацыі абумовіла цікавасць да дадзенай тэмы мясцовых навукоўцаў М.Я. Калацэй і Н.Л. Улейчык [17, с. 331–335; 61–63], Т.А. Івановай [64]. Разнастайныя аспекты гісторыі этнічных меншасцяў гродзенскага рэгіёну ў постсавецкі перыяд прааналізаваны ў артыкулах В.В. Шэйбака (гісторыя этнакультурных аб'яднанняў гродзенскага рэгіёну ў 1988–2013 гг. [50, с. 327–360]), С.Л. Сакумы (гісторыя в'етнамскай абшчыны Гродна [50, с. 361–368]) і Н.С. Бункевіч (асаблівасці матэрыяльнай культуры азербайджанцаў, грузін і армян Гродзеншчыны [50, с. 369–388]), якія змешчаны ў выданні «Этнокультурные процессы Гродненского Поместия в прошлом и настоящем» [50]. У 2016 г. калектывам беларускіх этнолагаў была падрыхтавана праца «Этнокультурные процессы Центральной Беларуси в прошлом и настоящем», у якой былі ахарактарызаваны асноўныя вехі гістарычнага развіцця этнічных супольнасцяў гэтага рэгіёну ў XX – пачатку XXI стст., прааналізаваны асаблівасці адаптацыі асоб з Сярэдняй Азіі ў Беларусі [65, с. 463–497].

Заклучэнне. Айчынная гістарыяграфія гісторыі этнічных супольнасцяў Беларусі ў постсавецкі перыяд уключае ў сябе розныя па падыходах, проблематыцы і аб'ёму працы. Навуковую цікавасць для даследчыкаў уяўлялі тыя этнічныя супольнасці, што займаліся публічнай грамадскай дзейнасцю, стваралі суполкі і таварыствы. Гэта абумовіла перавагу ў гістарыяграфіі праблемы навуковых работ, прадметам даследавання якіх была дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў этнічных супольнасцяў, у першую чаргу вывучаўся яе культурна-асветніцкі напрамак. Гісторыя асобных этнічных супольнасцяў Беларусі ў постсавецкі перыяд у большасці навуковых прац вывучалася ў кантэксце больш шырокай навуковай праблемы, асноўную ўвагу даследчыкаў прыцягнула тэма культурнага адраджэння палякаў, яўрэяў і татар у Рэспубліцы Беларусь. Сярод іншых тэм досыць актыўна вывучалася развіццё адукацыі этнічных меншасцяў Беларусі, гісторыя фестываляў нацыянальных культур, сацыялэмаграфічныя характарыстыкі этнічных супольнасцяў. У межах кампаратыўнага напрамку даследчыкамі былі вызначаны асаблівасці рэалізацыі этнічнымі меншасцямі заканадаўча зацверджаных правоў на захаванне сваёй культурнай самабытнасці, прапанаваны тыпалагізацыя і перыядызацыя грамадска-палітычнага жыцця і культурнай дзейнасці этнічных супольнасцяў. Найбольш плённа ў гэтым накірунку працаваў магілёўскі гісторык І.А. Пушкін. У 2010-я гг. узрасла цікавасць навукоўцаў да рэгіянальнага аспекту гісторыі этнічных супольнасцяў, найбольш актыўна вывучалася найноўшая этнакультурная гісторыя Гродзеншчыны. Разам з тым у айчынай гістарыяграфіі не хапала даследаванняў, прысвечаных развіццю мастацтва этнічных супольнасцяў, прац па гісторыі палякаў, украінцаў, яўрэяў Беларусі канца XX – пачатку XXI стст. На рускай і беларускай мовах.

ЛІТАРАТУРА

1. Пушкін, І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990–2005 гг.) / І.А. Пушкін. – Магілёў, 2007. – 203 с.
2. Пушкін, І.А. Дзейнасць нацыянальных меншасцей Беларусі (1990–2005 гг.) у айчынай гістарыяграфіі / І.А. Пушкін // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навішай гісторыі краін Еўропы і ЗША : матэрыялы Рэсп. навук.-тэарэт. канф., Мінск, 28 сак. 2008 г. : у 2 ч. / Бел. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: А.І. Андрала [і інш.]. – Мінск, 2008. – Ч. 2. Гістарыяграфія новай і навішай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. – С. 151–152.
3. Нацыянальны сегмент грамадзянскай супольнасці Рэспублікі Беларусь / І.А. Пушкін [і інш.] ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Магіл. дзярж. ун-т харчавання. – Магілёў : МДУХ, 2015. – 335 с.
4. Улейчык, Н.Л. Национальное образование этнических меньшинств в Беларуси в 90-е гг. XX в. в отечественной историографии / Н.Л. Улейчык // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навішай гісторыі краін Еўропы і ЗША : матэрыялы рэсп. нав.-тэарэт. канф., Мінск, 28 сак. 2008 г. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэд. А.І. Андрала [і інш.]. – Мінск. 2008. – Ч. 2. Гістарыяграфія новай і навішай гісторыі краін Еўропы і ЗША : даследаванні, праблемы, пошукі. – С. 146–148.
5. Улейчык, Н.Л. Польское образование в Беларуси в 90-е годы XX – начале XXI вв. в белорусской историографии / Н.Л. Улейчык // История Польши в историографической традиции XIX – начале XX вв. : материалы междунар. науч. конф., Гродно, 29–30 октября 2009 г. / Гродн. гос. ун-т ; под общ. ред. Т.Т. Кручковского. – Гродно, 2011. – С. 231–236.
6. Макрушыч, А.М. Культурна-асветніцкая дзейнасць этнічных супольнасцяў у Рэспубліцы Беларусь (1991–2004 гг.) : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А.М. Макрушыч. – Гродна, 2012. – 138 л.
7. Леваш, И. Русские в Беларуси: дома или в гостях? / И. Леваш // Социс. – 1994. – № 8–9. – С. 139–142.
8. Каспяровіч, Г.І. Рускія ў Беларусі (дэмаграфічны аспект) / Г.І. Каспяровіч // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX ст. : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка, Фонд фундамент. даслед. Рэсп. Беларусь ; пад агул. рэд. А.М. Мацко, М.К. Сакалова. – Мінск, 1997. – С. 67–81.
9. Смаленчук, А. Рускія ў Беларусі [Электронны рэсурс] / А. Смаленчук // Kamunikat : Беларуская Інтэрнэт-бібліятэка. – Рэжым доступу: <http://www.kamunikat.org/7982.html>. – Дата доступу: 31.10.2010.

10. Русские в Беларуси / сост. А.Н. Андреев. – Минск : Макбел, 2010. – 255 с.: ил.
11. Gumennik, M. Polskie odrodzenie narodowe na Białorusi w latach 1988–1998 / M. Gumennik // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы Дзесятай Міжнар. навук. канф., Гродна-Мір, 24–25 кастр. 2002 г. : у 2 ч. / Кам. па справах рэлігій і нацыянальнасцей пры Савеце Міністраў Рэсп. Беларусь [і інш.] ; пад рэд. С. Мусіенкі, І. Крэня. – Гродна, 2004. – Ч. 2. – С. 288–294.
12. Kryczyń, T. Działalność zjednoczenia społecznego «Polska Macierz szkolna» na rzecz promocji kultury na Białorusi / T. Kryczyń // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы Дзесятай Міжнар. навук. канф., Гродна-Мір, 24–25 кастр. 2002 г. / Гродз. дзярж. ун-т ; пад рэд. С. Мусіенкі. – Гродна, 2004. – Ч. 1. – С. 165–172.
13. Лин, Д. Поляки в Беларуси: демографический очерк / Д. Лин, А. Парахневич // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы XIV Міжнар. навук. канф., Гродна, 26–27 кастр. 2006 г. / Гродз. дзярж. ун-т ; пад рэд. С. Мусіенкі, І. Крэня — Гродна, 2007. – С. 320–324.
14. Макрушыч, А.М. Культурнае жыццё польскай этнічнай супольнасці ў Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI стст. / А.М. Макрушыч // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы XX міжнар. навук. канф., Гродна, 23–24 кастр. 2014 г. / рэдкал.: Я. Панькоў [і інш.]. – Мінск : БудМедыаПраект, 2015. – С. 312–316.
15. Дорняк, И.И. Белорусско-польское экономическое и культурное сотрудничество в 1991–2004 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.И. Дорняк. – Гродно, 2010. – 160 л.
16. Gawin, T. Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005 / T. Gawin / Wyszka Szkoła Administracji Publicznej im. S. Staszica. – Białystok, 2010. – 406 s.
17. Этнічныя супольнасці ў Беларусі : гісторыя і сучаснасць : матэрыялы навук. канф., Мінск, 6–7 снеж. 2001 г. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі ; рэдкал.: У.І. Навіцкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2001. – 387 с.
18. Калюжна, Г.Я. Діяльнасць білорусскага грамадскага аб'яднання украінцаў «Ватра» по відроджэнню і збережэнню мовы, культуры і народнай творчасці украінцаў Білорусі / Г.Я. Калюжна // Беларусь–Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 18–19 сак. 2003 г. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі [і інш.] ; рэдкал.: У.І. Навіцкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 387–393.
19. Юрчак, Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д.В. Юрчак. – Витебск : ВГУ, 2009. – 279 с.
20. Иоффе Э. Деятельность Белорусского объединения еврейских организаций и общин по укреплению национального согласия / Э. Иоффе // Технология политики. Гражданское и национальное согласие – первооснова консолидации белорусского общества : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 8–9 февр. 1995 г. / редкол.: В.А. Бобков [и др.]. – Минск : Право и экономика, 1995. – С. 259–264.
21. Иофе, Э. Яўрэй на Беларусі / Э. Иофе // Роднае слова. – 2005. – № 1. – С. 97–100.
22. Бурая, Н.В. Напрамкі дзейнасці яўрэйскіх арганізацый Беларусі на сучасным этапе развіцця / Н.В. Бурая // Этнасоцыяльныя і канфесійна-рэлігійныя працэсы ў сучасным грамадстве : материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 8–9 дек. 2005 г. / Ком. по делам религий и национальностей при Совете Министров Респ. Беларусь [и др.] ; отв. ред. М.А. Можейко. – Гродно, 2006. – С.191–193.
23. Гальперын, А. Стан і тэндэнцыі развіцця яўрэйскай адукацыі (Беларусь у кантэксце дзяржаў былога СССР) / А. Гальперын // Беларусіка=Albaruthenica / Міжнар. асац. беларусістаў, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны ; рэд. В. Рагойша [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – Кн. 4 : Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі. – С. 157–159.
24. Иофе, Э.Р. Пачатак адраджэння яўрэйскай вышэйшай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь [Электронны ресурс] / Э.Р. Иофе // Матэрыялы па еўрэйскай гісторыі на руском і беларуском мовах. – Режим доступа: <http://alexandersimoukov.narod.ru/jewhistory.htm>. – Дата доступа: 11.08.2011.
25. Розенблат, Е. Динамика численности и расселения белорусских евреев в XX в. / Е. Розенблат, И. Еленская // Demoskop weekly [Электронная версия бюллетеня «Население и общество»]. – 2003. – № 105–106. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2003/0105/analit03.php>. – Дата доступа: 11.12.2008.
26. Иоффе, Э. Джойнт в Беларуси / Э. Иоффе, Б. Мельцер. – Минск : Мэджик Бук, 1999. – 94 с.
27. Лыч, Л.М. Яўрэйская культура Беларусі – яе агульны духоўны набытак / Л.М. Лыч. – Мінск, 2012. – 121 с.
28. Рагимов, А.Н. Миграции и особенности адаптации этнических групп народов Кавказа в Республике Беларусь в конце XX — начале XXI вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / А.Н. Рагимов ; Ин-т искусствознания, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларуси. – Минск, 2009. – 24 с.
29. Ганбаров, Б.А. Азербайджанская диаспора в Республике Беларусь : организационная структура, социально-экономическое положение и основные направления деятельности (1989–2013 гг.) / Б.А. Ганбаров. – Минск, 2014. – 291 с.
30. Аветян, Н.С. Армянская диаспора в Республике Беларусь. Социокультурные и социодемографические характеристики / Н.С. Аветян. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 165 с.
31. Аветян, Н.С. Особенности социокультурной адаптации армянской национальной диаспоры и ее интеграции в белорусское общество / Н.С. Аветян // Весн. Гродз. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Сер. 1, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2016. – Т. 6, № 3. – С. 108–116.
32. Нацыянальная адукацыя : тэат. зб. навук. прац. Шостага Міжнар. навук. канф., Брэст, 1–3 крас. 1998 г. / Міжнар. акадэмія вывучэння нац. меншасцяў ; нав. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1998. – Кн. IX. Адукацыя дыяспары. – 118 с.
33. Канапацкі, І. Татары-мусульмане ў Беларусі / І. Канапацкі // Беларус. гіст. часопіс. – 2004. – № 7. – С. 40–46.
34. Канапацкі, І. 3 гісторыі мусульманскай адукацыі татараў у Беларусі / І. Канапацкі // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2005. – № 6. – С. 3–8.
35. Канапацкая, З.И. Положение татар-мусульман в Беларуси в XX — нач. XXI в.: национально-религиозное возрождение / З.И. Канапацкая // Культура мира среди религий : доклады Междунар. науч. конф., Минск, 30 нояб. 2015 г. / под ред. А.М. Можейко. – Минск : БГУКИ, 2016. – С. 101–105.

36. Лыч, Л. Татары Беларуси на переломах сацыяльна-палітычных эпох (XX – пачатак XXI ст.) / Л. Лыч. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 76 с.
37. Чаквин, И.В. Цыгане в Беларуси. Особенности этнокультурной адаптации и социокультурной интеграции / Чаквин И.В., Бартош О.Э. // Питанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : зб. арт. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – Мінск. – 2008. – Вып. 4. – С. 448–454.
38. Внукович, Ю.І. Літоўская этнічная група Рэспублікі Беларусь : аўтарэф. дыс.... канд. гіст. навук : 07.00.07 / Ю.І. Внукович ; Ін-т маст-ва, этнаграфіі і фальклору ім. К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск, 2008. – 20 с.
39. Пушкін, І.А. Грамадскія аб'яднанні балтамоўнага насельніцтва ў навейшай гісторыі Беларусі / І.А. Пушкін // Гісторыя. Філасофія. Палітыка. Право : науч. тр. препод. гум. дисц. / Могил. гос. ун-т продовольствия. – Могилев, 2011–2013. – Вып. 3. – С. 97–102.
40. Тен, С.И. Корейцы Беларуси : истоки, традиции, современность : научно-популярный очерк / С.И. Тен ; ред. С.А. Яцкевич. – Минск, 1997. – 80 с.
41. Горбач, Т. К вопросу о судьбах немцев Беларуси : возрождение немецкой культуры (90-е гг. XX в.). / Т. Горбач // Беларуская – 22. Нацыянальныя пытанні : матэрыялы III міжнар. кангрэсу беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый», Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г. – Мінск, 2001. – С. 159–163.
42. Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX ст. : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка, Фонд фундамент. даслед. Рэсп. Беларусь ; пад агул. рэд. А.М. Мацко, М.К. Сакалова. – Мінск, 1997. – 170 с.
43. Нацыянальная адукацыя : гісторыя, сучаснасць, перспектывы : тэмац. зб. матэрыялаў Міжнар. навук.-практ. канф., Брэст, 3–4 крас. 1995 г. / Брэст. аб'яднанне рэгіян. арг-цыі «Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына»» ; навук. рэд. С.А. Яцкевіч. – Брэст, 1995. – 36. 1. – 55 с.
44. Нацыянальная адукацыя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Брэст, 3–4 чэрв. 1997 г. / Рэсп. цэнтр нац. культур [і інш.] ; навук. рэд. С.А. Яцкевіч. – Брэст, 1997. – Кн. 8 : Нацыянальная адукацыя беларуска-польска-літоўскага сумежжа. – 50 с.
45. Абухава, А.М. Развіццё адукацыі этнічных супольнасцяў Беларусі ў 1991–2004 гадах / А.М. Абухава // Вестн. Полес. гос. ун-та. – 2015. – № 1. – С. 3–10.
46. Смаленчук, А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX ст. [Электронны рэсурс] / А. Смаленчук // Беларусь у XX стагоддзі : зб. навук. Прац. – 2002. – Вып. 1. – Рэжым доступу: <http://www.homoliber.org/ru/xx/xx010119.html>. – Дата доступу: 24.04.2009.
47. Шахотко, Л.П. Этноязыковый состав населения Белоруссии / Л.П. Шахотко, Д.Н. Куделка // Demoskop weekly [Электронная версия бюллетеня «Население и общество»]. – 2003 – № 97–98. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/097/analit01.php>. – Дата доступу: 18.12.2011.
48. Шахотко, Л.П. Динамика численности и структуры населения Беларуси / Л.П. Шахотко // Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Молдове и Беларуси / отв. ред. Г.А. Палади, Л.П. Шахотко, О.Е. Гагауз. – Кишинёв : Штиинца, 2010. – С. 39–66.
49. Макрушич, Е.Н. Фестивали национальных культур / Е.Н. Макрушич // Этносоциум и межнациональная культура. – 2009. – № 3. – С. 224–230.
50. Этнокультурные процессы Гродненского Помеманья в прошлом и настоящем / Ин-т искусствovedения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларусі ; редкол.: Л.В. Ракова, А.В. Гурко, А.В. Гурко. – Минск : Беларус. навука, 2014. – 447 с.
51. Змитрович, И.О. Республиканские фестивали национальных культур как современный формат динамичного межнационального взаимодействия в Беларуси / И.О. Змитрович // Першы міжнародны навуковы кангрэс беларускай культуры : зб. матэрыялаў, Мінск, 5–6 мая 2016 г. – Мінск : Права і эканоміка, 2016. – С. 539–542.
52. Кто живет в Беларуси / А.В. Гурко [и др.] ; Ин-т искусствovedения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларусі. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 799 с.
53. Крывашэй, Д.А. Дзейнасць Саюза палякаў Беларусі на Гродзеншчыне (1990–1996 гг.) / Д.А. Крывашэй // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі : гісторыя і сучаснасць : матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 5–6 снеж. 1997 г. / Гродз. дзярж. ун-т ; пад рэд. І.П. Крэня. – Гродна, 1998. – С. 274–277.
54. Шейбак, В.В. Украинское объединение «Барвинок» в г. Гродно / В.В. Шейбак // Навуковая спадчына Яўстафія Тышкевіча (да 200-годдзя са дня нараджэння) : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Лагойск, 18 крас. 2014 г. / укл.: А.Г. Алфёрава, Ю.С. Пракоф'ева, С.Л. Сакума. – Мінск, 2014. – С. 127–132.
55. Шейбак, В.В. Формирование и деятельность гродненского татарского общественного объединения (конец 1980-х – 1990-е гг.) / В.В. Шейбак // Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтва : матэрыялы Міжнарод. навук.-практ. канф., Мінск, 28–29 ліст. 2013 г. : у 2 ч. / рэдкал.: А.І. Лакотка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Права і эканоміка, 2014. – Ч. 2 – С. 189–194.
56. Ромашевская, А.С. Еврейские общественные объединения в Гродненской области в 1990–2000-е гг. / А.С. Ромашевская // Европа : актуальные проблемы этнокультуры. История и культура Беларусі : материалы IX Междунар. науч.-теор. конф., Минск, 10–11 ноября 2016 г. / редкол.: А.В. Касович (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2016. – С. 90–93.
57. Улейчик, Н.Л. Литовские национальные общественные объединения Гродненской области в 2000-е годы / Н.Л. Улейчик // Европа : актуальные проблемы этнокультуры. История и культура Беларусі : материалы IX Междунар. науч.-теор. конф., Минск, 10–11 ноября 2016 г. / редкол.: А.В. Касович (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2016. – С. 114–118.
58. Пушкін, І.А. Дзейнасць нацыянальных грамадскіх аб'яднанняў у Магілёўскай вобласці / І.А. Пушкін // Социальное знание и белорусское общество : материалы Междунар. науч.-практ. канф., Минск, 3–4 дек. 2009 г. / Ин-т социологии НАН Беларусі ; редкол.: И.В. Котляров (гл.ред.) [и др.]. – Минск, 2009. – С. 278–283.

59. Пушкін, І.А. Дзейнасць грамадскіх арганізацый нацыянальных супольнасцей Магілёўскага рэгіёна (1990–2008 гг.) / І.А. Пушкін // Регионалистика : сб. науч. тр. / Гродн. гос. ун-т ; редкол.: Н.И. Богдан [и др.]. – Гродно, 2012. – Вып. 3. – С. 167–183.
60. Крумплевская, А.А. К вопросу о развитии национально-культурных объединений в Витебской области в конце 1980-х годов – начале XXI в. / А.А. Крумплевская // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : зб. арт. / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск. – 2016. – Вып. 21. – С. 201–207.
61. Колоцей, М.Я. Национальное образование национальных меньшинств на Гродненщине в конце 80-х–90-е гг. XX в. / М.Я. Колоцей, Н.Л. Улейчик // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі : гісторыя і сучаснасць : матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 5–6 снеж. 1997 г. / Гродз. дзярж. ун-т ; пад рэд. І.П. Крэня – Гродна, 1998. – С. 303–308.
62. Колоцей, М.Я. Развитие национального образования этнических меньшинств на Гродненщине в 1990-е – начале 2000-х годов / М.Я. Колоцей, Н.Л. Улейчик // Весн. Гродз. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Сер. 1, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2010. – № 1. – С. 58–64.
63. Улейчик, Н.Л. Польское национальное образование на белорусско-польско-литовском пограничье / Н.Л. Улейчик // Традиции духовной и материальной культуры пограничья : сб. материалов Междунар. науч. конф., Брест, 15–16 нояб. 2016 г. / под ред. А.Н. Вабищевича. – Брест, 2017. – С. 246–252.
64. Иванова, Т.А. Этнічная сітуацыя на Гродзеншчыне і развіццё нацыянальных школ (1990–2000 гг.) / Т.А. Иванова // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе : материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 8–9 дек. 2005 г. / Ком. по делам религий и национальностей при Совете Министров Респ. Беларусь [и др.] ; отв. ред. М.А. Можейко. – Гродно, 2006. – С. 345–347.
65. Этнокультурные процессы Центральной Беларуси в прошлом и настоящем / Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларуси ; науч. ред. А.В. Гурко. – Минск : Беларус. навука, 2016. – 539 с.

Пасмуніў 19.09.2018

THE ETHNIC COMMUNITIES OF BELARUS IN 1991–2017 YEARS: THE BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY

A. ABUKHAVA

The process of forming the Belarusian historiography, dedicated to the history of ethnic communities in the Republic of Belarus in 1991–2017, is shown in the article. The main directions in the study of the problem are determined, the subjects of research within each direction are analyzed. The most studied aspects of the theme were the history of the Polish and Jewish ethnic communities of Belarus in the post-Soviet period, the development of education of ethnic minorities, the history of ethnic communities in Grodno region. It was shown that within the comparative direction the researchers had revealed the peculiarities of the realization of the legally established rights of ethnic minorities to preserve their cultural identity, the typology and periodization of socio-political life and cultural activity of ethnic communities were also proposed. It is concluded that the research works whose subject was the activity of public associations of ethnic communities were dominated in the historiography, while at the same time there was a lack of works on the history of the art of ethnic communities, the history of Poles, Ukrainians and Jews of Belarus in the end of XX – beginning of XXI centuries on Belarusian and Russian languages.

Keywords: ethnic communities, Belarus, public associations, Russians, Poles, Jews, Ukrainians, Lithuanians, Tatars, historiography.

УДК 94(476)

**ВОПРОСЫ УКРЕПЛЕНИЯ СЛУЖЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ
В РАБОТЕ 1-ГО ВСЕБЕЛОРУССКОГО СЛЕТА УДАРНИКОВ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ
МИЛИЦИИ БССР (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «НА ВАРЦЕ КАСТРЫЧКА»)**

А.Н. ТЮТЮНКОВ*(Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь)*

Рассматриваются вопросы дисциплины в рабоче-крестьянской милиции БССР в начале 30-х годов XX века сквозь призму работы 1-го всебелорусского слета ударников рабоче-крестьянской милиции (1 мая 1933 года, г. Минск): состояние, причины совершения дисциплинарных проступков, их виды и меры, необходимые для укрепления дисциплины. Обосновывается тезис о принципиальной позиции руководства органов милиции не скрывать факты нарушения дисциплины, объективно разобраться в их причинах и принять действенные меры по улучшению работы в данном направлении.

Ключевые слова: Рабоче-крестьянская милиция, дисциплина, слет ударников, политотдел, проступок.

Введение. Вопросам соблюдения и укрепления служебной дисциплины в органах внутренних дел традиционно уделяется повышенное внимание.

В данной статье мы постарались изучить официальную позицию руководства рабоче-крестьянской милиции Белорусской Советской Социалистической республики (далее – РКМ БССР) в непростой для РКМ период активного реформирования ведомства. Так, 15 декабря 1930 года ЦИК и СНК СССР приняли Постановление «О ликвидации народных комиссариатов внутренних дел союзных и автономных республик» [1, с. 102–104]. СНК СССР 25 мая 1931 года утвердил общесоюзное Положение о рабоче-крестьянской милиции [1, с. 105–111], в сентябре 1931 года СНК БССР утвердил Положение о главном управлении рабоче-крестьянской милиции при СНК БССР [1, с. 113–115]. Уже 27 декабря 1932 года, в соответствии с Постановлением ЦИК и СНК СССР «О создании Главного управления рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ СССР», главное управление милиции изъято из ведения Совнаркома и передано объединённому государственному политическому управлению при СНК СССР [1, с. 16].

Анализ оценки состояния дисциплины, видения руководством РКМ мер по её укреплению на основе материалов в газете «На варце Кастрычка» можно считать корректным, так как газета являлась органом политотдела Главного управления РКМ БССР.

Основная часть. Отношение к роли социалистического соревнования и ударничества в деле укрепления дисциплины в РКМ прослеживается в материалах газеты «На варце Кастрычка» № 1 от 9 ноября 1932 года, посвященной 15-й годовщине создания рабочей милиции. Особое внимание заслуживают 2 материала.

Первая статья размещена на главной странице, что подчеркивает значимость её содержания с точки зрения политотдела, и называется «XV год на варце Кастрычка». В ней, кроме прочего, подводятся определенные итоги деятельности РКМ и особо указывается на то, что милиции в декабре 1930 года реорганизована с целью военизации для более четкого, конкретного и оперативного выполнения поставленных задач. И прямо указаны новые формы работы – соцсоревнование и ударничество [2, с. 1].

Следующий материал «Задачи рабоча-сялянскай міліцыі БССР на даным этапе сацыялістычнага будаўніцтва» опубликован от имени начальника главного управления РКМ БССР А. Флексера и является по сути программным документом деятельности милиции на ближайшую пятилетку. О надеждах на ударничество в деле укрепления дисциплины среди работников милиции ярко говорит фраза, определившая одну из важнейших задач: «Страявая і баявая падрыхтоўка складу мэтадамі соцпаборніцтва і ўдарніцтва, змагацца за лепшыя паказчыкі праграмных заданняў, за давядзеньне дысцыплінарных спаганняў часці да нуля – гэта ёсць баявая задача камандзіра і пам. па палітчасыці кожнага падраздзялення міліцыі...» [2, с. 1].

К концу 1932 года большинство подразделений РКМ БССР было охвачено социалистическим соревнованием, главным лозунгом которого был: «Каждый милиционер должен быть ударником» [4, с. 25–32]. Материалы 1-го всебелорусского слета ударников рабоче-крестьянской милиции БССР мы можем рассматривать как определенный срез, который позволит на оценить состояние дисциплины в органах милиции республики. Ведь именно ударники претворяли в жизнь требования руководства на местах, в том числе и в деле укрепления служебной дисциплины.

Слет состоялся 2–3 мая 1933 года в г. Минске. Всего на слете присутствовало более 150 делегатов и много гостей из г. Минска [5]. В президиум были избраны 19 человек. Наиболее значимы по должности: начальник главного управления (далее – ГУ) РКМ БССР Флексер, заместители начальника ГУ РКМ БССР Педэр и Дзеницкий, начальник политотдела ГУ РКМ БССР Петрукович.

Все материалы условно можно разделить на 3 группы: доклады руководства РКМ, доклады сотрудников – участников слета, решение и обращение слета к всему рядовому и начальствующему составу.

К первой группе можно отнести 3 материала, два из которых размещены на 1 странице газеты.

Название одной из них звучит весьма красноречиво: «Усе нашы сілы, энергію і здольнасці на ліквідацыю маючыхся надахопаў у рабоце». Автор данной публикации не указан, но исходя из небольшой заметки, которая размещена внизу первой страницы о том, что на слете с большим докладом выступил начальник политотдела ГУ РКМ БССР и самого текста, можно предположить, что именно его доклад, задал тон статье и озвучил официальную позицию ведомства по вопросам состояния служебной дисциплины.

В статье отмечено, что в РКМ еще много фактов недисциплинированности. Ни одно подразделение РКМ не выполнило лозунг «Часть без единого проступка», чтобы быть достойным получить Переходное Знамя, врученное правительством БССР, как боевому органу диктатуры пролетариата, охраннику революционной законности, верному стражу гражданской социалистической собственности.

Отмечено, что для выполнения лозунга были все возможности, которыми органы РКМ не воспользовались. Причиной такого положения была названа некачественная работа.

Особо подчеркивалось, что «классовый вораг» использует слабости для того, чтобы подорвать исполнение возложенной на РКМ работы.

Очень эмоционально было отмечено, что «гэтага могуць неразумець толькі тупыя людзі, нічога не разумеючыя і нічога не бачучыя».

Особое внимание было уделено работе начальствующего состава, который допустил явное ослабление дисциплины, слабое использование критики и самокритики.

Материал заканчивается требованием усилить ответственность бойца, командира и политработника за порученную им работу [6].

Следующий материал в данной группе (за подписью ответственного редактора газеты Никитина А.) «Кожны работнік РСМ павінен ведаць аб рашэннях з'лёту», описывая наиболее важные моменты слета прямо указывает на невыполнение пункта о высоком политико-моральном положении, наличии фактов нарушения революционной дисциплины РКМ и иных антиморальных проступков [7].

Завершает данную группу материалов заключительное слово начальника политотдела ГУ РКМ БССР Петруковича, в котором он отметил конкретные проступки работников РКМ и меры реагирования: «У асобных раёнах заўважаюцца грубыя парушэнні дысцыпліны, п'янка, сон на пасту, дэзэртэрства і г.д. Нават мае месца вочаўцірацельства на баявой і палітычнай падрыхтоўцы. Намі прыняты цэлы рад выхаваўчых мер і некаторыя работнікі адданы пад суд».

Петриковч отметил, что во многих районах недостаточно развернута критика и самокритика, что видно из выступлений делегатов, которые не озвучивают недостатки в работе своих подразделений: «Бываюць выпадкі, калі прыносяць гарэлку у інтэрнат і п'юць, партыйцы гэта бачаць, але мер не прымаюць».

В данной группе материалов прослеживается желание руководства РКМ БССР не скрывать факты нарушения дисциплины и принимать жесткие меры к нарушителям [8].

Вторая группа материалов включает 12 небольших заметок, которые отражают основные моменты выступлений делегатов слета от различных подразделений РКМ республики.

Очень интересные данные озвучены представителем Крупского района Менсолкиным, который сообщает, что в районе 50% работников имеют нарушения дисциплины. И прямо указывает на причину: командный состав не был заинтересован в работе милиции. Ими не проводилась массовая воспитательная работа и были срывы политзанятий. Часть командного состава была связана чужим элементом и занималась пьянством, существовала круговая порука и семейственность. Выступление заканчивается словами: «Ударнікі нашага раёну даручылі іне перадаць вам, што мы большавіцкімі тэмпамі павядзем работу і выйдзем поўнасьцю з прарываў у нашай рабоце».

Скочев (Комаринский район) прямо указывает, что «У нас дрэнна пастаўлена работа. Палітзаняткі праводзяцца нерэгулярна, а за апошні час зусім не праводзяцца».

Представитель Полоцкого района Гомонов наоборот отапортовал об определенных успехах: снижении процента привлеченных к дисциплинарной ответственности сотрудников милиции с 10 до 1,6%.

Интересно выступление Воротинского, прибывшего из Парицкого района. Работник обращает внимание на такой аспект, как работа с новобранцами, которые еще слабо разбираются в своих обязанностях.

Наиболее полная характеристика проблемы отражена в выступлении председателя воентрибунала Гурьева: «На нас, як орган дыктатуры пралетарыяту, урад ускладае важнейшую задачу па ахове сацыялістычнай маёмасці, па барацьбе з класава-варожымі і злачыннымі элементамі. Асобныя работнікі міліцыі робяць грубыя парушэнні, як: крадзёж, сувязь з варожым нам элементам, п'янства, сон на пасту; ёсць такія выпадкі, калі ў рады міліцыі пралязяў сацыяльна-чужы элемент, які падрываў бяздольнасць і аўтарытэт міліцыі. Наша задача заключаецца ў тым, каб быць пільнымі і сачыць за кожнай ня высветленай асобай. У нас ёсць выпадкі п'янства, якое штурхае міліцыянераў на ўсе злачынныя дзеянні. Таму п'янству трэба абвясціць бязьлітасную барацьбу і заклікаць на гэта ўсю міліцэйскую грамадзкасць» [9].

Исходя из того, что газета являлась официальным ведомственным изданием, можно утверждать, что мнения участников слета опять же отражают позицию руководства РКМ БССР в части нетерпимости к нару-

шениям дисциплины, открытости в выявлении недостатков в данной работе и желании разобраться с этой проблемой.

К третьей группе материалов нами отнесены решение слета и обращение к личному составу РКМ БССР.

Решение слета написано общими фразами и декларирует активизацию работы органов РКМ в целом.

В констатирующей части традиционно отражены успехи всей страны в целом, но отмечено, что имеется ряд недостатков и приведены конкретные примеры. Прямо указано в отношении дисциплины: «На гэтым вучастку работы мы маем буйнейшыя недахопы і прарывы ў рабоце раду раёнаў».

Так в Крупском районе в первом квартале 1933 года 58,6% работников допустили нарушения дисциплины, в Хойниках – 56,6%, Речице – 48%, Бобруйск – 43%.

Были определены определенные приоритетные задачи для личного состава, в том числе: усиление политико-морального состояния, дисциплины РКМ, добившись претворения в жизнь лозунга «Частка без адзінага парушэння»; примерное несение постовой и карульной службы, борьба с фактами нарушения; критика и самокритика в ежедневной работе и службе, укрепление дисциплины, морального состояния. Сделать критику и самокритику мощным оружием в борьбе с расхлябанностью, недисциплинированностью, разгильдяйством, бюрократизмом и волокитой [10].

Заключение. Исходя из опубликованных материалов, можно утверждать, что руководство РКМ БССР рассматривало работу по укреплению дисциплины как одно из приоритетных направлений служебной деятельности и рассматривало именно ударников как важных проводников своих требований в основную массу работников милиции; соблюдение дисциплины работниками РКМ рассматривались как залог эффективности основной служебной деятельности; прослеживается явная попытка объективно оценить существующие проблемы с дисциплиной в рядах РКМ, не скрывая существующие недостатки, и выработать эффективные меры по улучшению данного направления работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Милиция Беларуси. Документы и материалы (1917-2007 гг.) / сост. К.И. Барвинок [и др.]; под ред. канд. ист. наук, доц. К.И. Барвинка, д-ра ист. наук, проф. А.Ф. Вишневого; авт. ист. очерка К.И. Барвинок, А.Ф. Вишневский; М-во внутрен. дел; Акад. МВД. – Минск: Акад. МВД. Респ. Беларусь, 2007. – 352 с.
2. «XV год на варце Кастрычніка» // На варце Кастрычніка. – 1932. – 9 ноября. – С. 1.
3. Флексер, А. «Задачи рабоча-сялянскай міліцыі БССР на даным этапе сацыялістычнага будаўніцтва» // На варце Кастрычніка. – 1932. – 9 ноября. – С. 1.
4. Вишневский, А.Ф. Организация и деятельность милиции Беларуси 1917–1940 гг.: историко-правовые аспекты / А.Ф. Вишневский. – Минск: Тесей, 2000. – 224 с.
5. На варце Кастрычніка. – 1933. – 14 мая. – С. 1.
6. «Усе нашы сілы, энергію і здольнасці на ліквідацыю маючыхся недахопаў у рабоце» // На варце Кастрычніка. – 1933. – 14 мая. – С. 1.
7. Никитин, А. «Кожны работнік РСМ павінен ведаць аб рашэннях з'яўту» / А. Никитин // На варце Кастрычніка – 1933. – 14 мая. – С. 1.
8. «Заключнае слова на чэпалітадзеле ГКМ тав. Петруковіча» // На варце Кастрычніка. – 1933. – 14 мая. – С. 2.
9. На варце Кастрычніка. – 1933. – 14 мая. – С. 2.
10. На варце Кастрычніка. – 1933. – 14 мая. – С. 3.

Поступила 12.09.2018

ISSUES OF STRENGTHENING THE OFFICIAL DISCIPLINE IN THE WORK OF THE 1ST ALL-BELARUSIAN RALLY OF SHOCK WORKERS OF THE WORKERS' AND PEASANTS' MILITIA OF THE BSSR (BASED ON THE MATERIALS OF THE NEWSPAPER "NA VARCE KASTRYCHIKA")

A. TSIUTSIUNKOU

The article examines the discipline in the workers' and peasants' militia of the BSSR in the early 30s of the 20th century through the prism of the work of the 1st all-Belarusian rally of shock workers of the workers' and peasants' militia (May 1, 1933, Minsk): the state, the reasons for committing disciplinary offenses, their types and measures necessary to strengthen discipline. The thesis is substantiated about the principled position of the leadership of the police bodies not to hide facts of violation of discipline, to objectively understand their causes and take effective measures to improve work in this direction.

Keywords: Workers' and peasants' militia, discipline, rally of shock workers, political department, offense.

УДК 94(476)

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ
В ГОСУДАРСТВЕННОМ СОВЕТЕ (1907–1911 гг.)****Н.А. ШЕМПЛЕХОВА***(Могилевский государственный университет им. А.А. Кулешова)*

Рассматриваются выборы членов Государственного совета Российской империи на основе архивных материалов. Проводится анализ списков лиц, имеющих право быть избранными в состав Госсовета на примере Гродненской губернии. Анализируются условия участия и проведения выборов. Посредством стенографических отчетов разбираются наиболее крупные проблемы, которые получили активные обсуждения на заседаниях. Особое внимание уделяется темам, касающимся вопросов смертной казни, государственной росписи доходов и расходов, а также дальнейших преобразований в различных сферах общественной жизни. Приводятся позиции наиболее инициативных членов Государственного совета от Виленской губернии – И.О. Корвин-Милевского, от Витебской губернии – С.И. Лопацинского и других.

Ключевые слова: Государственный совет, выборы, Гродненская губерния, стенографические отчеты.

Введение. Государственный совет как орган власти был основан в 1810 г. Существенные изменения в его положении произошли 20 февраля 1906 г., когда был подписан Манифест «Об изменении Учреждения Государственного Совета и пересмотре учреждения Государственной Думы», в котором определялась структура, организация деятельности и взаимодействие верхней и нижней палат. После реформирования Госсовет стал законодательным органом власти.

Изучение процедуры выборов и последующая деятельность представителей белорусских губерний в Государственном совете позволяет проследить развитие верхней палаты как законодательного органа и определить его роль в политической системе Российской империи и общественно-политической жизни на территории белорусских губерний.

Основная часть. Государственный совет Российской империи состоял из членов по Высочайшему назначению и членов по выборам. Представители от белорусских губерний являлись выборными членами. Основные положения о выборах в Госсовет были изложены в именном высочайшем указе от 21 февраля 1906 года (статья 198 – «О переустройстве учреждения Государственного совета»), а также представлены в статьях 7 и 8 «Положения о выборах в Государственную думу» [1; л. 58]. Члены верхней палаты избирались сроком на девять лет. В ее состав не могли избираться: лица, не достигшие сорокалетнего возраста; не окончившие курс в средних учебных заведениях или не выдержавшие соответствующего испытания; иностранные граждане; лица женского пола» [1; л. 58]. Выборы проводились закрытой подачей голосов, посредством баллотировки шарами или при помощи записок. Избранными считались те лица, которые получили более половины голосов в порядке их большинства, в случае равного количества голосов – производилось голосование жребием. Если число получивших более половины голосов не достигало числа выборщиков или членов Госсовета, то на следующий день проводились дополнительные выборы. В случае безрезультатности дополнительных выборов проводились окончательные выборы. При вступлении члены Госсовета подписывали присягу по особо установленной форме. В течение сессии они получали жалование в размере двадцати пяти рублей в день на каждого человека [1; л. 58].

Данные о выборах членов Государственного совета Российской империи в основном представлены архивными материалами – списками лиц, которые имели право избираться в состав верхней палаты, либо списками лиц, имеющими право участия в выборах членов Госсовета. А также отдельными документами, которые дают представление о необходимых условиях для баллотирования и участия в выборах.

Наиболее подробно представлены данные Гродненской губернской по делам о выборах в Государственную думу комиссии от 7 июля 1909 г. В частности, весьма показателен случай, отмеченный в одном из архивных материалов. В нем разъясняется, что помещенный в список имеющих право быть избранным в члены Госсовета как и имеющий права участия в выборах по Волковысскому уезду Владимир Анзельмович Лещинский не имеет сведений о своем образовании. Однако Гродненский нотариальный архив содержит справку, в которой есть данные о имении в 1317 десятин 2161 кв. саж. принадлежащем статскому советнику В.А. Лещинскому. Кроме того, в делах губернской комиссии, в списках лиц имеющих право участия в выборах члена Государственного совета первого созыва по Брестскому уезду отмечен он же, получивший высшее образование [2; л. 20]. В таких условиях губернская комиссия, согласно своему постановлению от 7 июля 1909 г., предлагает сообщить, действительно ли верны вышеперечисленные данные. Сделать это можно было, предъявив справку, что в таком случае и было осуществлено.

Следовательно, была подтверждена личность выборщика и избираемого. Об обязательном наличии образовательного ценза свидетельствуют и материалы губернского по городским делам присутствия от 27 мая 1909 г. В которых отмечается, что в списки имеющих право быть избранными в члены верхней палаты внесено лицо, не имеющее точных сведений об образовательном цензе, но есть неподтвержденная информация о его среднем образовании. Ввиду этого комиссия сообщает, что списки как избирателей, так и избираемых должны быть тщательно составлены и иметь проверенные факты. При несоблюдении данных правил комиссия имеет право не вносить такие лица в списки. Тем более, что право на предоставление данных возможно и после их опубликования в установленном порядке [2; л. 14].

Перечень лиц, имеющих право быть избранными в члены Государственного совета, можно проследить и проанализировать на примере списка Гродненской губернии от 1909 г.

По Брестскому уезду избиралось 4 человека. Их имущественный ценз составлял от 2000 до 7000 десятин. Возрастной ценз – от 48 до 63 лет. У троих из четырех было высшее образование, один получил среднее образование [3; л. 19].

По Волковысскому уезду было отобрано 17 человек, с имущественным цензом от 800 до 5000 десятин. Возрастной ценз – от 40 до 75 лет. Образовательный ценз – 11 человек из 17 имели высшее образование, 5 человек – среднее, по одному человеку – сведений не предоставлено [3; л. 19].

По Белостокскому уезду избиралось 5 человек. С имущественным цензом от 600 до 6000 десятин. Возрастной ценз – от 42 до 73 лет. Образовательный ценз – 4 человека получили среднее образование, Один человек – домашнее [3; л. 19].

По Кобринскому уезду – 11 человек. Среди них – имущественный ценз от 900 до 4000 десятин. Возрастной ценз – от 38 до 74 лет. Образовательный ценз – у четырех человек высшее образование, еще у четырех – среднее. У одного человека – домашнее. По двум лицам – сведений не имеется [3; л. 19].

По Пружанскому уезду избирался 1 человек. Возрастной ценз – 53 года. По образовательному цензу данные отсутствуют [3; л. 19].

По Слонимскому уезду избиралось 10 человек. Имущественный ценз от 800 до 4000 десятин. Возрастной ценз – от 44 до 68 лет. Образовательный ценз – у троих человек высшее образование, у семи – среднее [3; л. 19].

Эти материалы дают возможность проанализировать выборщиков и избираемых в Госсовет.

Так, в Государственный совет от белорусских губерний были избраны в основном представители дворянского сословия, владевшие большим количеством земли. Среди наиболее активных членов Госсовета были – И.О. Корвин-Милевский от Виленской губернии, который имел в собственности 4600 десятин и винокуренный завод в Виленской губернии, С.И. Лопацинский от Витебской губернии владел родовым имением в 10 000 десятин в Витебской губернии и Э.А. Войнилович от Минской губернии владел 5000 десятин земли [4; с. 134].

Из всех проблем, которые рассматривались на заседаниях верхней палаты, наиболее важными являются: законопроект «Об отмене смертной казни», доклад финансовой комиссии по сметам Госсовета, сообщение П.А. Столыпина о политике правительства, законопроект «О переходе одного вероисповедания в другое». Первый законопроект поступил в Государственный совет по инициативе Госдумы. Для проведения дискуссии по этому вопросу Госсоветом была организована специальная комиссия. Однако, не завершив свою работу, она приостановила деятельность в связи с роспуском Государственной думы летом 1906 г. [5; с. 141]. Поэтому, когда 20 февраля 1907 г. нижняя палата начала свою работу, возник вопрос, может ли образованная комиссия обсуждать дело, в составлении которого вновь созданная Государственная дума участия не принимала. В ходе обсуждения вопроса членами Государственного совета было принято решение, что принимать данный законопроект нецелесообразно, так как существующая Государственная дума не имеет к нему никакого отношения. В результате голосования большинство представителей верхней палаты проголосовали за принятие заключения комиссии, которое утверждало невозможность рассмотрения данного вопроса по существу и закрытие комиссии, созданной Госсоветом [5; с. 173]. Из белорусских представителей по данной проблеме выступили, избранные от съезда землевладельцев Виленской и Витебской губерний И.О. Корвин-Милевский и С.И. Лопацинский. Ипполит Оскарович выступал против принятия законопроекта. Он привел примеры из английской и французской практики по похожим вопросам и поддержал заключение комиссии о ее закрытии [5; с. 152-174]. Станислав Игнатьевич входил в состав комиссии, созданной для рассмотрения вопроса об отмене смертной казни, и принимал участие в подсчете голосов [5; с. 173–174].

Следующий вопрос, который обсуждался членами Государственного совета, касался рассмотрения доклада финансовой комиссии по сметам верхней палаты, Государственной канцелярии и состоящей при ней Государственной типографии [6; с. 284]. В соответствии со статьей № 8 правил «О порядке рассмотрения государственной росписи доходов и расходов» и статьи № 113 наказа Государственного совета, сметы составлялись Государственным секретарем и вносились в финансовую комиссию, которая представляла отчет по бюджету в Госсовет [6; с. 284].

Первая обсуждаемая смета относилась к Государственному совету. На содержание 102 членов совета предполагалось выделить 1 335 093 р. Впоследствии произошло изменение суммы, в связи со смертью двух представителей верхней палаты, а после с поступлением в ее состав восьми новых членов. Окончательная сумма составила 1 379 919 р., что на 44 826 р. больше изначально заявленной суммы [6; с. 285]. Отдельно вносилась смета на переустройство Мариинского дворца. Она составляла 300 000 р. Смета Государственной канцелярии была равна 673 642 р. и впоследствии сократилась до 662 697 р. в связи с уменьшением жалования для стенографов и сокращением статьи, касающейся наград и пособий [6; с. 286–287]. Первоначальная сумма, внесенная в смету по Государственной типографии, составила 762 065 р., а после была сокращена до 726 565 р. Уменьшение произошло в результате сокращения содержания вольнонаемных служащих [6; с. 287]. В процессе голосования представители Госсовета решили оставить без изменений принятую финансовой комиссией смету, необходимую на содержание верхней палаты. Смета на реконструкцию Мариинского дворца была принята без изменений. Роспись Государственной канцелярии была уменьшена финансовой комиссией и утверждена на голосовании. Расходы на Государственную типографию также были приняты исходя из ограничения финансовой комиссии. Окончательным итогом голосования стало включение вышеперечисленных смет в государственную роспись расходов [6; с. 317–318].

В прениях по вышеуказанным сметам участвовал наиболее инициативный член Госсовета от белорусских земель, представитель Виленской губернии И.О. Корвин-Милевский. Ипполит Оскарович раскритиковал данный доклад и выступил против имеющейся формы его изложения, несмотря на то, что был членом финансовой комиссии [6; с. 301]. Кроме всего прочего, он выступил с критикой сметы Государственной типографии, проявив несогласие со значительным кредитом. На этом же заседании И.О. Корвин-Милевский предложил мотивированный переход к очередным делам в составе 32 членов Госсовета при рассмотрении доклада финансовой комиссии [6; с. 320]. Соответствующий переход был предложен еще одним белорусским представителем от Могилевской губернии – В.П. Войнич-Сяноженским. Мотивированный переход был аргументирован таким образом: «Государственный Совет, находя высказанные финансовой Комиссией в своем докладе о сметах Государственного Совета и Государственной Канцелярии пожелания, заслуживающие внимания, переходит к очередным делам» [6; с. 320]. Переход к очередным делам был утвержден единогласно.

Одно из заседаний верхней палаты было направлено на развитие взаимодействия между Государственным советом и правительством. В связи с этим было заслушано сообщение правительства в лице председателя совета министров П.А. Столыпина. В своей речи он делал акцент на то, что Госсовет должен в обязательном порядке быть осведомлен о целях, которые ставит перед собой правительство и тех средствах, с помощью которых планирует добиваться намеченных планов. Высказываясь, Петр Аркадьевич отмечал, что действия крайне левых партий являются противообщественными и разрушительными. Столыпин считал, что для борьбы с ними нужно иметь в распоряжении должностных лиц, у которых усиленно развито чувство долга и ответственность перед государством. Поэтому использование в работе личных политических взглядов было для него неприемлемо [6; с. 85]. Он полагал, что внутренний порядок и дисциплину необходимо вводить во всех сферах жизни общества, в том числе в образовании и судебной системе. Также Столыпин отмечал: «При наличии Государственной Думы и Государственного совета, задачи Правительства в деле укрепления порядка могут только облегчиться, так как помимо средств на преобразование, Правительство рассчитывает получить поддержку представительных учреждений...» [6; с. 87]. При соблюдении данных условий правительство планировало обеспечить стабильность в стране и создать предпосылки для дальнейших изменений. В связи с этим планировалось уделить большое внимание вопросам земельного устройства – признать неприкосновенность частной собственности, создать мелкую личную земельную собственность, добиться реального права выхода из общины и улучшить землепользование. Для осуществления обозначенных планов велась подготовка к соответствующим законопроектам. Кроме того, в достижении поставленных целей, немаловажная роль отводилась финансам. Столыпин считал очень важным сохранить бюджетное равновесие при обсуждении финансовой росписи доходов и расходов. Также он уверял, что правительство приложит все усилия для облегчения работы законодательных учреждений [6; с. 89–90]. Члены Государственного совета, выслушав сообщение правительства, выразили готовность к содействию и приняли решение о мотивированном переходе к очередным делам. Заявление по этому вопросу было подписано 60 членами верхней палаты. Среди них были и белорусские представители – упомянутые ранее И.О. Корвин-Милевский, В.П. Войнич-Сяноженский и Э.А. Войнилович [6; с. 93–94].

Еще одной важной проблемой, которая рассматривалась на заседаниях Государственного совета, было обсуждение доклада особой комиссии по внесенному из Государственной думы законопроект «О переходе одного вероисповедания в другое». При обсуждении этого вопроса большинство членов Госсовета были едины во мнении обязательного принятия данного закона. Кроме того, разбирая эту проблему, они не раз обращались к Указу от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости», так

как считали, что рассматриваемый вопрос позволит ликвидировать все его недостатки. Например, в вышеперечисленном Указе переход в другое вероисповедание касался исключительно православия, тем самым ограничивая деятельность иных конфессий [7; с. 74]. Поэтому решить этот вопрос было особенно важно. По этой проблеме из белорусских представителей высказывался В.П. Войнич-Сяноженский, который считал наличие такого закона необходимым: «...Ибо религиозная свобода должна иметь непрерываемую и твердую опору в положительном законе» [7; с. 160]. В ходе голосования члены верхней палаты выступили против повторной передачи дела в комиссию, а также против отклонения законопроекта целиком. В процессе голосования было принято решение, о том, что переход из одного вероисповедания в другое, а именно из одного христианского в другое христианское, как и из нехристианского течения или язычества в христианство или в нехристианскую конфессию, может осуществляться при достижении 21 года [7; с. 284]. Кроме того, в результате голосования было решено, что тот или иной человек официально переходит в другое вероисповедание только после подачи соответствующих документов [7; с. 284]. Также была принята статья, которая предусматривала преимущество более скорой регистрации при переходе из одной конфессии в другую для умирающего, чем для того, кто без видимой причины решил перейти из одной веры в другую [7; с. 284]. Еще одним принятым решением на голосовании стало следующее: дети, не достигшие двадцати однолетнего возраста, при переходе одного из родителей в другое вероисповедание продолжают исповедовать конфессию, принятую одним из родителей [7; с. 396–397]. Помимо принятых решений, была одобрена поправка следующего содержания: «Несовершеннолетние, достигшие 14 лет, родители которых принадлежат к нехристианскому вероучению или язычеству могут и до достижения 21 года, перейти в христианское вероисповедание с соблюдением ранее установленного порядка» [7; с. 396–397]. Дети же, которым не исполнилось 14 лет, могут быть обращены в православие с согласия родителей либо своих попечителей [7; с. 397]. Кроме того, было принято решение о том, что дети до 14 лет могли быть приняты в православие без согласия родителей или попечителей, но с разрешения Синода [7; с. 397]. В итоге данный законопроект был утвержден. В связи с разногласиями, которые возникли между верхней и нижней палатами, было принято решение передать законопроект в согласительную комиссию из равного числа членов Государственного совета и Государственной думы [7; с. 407].

Заключение. Члены верхней палаты от белорусских губерний избирались в Госсовет в ходе голосования на съезде землевладельцев белорусских губерний. И.О. Корвин-Милевский был избран от Виленской губернии в 1906 г., С.И. Лопацинский – от Витебской губернии в 1906 г., В.П. Войнич-Сяноженский – от Могилевской губернии в 1907 г., Э.А. Войнилович был избран от помещиков Минской губернии в 1906 г. Для избрания имелся ряд условий: от предоставления личных данных, характеризующих их общественное положение, до требований, ограничивающих возможность выборов определенных лиц. Избранными белорусскими представителями, которые вели наиболее активную деятельность в Государственном совете с 1907–1911 гг. были И.О. Корвин-Милевский, С.И. Лопацинский, В.П. Войнич-Сяноженский и Э.А. Войнилович.

Основные проблемы, обсуждаемые на заседаниях Государственного совета в 1907–1911 гг., имели очень широкий круг вопросов. Они касались различных сфер государственного строительства: экономики и финансов, религии и взаимодействия правительства с органами власти. При непосредственном обсуждении проблем на заседаниях наблюдался тщательный разбор поставленных на рассмотрение вопросов. В процессе обсуждения высказывались различные точки зрения представителей Госсовета от белорусских губерний. Так, И.О. Корвин-Милевский наиболее часто принимал участие в обсуждениях, представлял политическую группу Центра, позднее – являлся участником Польского кола. С.И. Лопацинский также был представителем Центра. Войнич-Сяноженский, участвуя в работе Государственного совета, в основном выступал вместе с другими членами верхней палаты. Эдвард Войнилович в верхней палате занимал высокое положение как член финансовой, так и аграрной комиссий. В целом, представители белорусских земель вели активную работу в Госсовете и прилагали усилия к осуществлению продуктивной законотворческой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате] / Национальный исторический архив Беларуси г. Гродно. – Ф. 1202. Оп. 1. Д. 1.
2. Данные Гродненской губернской по делам о выборах в Государственную думу комиссии от 7 июля 1909 г. / Национальный исторический архив Беларуси г. Гродно. – Ф. 1202. Оп. 1. Д. 1.
3. Прибавление к № 51 «Гродненских Губернских Ведомостей от 30 июня 1909 г.» / Национальный исторический архив Беларуси г. Гродно. – Ф. 1202. Оп. 1. Д. 1.
4. Государственный совет Российской империи 1906–1917 / редкол.: В.В. Шелохаев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 343 с.

5. Стенографические отчеты / Гос. Совет. – СПб. : Государственная типография, 1907. – Сессия 2. Заседания 1–16 (20 февраля – 5 июня 1907). – 1907.
6. Стенографические отчеты / Гос. Совет. – СПб. : Государственная типография, 1908. – Сессия 3. Заседания 1–44 (1 ноября 1907 – 5 июля 1908). – 1908 г.
7. Стенографические отчеты / Гос. Совет. – СПб. : Государственная типография, 1912 г. Сессия 7. Заседания 1–81. (15 октября 1911– 25 июня 1912). – 1912 г.

Поступила 12.07.2018

**ACTIVES OF REPRESENTATIVES OF BELARUSIAN PROVINCES IN
THE STATE COUNCIL (1907-1911)**

N. SEMPLERHOVA

The article deals with the election of members of the state Council of the Russian Empire on the basis of archival materials. The analysis of the lists of persons entitled to participate in the elections is undertaken on the example of Grodno province. The article also discusses the conditions for participation and holding of elections. Through the verbatim reports, the most important problems are discussed, which were actively discussed at meetings. Particular attention is paid to topics related to the death penalty, state painting of income and expenditure, as well as further changes in various spheres of public life. There are provided the positions of the most enterprising members of the State Council from the province of Vilna – I. O. Korwin-Milewsky, Vitebsk province – S. I. Lopatisinsky, and also data describing their financial situation.

Keywords: *the State Council, elections, Grodno province, verbatim reports.*

УДК 930

**РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.****ЧАЙКИН С.Н.***(Могилевский государственный университет им. А.А. Кулешова)*

На основе изучения архивных данных исследуется процесс формирования на белорусских землях во второй половине XIX – начале XX вв. системы мест лишения свободы. Определяются закономерности ее развития, общие для белорусских земель и Российской империи в целом, а также региональные особенности ее формирования. Оцениваются итоги проведения на белорусских землях тюремной реформы 1879 г. Определяется влияние, оказанное на деятельность тюрем восстанием 1863 г. и революцией 1905–1907 гг.

Ключевые слова: Российская империя, белорусские земли, места лишения свободы, тюремный замок, арестный дом, тюремная реформа 1879 г., восстание 1863 г., революция 1905–1907 гг.

Введение. Изучение истории развития отечественной уголовно-исполнительной, или пенитенциарной, системы имеет такое же важное значение, как исследование истории других структур карательного аппарата – судебной системы либо полиции. Во второй половине XIX – начале XX вв. в Российской империи в рамках развития пенитенциарной системы в целом происходило формирование системы мест лишения свободы. Большое влияние на указанный процесс оказала тюремная реформа 1879 г. Исследованию значения реформы посвящены работы российских ученых как дореволюционного периода (С.К. Гогеля, Н.Ф. Лучинского, С.В. Познышева), так и нашего времени (М.Г. Деткова, А.П. Печникова, И.В. Упорова). Тем не менее в этих работах в основном рассматривались вопросы реформирования структуры управления пенитенциарной системой, а тема формирования системы мест лишения свободы оказалась освещена недостаточно. Вместе с тем для всестороннего изучения отечественной пенитенциарной системы необходимо изучить как формирование на белорусских землях во второй половине XIX – начале XX вв. системы мест лишения свободы, так и значение для указанного процесса тюремной реформы 1879 г.

Основная часть. Система мест лишения сформировалась на белорусских землях к середине XIX в. В отличие от других губерний Российской империи, где система мест лишения свободы состояла из арестантских рот гражданского ведомства, тюрем, рабочих и смиренных домов, на землях Беларуси основными местами лишения свободы стали тюрьмы, или тюремные замки. К 1850 г. в Витебской губернии на землях, находящихся в настоящее время на территории Республики Беларусь, тюремные замки располагались в Витебске, Городке, Дризе, Лепеле, Полоцке, Сураже. В Гродненской губернии тюрьмы функционировали в Бресте, Волковыске, Гродно, Кобрине, Пружанах и Слониме. Система тюрем Минской губернии была представлена тюремными замками, находившимися в Бобруйске, Борисове, Игумене, Минске, Мозыре, Новогрудке, Пинске, Речице, Слуцке. На территории Могилевской губернии тюрьмы находились в Бабиновичах, Белице, Быхове, Климовичах, Копыси, Могилеве, Мстиславле, Рогаचेво, Орше, Сенно, Чаусах, Черикове.

Эффективность деятельности тюрем как части государственного карательного аппарата зависела в первую очередь от численности содержащихся в тюрьмах осужденных (называемых в правовых актах XIX в. «арестантами»), которая на протяжении XIX в. постоянно увеличивалась. Огромное влияние на применение уголовных наказаний и, соответственно, на динамику численности осужденных в местах лишения свободы оказал закон от 19 февраля 1861 г. об отмене крепостного права, который, отменив право помещиков на назначение крестьянам наказаний, определил их подсудность государственным судебным учреждениям, что еще больше увеличило численность осужденных в местах лишения свободы Российской империи. Если в 1860 г. наказание в виде тюремного заключения было назначено в отношении 2 771 человек, то в 1866 г. – в отношении 15 180 человек, а в 1868 г. – в отношении 16 777 человек [1, с. 542]. Возросла численность арестантов и на белорусских землях. Например, в тюремных замках Могилевской губернии в 1853 г. содержалось 1 413 человек, а в 1863 г. – уже 1 950 человек [2, с. 13].

Проблема переполненности тюремных замков осложнялась также содержанием в тюрьмах вместе с осужденными лиц, находящихся под следствием, количество которых в Российской империи в 1850 гг. превышало количество осужденных в 30 раз [1, с. 519]. В 1850 г. из 454 содержащихся в Витебском тюремном замке арестантов подследственными являлись 422 человека, а из находившихся в октябре 1863 г. 145 арестантов Могилевского тюремного замка под следствием находились 79 человек [3, с. 50]. Наиболее остро проблема отсутствия в тюрьмах мест для размещения арестантов из-за содержания в них подследственных встала во время восстания 1863 г. В Витебске из-за переполненности местного тюремного

замка арестованные повстанцы содержались в казармах батальона внутренней стражи, «в различных частных домах и даже в ресторациях» до размещения их в августе 1863 г. в здании упраздненного монастыря Св. Духа [4, с. 13]. Тем не менее до декабря 1863 г. в тюрьмах, находившихся в Витебске, Лепеле, Полоцке, Сураже, содержалось более 120 участников восстания. [5, с. 118]. В Могилевской губернии с начала деятельности следственных комиссий с апреля до декабря 1863 г. под арестом содержалось более 800 повстанцев, из них в Могилеве – 396 человек [6, с. 215]. Для устранения переполненности тюрем губернские власти организовали размещение арестантов в Могилеве – в казармах батальона внутренней стражи, а в уездных городах – в домах, нанятых у частных лиц [7, с. 21]. Тем не менее проблему переполненности тюрем эти меры не решили – в ноябре 1863 г. численность арестованных повстанцев в Могилевском тюремном замке составила 90 человек, в результате чего при лимите наполнения тюрьмы в 200 человек общая численность заключенных под стражу составила 300 человек, «от чрезвычайной стесненности здоровье подследственных крайне расстроилось и среди них начались различные болезни» [8, с. 96]. В наибольшей степени проблема содержания в тюрьмах подследственных повстанцев усложнило функционирование Гродненского тюремного замка, где до июня 1863 г. наибольшее количество одновременно содержащихся под стражей участников восстания достигло 600 человек. Переполненность тюремного замка вынудила власти в июне 1863 г. перевести всех осужденных в здание упраздненного кармелитского монастыря, совершенно не приспособленного для содержания арестантов, где они находились до августа 1865 г. [9, с. 43].

Для решения проблемы переполненности тюремных замков на белорусских землях во второй половине XIX в. было продолжено строительство новых тюрем. В 1853 г. в Витебской губернии в Полоцке было построено здание для содержания этапированных арестантов наполняемостью 40 человек [10, с. 41]. В Могилевской губернии в 1855 г. каменный тюремный замок, на строительство которого из казны было выделено 32 519 рублей, был построен помещиком Иваном Василевским в Черикове. [11, с. 140]. В 1858 г. могилевская тюрьма была переведена из пришедшего в ветхость здания тюремного замка в новое каменное двухэтажное здание, выстроенное для размещения в нем арестантских рот гражданского ведомства, в результате чего наполняемость замка возросла со 150 до 200 человек [12, с. 224]. В 1863 г. деревянная на каменном фундаменте тюрьма была построена в Гомеле [6, с. 75]. С начала 1860-х гг. активизировалось строительство тюрем в Минской губернии. Так как казенных денег на строительство не хватало, местные власти вынуждены были организовать постройку тюрем за счет средств частных лиц. С 1861 по 1868 гг. мещанином Хаимом Рубинштейном были построены каменные двухэтажные тюремные замки наполняемостью 30 человек в Борисове, Игумене и Пинске, на строительство которых подрядчиком было выделено 99 117 рублей. В 1863 г. мещанином Мордухаем Рубинштейном было окончено строительство тюремного замка в Слуцке на сумму 47 234 рубля [13, с. 68]. Недостаток строительства за счет средств подрядчика заключался в том, что по окончании строительства тюрьмы в собственность государства не переходили и оставались собственностью подрядчика, а местные власти обязаны были на протяжении 30 лет ежегодно перечислять подрядчикам за пользование зданиями тюрем арендную плату. Также существенным недостатком в ходе проведения работ за средства подрядчика являлось их низкое качество. Так, в ходе приемки тюрьмы в Слуцке было установлено, что «строительство каменной ограды вокруг замка было не окончено», в Пинской тюрьме стены «не могли избавиться от сырости», а Борисовский тюремный замок частично пришлось перестраивать заново, так как построенные из некачественного кирпича стены здания тюрьмы от действия дождей несколько раз обрушивались, что привело к необходимости производства в отношении подрядчиков полицейского дознания [13, с. 158].

Наряду с развитием системы тюрем становление системы мест лишения свободы в Российской империи во второй половине XIX в. осуществлялось путем учреждения иных мест лишения свободы. 4 июля 1866 г. был утвержден разработанный Государственным советом проект, которым учреждались новые пенитенциарные учреждения – помещения для подвергаемых аресту по приговору мировых судей. Указанные помещения предназначались для исполнения уголовного наказания в виде ареста, налагаемого мировыми судьями на срок не более трех месяцев. Строительство этих помещений осуществлялось за счет земств, по одному на каждый мировой участок. В отличие от рабочих домов и тюрем осужденные, содержащиеся в арестных помещениях, к принудительному труду не привлекались, а работали лишь по собственному желанию как в арестном помещении, так и за его пределами, но только по благоустройству общественных мест (работы в интересах частных лиц не разрешались). За работы, выполняемые в арестном помещении, земской управой осуществлялась выплата осужденным заработной платы, а в случаях выполнения ими работ за пределами арестного помещения вместо заработной платы день выполняемых работ засчитывался осужденным за два дня ареста.

Особенность создания на белорусских землях системы арестных помещений заключалась в том, что судебная реформа с учреждением института мировых судов началась на Беларуси только в 1872 г., и, в отличие от других губерний Российской империи, указанные места лишения свободы определено было учредить лишь 25 июня 1873 г. распоряжением Государственного совета «О применении к девяти губер-

ниям Западного края временных правил от 4 июля 1866 г.». Тем не менее фактически строительство арестных помещений на белорусских землях началось только в конце 1870-х гг. Например, в Минской губернии, в 1877 г. было устроено 187 арестных помещений [14, с. 26].

В 1870–1890 гг. в условиях ухудшения положения крестьян, вызванного аграрным кризисом, ростом малоземелья и недоимок, на белорусских землях происходил рост как преступности в целом, так и крестьянских выступлений, что в свою очередь привело к росту численности осужденных в тюрьмах и вызвало необходимость увеличения наполняемости мест лишения свободы. Однако с начала 1870-х гг. как в Российской империи, так и на белорусских землях финансирование строительства тюрем осуществлялось в явно недостаточных для этого объемах. Например, в 1879 г. при потребности на эти нужды в сумме 737 000 рублей на строительство тюрем в Российской империи было выделено всего 177 000 рублей [15, с. 7]. Недостаточное финансирование строительства тюрем усугубило проблему их переполненности. К началу тюремной реформы, по состоянию на 1 января 1881 г., в тюремных замках Российской империи содержалось 94 796 арестантов при возможности размещения в них 76 090 человек [16, с. 355]. Указанная проблема стала актуальной и для белорусских земель. В Гродненском тюремном замке при лимите его наполнения, составлявшем 175 человек, численность одновременно содержащихся в нем осужденных составляла в 1872 г. 150 человек, а в 1882 г. – уже 400 человек. [9, с. 173]. В Могилевской губернии в 1863 г. в тюрьмах содержалось 1 150 человек, а в 1888 г. – уже 1 865 человек [17, с. 182]. В Минской губернии по состоянию на 1 января 1878 г. численность арестантов в тюрьмах составила 1 270 человек при лимите их наполнения, составлявшем 572 человека [18, с. 100].

Дальнейшее функционирование пенитенциарной системы Российской империи было невозможно без изменения порядка финансирования тюремного строительства и его организации в целом, что и было осуществлено в ходе тюремной реформы 27 февраля 1879 г., когда в составе Министерства внутренних дел был образован центральный орган управления пенитенциарной системой Российской империи – Главное тюремное управление. Несмотря на то, что основной целью начатых преобразований было реформирование тюремного управления, в ходе их осуществления был усовершенствован и порядок осуществления тюремного строительства. До тюремной реформы финансирование тюремного строительства осуществлялось из так называемого «сборного тюремного капитала», бессистемно формировавшегося из установленного в 1843 г. сбора по устройству присутственных мест и тюрем. Распоряжалось указанными средствами Государственное казначейство, зачастую использовавшее их для удовлетворения потребностей, совершенно не соответствующих их назначению. После 1879 г. основой финансирования казначейством Главного тюремного управления для осуществления тюремного строительства стали плановые ежегодные ассигнования в сумме не менее 750 000 рублей. Распоряжалось указанными средствами исключительно Главное тюремное управление в соответствии с планами строительства новых тюремных зданий, рассчитанных на 3 года, составляемых на основе сведений, ежегодно предоставляемых всеми тюрьмами Российской империи. За период с 1886 по 1902 гг. в Российской империи было построено 56 новых тюрем на 10 614 человек и реконструировано под места заключения 28 зданий на 9 613 человек.

Активизировалось строительство тюрем и на белорусских землях. До 1889 г. новые тюрьмы были открыты в Могилевской губернии – в Климовичах, на что из казны было выделено 17 480 рублей, и в городе Горки, в нанимаемом у частных лиц здании, а также в Витебской губернии в селе Струнь возле Полоцка, на что было ассигновано 30 000 рублей [15, с. 29]. С начала 1890 гг. началось масштабное строительство тюрем в Минской губернии. В 1890 г. был окончена капитальная перестройка Минского тюремного замка, на которую ГТУ было выделено 105 920 рублей. В результате проведенных работ был надстроен третий этаж главного арестантского корпуса, а наполняемость тюрьмы увеличилась с 246 до 400 человек [19, с. 56]. В 1891 г. было проведено строительство новой тюрьмы в Слуцке, на сумму 23 000 рублей, в результате чего наполняемость тюрьмы увеличилась с 50 до 150 человек, а также был завершен капитальный ремонт тюрьмы в Пинске [20, с. 20]. В 1902 г. купцом Ароном Рудчинским в Мозыре было возведено трехэтажное здание тюремного замка [20, с. 128]. В 1895 г. была построена тюрьма в Игумене, на что ГТУ было выделено 22 100 рублей [19, с. 64]. Основой организации проведенного строительства стали требования ГТУ об экономии выделяемых на эти нужды денежных средств. Так, в ходе строительства Мозырской тюрьмы в ГТУ были направлены запросы на выделение для ее постройки денежных средств в сумме 24 370 рублей, а для капитального ремонта Пинской тюрьмы – 5 017 рублей, на которые ГТУ было указано на необходимость «проведения строительства с соблюдением самой строгой бережливости в расходах», для чего предписывалось «большую часть работ, не требующих мастерства, исполнить с привлечением местных арестантов за более дешевую плату». В результате стоимость строительства Мозырского тюремного замка сократилась до 21 000 рублей, а Пинской тюрьмы – до 4 320 рублей [20, с. 217]. Также для возможности проведения капитальных ремонтов и обеспечения качества проводимых строительных работ в тюрьмах, построенных на средства подрядчика и арендуемых государством, ГТУ эти здания были у владельцев выкуплены за суммы, соответствующие остаткам арендной платы, как правило, довольно значительные. Так, только для выкупа зданий Слуцкой и Борисовской тю-

рем в 1895–1898 гг. ГТУ было выделено 83 000 рублей [19, с. 64]. Наибольший объем строительных работ после тюремной реформы был выполнен в ходе капитального ремонта Гродненского тюремного замка, где с 1890 по 1912 гг. по распоряжению ГТУ осуществлялось строительство нового тюремного комплекса. С учетом последних достижений инженерной мысли были построены трехэтажное здание для осужденных общего заключения с отделением для осужденных женщин и такое же здание для осужденных одиночного заключения, для чего ГТУ было выделено 125 000 рублей, причем для экономии выделенных средств работы, «не требующие мастерства», также были выполнены осужденными тюрьмы [9, с. 64].

К началу XX в. на белорусских землях завершилось формирование системы арестных домов, предназначенных для содержания арестованных по приговорам мировых судей. В 1899 г. в Минской губернии были построены каменные арестные дома в Борисове, Игумене, Несвиже, Новогрудке, Пинске, Речице, на строительство которых из казны было выделено более 30 600 рублей [21, с. 69]. В том же году в Могилевской губернии был построен арестный дом в Рогачеве, а 11 арестных домов были размещены в домах, нанятых у частных лиц [22, с. 50]. О значимости арестных домов в системе мест лишения свободы свидетельствует рост численности содержащихся в них осужденных. Например, в 1888 г. в арестных домах Могилевской губернии под стражей содержалось 3 021 человек, а в 1898 г. – уже 7 087 человек [23, с. 182].

Конец XIX – начало XX вв. ознаменовались продолжением законодательного определения тюремного заключения в качестве определяющего в системе уголовных наказаний. С начала 1880-х гг. были упразднены арестантские роты гражданского ведомства, смиренные и рабочие дома, рудничные и крепостные работы. В регламентирующем деятельность мест лишения свободы «Уставе о содержащихся под стражей» в редакции 1890 г. было определено 4 вида мест лишения свободы, основными из которых становились тюрьмы. В новом уголовном законе «Уголовном уложении» 1903 г., в сравнении с «Уложением о наказаниях» 1866 г., количество статей, предусматривающих в качестве санкций тюремное заключение, было увеличено еще больше. Указанные изменения законодательства повлекли дальнейший рост численности арестантов в тюрьмах. Если в начале тюремной реформы по состоянию на 1 января 1881 г. численность содержащихся в тюремных замках Российской империи арестантов составила 94 796 человек, то к началу 1903 г. – 96 004 человека, к началу 1906 г. – 111 402 человека, а по состоянию на 1 января 1909 г. – 125 000 человек. Рост численности осужденных отмечался и на белорусских землях. Так, в тюрьмах Могилевской губернии в 1888 г. содержалось 1 856 человек, а в 1898 г. – 3 152 человека [23, с. 182]. В Гродненской губернии численность содержащихся в тюрьмах арестантов в 1882 г. составляла 2 000 осужденных, в 1887 г. – 5 000 человек, а в 1900 г. – 15 800 человек. [9, с. 181]. В тюрьмах Минской губернии в 1888 г. отбывало наказание 4 180 человек, а в 1899 г. – 4 392 человека [19, с. 56]. Рост численности тюрем в очередной раз привел к их переполненности. Так, при лимите наполнения тюрем Минской губернии, составляющем 572 человека, средняя численность одновременно содержащихся под стражей осужденных с 1885 по 1900 гг. составляла от 700 до 1 200 человек [19, с. 56].

Как и в середине XIX в. проблему переполненности тюрем усугубляло содержание вместе с осужденными подследственных арестантов. Несмотря на то, что численность их существенно сократилась, в тюрьмах Российской империи по состоянию на 1901 г. количество подследственных арестантов составило 27% от их общей численности [16, с. 380]. Проблема переполненности тюрем в связи с содержанием в них подследственных как в Российской империи в целом, так и на белорусских землях наиболее остро проявилась в ходе революции 1905–1907 гг. Если в январе 1905 г. в тюрьмах Российской империи содержалось 85 184 человека, то к началу 1906 г. – 111 402 человека. На белорусских землях из-за поступления подследственных участников революционных событий оказался переполнен Гродненский тюремный замок, в котором в 1905–1907 гг. наибольшая численность одновременно содержащихся арестантов составляла 700 человек, при лимите наполнения тюрьмы, составлявшем 360 человек [9, с. 181]. Наиболее остро проблема переполненности тюрем проявилась в Минской губернии, в первую очередь – в Минске. Если к 1 января 1905 г. в тюрьмах губернии содержалось 77 подследственных политических арестантов, то к началу 1906 г. численность задержанных участников революционного движения, возросла до 275 человек [24, с. 169]. В целом численность одновременно содержащихся в тюрьмах арестантов увеличилась в Минской губернии с 604 человек в январе 1905 г. до 942 человек в январе 1906 г., при лимите наполнения тюрем, составляющем 886 человек [19, с. 74]. Из-за переполненности Минского тюремного замка губернатор П.Г. Курлов циркуляром от 24 декабря 1905 г. предписал всем полицмейстерам и уездным исправникам направлять арестантов в Минскую тюрьму только с его личного согласия [25, с. 20].

Для повышения эффективности функционирования пенитенциарной системы как составной части карательного аппарата, выражавшейся в борьбе как с преступностью в целом, так и с революционным движением, политика правительства по увеличению количества мест лишения свободы продолжала осуществляться и после революции 1905–1907 гг. На белорусских землях, где система мест лишения свободы к концу XIX в. была сформирована, эта деятельность в основном выражалась в строительстве вспомогательных тюремных учреждений – отделений тюремных замков, этапных помещений, помещений для

подследственных. Так, в Минске, в 1904 г. в доме, нанятом за 1 500 рублей в год у купца Слиозберга, было открыто женское арестантское отделение Минского тюремного замка наполняемостью 60 человек [26, с. 169]. В 1908 г., после массового заболевания осужденных Бобруйской тюрьмы тифом, у домовладельца Ковальского за 3 300 рублей в год был нанят каменный дом для содержания в нем арестантов этой тюрьмы осужденных за «маловажные» преступления, причем для его перестройки ГТУ дополнительно было выделено 9 350 рублей [19, с. 62]. В 1909 г. было нанято здание для размещения в нем подследственных арестантов Пинской тюрьмы, а в 1914 г. – здание для подследственных Речицкой тюрьмы [26, с. 169].

Однако, несмотря на проводимую государством политику по расширению системы мест лишения свободы, численность осужденных в тюрьмах на белорусских землях продолжала оставаться высокой. В тюрьмах Минской губернии к 1 января 1900 г. содержалось 940 осужденных, к 1 января 1907 г. – 1 300 человек, а к началу 1913 года – 1 650 человек, при лимите их наполнения, составлявшим 886 человек, [26, с. 40]. В пяти тюрьмах, расположенных на белорусских землях Витебской губернии, по состоянию на 1 января 1913 г. содержалось 663 человека, при наполняемости этих тюрем, рассчитанной на 440 человек [27, с. 110]. В 1914 г. в тюрьмах Гродненской губернии одновременно содержалось более 1 100 человек, при лимите наполнения тюрем, составлявшим 860 человек [9, с. 186]. Причиной сложившейся ситуации стало продолжение государственной политики по определению тюремного заключения в качестве определяющего вида уголовных наказаний, а тюрем – в качестве основного вида системы мест лишения свободы, в результате чего в начале XX в. система мест лишения свободы на белорусских землях качественно осуществлять своих функций не могла.

Заключение. К середине XIX в. на белорусских землях была создана система тюрем, в основном использовавшихся как место содержания лиц, находившихся под следствием, что в ходе восстания 1863 г. привело к их переполнению. Во второй половине XIX в. численность содержащихся в тюрьмах осужденных еще более увеличилась в связи с усилением деятельности карательного аппарата Российской империи, отменой крепостного права и отсутствием на землях Беларуси до конца 1870-х гг. иных, кроме тюрем, мест лишения свободы. В ходе тюремной реформы 1879 г. был изменен как порядок финансирования, так и организация строительства мест лишения свободы, в результате чего на белорусских землях была создана система мест лишения свободы, состоящая из тюрем и арестных домов. Однако совместное содержание в тюрьмах осужденных и подследственных привело к увеличению численности лиц, содержащихся в местах лишения свободы на белорусских землях в ходе революции 1905–1907 гг. В дальнейшем этот процесс еще более усилился в связи с продолжением государственной политики по законодательному определению тюрем в качестве основного вида системы мест лишения свободы, в результате чего пенитенциарная система на белорусских землях в начале XX в., несмотря на наличие финансирования для ее дальнейшего расширения и эффективное управление ее деятельностью, качественно осуществлять своих функций не могла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гернет, М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1961. – Т. 2. – 582 с.
2. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 1297. Оп. 1. Д. 4352.
3. НИАБ. – Ф. 1416. Оп. 6. Д. 78.
4. НИАБ. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 31311.
5. НИАБ. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 31339.
6. НИАБ. – Ф. 2001. Оп. 1. Д. 886.
7. НИАБ. – Ф. 2001. Оп. 2. Д. 54.
8. НИАБ. – Ф. 2001. Оп. 2. Д. 32.
9. Лисицын, В.М. За тюремной стеной: история Гродненской тюрьмы (XIX век – 1939) / В.М. Лисицын. – Гродно : Гродненская типография, 2003. – 352 с.
10. НИАБ. – Ф. 2648. Оп. 2. Д. 94.
11. НИАБ. – Ф. 2224. Оп. 2. Д. 477.
12. НИАБ. – Ф. 224. Оп. 1. Д. 421.
13. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 5. Д. 291.
14. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 2. Д. 7653.
15. Обзор десятилетней деятельности Главного тюремного управления: 1879 – 1889 гг. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1890. – 115 с.
16. Гернет, М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. / М.Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1961. – Т. 3. – 430 с.
17. Памятная книжка Могилевской губернии на 1890 г. – Могилев. : Тип. губернского правления, 1890. – 459 с.
18. НИАБ. – Ф. 21. Оп. 1. Д. 25.
19. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 3. Д. 1382.
20. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 1. Д. 745.
21. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 4. Д. 8467.
22. НИАБ. – Ф. 2150. Оп. 1. Д. 197.

23. Памятная книжка Могилевской губернии на 1900 г. – Могилев : Тип. губернского правления, 1900. – 561 с.
24. НИАБ. – 299. Оп. 2. Д. 13149.
25. НИАБ. – 300. Оп. 1. Д. 10.
26. НИАБ. – 299. Оп. 2. Д. 15964.
27. НИАБ. – 2537. Оп. 1. Д. 106.

Поступила 07.07.2018

**THE DEVELOPMENT OF PLACES OF DETENTION IN THE BELARUS LANDS
IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY**

S. CHAIKIN

The process of the formation on the prison system on the Belarusian lands in the second half of the XIX th – beginning of the XX th centuries is being examined. The regularities of its development, common both for the Belarusian lands and the Russian Empire as a whole, as well as the regional features of its formation are being determined. The importance of the prison reform of 1879 system for the development of the prison system, as well as the influence of the revolt in 1863 and the revolution in 1905 – 1907 of the activity of this system is being evaluated.

Keywords: *the Russian Empire, the Belarusian lands, the prison system, a prison castle, an arrest house, the prison reform of 1879, the revolt in 1863, the revolution in 1905 – 1907.*

УДК 930

МЕТКИ И СЛЕДЫ НА ПЛИТКАХ ПОЛА И КИРПИЧАХ ПОЛОЦКОГО КОЛЛЕГИУМА XVII – XVIII ВВ.

СОЛОВЬЁВ А.А.*(Национальный полоцкий историко-культурный музей-заповедник)*

Среди кирпичей и плиток пола XVI–XVIII вв., найденных при изучении полоцкого иезуитского коллегиума, изделия с метками и следами на поверхности встречаются редко. Подавляющее большинство наших находок относятся к последней четверти XVIII вв. и выявлены при разборке частей первоначальных стен бывшей иезуитской бурсы. Следы и метки на плитках пола и кирпичах, обнаруженных при изучении ансамбля иезуитского коллегиума, являются ценным источником информации по особенностям технологии производства строительных материалов в Полоцке эпохи раннего Нового времени. Для специалистов, изучающих бытовую культуру полочан (в частности моду и обувь) в XVII – XVIII вв., большой интерес будут представлять отпечатки обуви на поверхности собранных нами артефактов. Изучение найденных нами кирпичей и плиток пола, имеющих на них отпечатков животных и растений, также позволяет получить и дополнительную информацию зоологам и биологам, изучающим флору и фауну Полоцка XVII – XVIII вв.

Введение. За годы изучения полоцкого иезуитского коллегиума нами собрана большая коллекция разнообразных образцов кирпича и плиток пола. Среди обнаруженных нами артефактов особое место занимают изделия, имеющие различные отметки и следы, оставленные как преднамеренно, так и случайно от соприкосновения ещё сырого изделия с различными предметами и живыми существами. Условно изучаемые нами изделия будем называть «следовиками».

Исследование наших находок позволяют прояснить как ряд особенностей производства строительных материалов, аспектов повседневной жизни полочан XVII – XVIII вв., так и получить сведения о флоре и фауне Полоцка раннего Нового времени.

Основная часть. Самые ранние образцы «следовиков» представлены массивными плитками пола, связанными с постройками «скромного коллегиума» конца XVII – начала XVIII вв.

В 2006 г. нами были найдены небольшие квадратные экземпляры перед южным и восточным фасадом корпуса «В». В том месте расположена часть кирпичной библиотеки «скромного коллегиума» конца XVII – начала XVIII вв., которая не вошла в состав существующего ныне здания при его строительстве в середине XVIII в.

На обратной стороне этих изделий прослежены отпечатки дождевых червей (рис. 1: 1, 2). Размеры данных находок 18,0 × 18,0 × 5,0 см, лицевая поверхность изделий была тёмно-серой и гладкой. Поскольку дождевые черви выползают в случае переувлажнения почвы во время дождей, то возможно сушка данных изделий могла производиться на земле, не имевшей растительного покрытия и под открытым небом. Происходить это могло весной, когда растительное покрытие ещё не сформировалось [1]. Данные изделия имеют аналогии среди материалов Домика Петра Первого, полностью отстроенного в кирпиче 1692 г.

Тогда же, в конце XVII – начале XVIII вв., для выкладки полов коллегиума используются первые прямоугольные плитки. Они зафиксированы в виде выкладки пола подполья части кирпичной библиотеки «скромного коллегиума», не вошедшей в состав корпуса «В». Одна из этих находок размерами 26,0 × 18,5 × 5,0 см [2], имела отпечатки травы. Это говорило о том, что они, вероятно, формовались уже в летнее время и сушились на открытом месте, когда травяной покров уже был значителен.

В середине XVIII в. подобные изделия получают широкое распространение. Ими были выложены полы в некоторых помещениях корпусов «А» и «Г», применение подобных плиток зафиксировано и в кладке стен корпуса «В». Также нами были найдены изделия 28,0 × 19,5 × 5,5 см первой половины XVIII в. (рис. 1: 3). Эти плитки имели отпечатки дождевых червей. Ещё одно изделие с отпечатками червя было лекальным – со скошенным торцом, размерами 28,0×19,0×5,5 см [3; 4] (рис. 1: 5). Наличие на более поздних наших находках отпечатков дождевых червей говорит о том, что часть их, как и прежде, сушили на открытом месте без навеса и работы по формовке сырцов начинались ещё весной.

Кроме них найденные синхронные изделия с отпечатками пальцев рабочих, формовавших плитки пола. Одна из находок имела отпечатки пальцев на боковой грани и торце. Размеры его 28,0×18,5×5,5 см [5] (рис. 1: 4). Судя по их расположению как на кромках, так и на торцах возле углов эти отпечатки появились при переворачивании сырца рабочими во время сушки изделия. Данные плитки уже имели в большинстве своём 3–4 косые борозды, аналогичные тем, что получают распространение на кирпичах XVIII в. [6, с. 35].

С первой половины XVIII в. в зданиях коллегиума получают распространение квадратные изделия нового формата со стороной 28–30 см, толщина их от 6 до 7 см. Остатки полов из подобных массивных плиток подобного образца были зафиксированы полоцким краеведом И.П. Дейнисом при обследовании боковых ветвей разрушенных хоров Николаевского собора (костёл св. Стефана). Эти изделия были наиболее адаптированы для широкого применения их не только в мощении полов, но и кладки стен. Они, как и выше описанные прямоугольные образцы, имели 3–4 косые борозды. Полы из них обнаружены в существующих корпусах коллегиума.

Найденный нами образец был использован в кладке карниза нынешнего корпуса «В» и сохранил остатки раствора. На лицевой стороне его имели место глубокие отпечатки следов парнокопытного животного, наступившего на только что сформованное изделие. Данные отметины сильно деформировали кромку изделия, что исключило его применение в мощении полов. Данной плитке строители нашли другое применение, поскольку значительная ширина кладочных швов построек XVII–XVIII вв. до 2,5–3,0 см позволяла использовать в кладке стен даже деформированные изделия [6, с. 35] (рис. 1: 6).

Среди найденных нами плиток пола большой интерес представляет прямоугольный образец, датированный нами концом XVIII в. Артефакт был обнаружен в составе выкладки фрагмента пола бывшей иезуитской пекарни на корпусе «В» вместе с гладким кирпичами. Напольное покрытие было сделано во время ремонта помещения в конце XVIII в. Новый пол был немного поднят над старым. Данная плитка, в отличие от описанных выше, уже не имела косых борозд [7]. После формовки она была тщательно сглажена со всех сторон. Это обстоятельство говорит о значительном повышении уровня обработки и производства строительных материалов для коллегиума. На плитке пола имеются два отпечатка – лапы крупной собаки и каблука обуви. Судя по крупным размерам лап собаки, она могла быть сторожевой и охранять кирпичный завод [8, с. 18]. Отпечаток от обуви принадлежит взрослому человеку. Он имел не широкий, но массивный каблук, сбитый металлическими гвоздями [7] (рис. 1: 7). В отличие от следа собаки глубина отпечатка каблука незначительна, что говорит о появлении их в разное время. Собака наступила на только что сформованное изделие, человек – на значительно подсохший сырец.

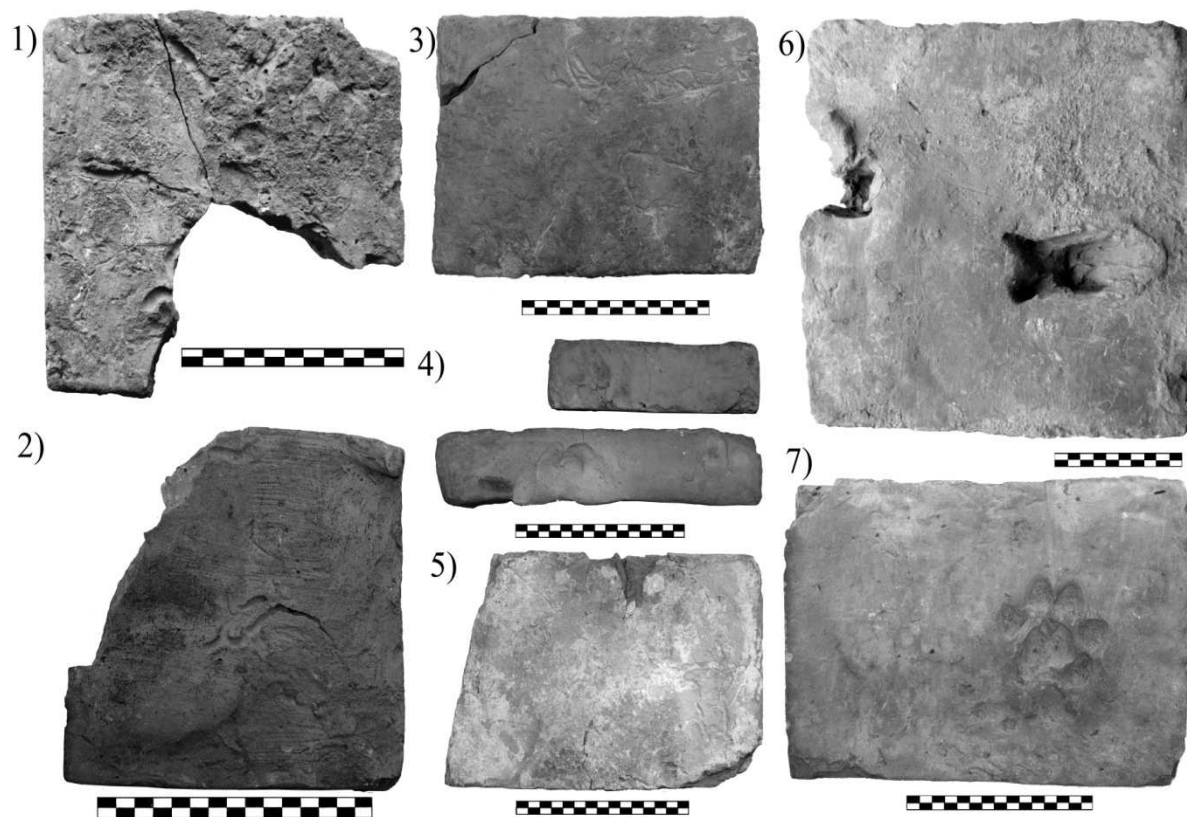

Рисунок 1. – Образцы плиток пола со следами и метками:

1, 2, 5 – плитки пола со следами от дождевых червей с корпусов «В» и «З»; 3 – изделие с отпечатками травы с корпуса «А»; 4 – плитка пола со следами от пальцев на кромке и торце с корпуса «А»; 6 – плитка пола с отпечатками животного; 7 – плитка пола со следами собаки и человека с корпуса «В»

Самые ранние образцы кирпичей – «следовиков», найденных нами на территории и в зданиях полоцкого иезуитского коллегиума, можно датировать второй четвертью XVII в. В это время на территории ансамбля возводятся первые кирпичные конструкции. Для найденных нами образцов в большинстве своём характерно продольное расположение 3–4 борозд, которые были прочерчены специальным инструментом (скорее всего, гребёнкой).

Самый ранний экземпляр кирпича был найден в развале основания костёла, остатки которого находятся под сохранившейся частью бывших иезуитских мануфактур (спортивный корпус ПГУ). Строительство рам относилось ко второй четверти XVII в. На фрагменте найденного нами изделия (?)×14,0×6,0 см [9] имелся оттиск фаланг, сложенных вместе четырёх пальцев руки. Судя по их расположению и глубине, они отпечатались на изделии при переноске рабочим только что сформованного сырца для укладки на сушку (рис. 2: 1).

Ещё один фрагмент кирпича с продольными бороздами и со следом крупной собаки на лицевой стороне можно датировать XVII в. Он найден в раскопе Д.В. Дуком перед корпусом «А» в 2001 г. Более узко находку датировать не удалось, поскольку ни одной его грани размеры не сохранились [10] (рис. 2: 2).

Первые кирпичи с косыми бороздами выявлены в конструкциях зданий коллегиума, датированных концом XVII – началом XVIII вв. Один из них был найден в шурфе под полом корпуса «В», который был вырыт на месте лестницы, ведущей в подвал бывшей кирпичной библиотеки «скромного коллегиума». Изделие использовалось для выкладки ступенек лестницы и имело необычные размеры 26,0×14,0×4,5 см [11]. Среди материалов полоцкого коллегиума подобные изделия малочисленны и производились до начала стандартизации кирпича в первой трети XVIII в., вызванной необходимостью подготовки крупномасштабного строительства. На лицевой стороне кирпича имеется след крупной собаки. Отпечаток крайне невыразителен и неглубок, это говорит о том, что собака наступила уже на досыхавшее изделие.

Косые борозды, более характерны для полоцких изделий, производимых со второй трети XVIII в., после того, как размеры кирпича были стандартизованы. Иезуитами было налажено массовое производство данного вида строительного материала, связанное с началом возведения костёла св. Стефана и корпусов существующего ныне коллегиума.

В кладке первоначальных конструкций корпуса «В» середины XVIII в. нами найдены кирпичи со следами кота на лицевой поверхности. Судя по размерам отпечатков, это был подросший котёнок 7–8 месяцев. Один из образцов был расчищен в кладке основания пекарской печи, другой кирпич был 30,5×15,5×6,0 см, все эти изделия имели косые борозды, прочерченные пальцами. Следы животного имеют незначительную глубину, что говорит об их нанесении на момент частичного высыхания изделия [12].

Следующий кирпич – «следовик», связанный с возведением существующих зданий коллегиума, относится ко второй половине XVIII в., он имел также косые борозды. Размеры его 31,0×15,5×7,5 см [13]. Наш образец обнаружен в кладке бывшей бурсы (корпус «Ж» ПГУ) во вторичном применении. Кирпич подобных габаритов также часто встречался в кладке пристроек к входу в подвал корпуса «В» и кладке сохранившейся части нынешнего спортивного корпуса ПГУ (двухэтажного флигеля, где у иезуитов был амбар, комнаты смотрителя и кучеров). Данные постройки возводились после 1773 г., найденный нами образец имел глубокий след свиньи или козы (?), расположенный на обратной стороне. Значительная глубина его говорит о том, что животное наступило на изделие, когда его только уложили сушить. Именно поэтому кромка изделия оказалась сильно деформированной (рис. 2: 4).

Отпечатки пальцев, оставшихся после переворачивания сырца рабочим, были обнаружены также и в клиновидном кирпиче середины XVIII в., данное изделие было обнаружено при разборке остатков межэтажного свода в нынешнем корпусе «Б». Следы пальцев на поверхности находки не глубокие говорят о том, что его переворачивали уже после длительной просушки (рис. 2: 5).

Среди находимых лекальных образцов большой интерес представляют полукруглые изделия середины XVIII в. с косыми бороздами и отпечатками пальцев. Размеры изделий 38,0×19,9 – 19,5×7,0 – 7,5 см [14–16]. Отпечатки обеих рук пальцев рабочего имеются на полукруглой кромке и образовались при переворачивании сырцов при их сушке. Данные изделия использовались при кладке полуколонн и колонн алтарей в бывшей трапезной или библиотеке на корпусе «Б» (рис. 2: 6).

Отдельно стоит упомянуть изделие с вогнутым торцом для выкладки карнизов. Оно имело три косые борозды и отпечатки пальцев как на лицевой постелистой стороне, так и на прямом торце [17]. Это говорит о том, что они появились при переворачивании изделия во время сушки.

После 1773 г. и разделов Речи Посполитой происходят большие изменения в производстве кирпича для строительства иезуитского коллегиума. Иезуитские имения на левом берегу Западной Двины были конфискованы Эдукационной комиссией [6, с. 58]. Среди них были огромные глинища и часть кирпичных заводов, на которых изготавливали строительные материалы для возведения существующих ныне корпусов коллегиума. Это привело к тому, что кирпичное строительство возобновилось ими только в конце 70-х годов XVIII в. Оно было отмечено возведением огромного здания производственных мануфактур по западной и северной стороне территории коллегиума.

На самом раннем плане Полоцка, составленном после присоединения правобережной части города к Российской империи в 1778 г., были отмечены кирпичные заводы. Располагались они на территории между современным заводом «Технолит», перекрёстком ул. Гоголя и Октябрьской, Полоцкой ТЭЦ и винзаводом. На планах заводы представляют собой комплекс из трёх строений. У самого оврага (ранее достигавшего перекрёстка ул. Гоголя и Октябрьской) было отмечено прямоугольное строение. Там, вероятно, располагалась кирпичеобжигательная печь. К ней примыкало длинное сооружение – навес, под которым досыхали сырцы перед обжигом. Длинное здание, стоявшее в отдалении, могло быть формовочным цехом. На территории между этими постройками производилась укладка и предварительная сушка только что сформованных изделий. Западнее заводов, ближе к реке Полоте была деревня Гарбузовщина [18, с. 226–227]. Возможно, что именно домашние животные данной деревни и жители «отметились» на сырых кирпичах, сушившихся на территории заводов. Не исключено также, что следы могли оставить иезуитские воспитанники, которых профессора могли знакомить с производством.

Строительство кирпичных заводов в непосредственной близости от границ города было связано как с необходимостью масштабного гражданского строительства для нужд царской администрации, так и с необходимостью культового строительства. Поскольку основное иезуитское и гражданское строительство велось на правобережной части Полоцка, транспортировка продукции значительно облегчалась. Возможно, именно там при участии и помощи полоцких иезуитов начали изготавливать кирпич для нового строительства в коллегиуме. На плане города, составленном в 1793 г., данные заводы уже не обозначены и скорее всего к этому времени были уже ликвидированы [18, с. 381]. Ликвидация данных заводов могла быть вызвана как истощением запасов качественной глины, так и необходимостью перехода на производство малоформатного кирпича современного образца и освоением новых производственных технологий, которые требовали нового оборудования.

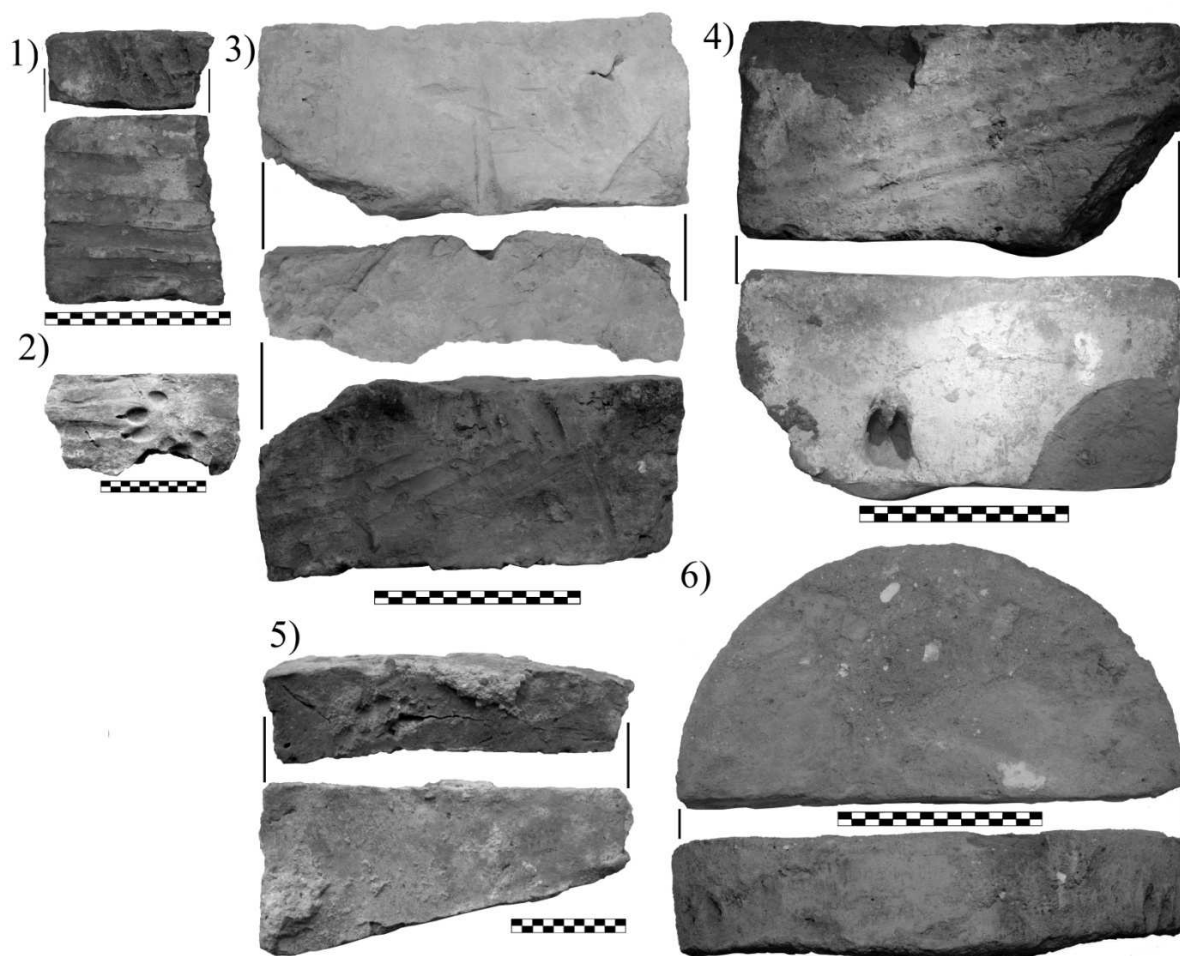

Рисунок 2. – Образцы лекальных и обычных кирпичей со следами людей и животных:

1, 3, 5, 6 – кирпичи со следами пальцев рабочих с корпусов «З» и «Б»;

2 – кирпич со следом собаки, территория корпуса «А»;

4 – кирпич со следом парнокопытного животного с корпуса «В»

Первые изделия, как и кирпичи середины XVIII в., имели косые борозды. Именно из них сложен двухэтажный флигель комплекса производственных мануфактур. Есть они и среди строительных материалов иезуитской бурсы последней четверти XVIII в. во вторичном использовании, но массового применения данные изделия там не имеют. Скорее всего, они остались от разборок иезуитами печей, стен и кирпичных стропильных ферм при ремонтах и расширении старых корпусов коллегиума середины XVIII вв.

Большой интерес представляет собой сильно деформированный образец с косыми бороздами 30,0×13,0×8,0 см. Кромка его имеет не только глубокие отпечатки пальцев, но и самих ладоней, охвативших сырец. Это могло произойти при переносе только что сформованного изделия на сушку [19] (рис. 2: 3).

При земляных работах перед порталом корпуса «Г» нами были найдены остатки опорных стенок крыльца, устроенного в конце XVIII в. после строительства архитектором иезуитом Габриэлем Грубером корпуса музея и лаборатории. Оно не имело глубокого основания, это привело к тому, что большинство кирпичей сохранилось плохо и разложилось. Частично найденные конструкции были повреждены при устройстве современного основания. Ряд изделий имел косые борозды, что говорит об использовании кирпича, полученного от разборки участка стены подоконника окна и воздуховода подвала середины XVIII вв. Сохранились большие фрагменты, на которых и были обнаружены следы животных. К каким кирпичам они относились, обычным или лекальным, определить сложно. Можно только отметить, что изделия имели косые борозды и их можно датировать второй половиной XVIII в. Использованный в его кладке кирпич имел отпечатки собаки и дикой свиньи (подсвинка?). Ряд кирпичей по выделке и размерам полностью повторял кирпич бывшей иезуитской бурсы. Это говорит об одновременности их устройства, когда была полностью перекрыта ул. Ильинская (рис. 3: 1, 2).

Рисунок 3. – Кирпичи со следами собаки и дикой свиньи с кладки крыльца корпуса «Г»

Позже, в конце XVIII в., от нанесения борозд на кирпич полностью отказались, постелистые лицевые поверхности нередко тщательно сглаживались. Это было вызвано необходимостью ускорения производства и придания ему массового характера [20, с. 102]. Именно из таких кирпичей возводятся иезуитская бурса и богадельня. Эти были последние иезуитские постройки на территории коллегиума в XVIII в. Обследование стен бурсы и собранные нами образцы показали, что качество обжига использованного в постройках кирпича становится ниже. В середине забутовки южной стены бурсы ряд изделий оказался недожжённым. По сравнению с кирпичом более старых построек полоцкого коллегиума, возведённых в третьей четверти XVIII в., многие экземпляры последней четверти этого же столетия нередко имели большие дефекты формовки – неровности и деформации поверхности и отпечатки различных предметов или живых существ. Таким образом, в кирпичном производстве конца XVIII в., судя по имеющимся следам и меткам, на найденных нами изделиях, в изготовлении данного вида строительного материала намечались две тенденции. С одной стороны, наблюдается повышение качества выделки их поверхностей, а с другой – увеличение количества изделий с дефектами поверхности или слабым обжигом. Данные тенденции наблюдались и в производстве других материалов, о чём говорит упомянутая выше напольная плитка с отпечатками лапы собаки и каблука обуви [7].

Кирпичи бурсы изобиловали различными отпечатками предметов, людей и животных. Подобный экземпляр был найден в деформированной выкладке пола пекарни [21], который перестелили и подняли в конце XVIII в. Он был обнаружен вместе с упомянутой выше плиткой пола со следами человека и собаки [7]. Судя по тому, что он с ней схож по цвету обжига, качества выделки поверхности размерам, эти изделия из одной партии. На одной из его поверхностей имелись отпечатки нескольких крупных капель в виде полукруглых ямок. Судя по их отпечаткам, капли столкнулись с поверхностью изделия по касательной, когда только что сформованный сырец был поставлен на кромку (рис. 4: 5).

Другой кирпич из кладки бывшей иезуитской бурсы имел отпечатки капель, попадавших на постелистую поверхность под прямым углом, поэтому ямки от них были круглыми. Но более мелкими и многочисленными [22]. Размер фрагмента 18,0+×5,0×8,0 см.

Ряд изделий имеют чёткие и глубокие отпечатки досок или брусков. Найденные оттиски располагались как поперёк, так и по диагонали кромки. Подобная бессистемность говорит, что кирпич на доски укладывали стихийно (рис. 4: 1–4). Возможно, рабочие таким образом пытались ускорить сушку только что сформованных изделий.

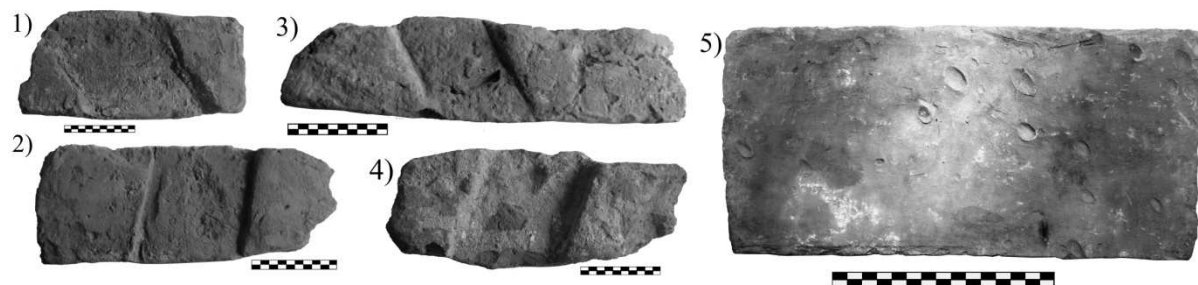

Рисунок 4. – Кирпичи с отпечатками деревянных брусков с корпуса «Ж» и кирпич с отпечатками капель с корпуса «В»

Большинство найденных нами в кладке бурсы кирпичей имеют следы от рук, переворачивавших их при сушке рабочих. Они обычно располагаются по краям кромки и частично имеются на торцах кирпичей и представляют собой отпечатки подушечек трёх – четырёх пальцев [23–28]. Когда переворачивали непросохший сырец, то кромка его деформировалась и нередко имела отпечатки ладони. Один из кирпичей имел отпечаток кулака, который судя по его размеру, мог принадлежать подростку 10–12 лет, это может говорить о том, что именно детям данного возраста поручалась работа по переворачиванию сформованных изделий при сушке (рис. 5: 1–8).

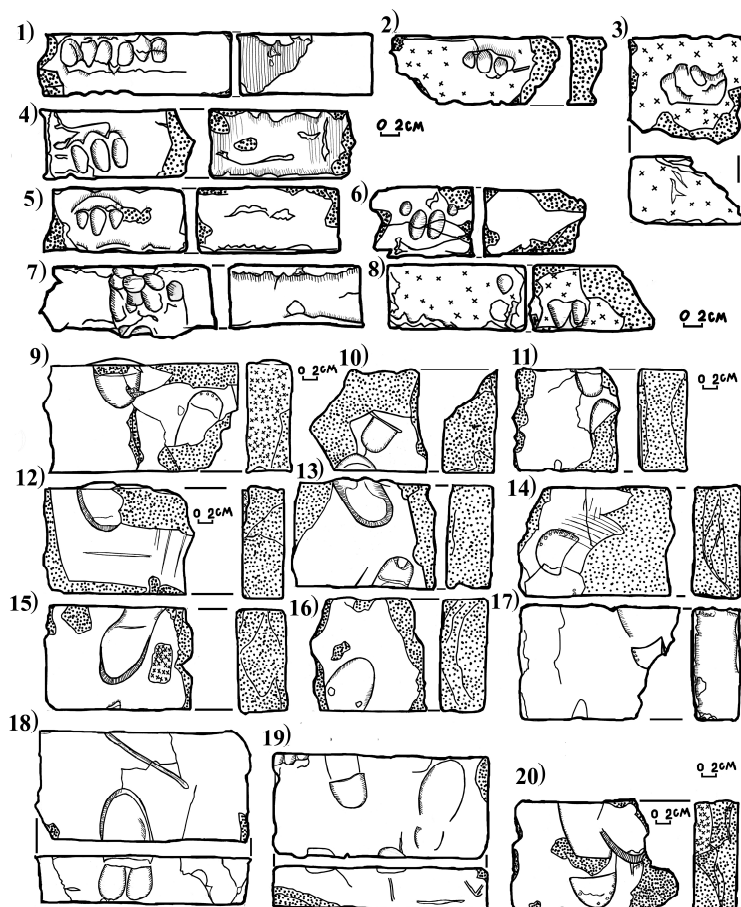

Рисунок 5. – Кирпичи с отпечатками рук и обуви рабочих, переворачивавших для просушки сырцы из кладки корпуса «Ж»

Об этом же говорит и обилие следов отпечатков обуви. Находимые отпечатки принадлежали подошвам и каблукам подростковой кожаной обуви. В большинстве случаев она имела полный низкий каблук, набивавшийся из кожаных пластинок и сбитый гвоздями. Подковок обувь не имела [31–39] (рис. 5: 9–10, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20). Один из кирпичей имел признаки «реставрации», после того как на него наступили, об этом говорит отпечаток ладони на раздавленной кромке, когда глину пытались вернуть на место [29, 30]. Ситуацию удалось исправить только частично. Найденные отпечатки обуви обычно довольно чёткие и относятся в большинстве своём к каблукам, что говорит об их оттиске на не до конца просохшем сырце. Носки у большинства отпечатывавшихся образцов обуви были либо округлые, либо суженные (рис. 5: 11, 12, 15, 18, 19). Отпечаток целой подошвы удалось проследить только на одном образце. Судя по его размерам, он принадлежал подростку 10–12 лет (рис. 5: 19).

Подобная обувь представлена в полоцких материалах в виде туфель и ботинок на шнурках. Их образцы были обнаружены на территории сапожных мастерских в 2000–2001 годах и в заполнении колодца в 2003 г., расположенного сегодня на территории Полоцкой национальной гимназии. Ранее данная территория располагалась у линии деревоземляных укреплений Великого посада. В XVII–XVIII вв. представляли собой стену и ров, во внешних сторонах которых располагались кожевенные мастерские. Там же ремонтировали старую и делали новую обувь [40, с. 246: рис. 5; 247 рис. 6, 7; 41–49]. Наличие отпечатков подобной обуви на кирпичах иезуитского коллегиума говорит о высоком статусе тех, кто их оставил. Возможно, что эти подростки были воспитанниками полоцких иезуитов, проходившими практику по производству кирпича, или жителями соседствовавшей с заводом деревни Гарбузовки [18, с. 226–227], часть из которых могла работать на данном производстве.

Относительно отпечатков лап животных на кирпичах конца XVIII в., найденных при изучении корпуса «Ж», можно сказать, что они немногочисленны, но разнообразны. Большинство из них составляют отпечатки домашней свиньи или козы(?) [50–55]. Судя по их размерам, они принадлежали некрупным (скорее всего, молодым) особям (рис. 6: 1 и 2). На одном из экземпляров нами обнаружены следы 7–8 месячного котёнка (рис. 6: 3), небольшой собаки (рис. 6: 4). Эти животные могли так же забрести с соседней деревни Гарбузовщина или города, откуда приходили и подростки, переворачивавшие сырцы. Найденные нами на кирпичах отпечатки лап достаточно чёткие и глубокие, что говорит об их появлении в начале сушки сырцов. Потом подсохшие изделия относили под навес и там окончательно досушивали перед обжигом.

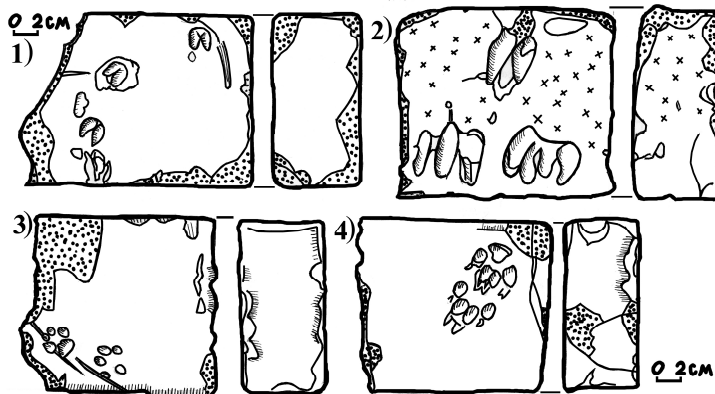

Рисунок 6. – Кирпичи со следами поросёнка (козы?), кота и собаки из кладки корпуса «Ж»

Ряд кирпичей, найденных нами в кладке бурсы, имели метки. Они были целенаправленно нанесены работниками сразу после формовки сырцов с помощью щепки. Найденные нами метки имели производственное назначение и могли отмечать партию, которую надо было изготовить одному человеку (рис. 7: 1, 2, 4). На кирпичах как целых, так и тёсанных по лекалу преобладали косые и прямые кресты [56–58]. Один образец имел изображение круга [59]. Она нанесена таким же способом, как и выше описанные кресты. Возможно, это метка другого формовщика (рис. 7: 5). Ещё на одном образце имелись прочерченные по сырцу цифры 43 (45?). Данное изображение сохранилось частично, поэтому о его назначении судить сложно. Оно может быть связано как с подсчётом формовки необходимого количества сырцов за определённый отрезок времени, так и с количеством изделий для загрузки на обжиг в печь. Данные цифры могли также быть нанесены самими подростками, переворачивавшими сырцы, и относиться к математическим занятиям [60] (рис. 7: 3).

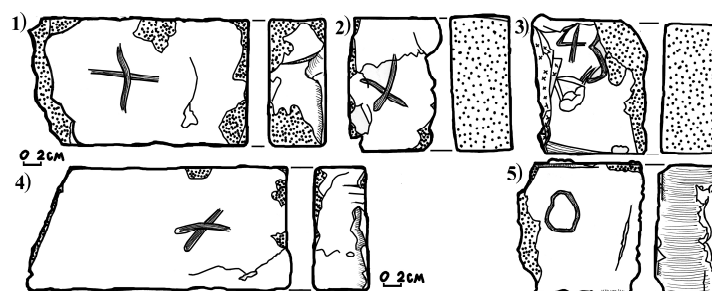

Рисунок 7. – Кирпичи с метками и цифрами

Выводы. Собранная нами коллекция кирпичей и плиток пола («следовиков») позволяет проследить некоторые технологические особенности их производства XVII–XVIII вв. Изучение следов, меток и дефектов поверхности изделий позволит получить новые сведения и об участниках работ. Судя по меткам, найденным нами, кирпич делали два формовщика. Количество производимых ими сырцов было обусловлено как вместимостью кирпичеобжигательной печи, так и физическими возможностями самих формовщиков. Сразу после формовки кирпич сушили под открытым небом на голой земле. После этого сырцы переносили под навес для досушки и обжига. Именно в начале сушки было нанесено большинство отпечатков людей и животных. Часть из них выполняли подростки 10–14 лет. Им поручались те работы, которые не требовали большой физической силы и ответственности. Точное назначение прочерченных чисел определить не удалось, поскольку изображение их не полное. Отпечатки животных были представлены следами собаки, кота и свиньи.

ЛИТЕРАТУРА

1. КП – 23 040032 плитка пола с отпечатками червей.
2. КП – 23 040031 плитка пола с отпечатками травы.
3. КП – 23 040033 плитка пола с отпечатками червей.
4. КВФ – 6 010192 плитка пола с отпечатками червя.
5. КВФ – 6 010191 плитка пола с отпечатками пальцев.
6. Соловьёв, А.А. Полоцкий иезуитский коллегиум в ретроспективе (1581–1914 г.): архитектурно-археологический очерк / А.А. Соловьёв. – Полоцк : Полоцк. кн. изд-во, 2012. – 97 с.
7. КП – 23 040034 плитка пола с отпечатками лапы собаки и каблука.
8. Формозов, А.И. Спутник Следопыта / Формозов А.И. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 320 с.
9. КП – 23 040058 кирпич с отпечатками пальцев.
10. КП – 23 029233 кирпич со следом от собаки.
11. КП – 23 040076 кирпич с отпечатком лапы собаки.
12. КП – 23 040078 кирпич с отпечатками лап кота.
13. КП – 23 040068 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
14. КП – 23 040041 кирпич с отпечатками пальцев.
15. КП – 23 040042 кирпич с отпечатками пальцев.
16. КП – 23 040043 кирпич с отпечатками пальцев.
17. КП – 23 040051 кирпич с отпечатками пальцев.
18. Чантурия, Ю.В. Белорусское градостроительное искусство: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в контексте европейского зодчества / Ю.В. Чантурия. – Минск : Беларуская навука 2017. – 503 с.
19. КП – 23 040050 кирпич с отпечатками пальцев и ладони.
20. Трусов, О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ / О.А. Трусов. – Минск, 1988. – 160 с.
21. КП – 23 040080 кирпич с отпечатками капель.
22. КП – 23 040081 кирпич с отпечатками капель.
23. КП – 23 040053 кирпич с отпечатками пальцев.
24. КП – 23 040054 кирпич с отпечатками пальцев.
25. КП – 23 040055 кирпич с отпечатками пальцев.
26. КП – 23 040056 кирпич с отпечатками пальцев.
27. КП – 23 040057 кирпич с отпечатками пальцев.
28. КП – 23 040059 кирпич с отпечатками обуви.
29. КП – 23 040060 кирпич с отпечатками обуви и ладони.
30. КВФ – 6 010193 кирпич с отпечатками обуви.
31. КП – 23 040059 кирпич с отпечатками обуви.
32. КП – 23 040061 кирпич с отпечатками обуви и ладони.

33. КП – 23 040062 кирпич с отпечатком обуви.
34. КП – 23 040063 кирпич с отпечатками обуви.
35. КП – 23 040064 кирпич с отпечатками обуви.
36. КП – 23 040065 кирпич с отпечатками обуви.
37. КП – 23 040066 кирпич с отпечатками обуви.
38. КП – 23 040067 кирпич с отпечатками обуви.
39. КВФ – 6 010195 кирпич с отпечатками обуви.
40. Дук, Д.В. Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI–XVIII вв. (По итогам археологического надзора на территории Великого посада в 2000–2002 гг.) / Д.В. Дук, А.А. Соловьёв // ГАЗ. – 2004. – № 19. – С. 241–250.
41. КВФ – 5 4423 задник бота.
42. КВФ – 5 4424 подошва бота.
43. КВФ – 5 4425 сапог.
44. КВФ – 5 4426 задник бота.
45. КВФ – 5 4427 головка бота.
46. КВФ – 5 4428 задник бота.
47. КВФ – 5 4629 головка бота.
48. КВФ – 5 4630 подошва.
49. КВФ – 5 4631 задник бота.
50. КП – 23 040069 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
51. КП – 23 040070 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
52. КП – 23 040072 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
53. КП – 23 040073 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
54. КП – 23 040077 кирпич с отпечатками парнокопытного животного.
55. КП – 23 040079 кирпич с отпечатками лап кота.
56. КП – 23 040044 кирпич с меткой в виде креста.
57. КП – 23 040045 кирпич с меткой в виде креста.
58. КП – 23 040046 кирпич с меткой в виде креста.
59. КП – 23 040047 кирпич с меткой в виде круга.
60. КП – 23 040048 кирпич с меткой в виде цифр.

Поступила 12.09.2018

**LABELS AND TRACES ON THE FLOOR TILES AND BRICKS
OF THE POLISH COLLEGIUM XVII–XVIII CENTURES**

A. SALAUYEU

One can rarely find any prints and marks on the bricks and tiles of Polack Jesuit College of XVII – XVIII cc. The majority of things with any surface prints and marks can be dated back to XVIII c., they are found in deconstructing and taking to pieces original walls of the former Jesuit bursa. The prints and marks on floor tiles and bricks found in studying the ensemble of Polack Jesuit College allow to know more about the technology of construction and building materials in Polack. The prints and marks allow biologists and zoologists to get some additional information on the flora and fauna of Polack of XVII – XVIII cc., it also allows historians to learn more about the culture of Polack citizens (fashion and shoes) under Early Modern Age.

РЕЦЕНЗИИ

ЭТНАЛАГІЧНЫЯ ШТУДЫІ Ё АДДАЛЕНЫМ ДОСТУПЕ

Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья (Витебщины) в прошлом и настоящем / А. Вл. Гурко [и др.] ; науч. ред. А. Викт. Гурко ; Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., Ин-т этнографии и фольклора им. Кондрата Крапивы. – Минск : Беларуская навука, 2017. – 628 с. : ил.

Уся сукупнасць этнакультурных працэсаў у іх разнастайнасці і разнапланавасці выяўлення ёсць дынамічным вымярэннем уласна этнічнай гісторыі народа. Невыпадкова, што азначаная праблематыка заўсёды мае вышэйшы ўзровень актуальнасці ў этналагічных даследаваннях, паколькі дазваляе зразумець заканамернасці і спецыфіку развіцця этнічнай супольнасці як у дыяхроннай, так і сінхроннай перспектыве. У гэтым сэнсе акадэмічная серыя, прысвечаная этнакультурнаму развіццю гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі, стала сваячасовай і запатрабаванай яшчэ і з прычыны таго, што рэгіяналістыка ў сучасных гуманітарных даследаваннях ёсць адным з прыярытэтных кірункаў, які ў значнай ступені дазваляе ўдакладніць і дэталізаваць парадыхму гістарычнага быцця этнасу (нацыі) ў прасторы і часе.

Зборнік “Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья...”, які стаў наступным пасля выданняў, прысвечаных Усходняму Палесся (2010), Панямонню (2012) і Цэнтральнай Беларусі (2014), прыцягнуў увагу ў найбольшай ступені, паколькі прадметна супадае са сферай навуковых даследаванняў этнолагаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, што вось ужо 25 гадоў актыўна вывучаюць этнакультурны ландшафт рэгіёна.

Асноўная частка выдання ўключае ў сябе 8 глаў (16 раздзелаў), аўтарамі якіх у асноўным выступілі навуковыя супрацоўнікі Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі Беларусі, а таксама даследчыкі Інстытута антрапалогіі імя М.М. Міклуха-Маклая РАН (Р.А. Грыгор’ева, Т.А. Лістова) і выкладчыкі ўніверсітэтаў Віцебшчыны: Віцебскага філіяла Міжнароднага ўніверсітэта “МИТСО” (Т.П. Иванова); Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (С.А. Шыдлоўскі). Тэматычная разнаветарнасць, адрознасць у метадалагічных прынцыпах і даследчыцкіх падыходах аўтараў вымагаюць паасобнага разгляду ўсіх глаў і раздзелаў, што дае магчымасць скласці агульнае ўяўленне пра навуковую навізну і ўзровень калектыўнай манаграфіі.

Аднак найперш хацелася б звярнуць увагу на тэрміналагічную нявызначанасць прадмета даследавання ў зборніку, дзе ўжо яго афіцыйная назва ўтрымлівае два адрозныя і сутнасна не тоесныя найменні – “Беларускае Падзвінне” (гісторыка-этнаграфічны рэгіён, які ахоплівае басейн Заходняй Дзвіны ў межах Беларусі [1, с. 57]) і “Віцебшчына” (неафіцыйная назва Віцебскай вобласці, адміністрацыйнага ўтварэння, якое ўключае ў сябе шэраг раёнаў – Аршанскі, Дубровенскі, Сенненскі, Талачынскі, што цалкам ці часткова ўваходзяць у басейн Дняпра і, адпаведна, ёсць часткаю Беларускага Падняпроўя). Ужо ў анатацыі да выдання вядзецца толькі пра “Віцебшчыну”, але на наступнай старонцы актуалізуюцца тэрміны “Падзвінне” і “Паазер’е” (с. 3). У зборніку прысутнічае тэрміналагічны разнабой, калі побач з ужо трывала ўсталяваным у айчынай навуцы тэрмінам “Беларускае Падзвінне” можна сустрэць і наступныя вызначэнні: “Віцебскае Падзвінне”, “Віцебская вобласць” (А.У. Гурко, А.В. Гурко), “Прыдзвінне” (І.В. Сарокіна), “Полацка-Віцебскае Падзвінне” (С.У. Грунтоў), “Віцебшчына” (В.М. Ярмалінская), “Віцебскі рэгіён” (Т.П. Иванова). Зразумела, што падобная тэрміналагічная стракатасць размывае геаграфічныя рамкі даследавання і пакідае адкрытым пытанне, пра што вядзецца гаворка: гісторыка-этнаграфічны рэгіён ці адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку?

Што датычыцца наймення “Беларускае Паазер’е”, на якім настойвае С.А. Шыдлоўскі па прычыне таго, што “данная территория характеризуется самой высокой озерностью в стране” (с. 13), то яго варта прызнаць некарэктным, бо канцэнтрацыя азёраў у Беларускім Падзвінні скрайне нераўнамерная – большая частка Бешанковіцкага, Верхнядзвінскага, Докшыцкага, Талачынскага, Шаркаўшчынскага і Шумілінскага раёнаў маюць мінімальную колькасць вадаёмаў. Пры гэтым аўтар сам абапіраецца на басейнавы прынцып раянавання культурных ландшафтаў, калі прызнае, што фармаванню этнаўтвараючых сувязяў у межах рэгіёна спрыяла “наличие речной системы бассейна Западной Двины” (с. 14). Да таго ж у іншых сваіх публікацыях С.А. Шыдлоўскі не мае ніякіх сумненняў у правамоцнасці вызначэння “Беларускае Падзвінне” [2], што робіць яго рэверанс у бок састарэлага тэрміна “Паазер’е” ў межах акадэмічнага зборніка незразумелым.

Першая глава калектыўнай манаграфіі “Этническая история Белорусского Поозерья” (С.А. Шыдлоўскі) уяўляе сабой спробу кароткага і панарамнага агляду асноўных этапаў этнічнай гісторыі рэгіёна на падставе археалагічных, антрапалагічных, пісьмовых і лінгвістычных крыніц. На пачатку аўтар знаёміць чытача з асноўнымі навуковымі дэфініцыямі, што датычацца тыпалогіі этнічных

¹Міжнародная навуковая канферэнцыя “Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў”, якая рэгулярна праводзіцца ў Полацку ад 2008 г., па факце паставіла кропку ў гэтым пытанні, калі назва “Беларускае Падзвінне” для пазначэння гісторыка-этнаграфічнага рэгіёна Беларусі стала прэвалюючым, прынамсі ў працах этнолагаў і фалькларыстаў.

працэсаў, вызначае тэарэтыка-метадалагічную базу даследавання, сцёсла характарызуе фізіка-геаграфічныя і прыродна кліматычныя асаблівасці Беларускага Падзвіння, а таксама дае кароткі гістарыяграфічны агляд вывучэння этнакультурнай спецыфікі рэгіёна. Праўда, гістарыяграфія праблемы шмат у чым носіць фармальны характар, калі ў тэксце папрост пералічваюцца дзясяткі прозвішчаў даследчыкаў, згрупаваных дысцыплінарна (гісторыя, археалогія, этналогія, фалькларыстыка, лінгвістыка), але зразумець пры гэтым, у чым заключаецца ўнёсак асобных навукоўцаў у даследаванне этнічнай гісторыі Падзвіння, практычна немагчыма (с. 15–18).

Частка главы, прысвечаная каменнаму і бронзаваму веку на тэрыторыі Падзвіння, ёсць сцёслым дайджэстам нязначнай колькасці археалагічных і антрапалагічных прац, дзе асноўнае месца ў аўтарскім пераказе займае брашура Э. Зайкоўскага “Першабытныя помнікі Паўночнай Беларусі” (1990). Аналіз міжкультурнага ўзаемадзеяння і ўплываў практычна адсутнічае, што і не дзіўна, паколькі аўтар цалкам ігнаруе шматлікія працы Міхала і Максіма Чарняўскіх, прысвечаныя культурам неаліту і эпохі бронзы ў падзвінскім рэгіёне [3]. Калі ж гаворка ідзе пра наяўнасць фінскага следу ў гідраніміі Беларускага Падзвіння і яго карэляцыі з арэалам бытавання культуры ямчатай керамікі (с. 19), то С.А. Шыдлоўскі чамусці спасылаецца на нарматыўны даведнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць” (2009), дзе падобная праблематыка не разглядаецца ўвогуле.

Характарыстыка этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў другой палове I тыс. н.э. зводзіцца ў главе да тэзіснага знаёмства з сцвярджэннямі найбольш аўтарытэтных археолагаў (В.В. Сядоў, П.Н. Трэцякоў, В.І. Шадыра, Я.А. Шмідт, Г.В. Штыхаў), але аргументы даследчыкаў пры гэтым не прыводзяцца, роўна як і меркаванне ўласна аўтара па пытаннях славянскай каланізацыі, этнагенэзу крывічоў і фармавання дзяржаўна-палітычных інстытутаў. Так, закранаючы праблематыку этнічнай інтэрпрэтацыі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганаў (КСПДК), С.А. Шыдлоўскі спасылаецца на працу В.В. Сядова (1960), але не знаходзіць патрэбным прывесці высновы Я.А. Шмідта (2012) па гэтым пытанні, хоць яны ёсць прыняцова важнымі для разумення тагачасных этнакультурных працэсаў: “Рэчавы комплекс і элементы пахавальнай абраднасці КСПДК..., не маюць аналогій у славянскіх старажытнасцях гэтага і папярэдняга часу..., а з’яўляюцца часткаю балцкіх старажытнасцяў другой паловы I тыс. н.э. <...> КСПДК праіснавала на гэтых тэрыторыях, захаваўшы асноўныя элементы сваёй матэрыяльнай і духоўнай культуры, з VII ст. да сярэдзіны Х ст. як частка этнакультурнай супольнасці балтаў, пры некаторай сваёй самабытнасці, не губляючы сваёй саманазвы Krieva (Криве)” [4, с. 120].

Пры разглядзе пытання аб паходжанні этноніма “крывічы” аўтар побегам узгадвае толькі дзве версіі: патранімічную (ад імені племяннога правадыра) і ландшафтную (ад асаблівасцяў узгоркавага, “кывога” рэльефу тэрыторыі, дзе рассялілася супольнасць). Версія ж пра паходжанне наймення “крывічы” ад балцкіх першабрацоў “Крывэ-Крывэйтэ” ўвогуле не згадваецца, хоць яна грунтоўна аргументаваная ў даследаванні С. Санько [5]. Такі ж падыход адвольнай ці наўмыснай выбарчаснасці С.А. Шыдлоўскі дэманструе і ў выпадку з антрапалагічнай характарыстыкай полацкіх крывічоў, прыводзячы ў тэксце толькі меркаванне А.І. Кушніра, які “оспаривает предположения значимом вкладе восточных балтов в формирование антропологического типа славянского населения Белорусского Поозерья” (с. 27), але ігнаруючы альтэрнатыўныя высновы іншых антраполагаў (Т.І. Аляксеева, В.В. Бунак, Р.Гравере, Г.Ф. Дэбец, В.А. Емяльянчык, А.І. Мікуліч), што прэрэчаць “славянскай” версіі этнагенэзу [6, с. 22–24]. Між тым “канцэпцыя пераемнасці зыходнай генетычнай інфармацыі ў насельніцтва Беларусі на працягу 100–150 пакаленняў, г. зн. задоўга да верагоднай каланізацыі гэтай тэрыторыі ўсходнімі славянамі” [7, с. 55], а таксама адсутнасць антрапалагічных дадзеных аб масавых міграцыях у другой палове I тыс. н.э. [8, с. 8] дазваляюць зірнуць на славянізацыю мясцовага насельніцтва як на працэс, перадусім, моўнай і культурнай асіміляцыі, абумоўленай радыкальнымі сацыяльна-палітычнымі зменамі на ўсходнеўрапейскіх абшарах [9, с. 328–329].

За агульнымі выразамі пра значнасць гандлёвай магістралі “з вараг у грэкі” ў этнакультурным развіцці Беларускага Падзвіння (с. 27) незразумелай застаецца роля скандынаўскага фактару ў працэсах дзяржаўтварэння і інстытуцыялізацыі княскай улады. І гэта тым больш дзіўна, калі браць пад увагу несумненнае скандынаўскае паходжанне першага полацкага князя Рагвалода [10], яго значэнне ў тагачасных дзяржаўна-палітычных і сацыяльных працэсах [11], а таксама археалагічныя і нават фальклорныя дадзеныя, якія сведчаць пра істотную ролю скандынаваў у сацыякультурным ландшафце Падзвіння IX–X стст. [12]. Падобныя лакуны ў тэксце С.А. Шыдлоўскага незразумелыя і ў кантэксце новых навуковых адкрыццяў: даследаванне археалагічнага комплексу “Кардон” у Шумілінскім раёне, дзе знаходкі фіксуюць дзейную прысутнасць варагаў на тэрыторыі Падзвіння, якое ўвайшло ў ТОП-10 фундаментальных адкрыццяў НАН Беларусі ў 2016 г.

Смелым і наватарскім ходам С.А. Шыдлоўскага ёсць вылучэнне “субрэгіонаў Беларускага Поозер’я”: Віцебскае Падзвінне, Полацкае Падзвінне, Браслаўскае Паазер’е, фармаванне якіх, на думку аўтара, “восходит к периоду расселения славян на территории Белорусского Поозерья в VI–IX вв.” (с. 29). “Навуковая смеласць” у дадзеным выпадку заключаецца ў тым, што даследчык прапануе чытачам паверыць яму на слова, бо ніякіх крытэрыяў вылучэння азначаных субрэгіёнаў не прыводзіцца ўвогуле. Сцвярджэнне аб тым, што азначанае раянаванне абапіраецца “на сведения археологии, антропологии, лексикографии, фольклористики и этнографии” (с. 29), папрост павісае ў паветры, бо не грунтуецца ні на

якіх фактах. Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што праблема перагляду гісторыка-этнаграфічнага раянавання Беларусі сапраўды існуе і абумоўлена даволі фармальным характарам вылучэння шасці рэгіёнаў: Падзвінне, Падняпроўе, Панямонне, Цэнтральная Беларусь, Заходняе і Усходняе Палессе, дзе ў межах кожнага з іх вылучаюцца адметныя культурныя арэалы, а тыпалогія пэўных з’яў матэрыяльнай і духоўнай культуры часта перасягае арэалы ўласна рэгіёнаў. Але, каб кваліфікавана падыходзіць да вылучэння этнакультурных субрэгіёнаў Падзвіння, аўтару варта азнаёміцца з найноўшымі публікацыямі па гэтай тэме [13].

Аналіз С.А. Шыдлоўскім этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў XIV–XVIII стст., нажаль, такі ж павярхоўны і фрагментарны, як і папярэдні раздзел, і месцамі (с. 30–31) зводзіцца да выбарачнага пераказу фундаментальнай працы І.У. Чаквіна [14]. Але выбарачнасць аўтара ў асвятленні знакавых падзей этнічнай гісторыі набывае характар вульгарнага спрашчэння гістарычных фактаў. Жудасныя спусташэнні, нанесеныя войнамі XVII – XVIII стст., што ў адмоўным плане радыкальна змянілі шляхі этнакультурнага развіцця беларускага этнасу, С.А. Шыдлоўскі трактуе як **“экономические и демографические издержки”** (с. 32) і гэтым разам не знаходзіць патрэбным спаслацца на аргументаваныя высновы І.У. Чаквіна: “Войны сярэдзіны XVII ст. нанеслі велізарныя страты працэсу фарміравання беларускай этнасацыяльнай супольнасці як поўнаструктурнага самастойнага этнічнага арганізму, былі парушаны шмат якія ўнутрыэтнічныя сувязі, катастрофічна скарацілася колькасць насельніцтва <...> Так, калі ў 1650 г. на беларускіх землях пражывала каля 2676 тыс. чалавек..., то за перыяд паўстанняў і войнаў 1650–1667 гг. яно скарацілася да 1352 тыс. чалавек (больш чым у 2 разы!)” [14, с. 175].

Падобныя “нейтральныя” і бессэнсоўныя па змесце трактоўкі знаходзім і ў дачыненні да не менш трагічных падзей беларускай гісторыі – гвалтоўнай калектывізацыі і палітычных рэпрэсій 1930-х гг., якія, па меркаванні аўтара, прыводзяць “к значительным социально-экономическим и культурным трансформациям в обществе” (с. 37). У чым змест гэтых трансфармацый, якім чынам яны паўплывалі на этнакультурнае развіццё беларускай нацыі і яго паасобных частак? Адказам на гэтыя пытанні С.А. Шыдлоўскі чытачоў не абцяжарвае. Гэткі ж падыход – загадкавыя тэзісы без усякага тлумачэння – характэрны і пры асвятленні месца і ролі этнічных груп у структуры культурнага ландшафту Беларускага Падзвіння. Даводзячы, што “значимое инокультурное влияние на белорусское крестьянство в конце XVIII – начале XX в. оказывали евреи” (с. 35), даследчык не прыводзіць ніякай аргументацыі выказанаму тэзісу. Што датычыцца рускіх старавераў і латышоў, то аўтар абмяжоўваецца канстатацыяй іх прысутнасці на тэрыторыі Падзвіння (с. 34–35), але характар і ўзроўні іх міжкультурных стасункаў з беларусамі ніяк не характарызуе.

У цэлым знаёмства з главай **“Этническая история Белорусского Поозерья”** паказала, што хібы даследавання ў першую чаргу абумоўлены відавочнымі праблемамі ў гістарыяграфіі праблемы, асабліва ў дачыненні да ранніх (дапісьмовых) гістарычных эпох. Велізарны храналагічны перыяд і абмежаваны тэкставы аб’ём, а таксама адсутнасць сістэмнага, аналітычнага падыходу паўплывалі на павярхоўны, фрагментарны характар даследавання і фармалізм у асвятленні знакавых падзей у этнічнай гісторыі Беларускага Падзвіння. Выказаныя заўвагі ўказваюць на вельмі істотную праблему сучаснай беларускай гуманітарыстыкі, і этналогіі ў прыватнасці, – адсутнасць паўнаwartаснай і шматузроўневай міждысцыплінарнай кааперацыі і ўзаемадзеяння. Бо у дадзеным выпадку нават простыя навуковыя кансультацыі (а ў ідэале – суаўтарства) аўтара з гісторыкамі, антрапологамі, археолагамі і фалькларыстамі маглі б істотным чынам падвысіць узровень даследавання і пазбегнуць прыкрых хібаў.

Глава **“Этноконфессиональные процессы на территории Витебского Подвинья”** падзяляецца на два няроўныя паводле храналогіі даследавання раздзелы: “Этноконфессиональная история Витебского Подвинья (X–XIX вв.)” (А.У. Гурко) і “Конфессии в Витебском Подвинье в XX – начале XXI в.” (А.У. Гурко, А.В. Гурко). Першы раздзел сіцсла апісвае **канфесійную гісторыю** рэгіёна, але праекцыі на этнічныя працэсы мае вельмі адносныя. Акрамя таго, тэкст А.У. Гурко мае сур’ёзныя памылкі і хібы як тэарэтыка-метадалагічнага, так і факталагічнага плану, што абумоўлена недастатковай гістарыяграфічнай базай: з 53 пазіцый у спісе выкарыстанай літаратуры пераважную большасць складаюць зборнікі матэрыялаў, працы дарэвалюцыйных гісторыкаў ды царкоўныя сайты, навуковыя даследаванні канца XX – пачатку XXI ст. прадстаўлены трыма манаграфіямі (праца А. Акіньчыца мае навукова-папулярны характар) і двума артыкуламі, а найбольш цытаванымі выступаюць праваслаўныя царкоўныя календары. Безумоўна, доктар гістарычных навук мае дастатковы досвед, каб самастойна вызначаць гістарыяграфічныя прырытэты пры асвятленні той ці іншай праблемы, але ў дадзеным выпадку ігнараванне прац шматлікіх айчынных і замежных навукоўцаў пайшло відавочна не на карысць даследаванню².

Лагічныя нестыкоўкі ў раздзеле пачынаюцца ад першай старонкі, калі “опыт сосуществования христианства, ислама, иудаизма” на тэрыторыі Падзвіння, паводле пераканання А.У. Гурко, абумоўлены гандлёвым шляхам “з вараг у грэкі” (с. 51). Але функцыянаванне памянёнай гандлёва-транспартнай магістралі прыпадае на IX–XI стст., а з’яўленне ўстойлівых этнаканфесійных груп іудзеяў і мусульман у рэгіёне фіксуецца, адпаведна, у XVI і XVIII–XIX стст. Аднак куды больш сенсацыйным у маштабе сус-

²Корпус навуковых даследаванняў, прысвечаных пытанням вывучэння і рэканструкцыі дахрысціянскай рэлігійнай сістэмы, праблемам хрысціянізацыі і канфесійнай гісторыі Усходняй Еўропы налічвае сотні пазіцый, пералічыць якія ў дадзенай публікацыі не ўяўляецца магчымым, але ў разгляданым раздзеле не прымаюцца пад увагу нават тэматычныя працы сучасных беларускіх даследчыкаў: А.А. Гарбацкага, В.В. Грыгор’евай, І.Б. Канапацкага, С.В. Марозавай, У.І. Навіцкага, А.М. Філатавай, І.У. Чаквіна і інш.

ветнай славістыкі выглядае іншае сцвярдженне аўтара. Аказваецца, “сведения о полном пантеоне древнеславянских богов можно почерпнуть из дореволюционных исследований известных этнографов и фольклористов” (с. 51). З цытаты, прыведзенай з этнаграфічнага зборніка Е. Раманава (1891), можна даведацца, што сярод “древнеславянскіх богов” пачэснае месца займалі Ісус Хрыстос, прарок Ілля, святыя Юрый, Кузьма і Дзям’ян, Хрол, Зосім, Мікола... Яшчэ больш недарэчнымі ў справе факталагічнага падмацавання “сэнсацыі” выглядаюць у тэксе цытаты з твораў Яна Баршчэўскага і “оригинальный опыт псевдонародной генеалогии белорусской фамилии” (с. 52–53). Падобную прафанацыю ў характарыстыцы дахрысціянскай рэлігійнай сістэмы можна было б лічыць пачешным казусам, калі б размова вялася пра школьны рэферат, а не акадэмічнае выданне, бо ў дадзеным выпадку відавочным стае неразуменне прадмету даследавання: сінкрэтычны характар міфапаэтычнай свядомасці беларускіх сялян канца XIX ст. інтэрпрэтуецца як дакладнае адлюстраванне язычніцкага пантэону дахрысціянскіх часоў.

Змест раздзелу паказвае, што складаны працэс узаемадзеяння міфапаэтычнай карціны свету і хрысціянскай рэлігіі, што прывёў да з’яўлення такога феномену, як “народнае хрысціянства”, аўтарам ніякім чынам не характарызуецца, хоць і прызнаецца (с. 53). Між тым “народнае хрысціянства” як сінкрэтычны і арганічны суплёт архаічных і хрысціянскіх элементаў у найбольшай ступені адлюстроўвае менавіта этнакультурную спецыфіку, бо працінае практычна ўсе сферы жыццядзейнасці этнасу ад гаспадарчых заняткаў да каляндарнай і сямейнай абраднасці, ад сімвалічных аспектаў рамёстваў і промыслаў да народнай медыцыны і магічных практык [15]. Гэта тым больш важна, калі прыняць пад увагу факт, што да 1970-х гг. пераважную долю ў сацыяльнай структуры беларускага этнасу складалі сяляне, традыцыйная карціна свету якіх гараманічна спалучае ў сабе глыбінныя міфалагічныя асновы і хрысціянскія навацыі.

Для ілюстрацыі “остатков язычества” ў беларускай народнай культуры А.У. Гурко цытуе даследчыка XIX ст. А. Кіркара (с. 54), і гэта паказвае, што для аўтара ўся дахрысціянская духоўная спадчына зводзіцца да сялянскіх танцаў вакол каменнага ідала, а іншыя праявы міфалагічнага светаўспрыняцця абсалютна не цікавяць. Гэтаксама не ўваходзяць у кола даследчыцкіх зацікаўленняў і праявы рэлігійнага сінкрэтызму ў духоўнай культуры сярэднявечных гарадоў Беларускага Падзвіння. У той час, як Паўль Одэрнборн адзначаў сімбіёз язычніцкіх вераванняў і хрысціянскай рэлігійнасці ў жыцці палачанаў канца XVI ст., калі вонкавая набажнасць (малітвы, наведванне царквы) бесканфліктна спалучалася з відавочна паганскімі традыцыямі (шанаванне хатніх вужоў і культавых дрэваў, вера ў міфалагічных персанажаў, архаічныя аказіянальныя рытуалы)[16].

Не знайшлося месца ў раздзеле і для аналізу характару і ўзроўня ўзаемадзеяння праваслаўнай і каталіцкай царквы з этнакультурнымі традыцыямі беларусаў, хаця факт талерантнага стаўлення да народнай культуры з боку праваслаўных і ўніяцкіх святароў і скрайнюю нецярпімасць з боку каталіцкага кліру адзначаў Зарыян Даленга-Хадакоўскі яшчэ ў 1818 г. [17, с. 47]. Між тым ступень і змест рэлігійнасці праваслаўнага і каталіцкага насельніцтва Падзвіння (шырэі – Беларусі) выразна адрозніваюцца не толькі ў мінулым, але і ў сучаснасці, што знаходзіць сваё ўвасабленне як у ментальным плане, так і ў абрадавых, а таксама штодзённых жыццёвых практыках.

Механічны пералік этапаў і інтэнсіўнасці царкоўнага будаўніцтва, кароткія звесткі з гісторыі Полацкай епархіі і выбарчая інфармацыя па маёмасным стане праваслаўнай царквы на тэрыторыі ніякім чынам не адлюстроўваюць этнічны ракурс канфесійнай гісторыі. Пры гэтым звяртаюць на сябе ўвагу празмерна разгорнутыя цытаты, якія месцамі займаюць ад адной да двух старонак тэкста і практычна замяшчаюць сабой аўтарскую аналітыку і тэарэтычнае асэнсаванне праблематыкі (с. 67–69, 83–84, 85–99, 110–112), што зводзіць спробу даследавання да ўзроўню тэхнічнай кампіляцыі.

У характарыстыцы пераломных гісторыка-культурных падзей, якія аказалі сутнасны ўплыў на этнаканфесійныя працэсы ў рэгіёне і ўсёй Беларусі ў цэлым, прэвалююць спрашчэнне і павярхоўнае апісанне. Так, А.У. Гурко знаходзіць толькі адну (!) прычыну заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.: “В XVI в. большинство населения ВКЛ исповедовало православную веру, в том числе среди элиты православными считались около 70%. Учитывая это, правящие слои Речи Посполитой организовали принятие в государстве церковной унии 1596 г.” (с. 84). Паколькі аўтар свядома ігнаруе спецыяльныя даследаванні па тэме, то можна параіць хаця б энцыклапедычную літаратуру па гэтым пытанні: “Прычыны прыняцця Брэсцкай уніі: жаданне іерархіі мясцовай праваслаўнай царквы быць незалежнай ад канстанцінопальскага патрыярха, які пэўным чынам залежаў ад турэцкага султана, нежаданне падпарадкоўвацца маскоўскаму патрыярху, які ў 1589 быў узведзены ў гэты сан з сану мітрапаліта..., маючы намер пашырыць свой уплыў і на праваслаўную царкву Беларусі” [18, с. 98]. Сюды ж можна дадаць і глыбокі, усебаковы крызіс праваслаўнай царквы, што выяўлялася ў нізкай адукаванасці і маральных заганах святароў і манахаў.

Закранаючы эпоху Рэнесанса і Рэфармацыю, А.У. Гурко не знаходзіць патрэбным нават угадаць Васіля Цяпінскага, падаўжальніка справы Ф. Скарыны, вядомага асветніка, публіцыста і кнігавыдаўца, які ў сваёй прадмове да Евангелля, выдадзенага імаверна ў радавым маёнтку Цяпіна Полацкага ваяводства каля 1570 г., палыміяна выступіў у абарону беларускай мовы, адзначаючы праблему яе функцыянавання ў асяродку прывілеяванага саслоўя: “Бо а хто богобойный не задержитъ, на такую казнь божію гледечи, хто б не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных... языка своего славного занедбане, а просто взгарду” [19, с. 34].

Вельмі спецыфічна ў раздзеле выглядае аналіз наступстваў вайны паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.³ на этнаканфесіянальную сітуацыю ў рэгіёне, дзе аўтар акцэнтуюе ўвагу на маскоўскім перыядзе творчасці С. Полацкага (с. 72–74) і на тым, што беларускія рамеснікі “внесли значительный вклад в развитие русской средневековой культуры” (с. 78). Чаго каштавала гэтая вайна Беларусі, і Падзвінню ў прыватнасці, застаецца “па-за кадрам”. Між тым палітыка татальнага тэрору, гвалту і масавых дэпартацый, якую праводзілі рускія войскі на беларускіх землях, мела вынікам дэмаграфічную і сацыяльна-эканамічную катастрофу. Так, калі казаць толькі пра Падзвінне, Віцебскі і Полацкі паветы страцілі адпаведна 74,8 і 74,8% насельніцтва, а самі гарады – Полацк і Віцебск – пазбавіліся больш за 90% сваіх жыхароў [20, с. 139–140]. Натуральна, што такія жудасныя страты не маглі не пацягнуць за сабой і радыкальныя этнаканфесійныя змены, асабліва ў гарадскім асяродку. Як адзначае І.У. Чаквін, пасля войнаў сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст. “яўрэі склалі асноўную этнадэмаграфічную групу гараджан, істотна змяніўшы тым самым этнасацыяльны і культурна-моўны малюнак беларускіх гарадоў, этнічны склад мяшчанства” [14, с. 178].

Характарыстыка месца і ролі іудзеяў у этнаканфесійным ландшафце Падзвіння зведзена ў раздзеле да пераказу “Віцебскай даўніны” (1883) А. Сапунова (с. 99–100) і “Этнаграфічнага агляду Віцебскай губерні” (с. 109–110) А. Семяноўскага (1872) і ніякіх арыгінальных думак аўтара не ўтрымлівае. Больш за тое, А.У. Гурко памылкова лічыць, што яўрэі перасяліліся на тэрыторыю Падзвіння толькі ў XVII ст. (с. 98), хаця прысутнасць яўрэйскай грамады ў Полацку фіксуецца ўжо ў XVI ст. Такая ж памылка датычыцца і часу з’яўлення ў рэгіёне рускіх старавераў, але ў гэтым выпадку чытач мае выбар, каму давяраць: аўтару, перакананаму, што стараабрадцы перасяліліся ў Падзвінне “столетием позднее, чем в Восточном Полесье” (г.зн. у апошняй чвэрці XVIII ст.) ці А. Сementoўскаму, цытаванаму ў тэксе, які гаворыць пра пачатак XVIII ст. (с. 76). Што датычыцца гісторыі мусульманскіх абшчын рэгіёна (супольнасці татараў у Докшыцах, Відзах, Глыбокім), то ў раздзеле яна не закранаецца ўвогуле, як і пытанне ролі рэлігійных чыннікаў у працэсе міжкультурнага ўзаемадзеяння паміж беларусамі і рознымі этнічнымі групамі (яўрэямі, рускімі стараверамі, латышамі, татарамі і інш.) рэгіёна. Цалкам замоўчваецца і каланізатарскі аспект дзейнасці рускай праваслаўнай царквы пасля паўстання 1863–1864 гг., калі яна “стала асноўным інструментам русіфікацыі краю” [21, с. 108].

У цэлым, раздзел А.У. Гурко вылучаецца адсутнасцю тэарэтычнага аналізу і новых канцэптуальных падыходаў, ігнараваннем сучаснай гістарыяграфічнай базы па праблематыцы даследавання; па характары і месце ёсць павярхоўным і кампіляцыйным у сваёй аснове апісаннем канфесійнай гісторыі Беларускага Падзвіння, якое практычна не закранае ролю і ўплыў рэлігійных чыннікаў на этнакультурныя працэсы ў рэгіёне.

Раздзел “**Конфессии в Витебском Подвинье в XX–начале XXI в.**” (А.У. Гурко, А.В. Гурко) выгодна адрозніваецца ад папярэдняга грунтоўнай выбаркай архіўных матэрыялаў, аналізам шырокага кола статыстычных дадзеных, большай увагай да царкоўных і гістарычных крыніц, а таксама даследаванняў па тэме, што дазволіла аўтарам даволі падрабязна ахарактарызаваць асноўныя тэндэнцыі, заканамернасці і спецыфіку канфесійнай гісторыі рэгіёна ў азначаны перыяд. У прыватнасці, падрабязна ахарактарызуецца рэпрэсіўная палітыка савецкай улады ў адносінах да розных канфесій: яе этапы, формы, змест і вынікі для канфесійнага ландшафту Падзвіння як у даваенны, так і пасляваенны час. Дастаткова дэталёва, на падставе вялікай колькасці архіўных крыніц, аналізуецца і рэлігійнае жыццё рэгіёна ў перыяд нацысцкай акупацыі 1941–1944 гг., асабліва развіцця асобных канфесій і рэлігійных плыняў на сучасным этапе. Пры гэтым, як і пры даследаванні перыяду X–XIX ст., размова вядзецца менавіта пра **канфесійную гісторыю**, калі разгляд уплыву рэлігійных чыннікаў на этнакультурныя працэсы мае маргінальны і другасны характар.

Але ступень увагі аўтараў да розных этапаў і з’яў у рэлігійным жыцці Падзвіння ёсць скрайне нераўнамернай. Так, канфесійная гісторыя заходніх раёнаў Падзвіння, якія ў 1921–1939 гг. знаходзіліся ў складзе II Рэчы Паспалітай, асвятляецца ў раздзеле надзвычай павярхоўна і каротка (с. 140), у той час як крышнаітам і прыхільнікам Веры Бахаі – каларытнай, але абсалютна маргінальнай з’яве ў культурна-рэлігійным ландшафце рэгіёна – прысвечаны дэталёвы і разгорнуты аналіз (с. 171–178). Да таго ж, аўтары звязваюць уключэнне Заходняй Беларусі ў склад польскай дзяржавы з завяршэннем I Сусветнай вайны (с. 130), хаця гэтая падзея стала вынікам вайны паміж Польшчай і Савецкай Расіяй і заключэння Рыжскай мірнай дамовы (1921).

Пры характарыстыцы значэння рыма-каталіцкага касцёлу ў этнакультурным развіцці Беларускага Падзвіння на сучасным этапе выкарыстоўваюцца састарэлыя штампы савецкай гістарыяграфіі, якія сутнасна скажаюць рэальную сітуацыю, калі аўтары свяджаюць, што каталіцкі клір і ў цяперашні час мае прапольскую арыентацыю, выяўленую ў “назначении священнослужителей из Польши, использовании польского языка в богослужении и делопроизводстве” (с. 187). Той факт, што ў пачатку XXI ст. беларуская мова пачынае дамінаваць у багаслужэннях каталіцкіх пастыраў, а таксама ў выданнях і інтэрнэт-рэсурсах рыма-каталіцкай царквы на Беларусі, у раздзеле змоўчваецца.

³У аўтара гэтая вайна пазначана як “русско-польская” (с. 75, 78), што адсылае да каланіяльнай савецкай тэрміналогіі, якая не прадугледжвала гістарычнай суб’ектнасці для беларусаў у складзе ВКЛ і РП.

У заключнай частцы раздзелу аўтары дэманструюць сучасныя этнасацыялагічныя метады даследавання этнаканфесійнай праблематыкі. Грунтам далёкасяжных высноваў стала апытанне, праведзенае (кім – незразумела) у 2015 г. сярод 50 студэнтаў будаўнічага факультэта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Рэпрэзентатыўнасць выбаркі, змест пытанняў і адказаў, узровень аналізу апошніх паказваюць, што складальнікі анкеты маюць даволі ўскоснае дачыненне як да этналогіі, так і сацыялогіі. Так, фармулёўка пытання пра шанаванне святых і рэлігійных святаў адлюстроўвае дзівосныя формы народнага праваслаўя: “Какие святые и святыни, связанные с сельскохозяйственными занятиями, почитаются в Вашей местности (по православному церковному календарю): 30 марта – день св. Зосимы и праздник пчеловодов, 6 мая – день св. Юрия – праздник пастухов, 10 ноября – день Параскевы Пятницы, покровительницы ткачества, 14 ноября – праздник кузнецов (?), 22 мая и 19 декабря – день св. Николая – покровителя земледельцев, пастухов и конюхов...” (с. 195). Сярод адказаў на пытанне “Выполняются ли в Вашей семье религиозные обряды (крещение, похороны, венчание). Какие с Вашей точки зрения существуют особенности в выполнении этих обрядов в Вашей местности?” у якасці найбольш паказальных і інфарматыўных прыводзяцца наступныя: “Да, (обряды) которые показали мне родители”; “Проводятся похороны по традиции дедов” (с. 195–196). У першым выпадку трэба разумець, што абрады хрышчэння, вячэння і пахавання студэнту прадэманстравалі бацькі. Другі ж адказ аўтары раздзелу зразумелі як указанне на “региональные особенности” абрадавых традыцый. Зрэшты, за няпэўнымі фармулёўкамі “много опросных листов”, “многие респонденты” цяжка зразумець дакладныя вынікі, асабліва, калі самі аўтары ў іх блытаюцца. На адной і той жа старонцы пазначаецца, што да ліку “няверуючых” аднесла сябе 22% апытаных (11 чалавек), але адначасова з “терминами «неверующий, агностик или атеист» соотносит себя 3 респондента” (с. 194). Зразумела, што падобнае апытанне наўрад ці можа адлюстроўваць рэальную этнаканфесійную сітуацыю і ўзровень рэлігійнасці моладзі Падзвіння на сучасным этапе.

Трэцяя глава “**Этническая структура Витебского Подвинья в XX – начале XXI в.**” (А.А. Крумплеўская) прысвечана характарыстыцы этнадэмаграфічных працэсаў у рэгіёне і аналізу дзейнасці нацыянальна-культурных аб’яднанняў на тэрыторыі сучаснай Віцебскай вобласці. У першым раздзеле аўтар знаёміць чытача з вынікамі I перапісу насельніцтва Расійскай імперыі (1897) у той частцы, якая датычыцца Віцебскай губерні. Але нават простая рэтрансляцыя статыстычных дадзеных адбываецца з памылкамі і скажэннямі. Указваючы этнічны склад Вяліжскага павету, аўтар пазначае долю беларусаў у складзе насельніцтва ў 17,07% (с. 205), у той час як у першакрыніцы, на якую спасылалася А.А. Крумплеўская, знаходзім 47,07%. Адносна Вяліжскага, Невельскага і Себежскага паветаў сцвярджаецца, што “именно в этих уездах к концу XIX в. отмечалась наиболее высокая концентрация представителей данной (русской – У.Л.) этнической группы (47,9 %)” (с. 212), што пярэчыць дадзеным, ужо працытаваным аўтарам, калі 47,09% насельніцтва рускія складалі толькі ў Себежскім павеце, а ў Вяліжскім і Невельскім іх колькасць была куды меншай – 1,3 і 7,1% (с. 205).

Незразумелым стае, чаму аўтар абмяжоўваецца ў сваім аглядзе храналагічнымі рамкамі XX – пачатку XXI ст., калі дадзеных па этнадэмаграфіі рэгіёна ранейшага перыяду (хаця б канца XVIII – XIX ст.) дастаткова, а характарыстыка этнічнага складу Падзвіння (што дэкларуецца ў назве главы), не ўлічвае дадзеныя перапісу 1897 г. па Новаалександраўскім павеце Ковенскай губерні і па Дзісенскім павеце губерні Віленскай, у склад якіх уваходзіла Браслаўшчына, Дзісеншчына, Мёршчына, Пастаўшчына і Шаркаўшчына.

Абсалютна некрытычна А.А. Крумплеўская падыходзіць і да вынікаў перапісу 1921 г., што праводзіўся ў II Рэчы Паспалітай, дадзеныя якога аўтар прымае на павер, не праводзячы ніякага параўнання ні з лічбамі перапісу 1897 г., ні з матэрыяламі перапісу 1931 г., бо менавіта апошні яскрава адлюстроўвае вынікі паланізатарскай палітыкі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд [22, с. 182–183]. Але куды больш правакацыйнай ёсць аўтарская выснова, якая суправаджае лічбы перапісу 1921 г., (палякі нібыта складалі 69,5 / 43,8 / 51,6 / 42,1% насельніцтва ў Браслаўскім, Дунілавіцкім, Дзісенскім і Докшыцкім паветах адпаведна (с. 211): “Примечателен тот факт, что, несмотря на все политические преобразования на протяжении XX в., населению западной Витебщины удалось сохранить некоторые особенности в этнической структуре до сегодняшнего времени” (с. 211–212). Гэты пасаж А.А. Крумплеўскай трэба разумець як указанне на тое, што этнічныя палякі складаюць блізу паловы насельніцтва заходніх раёнаў Падзвіння?

Ніякім чынам у раздзеле не ўлічваецца этнадэмаграфічныя страты, нанесеныя насельніцтву Падзвіння (як беларусам, так і этнічным групам палякаў, яўрэяў, латышоў, літоўцаў і інш.) масавымі рэпрэсіямі 1930 – пачатку 1950-х гг. Гэтая акалічнасць наводзіць на думку, што змоўчванне альбо рэтушаванне драматычных падзей у этнічнай гісторыі беларусаў – гэта не проста асабістая пазіцыя шэрагу аўтараў (С.А. Шыдлоўскага, А.У. Гурко, А.А. Крумплеўскай), але ёсць узгодненая канцэпцыя ўсяго выдання, што выразна супрацьпастаўляе яго сучасным падыходам у нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі.

Абмінаючы пытанне Халакосту на тэрыторыі рэгіёна (прыводзяцца толькі прыблізныя лічбы ахвяр на Браслаўшчыне), аўтар хаваецца за нібыта нераспрацаванасцю тэмы ў айчынным гістарыяграфіі (с. 213–214), але грунтоўнае даследаванне А.І. Корсак менавіта на гэтай праблеме нават не ўзгадваецца [23]. У той жа час куды больш увагі адведзена дзейнасці трох кітайскіх падпольшчыкаў у акупаваным Віцебску, што аўтар інтэрпрэтуе як спецыфічную рысу этнасацыяльнага ландшафту ўсёй Віцебшчыны (с. 214–215).

Аналіз этнасацыяльнага развіцця Беларускага Падзвіння ў другой палове XX – пачатку XXI ст. зводзіцца, па сутнасці, да перадрукоўкі статыстычных дадзеных перапісаў насельніцтва і тэарэтычнага асэнсавання прыведзеных фактаў не ўтрымлівае. Радыкальныя змены ў сацыяльнай структуры насельніцтва (напрыклад, імклівыя тэмпы ўрбанізацыі і дэпапуляцыі вясковага насельніцтва) папросту канстатуюцца, але іх прычыны і значэнне для этнакультурнага развіцця рэгіёна не разглядаюцца.

Дастакова фармальны характар носіць і агляд нацыянальна-культурных аб’яднанняў Віцебскай вобласці у 1980-х гг. – пачатку XXI ст., калі за пералікам грамадскіх арганізацый цяжка зразумець іх змест і характар дзейнасці, як тое ёсць з Рускім культурным цэнтрам “Русь”, з Віцебскай філіяй рэспубліканскага грамадскага аб’яднання “Русское общество” і аб’яднаннем “Русская община”, якія “выступают за укрепление связей с национально-культурными объединениями России, Украины, Беларуси” (с. 226). Не зразумела, ці функцыянуе на сённяшні дзень украінскае нацыянальна-культурнае аб’яднанне “Родислав”, якое прыгадваецца толькі ў 2006 г., і па якіх прычынах перастаў існаваць ансамбль польскай песні “Мерыца”, які дзейнічаў у Мёрскім раёне (с. 227). Больш падрабязна і змястоўна ахарактарызавана дзейнасць яўрэйскіх нацыянальна-культурных аб’яднанняў г. Віцебска (с. 228–231), але падобныя аб’яднанні ў Полацку і Оршы засталіся па-за ўвагай. Спрэчным выглядае і асноўны вынік дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх аб’яднанняў, які А.А. Крумплеўская бачыць у “активном межэтническом сотрудничестве еврейского и белорусского этносов по различным направлениям” (с. 228), хоць прыведзеныя матэрыялы яскрава сведчаць, што прыярытэтнай задачай гэтых суполак ёсць захаванне і развіццё культурных і рэлігійных традыцый яўрэйскай дыяспары.

Значнае месца ў раздзеле займае асвятленне творчасці асобных творчых калектываў і аб’яднанняў (гісторыка-культурны клуб “Княжыч”, фальклорны гурт “Варган”), а таксама фестываляў і мерапрыемстваў, якія адлюстроўваюць і рэпрэзентуюць этнакультурныя традыцыі Падзвіння. Аднак актуальны стан, характар дзейнасці і праблемы функцыянавання раённых цэнтраў народнай творчасці, сельскіх дамоў культуры і мясцовых фальклорных (народных) калектываў, на жаль, не разглядаюцца, хаця іх роля ў захаванні і міжпакаленнай перадачы традыцыйнай спадчыны, безумоўна, з’яўляецца прыярытэтнай.

Глава “Семья и семейные традиции Белорусского Подвинья” ўтрымлівае ў сабе раздзелы, прысвечаныя сям’і і традыцыям сямейнага выхавання ў канцы XIX – пачатку XXI ст. (Л.В. Ракава), асаблівасцям шлюбна-сямейных адносінаў у савецкі час і на сучасным этапе (І.В. Раманенка), а таксама адметнасцям пахавальнай абраднасці беларусаў Падзвіння (І.У. Сарокіна). У першым раздзеле даволі грунтоўна ахарактарызуецца тыпалогія беларускай сялянскай сям’і дарэвалюцыйнай эпохі (хаця ў назве раздзела пазначаны храналагічныя рамкі канца XIX – пачатку XXI ст.), унутрысямейныя адносіны, шмат увагі ўдзяляецца прынцыпам і прыёмам народнай педагогікі і маральна-этычным, працоўным аспектам выхавання дзяцей. Аднак у традыцыйным грамадстве аграрнага тыпу гэтая сфера сацыяльнай культуры ёсць з большага ўніверсальнай і ў асноўных сваіх рысах мала чым адрозніваецца на Падзвінні і Палессі, што прызнае і пастаянна пазначае аўтар: “В традициях белорусов Подвинья, как и других регионах Беларуси, нормой были отношения любви и теплоты к детям со стороны матери и отца...”; “...следует отметить, что в основе традиционного воспитания на Подвинье, как и в целом в Беларуси, было трудовое воспитание” (с. 256, 275). У цэлым, асноўныя палажэнні першай часткі главы адсылаюць да вядомай манаграфіі Л.В. Ракавай [24].

Раздзел, дзе разглядаецца спецыфіка шлюбна-сямейных адносінаў у савецкую эпоху і ў сучаснасці, грунтуецца на значнай гістарыяграфічнай базе і дастаткова шырокім коле архіўных крыніц, а таксама на профільных інтэрнэт-рэсурсах, што дазволіла аўтару выявіць і ахарактарызаваць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці інстытута сям’і на тэрыторыі Падзвіння ў найноўшы час. Прасочана зменлівасць у характары сям’і, дынаміка павелічэння колькасці міжэтнічных шлюбаў, кафіцыенты шлюбаў / разводаў, нараджальнасці / смяротнасці ў розныя перыяды паваеннай гісторыі і сучаснасці, разгледжана праблема старэння сельскага насельніцтва рэгіёна і зменлівасць каштоўнасных устаноў адносна сям’і і гендэрных роляў у ёй.

Змест раздзела “Особенности погребальной обрядности белорусов Придвинья в XIX – начале XXI в.” (І.У. Сарокіна) нагэтулькі насычаны памылкамі і недакладнасцямі, што вымагае асобнай рэцэнзій, бо ёсць абсалютным узорам ненавуковага падыходу ў асвятленні такога значнага феномену традыцыйнай культуры. Пазначым толькі асноўныя хібы. Цытаванне навуковых прац у тэксе адбываецца ў фармаце перакладу на рускую мову пры адсутнасці вылучэння цытат двукоссямі. Здавалася б простае тэхнічнае парушэнне патрабаванняў ВАК РБ, на самой справе, запаўняе адсутнасць аўтарскага тэксту фрагментамі прац іншых даследчыкаў (У.М. Сысова, Т.І. Кухаронак, У.Я. Аўсейчыка, У.А. Лобача). Пры аналізе праблематыкі аўтар ігнаруе асноўныя працы па тэме, а таксама базавыя этнаграфічныя і фальклорныя крыніцы. Так, у раздзеле не выкарыстаны праца М. Анімеле, зборнікі А. Шлюбскага і П.В. Шэйна (“Матэрыялы да вывучэння...”), зборнік “Пахаванні. Памінкі. Галашэнні”. Не прапрацаваны Архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (у працы выкарыстаны толькі раней апублікаваныя іншымі даследчыкамі матэрыялы з архіву, што ў сваю чаргу выклікае пытанні аб рэальнай працы аўтара з самімі крыніцамі), Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. Такі падыход прывёў да таго, што ў працы паўтараюцца агульныя высновы з ужо апублікаваных раней прац.

Значная колькасць спасылак у раздзеле носіць фэйкавы характар, калі І.У. Сарокіна цытуе няісныя ў арыгінальных тэкстах звесткі ці палажэнні. Так, па спасылцы на працу У.М. Сысова⁴ на с. 298 ([8, с. 255]; [8, с. 256]) мы знаходзім у арыгінале інфармацыю пра абрад хрэсьбінаў, але ніяк не пра пахавальны рытуал, што робіць падобныя спасылкі ў тэксце абсурднымі і бессэнсоўнымі. Гэтакаса і галашэнне на с. 305, а таксама тэзісы на с. 307 не маюць ніякага дачынення да пазначаных старонак у працы В.І. Мішынай, на якую спасылаецца аўтар. На с. 308 пазначаецца: “По свидетельству В.А. Лобача, основу трех-сферной модели образовывали сакральные локусы: храм (верх), дом (средний локус), кладбище (низ)”, але ў артыкуле, на які спасылаецца аўтар, падобных інтэнцый не ўтрымліваецца.

Мае месца і просты падлог, калі цытата з працы аднаго аўтара прыпісваецца іншаму. Напрыклад, на с. 309 характарыстыка семантыкі труны ёсць літаральным перакладам энцыклапедычнага артыкула У. Лобача “Дамавіна”, але спасылка пры гэтым даецца на працу Я. Карскага “Беларусы”. Таксама адсутнічае разуменне паміж эмпірычнымі і тэарэтычнымі даследаваннямі, блытаніна паміж уласна крыніцай і яе навуковым аналізам, што выяўляецца ў некарэктнай стылістыцы тэкста. Сучасным даследчыкам (У.М. Сысову, А.К. Байбурыну) аўтар прыпісвае матэрыялы этнографу XIX – пачатку XX ст. (М. Анімеле, П. Шэйна, якія навукоўцы выкарысталі ў сваіх працах (с. 299, 300, 304). Самастойны зварот І.У. Сарокінай да першакрыніц прыводзіць да парадаксальных высноў. “В сельской местности продолжает активно бытовать следующий обычай: во время шествия похоронной процессии нужно разбудить маленького ребенка...”, – пазначае аўтар на с. 308, але пры гэтым спасылаецца на працу Е. Раманава (1912), прысвечаную этнаграфіі Гродзенскай губерні. Не менш праблемна выглядаюць і ўласныя тэзісы аўтара, калі “женщина является центральной фигурой погребального обряда” (с. 299), а да традыцыйных памінальных страваў беларусаў Падзвіння адносіцца “рысавая каша” (с. 315).

Бессістэмная кампіляцыя і перадрукоўванне вынікаў прац іншых даследчыкаў часам робіцца неахайна. Аўтар, верагодна пры перакладзе на рускую мову, губляе словы і сэнс становіцца зусім іншым, а высновы іншых даследчыкаў – незразумелымі. Так, І.У. Сарокіна на с. 299 прыпісвае ўяўленні аб старых, што адбіраюць “долю” ў маладых, беларусам Падзвіння і спасылаецца на працу У. Аўсейчыка, дзе гаворыцца пра паўднёвых славян. А на с. 316 аўтарка “забыталася” ў структуры грамадзянскага рытуалу пахавання, няправільна зразумеўшы (ці пераклаўшы) высновы з прац У. Аўсейчыка (і, як і ў многіх іншых выпадках, без спасылкі на арыгінал, што з’яўляецца элементарным плагіятам).

Абсалютна недапушчальнымі з гледзішча навуковай этыкі і прафесіяналізму выглядаюць у тэксце раздзела рускамоўныя пераклады палявых этнаграфічных матэрыялаў, якія вельмі часта папросту штучна прэпаруюцца з артыкулаў іншых даследчыкаў. Адзначым, што патрабаванне да захавання аўтэнтычнасці палявых запісаў пры іх публікацыі ёсць базавым для даследчыка народазнаўчага накірунку, і гэтага прынцыпа прытрымліваюцца навуковыя выданні Беларусі, Расіі, Польшчы і іншых краін, калі вядзецца пра цытаванне беларускіх экспедыцыйных матэрыялаў. Некваліфікаваны пераклад беларускамоўных даследаванняў на рускую мову прывёў да стылістычных хібаў і памылак абразлівага характару: “злo-качественная магия” замест “зламыснай магіі” ў арыгінале (с. 314), а беларускія хаўтуры перакладаюцца аўтарам словам “халтуры” (с. 312). Зрэшты, апошняя памылка ёсць знакавай і сімптаматычнай, бо выдатна адлюстроўвае навуковы ўзровень даследавання І.У. Сарокінай.

Глава “**Регионально-локальная специфика календарной обрядности Подвинья**” (Т.Д. Рабец), як і папярэдні раздзел зборніка, не можа разглядацца як самастойнае і арыгінальнае даследаванне, бо уяўляе сабой рэфератыўны тэкст, аснову якога складае пераказ адпаведных раздзелаў з выданняў “Фальклор Міёршчыны: календар” (2002), “Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Т. 2. Віцебскае Падзвінне” (2004), а таксама тома БНТ “Жаніцьба Цярэшкі” (1992) і артыкула Т.І. Кухаронак, прысвечанага адметным масленічным традыцыям рэгіёна. Паказальным ёсць і спіс выкарыстанай літаратуры, які змяшчае 12 пазіцый, што адпавядае мінімальным патрабаванням для 1 курса гуманітарных факультэтаў пры напісанні курсавых работ. Пры гэтым некаторыя працы, на якія спасылаецца аўтар, маюць даволі цямняны адносіны да этнакультурных традыцый Падзвіння⁵. Уласна аўтарская кампанента зводзіцца да шэрагу нічым не абгрунтаваных і проста памылковых тэзісаў: “Рождество Христа пришлось на день рождения Бога Солнца, день весеннего возрождения Солнца совпал с днем воскресения Христа”; “Что касается именно Беларуси, то здесь в XIV в. начало года в различных регионах не совпадало. Та территория, которая входила в состав Речи Посполитой, с 1364 г. праздновала рождение года 1 января...” (с. 326)⁶; “В древности Пасха праздновалась в честь Бога Солнца – Дажьбога – в день весеннего равноденствия и означала собой победу Солнца над тьмой и начало нового года” (с. 347–348). Часам, Т.Д. Рабец прычыць сваім уласным сцвярджэнням: “Однако территориально волочebные обряды разграничиваются с колядными по принципу взаимоисключения: там, где распространен волочebный обряд, редко встречается либо полностью отсутствует колядование” (с. 327), але праз старонку знаходзім, што “наиболее яркими проявлениями самобытности календарной традиции Подвинья являются... колядование” і “волочebные обряды” (с. 329).

⁴Паўсюль у тэксце Уладзімір Мінавіч Сысоў падаецца як В. Н. Сысов, бо аўтар раздзелу нават не ведае поўнага імя вядомага беларускага даследчыка.

⁵Власова, Г.И. Обрядовый фольклор восточных славян Казахстана / Г.И. Власова. – Астана, 2005.; Времена года: православный народный календарь / сост. В. Соколовский. – Пермь, 1991.

⁶Але беларускія землі ўвайшлі ў склад Рэчы Паспалітай у выніку Люблінскай уніі 1569 г.

Узроўню тэкста адпавядае і ілюстрацыйны матэрыял, калі практычна ўсе фотаздымкі, змешчаныя ў раздзеле, не маюць атрыбутацыі (дата, месца, аўтарства здымкаў) альбо спасылка на крыніцы, адкуль яны ўзятыя, што ёсць грубым парушэннем патрабаванняў да афармлення навуковага тэксту. У гэтым сэнсе паказальным ёсць фотаздымак інфармацыйнага агенства “ЮграPRO”, на якім адлюстраваны абрад Вадохрышча ў Ханты-Мансійскай аўтаномнай акрузе РФ (с. 339).

Знаёмства з главай “**Матэрыяльная культура Беларускага Подвинья**” спараджае пытанні не столькі да аўтараў раздзелаў, колькі да навуковага рэдактара (А.В. Гурко), які адказвае за структуру выдання і яго змястоўнае нападўненне. Бо сакральны і мемарыяльны ландшафт Беларускага Падзвіння ў першую чаргу маюць адносіны да духоўнага свету жыхароў рэгіёну (традыцыйнай карціны свету, міфалагічных і рэлігійных уяўленняў у цеснай сувязі з абрадавымі практыкамі ўсіх узроўняў, феномена культурнай і калектыўнай памяці, механізмаў сяміятызацыі прасторы і аб’ектывацыі гісторыі) і ёсць вытворнымі ад яго, а не проста наборам матэрыяльных аб’ектаў. Падобная неразборлівасць у катэгарызацыі прадмета даследавання становіцца зразумелай, калі ўлічыць той факт, што ўласна матэрыяльныя аспекты традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння (рамёствы, промыслы, гаспадарчыя заняткі, народнае дойлідства, сістэма жыццязабеспячэння) у зборніку практычна не разглядаюцца. Такім чынам, штучнае ўключэнне раздзелаў па сакральным і мемарыяльным ландшафтах у главу, прысвечаную матэрыяльнай культуры, мела мэтай прыхаваць відавочныя лакуны ў калектыўнай манаграфіі.

Што датычыцца непасрэдна раздзелаў, то даволі змястоўным і вывераным у метадалагічным і факталагічным плане з’яўляецца даследаванне Ю.С. Пракоф’евай, прысвечанае **сакральнаму ландшафту Падзвіння**, дзе аўтар плённа спалучыў багаты вопыт уласных палявых пошукў з тэарэтычным аналізам праблемы, дзеля чаго быў выкарастаны значны корпус навуковай літаратуры па азначаным пытанні. У раздзеле грунтоўна даследуецца сімвалічны статус і рытуальныя функцыі разнастайных сакральных элементаў традыцыйнага культурнага ландшафту рэгіёна (культавых крыніц і камянёў, капліц і прыдарожных ці аброчных крыжоў), вызначае спецыфіку іх ушанавання ў розныя гістарычныя эпохі. Матэрыял, змешчаны ў раздзеле, выдатна праілюстраваны вялікай колькасцю экспедыцыйных фотаздымкаў аўтара, што падвышае каштоўнасць праведзенага даследавання ў цэлым. Сярод недахопаў раздзелу можна назваць невыразнае адасабленне “культавых” і “сакральных” элементаў ландшафту, адсутнасць картаграфіі і далёка ня поўную характарыстыку рытуальнай прагматыкі храма ў рамках абрадавага і будзённага жыцця вясковай супольнасці.

Комплексным падыходам і сістэмным аналізам характарызуецца раздзел Ю.С. Пракоф’евай “**Традиционное ткачество белорусов Подвинья: ритуально-символический аспект**”, дзе аўтар вызначае рытуальна-міфалагічныя кантэксты як уласна ткацкага промысла, так і сімвалічную прагматыку вырабаў народнага тэкстылю ў абрадах каляндарнага і сямейнага цыклаў, а таксама ў рытуалах аказіянальнага тыпу. Каштоўным ёсць і гісторыка-параўнальны ракурс праведзенага даследавання, калі традыцыі народнага ткацтва Падзвіння разглядаюцца ў кантэксце міжкультурнага ўзаемадзеяння ў зоне беларуска-рускага памежжа.

Раздзел “**Мемориальный ландшафт Полоцко-Витебского Подвинья**” (С.У. Грунтоў) мае характар тэарэтычнага агляду асноўных прынцыпаў і заканамернасцяў фармавання мемарыяльнага ландшафту рэгіёна, што адзначае і сам аўтар: “Рассматривая различные типы памятников и мест захоронений Полоцко-Витебского Подвинья, мы в самых общих чертах рассмотрели генеалогию современного мемориального ландшафта...” (с. 416). На высокім аналітычным узроўні характарызуюцца асаблівасці пахавальных помнікаў розных эпох і сацыяльных груп (сялянства, шляхты, мяшчанства), а таксама спецыфіка яўрэйскіх могілак. Пэўная ўвага ўдзяляецца мемарыялізацыі знакавых ваенных падзей (Вайна 1812 г., Вялікая Айчынная вайна). Але зусім не ўзгадваюцца “месцы памяці” такіх этнічных груп, як рускія стараабрадцы, татары, латышы і іх месца ў структуры культурнага ландшафту Падзвіння. Таксама не закранаецца пытанне семантыкі пахавальных знакаў, уласцівых менавіта для старых вясковых могілак Падзвіння [25]. Што да суаднясення аўтарам курганных пахаванняў з “дагістарычнай эпохай” (с. 405–406), то яно з’яўляецца памылковым, бо пераважная большасць курганаў на тэрыторыі Падзвіння датуецца перыядам Полацкага княства (IX–XII стст.), што ніякім чынам “дагістарычным” не з’яўляецца.

Разгляд **традыцый харчавання этнічных супольнасцяў Падзвіння XX – пачатку XXI ст.** (Н.С. Бункевіч) ёсць змястоўным і пазнавальным у частцы, прысвечанай асаблівасцям сучаснай нацыянальнай кухні ўкраінцаў, палякаў, рускіх, татараў, яўрэяў, армян і азербайджанцаў, якія пражываюць на тэрыторыі рэгіёна. Аднак кулінарныя традыцыі ўласна беларусаў Падзвіння асвятляюцца надзвычай павярхоўна і бегла, па-за гістарычным кантэкстам іх развіцця. Практычна не разглядаюцца такія сегменты, як экстрэмальная кухня, асабліва актуальная ў ваенны час і першыя паваявыя гады, рытуальная гастронамія і змены ў кулінарным кодзе каляндарных і сямейных абрадаў другой паловы XX – пачатку XXI ст., спосабы і віды нарыхтовак прадуктаў на зімовы сезон, прысмакі і напоі (у т.л. алкагольныя), рэнесанс этнічных традыцый харчавання ў сферы турызму і грамадскага харчавання. Магчыма, аўтар імкнўся да прапарцыянальнага асвятлення розных кулінарных традыцый, але, калі характарыстыка традыцый харчавання беларусаў займае ў раздзеле такія ж аб’ёмы, як і апісанне азербайджанскай ці літоўскай кухні, гэта спараджае заканамернае пытанне: якая традыцыя дамінуе ў рэгіёне?

Уключэнне главы “Художественная і театральная культура Витебского региона” ў структуру зборніка з’яўляецца даволі спрэчным, бо раздзелы “Художественная жизнь Витебского региона в 1917–1924 гг.” (Т.П. Иванова) і “Театральная культура Витебщины” (В.М. Ярмалінская) слаба звязаныя з агульнай парадыгмай калектыўнай працы і маюць аўтаномны характар. Пры гэтым тэкст Т.П. Ивановой прысвечаны хоць і вельмі яркаму, але скрайне кароткаму перыяду ў мастацкім жыцці менавіта Віцебска, а сам Віцебскі рэгіён, як гэта заяўлена ў назве, увогуле не разглядаецца. Такім чынам: ці існавала мастацкае жыццё на тэрыторыі Падзвіння да 1917 і пасля 1924 г.? Калі гэта так, то чаму ў выданні адсутнічае яго аналіз і характарыстыка?

Што датычыцца раздзела В.М. Ярмалінскай, то першая яго частка ёсць простым пастаронкавым пераказам манаграфіі Г.І. Барышава “Театральная культура Белоруссии XVIII века” (1992), а другая з большага прысвечана дзейнасці віцебскіх тэатраў – Нацыянальнага акадэмічнага драматычнага тэатра імя Я. Коласа і тэатра “Лялька” (с. 515–533). Якім чынам змест раздзелу звязаны з этнакультурнымі працэсамі на тэрыторыі Падзвіння, застаецца незразумелым, асабліва, калі ўзяць пад увагу, што аўтар не знаходзіць патрэбным нават узгадаць творчую дзейнасць Ігната Буйніцкага, роля якога ў стварэнні нацыянальнага беларускага тэатра была каласальнай.

Заклучная глава зборніка “Этнокультурные процессы на пограничье” складаецца з трох раздзелаў, абсалютна нятоесных паводле свайго зместу і прадмета даследавання. Так, у раздзеле “Славянское население в Восточной Латвии. История формирования” (Р.А. Грыгор’ева) на падставе шырокага кола гістарычных крыніц і матэрыялаў маштабных палявых даследаванняў даецца дэталёвы аналіз этнасацыяльных працэсаў на тэрыторыі Усходняй Латвіі (Латгаліі) як дыяхронным, так і сінхронным вымярэнні, вызначаецца праблематыка мазаічнасці этнасацыяльнай ідэнтычнасці насельніцтва рэгіёна (у т.л. беларусаў) у кантэксце складаных сацыякультурных і палітычных фактараў. Але падобнае даследаванне ў дачыненні да беларуска-рускага памежжа ў главе адсутнічае. Адпаведна, гістарычны і культурны лёс дзясяткаў тысяч беларусаў, якія, паводле перапісу 1897 г., пражывалі ў Вяліжскім, Невельскім, Себежскім паветах Віцебскай і Краснінскім павеце Смаленскай губерні, але ў XX ст. апынуліся па-за межамі беларускай дзяржавы, ніякім чынам у выданні не асвятляецца.

Гэтка ж фрагментарнасць уласцівая і характарыстыцы этнакультурных кантактаў у зоне памежжа на сучасным этапе. У раздзеле “Этнокультурные связи Витебской области со странами Балтии” (А. Ізergіна) характарызуецца інтэнсіўнасць, узроўні, формы і змест міжкультурнага ўзаемадзеяння з Латвіяй і Літвой у канцы XX – пачатку XXI ст. (сумесныя трансгранічныя праекты, фестывалі, культурныя праекты). Але этнакультурныя сувязі Беларускага Падзвіння з расійскімі рэгіёнамі на сучасным этапе ў главе ніякім чынам не асвятляюцца, што падводзіць чытача да высновы аб іх поўнай адсутнасці, што, зразумела, не адпавядае рэчаіснасці. У раздзеле “Семейные обряды смоленско-псковско-бело-русского пограничья” (Т.А. Лістова) характарызуецца толькі адзін сегмент народнай культуры ў зоне беларуска-рускага памежжа, што абумоўлена прадметам дысертацыйнага даследавання аўтара⁷. Сам тэкст не суправаджаецца аніводнай спасылкай на крыніцы даследавання, што аўтаматычна надае яму навукова-папулярны характар.

Уважлівае знаёмства з выданнем “Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья (Витебщины) в прошлом и настоящем” дазваляе не пагадзіцца з занадта апымістычным падсумаваннем А.У. Гурко, якая заключае, што ў “представленной монографии дан всесторонний анализ богатого духовного и материального наследия Витебского Подвинья” (с. 623) і “впервые комплексно представлены современные научные подходы в отношении этнической истории, этнокультурных процессов в Витебском Подвинье” (с. 626). Відавочна, што жаданы ідэал так і не быў дасягнуты, пра што сведчаць рэальныя вынікі. Народнае дойлідства, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва, сістэма жыццязабеспячэння, промыслы, народная медыцына і знахарства, як яе складовая частка, магічныя практыкі і сімвалічныя прадпісанні, міфалагічныя ўяўленні і “народнае хрысціянства”, міжэтнічныя стасункі і этнічныя стэрэатыпы, фальклорны ландшафт Падзвіння і яго спецыфіка на агульнаэтнічным фоне, феномен культурнай памяці ў традыцыйнай карціне свету і сямейныя механізмы аб’ектывацыі гісторыі ў рамках лакальных супольнасцяў рэгіёна... Гэта далёка не поўны пералік пытанняў, праігнараваных у зборніку. І гэта без уліку тых лакунаў, што пазначаныя вышэй. “Современные научные подходы” выявіліся (за выключэннем асобных раздзелаў) у ігнараванні вялікага масіву палявых крыніц, змешчаных у Фальклорным архіве Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Архіве ІМЭФ НАН Беларусі і дзясяткаў сучасных навуковых публікацый, прысвечаных этнакультурным асаблівасцям Падзвіння⁸, у фрагментарнасці і апісальным характары даследавання, адсутнасці тэарэтычнага аналізу і перавазе кампіляцыйнага падыходу, што ў сукупнасці не толькі не ўзбагачае, але дыскрэдытуе беларускую акадэмічную навуку ў XXI ст.

Зразумела, немагчыма абыйсці ўвагай і навуковае рэдагаванне калектыўнай працы, дакладней, яго поўную адсутнасць. Сур’ёзныя і відавочныя памылкі, шматлікія сэнсавыя недарэчнасці, падмена навуковасці рэфератыўнасцю і скразнымі кампіляцыямі і нават грубыя хібы ў афармленні, якія проста немагчыма не заўважыць, засталіся па-за ўвагай навуковага рэдактара, які ў сілу сваіх прафесійных кампетэнцый вучонага сакратара акадэмічнага інстытута абавязаны пільнавацца патрабаванняў ВАК РБ да

⁷ Семейные обряды русско-белорусского пограничья в контексте этнополитической истории. XIX – начало XXI в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.07. ИЭА им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. – М., 2006. – 41 с.

⁸ Традиционный этнокультурный и языковой ландшафт Витебско-Псковского пограничья в конце XIX – начале XXI вв. : библиограф. указатель / под общ. ред. Н.В. Большаковой ; сост.: Н.В. Большакова, В.Е. Овсейчик. – Псков : ЛОГОС, 2017. – 168 с.

зместу і афармлення навуковага тэкста. Такое стаўленне можа быць патлумачана толькі занадта аддаленым доступам як да прадмета даследавання, так і да сучасных прынцыпаў этналагічнай навукі.

ЛІТАРАТУРА

1. Цітоў, В.С. Этнаграфічная спадчына: Беларусь: краіна і людзі / В.С. Цітоў. – Мінск : Беларусь, 2001. – 208 с.
2. Шыдлоўскі, С. А. Уласныя імёны ў кнізе Я. Баршчэўскага “Шляхціц Завальня” як крыніца рэканструкцыі этнічнай карціны свету прывельяванага саслоўя Беларускага Падзвіння / С.А. Шыдлоўскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных даследаванняў у г. Полацку) : зб. навуц. прац рэсп. навуц.-практ. семінара, Полацк, 20–21 лістап. 2008 г. / пад агулн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – С. 287–290; Шыдлоўскі, С.А. “Запіскі” В.М. Севергіна як крыніца па гісторыі і этнаграфіі Беларускага Падзвіння / С.А. Шыдлоўскі // Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў : зб. навуц. арт. II міжнар. навуц. канф., Полацк, 17–18 красав. 2014 г. : у 2 ч. Ч. 2 / Полацк. дзярж. ун-т; пад агулн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача, С.А. Шыдлоўскага. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – С. 265–267.
3. Чарняўскі, М.М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Народная асвета, 1981. – 64 с.; Калечыц, А. Плямёны на тэрыторыі Беларусі ў новым каменным веку / А. Калечыц, М. Чарняўскі // Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000. – Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – С. 34–52.; Чернявский, М. Поселения северобелорусской культуры / М. Чернявский // Материалы и исследования по археологии России и Беларуси. Комплексное исследование и синхронизация культур эпохи неолита – ранней бронзы Днепровско-Двинского региона. Сборник статей. – СПб., 2012. – С. 160–177.; Чарняўскі, М.М. Да праблемы розначытання матэрыялаў паўночнабеларускай культуры ў беларускай і расійскай археалагічнай літаратуры / М.М. Чарняўскі // Супольнасці каменнага і бронзавага вякоў міжрэчча Віслы і Дняпра : Міжнар. навуц. канф., прысвечаная 75-і годдзю Міхала Чарняўскага. Тэзісы дакладаў. 5-7 сакавіка 2013 г. – Мінск : Тэхналогія, 2013 г. – С. 39–40.; больш поўны пералік прац Масіма Чарняўскага: <http://history.by/be/chernyavskiy/>
4. Шмидт, Е.А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е.А. Шмидт. – Смоленск, 2012. – 168 с.
5. Санько, С. Імёны Бацькаўшчыны. Крыўя / С. Санько // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2005. – № 1. – С. 7–18.
6. Дзермант, А. Крывічы. Гістарычна-этнагенетычны нарыс / А. Дзермант // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2005. – № 1. – С. 19–36.
7. Мікуліч, А. Беларускі этнас па антрапалагічных дадзеных: гісторыя і сучаснасць / А. Мікуліч // Беларусь у сістэме транс’еўрапейскіх сувязяў I тыс. н.э. : тэзісы дакладаў і паведамленняў міжнар. канф., Мінск, 12–15 сак. 1996 г. – Мінск, 1996. – С. 54–56.
8. Емяльянчык, В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) / В. Емяльянчык // Гісторыка-археалагічны зборнік. – 1997. – Вып. 11. – С. 5–8.
9. Шадыра, В.І. Этнакультурная сітуацыя на поўначы Беларусі ў канцы I тыс. н.э. (да пытання аб ранніх крывічах) / В.І. Шадыра // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнар. навуц. канф., 1–3 ліст. 2012 г. : у 2 ч. – Полацк : НППГКМЗ, 2013. – Ч. 1. – С. 322–330.
10. Самонова, М.Н. Рогъволдъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации / М.Н. Самонова // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навуц. канф., Полацк, 22–23 мая 2012 г. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – С. 73–78.
11. Кежа, Ю.М. Станаўленне ўлады Рагвалодаў сістэме сацыяльных адносін Полацкай зямлі / Ю.М. Кежа // Веснік ПДУ, Сер. А. Гуманітар. навукі. – 2017. – № 1. – С. 89–95.
12. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е ў IX – XIV стст. : Гіст.-археал. нарыс / Л. У. Дучыц / пад рэд. Г. В. Штыхава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 120 с.; Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси / С.Д. Дернович. – Мінск : Белорусская наука, 2006. – 64, [22] с. : ил.; Лобач, У.А. “Валькіры” паўночнабеларускіх паданняў: сімволіка і тыпалогія вобраза / У.А. Лобач // Веснік ПДУ. Серыя А. Гуманітар. навукі. – 2016. – № 9. – С.36–44.
13. Аўсейчык, У.Я. Да пытання аб этнакультурным раянаванні Беларускага Падзвіння / У.Я. Аўсейчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў : зб. навуц. арт. IV міжнар. навуц. канф. да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк, 19–20 крас. 2018 г. / Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт ; пад агул. рэд. : А. І. Корсак. – Наваполацк, 2018. – С. 177–189.
14. Чаквін, І.У. Этнічныя працэсы ў XIV – першай палове XVII ст.; Беларускі этнас у другой палове XVII – XVIII ст. // Беларусы. – Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – С. 48–170; 171–213.
15. Христианство народное / О.В. Белова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого; Институт славяноведения РАН. – М. : Межд. отношения, 2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – С. 462–466.
16. Сагановіч, Г. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одрэборна / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. – 2005. – Т. 12. – С. 167 – 189.
17. Даленга-Хадакоўскі, З. Выбранае / З. Даленга-Хадакоўскі. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2007. – 444 с.
18. Грыцкевіч, А.П. Брэсцкая унія 1596 / А.П. Грыцкевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. Беліцк – Гімн. – С. 98–99.
19. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / АН БССР, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы : уклад., уступ. арт. і камент. У.Г. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 308 с.
20. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
21. Шыбека, З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795 – 2002) / З. Шыбека. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2003. – 490 с.
22. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенэз, этнічная гісторыя / В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 215 с.
23. Корсак, А.І. Генацыд яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Віцебскай вобласці. 1941 – 1943 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А.І. Корсак ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка – Мінск, 2008. – 25 с.
24. Ракава, Л.В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы / Л.В. Ракава. – Мінск : Ураджай, 2000. – 111 с.
25. Прохараў, А. Шост з паўколам. Мифа-рытульная семантыкапахавальнага знаку з Паўночнай Беларусі / А. Прохараў // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2008. – № 2. – С. 81 – 88.

д-р. гіст. навук У.А. ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Лобач У.А.</i> Вясковыя святыні Беларусі і савецкая ўлада: вандалізм і святатацтва ў антрапалагічным вымярэнні	2
<i>Корсак А.И.</i> Реализация постановлений БССР «О благоустройстве могил воинов Советской Армии и партизан, погибших в период Великой Отечественной войны» на примере решений Полоцкого районного исполнительного комитета в 1964–1991 гг.	13
<i>Семенчук А.А.</i> Европеизация Великого Княжества Литовского	30
<i>Аўсейчык У.Я.</i> Гісторыя вывучэння народнай культуры Беларускага Падзвіння	43
<i>Сумко А.В.</i> Легальныя і крымінальныя спосабы жыццезабеспячэння беларускай вёскі ў перыяд пасляваеннага аднаўлення (на прыкладзе Полацкай вобласці)	55
<i>Крюковский В.Д.</i> Комсомольские органы БССР в системе взаимоотношений государства и церкви в 1970-е гг.: подготовка идеологических кадров	63
<i>Марцынкевіч І.А.</i> Жыллёвае забеспячэнне інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны БССР у першыя пасляваенныя гады (1943–1953 гг.)	68
<i>Бездэль В.Я.</i> Беларускія вучоныя-біёлагі ў канцы XVIII–XIX стст.	72
<i>Ганчар А.И.</i> Административно-территориальное деление Римско-Католической Церкви в Российской империи: планы и реалии (начало XX в.)	76
<i>Белозорович В.А.</i> Концепция отечественной истории В.М. Игнатовского	86
<i>Бараноўскі А.В.</i> Уз’яднанне ўсходнебеларускіх тэрыторый і рэформа адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення ў БССР у 1924 г. (на прыкладзе Віцебскай губерні)	91
<i>Болтрушевич Н.Г.</i> Некоторые особенности взаимоотношений Русской православной церкви и советского государства в 1949–1953 гг. (по материалам Белорусской ССР)	95
<i>Каминский С.А.</i> Междисциплинарный подход в изучении процесса сохранения исторической памяти о событиях Полоцкой наступательной операции лета 1944 г.: направления и перспективы	101
<i>Комар Е.В.</i> Подготовка людских резервов для Красной Армии в период 1921–1939 гг.: на примере Беларуси	105
<i>Копыл С.П.</i> Участие 7-го авиационного брянского корпуса дальнего действия в освобождении Полоцка летом 1944 года	113
<i>Мацук А.</i> Віцебскія пасольскія соймікі ў панаванне Аўгуста III у 1735–1763 гг.	121
<i>Чараўко В.У.</i> Пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст.	129
<i>Чатовіч Л.Я.</i> Народная гульня моладзі “Яшчар” на Пастаўшчыне як архаічная праява нацыянальнай нематэрыяльнай спадчыны і гісторыка-культурная каштоўнасць Беларусі	136
<i>Сидорова С.О.</i> Социальный состав служащих почтово-телеграфных учреждений белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв.	146
<i>Абухава А.М.</i> Этнічныя супольнасці Беларусі ў 1991–2017 гадах: беларуская гістарыяграфія	151
<i>Тютюнков А.Н.</i> Вопросы укрепления служебной дисциплины в работе 1-го всебелорусского слета ударников рабоче-крестьянской милиции БССР (по материалам газеты «На варце кастрычка»)	158
<i>Шемплехова Н.А.</i> Деятельность представителей белорусских губерний в государственном совете (1907–1911 гг.)	161
<i>Чайкин С.Н.</i> Развитие системы мест лишения свободы на белорусских землях во второй половине XIX – начале XX вв.	166
<i>Соловьёв А.А.</i> Метки и следы на плитках пола и кирпичах полоцкого коллегиума XVII – XVIII вв.	172

РЕЦЕНЗИИ

Этналагічныя штудыі ў аддаленым доступе (<i>У.А. Лобач</i>)	181
---	-----